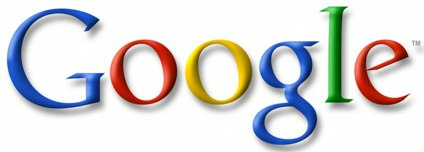

Бр. 4. — Българска Библиотека. — Бр. 4.

Марко Д. Балабановъ

СТРАНИЦА

от

ПОЛИТИЧЕСКОТО НИ ВЪЗРАЖДАНЕ.

Да напи́шетсѧ сїѐ въ ро́дъ и҆́нъ (псал. ра).

Non tamen pigebit, vel incondita ac rudi voce, memoriam prioris servitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse.
(*Tacitus,* Cn. Julii Agricolae, III.)

Ἐκείνου μοι μέμνησο... καὶ μὴ πρὸς τὸ παρὸν μόνον ὁρῶν γράφε, ὡς οἱ νῦν ἐπαινέσονταί σε καὶ τιμήσουσιν, ἀλλὰ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἐστοχασμένος πρὸς τοὺς ἔπειτα μᾶλλον σύγγραφε (Λουκιανός, Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν).

Издава Българското Книжовно Дружество въ София
отъ фонда „Напрѣдъкъ“.

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА БР. ПРОШЕКОВИ
1904.

Прѣдисловие.

Необходима ли бѣше прѣдстоещата книжка при толкозъ други разни днесъ у насъ книжовни произведения?

На тоя въпросъ ще отговорятъ ония, които ще иматъ врѣме да я разгънатъ и попрѣлистятъ. Но менѣ като че да ми тежеше нѣкакъ на съвѣстьта непрѣдаването до нинѣ въ пó-широкъ нашъ общественъ кръгъ бѣлѣжкитѣ, отъ които се състави сега тая книжка. И азъ мисля, че съ обнародването ѝ изпълнявамъ една длъжность къмъ отечеството; длъжность къмъ усопши нѣкои скромни, но ревностни дѣйци по неговото политическо възраждане; длъжность къмъ съврѣменото поколѣние, което е поело и протака въ сегашно врѣме нишката на народния животъ при естествена надежда за пó-добро бъдеще наспротивъ пó-добрѣ изучваното доскорошно минало; длъжность, най-послѣ, и къмъ „грядущитѣ“ поколѣния, които ще иматъ да се наслаждаватъ и тѣ съ добитото чрѣзъ тол-

*

козъ теглила и жертви народно достояние, но на които справедливо е да се доставятъ отъ дѣто е възможно всички срѣдства, за да узнаятъ, отъ кѫдѣ сѫ тръгнали, какви пѫтища сѫ пробивали, до кѫдѣ сѫ могли да стигнатъ, и какво сѫ желаяли тѣхнитѣ прѣдшественици за българското отечество, тъй много изпитано прѣзъ цѣли столѣтия.

За това българско отечество, за неговитѣ люти страдания, за изходатайствуване една по́-добра за него участь въ бѫдеще бѣха поканени, при излагани въ първата часть отъ тая книжка обстоятелства, да идатъ да обиходятъ Европа прѣди повече сега отъ четвърть столѣтие двама българи, наречени български делегати. И тѣ тръгнаха изъ самата столица на отоманската империя и кръстосаха по всички почти направления тази Европа, и говориха, и писаха, и дѣйствуваха, до колкото имъ помагаха силитѣ и срѣдствата, отъ страна и въ името на това поробено и всѣчески изтезавано по онова врѣме отечество. Единъ видъ отчетъ за всички тия дѣйствия прѣдъ него, сега освободено въ по́-голѣмата му часть, се налагаше тѣмъ като свещенъ дългъ. Тоя дългъ азъ мисля да го изплащамъ днесъ съ обнародване бѣлѣжкитѣ ми по онова извънредно въ извънредни врѣмена пѫтуване на тия двама български делегати, изпратени отъ едничката въ онова врѣме обще-

призната българска срѣдина, за да издигнатъ гласъ прѣдъ силнитѣ на деня въ християнска и просвѣтена Европа, да опишатъ съ живо и писмено слово теглилата на народа и да молятъ дѣто и при които имаше възможность за подобрение участьта на тоя народъ.

Не мога да зная, какъвъ приемъ ще намѣрятъ и какви впечатления ще могатъ да произведатъ днесъ въ читаещата публика тия бѣлѣжки отъ неотдавнашното наше минало, когато свободна България бѣше още мечта, бѣше още простъ блѣнъ. Но съ тѣхното нареждане азъ прѣживѣхъ цѣли мѣсеци въ непрѣкѫснато чрѣзъ мисъльта съзерцателно съприкосновение съ мили сѣнки на скѫпи образи, на уважаеми родолюбци и човѣколюбци, на усърдни и приснопаметни български труженици по политическото възкръсване на България, както и на разни инородни държавнически авторитети и политически знаменитости въ Европа, прѣдъ които казанитѣ двама български делегати излагаха съ болка на сърдцето окаяното положение на народа и просѣха съ сълзи на очи милость за разпинаема и разплакана България. И до като перото слагаше на бѣла книга съ черно мастило тия бѣлѣжки, често тая книга се прошарваше съ треперливо разлѣни по нея петна отъ сълзи, сами отъ себе бликнали и капнали възъ

книгата изъ очитѣ на душевно развълнувания авторъ при изреждането на нея единъ слѣдъ други изчезнали вече отъ тоя свѣтъ, но не и изъ неговата паметь, добрѣ и отъ близу нему познати лица, имената на които сѫ тъй тѣсно свързани съ дългия, разновидния и многосложния трудъ за постигане дни народни пó-честити подъ Божието слънце.

При таквозъ настроение и така веднажъ наредени, азъ се рѣшихъ да изнеса тия бѣлѣжки или, ако обичате, спомени прѣдъ българската публика съ просба за снисхождение къмъ скромния трудъ на единъ скроменъ работникъ покрай толкозъ други въ широкото поле на разнообразната дѣятелность за извикване България на новъ животъ; съ горещо пожелание за пó-плодотворенъ въ това сѫщо поле трудъ и пó-блѣскави успѣхи, най-вече отъ страна на младото поколѣние при пó-лесни сега за него и пó-леки врѣмена; съ блага на конецъ надежда, че то въ своя твърдъ, но и просвѣтенъ и разуменъ патриотизъмъ, при правдива оцѣнка на дѣйствителното положение въ нашия народомозаически Старо-планински полуостровъ, не безосновно нареченъ и вулканически полуостровъ, не само ще съхрани религиозно повѣрения нему цѣненъ залогъ, извоюванъ чрѣзъ толкозъ мѫки и жертви въ мѫчни и тежки врѣмена, но, въ

своя стремежъ къмъ всичко що е, — и научно и нравствено, и социално-стопанско, — истински напрѣдъкъ, възвишеность въ чувствата, идеалъ въ пóмислитѣ, придържаность къмъ вѣчната правда и светата и животворещата, но не безчинствующата свобода, ще бѫде честито да прѣдаде, съ заслужена гордость, на „грядущитѣ“ поколѣния тъй скѫпо изкупената нинѣшна България пó-щастлива, пó-крѣпнала, пó-заможна, пó-завидна въ своя полетъ къмъ самоусъвършенствуване.

„Вѣ́ровахъ, тѣ́мже возглагóлахъ“ (Псал.: CXV).

София, 15 мая 1904.

Марко Д. Балабановъ.

СЪДЪРЖАНИЕ.

ЧАСТЬ ВТОРА.

На пѫть.

*) Въ това писмо, стр. 83, редъ 2-и отъ долу — на горѣ, стоятъ думитѣ: posse comitatus. Буквално, на английски, тѣ значатъ: сила на комитатъ (область административна), но инакъ тѣ значатъ: *граждани въоръжени* съ цѣль да отблъснатъ нѣкоя опасность. Въ тоя послѣденъ смисълъ е употрѣбилъ тия думи Биконсфилдъ, като е искалъ да оправдае неоправдаемитѣ турски башибозуци.

ЧАСТЬ ТРЕТА.

АНГЛИЯ.

*) По печатна погрѣшка датитѣ въ стр. 231 по срѣщането ни съ Гладстона сѫ малко побъркани. Трѣбало намѣсто сегашнитѣ да се поставятъ 2/14, 3/15, 4/16, въ който день, понедѣлникъ, а не четвъртъкъ, както стои въ текста, бѣхме приети отъ Гладстона. Впрочемъ не въ една и двѣ дати, особено въ двойнитѣ, сѫ пропуснати таквизъ погрѣшки, но тѣ сѫ всѐ близки до обозначенитѣ и въ сѫща седмица отъ единъ и сѫщи мѣсецъ.

---

*) По печатна погрѣшка датитѣ въ стр. 231 по срѣщането ни съ Гладстона сѫ малко побъркани. Трѣбало намѣсто сегашнитѣ да се поставятъ 2/14, 3/15, 4/16, въ който день, понедѣлникъ, а не четвъртъкъ, както стои въ текста, бѣхме приети отъ Гладстона. Впрочемъ не въ една и двѣ дати, особено въ двойнитѣ, сѫ пропуснати таквизъ погрѣшки, но тѣ сѫ всѐ близки до обозначенитѣ и въ сѫща седмица отъ единъ и сѫщи мѣсецъ.

По заминаване прѣзъ Виена.

ГЕРМАНИЯ.

Въ Берлинъ.

На пжть отъ Берлинъ къмъ Русия.

РУСИЯ.

Петербургъ.

---

*) Въ текста, стр. 395, по печатна погрѣшка стои трогателн*о* вмѣсто трогателн*а*.

ПРИБАВКА.

---

*) Д. Цанковъ, родомъ отъ Свищовъ, Марко Д. Балабановъ, родомъ отъ Клисура (Карловско).

ЧАСТЬ ПЪРВА

Българската колония въ Цариградъ.

I.

Нейното значение.

Българската колония въ Цариградъ, като отдѣлна народна единица между многото други въ тоя многолюденъ и разнолюденъ градъ народности, захвана да се поокопитва около 1830 год. слѣдъ гръцкото възстание, *Завърата* (1821—1828 г.), и слѣдъ руско-турската война, свършена съ одринския договоръ отъ 2/14 септемврия 1829. Отъ онова врѣме насамъ тя не прѣстана да се развива всѣчески въ своето народно самосъзнание, до като прѣзъ 1848. г. слѣдъ дълги съвѣщания, колебания и прѣговори успѣ да се сдобие, като съ съборенъ български пунктъ, и съ една скромна черквица при едно признато отъ черковнитѣ и граждански власти настоятелство, гледано и посрѣщано слѣдъ малко като прѣдставителство на живѣещитѣ въ Цариградъ българи. Така сега сплотена, тя почна да проявява разнообразно своя животъ съ безъ съмнѣние по̀-голѣма и по̀-плодотворна дѣятелность, усилена още повече слѣдъ кръмската война и послѣдвалия парижки договоръ (1853—1856. г.), тъй чувствително подѣйствувалъ върху по-просвѣтенитѣ умове между християнскитѣ населения въ отоманската империя.

Тази тъй постепенно пораснала и закрѣпнала въ Цариградъ българска колония не помогна народу само по въпроса за народна Иерархия. Ако и подъ прѣмото бдително око на турското правителство, българската въ Цариградъ колония помогна народу и въ много други отношения, па не остана безучастна, направо или косвено, и въ самото дѣло по политическото ни възраждане. И въ единия, и въ другия случай тя се отличи съ примѣренъ патриотизъмъ, отъ какъвто се въодушевяваха всички почти по-първи между нея дѣйци, па и всички негли нейни членове, дошли изъ разни крайща на България въ столицата на турската империя, едни като търговци, други като дворцови или държавни доставчици; едни като занаятчии, други като работници или на слугуване при разни турски и другородни голѣмци; а въ по-късно врѣме, едни като държавни службаши, други като публицисти; едни като учители или учещи се въ нѣкои скромни български училища или въ по-високи нѣкои чужди учебни заведения, други като черковни служители или тѣхни помощници около новоскърпената прѣзъ 1848. г. българска черквица, днесъ замѣнена съ скжпъ желѣзенъ божи храмъ.

Не сж безъ особено значение и не сж безъ историческа важность нѣкои незабравени прѣходни български движения прѣзъ първата и въ началото на втората половина отъ изтеклото столѣтие; но не може, не трѣба да се отрече исторически и това, че въ по-новитѣ врѣмена отъ най-новата българска история, Цариградската българска колония игра не второстепенна роль по народното ни възраждане, че тя послужи за главна люлка на народното изобщо самосвѣстяване, на по́-живото общенародно пробуждане. Безъ ни най-малко прѣувеличение може смѣло да се каже, че, най-вече отъ 1848. г. насамъ,

тя бѣ станала като единъ видъ призната пълномощница, па и ходатай на българския народъ въ столицата на турската империя; тя бѣше, ако и извънъ прѣдѣлитѣ на собствено българската земя, оня важенъ центъръ, въ който дохождаха по разни направления да се стекатъ като изъ разни извори и се срѣщнатъ ведно не само всички негови болки, неволи и тжги подъ чуждото иго. но и всички негови задушевни въжделения при неговото растеще самосвѣстяване, всички негови упоителни мечти, всички златни сънища, всички горещи копнежи, всички утѣшителни кроежи за неговото по единъ или по другъ начинъ приподигане. Къмъ Цариградъ, къмъ българската въ Цариградъ община се обръщаха отъ онова врѣме насамъ погледитѣ на всички изъ всички крайща на Българско и къмъ нея се отправяха всички, било за ходатайство прѣдъ централната турска власть, било за ржководство и наставления по народнитѣ работи. Тя се считаше като изражение на народния животъ въ всички негови стремения, въ всички негови ламтения, въ всички негови проявления по единъ или по другъ начинъ за една по̀честита народна участь подъ Божието слънце. Тя нѣмаше естествено възможность ни за всички бѣди и неволи да доставя търсения удобенъ цѣръ, ни на всички народни желания, явни и тайни, да дава или даже да обѣщава съ увѣреность очакваното удовлетворение; но тя бѣше безспорно една утѣшителка, една слушана съвѣтница, една морална сила съ дѣйствително значение, бѣше лостътъ, който крѣпѣше, оживотворяваше и подигаше постепенно пробужданата народна масса, бѣше опората, на която инстинктивно нѣкакъ се осланяше тази маса въ своитѣ малки или голѣми усилия за постигане една коренна промѣна въ своитѣ сждбини.

Цѣли години прѣди съставянето нѣкои български

настоятелства или нѣкои тъй наречени български, било явни, било тайни, комитети вънъ изъ България, тя бѣше първото общенародно, тъй да се каже, настоятелство, първиятъ, най-сериозниятъ, най-всеобимащиятъ, най-плодотворниятъ, па и отъ вездѣ почти признаваниятъ български централенъ комитетъ, който работѣше тихо, но неусипно и съ самопожертвуване за възкръсване на българския народъ. Нѣщо повече. Тя бѣше като единъ видъ българско правителствено учреждение въ самата турска столица за помагане народу въ всички мѫчнотии и за упѫтване умоветѣ къмъ една и сѫща посока по народното възраждане. Българскитѣ общини низъ цѣлото българско отечество — тия мѣстни крѣпости, въ които бѣше се съсрѣдоточилъ цѣлъ и въ които се съхрани неповрѣденъ до възможности българскиятъ народенъ битъ прѣзъ петстолѣтното турско владичество — се считаха, безъ никакъвъ за това законъ, и безъ никакво отъ никѫдѣ задължително разпореждание, зависими до нѣйдѣ отъ главната българска община, Цариградската, та за това къмъ нея се обръщаха тѣ обикновено за съвѣти по мѣстнитѣ общински, съ други думи, народни дѣла, както и по обноската имъ спрѣмо политическитѣ власти. Къмъ нея сѫщо или прибѣгваха отъ близу, или се отнасяха писмено всички безъ разлика книжовници, учители, духовни лица, книжари, едни за доставяне мѣстни новини, други съ молба за покровителство, едни за наставления, други за свѣдѣния, едни за нѣкое улеснение, други за защита противъ разни гонения и притѣснения.

Въ нея и при нея търсѣха помощь и утѣха всички прѣслѣдвани и обидени. Въ нея намѣри най-напрѣдъ насърдчителенъ отзивъ на своитѣ словѣно-болгарски изслѣдвания и занятия и мечти образецътъ на иноческата жизнь, приснопаметниятъ народенъ учитель, мѫдрословеснѣй-

шиятъ и знаменитиятъ иеромонахъ отецъ Неофитъ Рилски; между нейнитѣ членове потърси не безуспѣшно поддържка и улеснение за първия български журналъ самоковецътъ Фотиновъ; въ нея приживѣ животъ многомятеженъ и между нея ратувà буйниятъ въ своя патриотизъмъ монахъ Неофитъ Бозвели отъ Котель; изъ нейната срѣдина излѣзе калéнъ патриотически и оня „мечтатель, оная душа пълни съ бури,“ С. Раковски*); посрѣдъ нея и съ нея се подвизавà неуморно за народна Иерархия мѫдриятъ, дълготърпѣливиятъ, просвѣтениятъ и строгиятъ светогорецъ отъ гр. Елена, извѣстниятъ Иларионъ Макариополски, отпослѣ, слѣдъ създаването на Екзархията, митрополитъ Търновски, свършилъ многобурния си животъ пакъ между нея посрѣдъ горчиви разочарования; въ нея сѫщо се довъзпита и укрѣпи въ народния духъ и въ нея намѣри послѣ и поддържка и насърдчване и бѫдещиятъ първъ български Екзархъ Антимъ; нея посѣти не веднаждъ и въ нея се бави като гостъ при разни нейни членове и неуморимиятъ възстанически апостолъ Василъ Левски; въ нея намѣри за добрѣ да иде да прѣкара нѣколко дни и Хр. Ботевъ прѣзъ зимата (1875—1876 г.), която прѣдшествувà историческия му прѣзъ Дунава походъ**); до нея се отнасяха и съ нейнитѣ членове се съвѣщаваха всички пó-малко или пò-много извѣстни дѣйци въ широкото поле на общия трудъ за народното самосвѣстяване и подигане.

*) Нѣщо за Раковски и за единъ любопитенъ епизодъ отъ неговия животъ авторътъ на тия бѣлѣжки е разказалъ въ „Лѣтописи,“ година първа, 1 януарий 1900 г. брой 4, подъ заглавие „Годявката на Раковски“.

**) Прѣзъ кратковрѣменото си прѣбивание въ Цариградъ той посѣти два пѫти и редактора на в. „Вѣкъ,“ автора сега на тия бѣлѣжки и, между друго, като разправяше надълго за нѣкои разногласия между българскитѣ емигранти и дѣйци въ Румѫния, той горчиво се оплакваше отъ Любена Каравеловъ, комуто прикачваше и прилагателни твърдѣ малко ласкателни.

шиятъ и знаменитиятъ иеромонахъ отецъ Неофитъ Рилски; между нейнитѣ членове потърси не безуспѣшно поддържка и улеснение за първия български журналъ самоковецътъ Фотиновъ; въ нея приживѣ животъ многомятеженъ и между нея ратувà буйниятъ въ своя патриотизъмъ монахъ Неофитъ Бозвели отъ Котель; изъ нейната срѣдина излѣзе калéнъ патриотически и оня „мечтатель, оная душа пълни съ бури,“ С. Раковски*); посрѣдъ нея и съ нея се подвизавà неуморно за народна Иерархия мѫдриятъ, дълготърпѣливиятъ, просвѣтениятъ и строгиятъ светогорецъ отъ гр. Елена, извѣстниятъ Иларионъ Макариополски, отпослѣ, слѣдъ създаването на Екзархията, митрополитъ Търновски, свършилъ многобурния си животъ пакъ между нея посрѣдъ горчиви разочарования; въ нея сѫщо се довъзпита и укрѣпи въ народния духъ и въ нея намѣри послѣ и поддържка и насърдчване и бѫдещиятъ първъ български Екзархъ Антимъ; нея посѣти не веднаждъ и въ нея се бави като гостъ при разни нейни членове и неуморимиятъ възстанически апостолъ Василъ Левски; въ нея намѣри за добрѣ да иде да прѣкара нѣколко дни и Хр. Ботевъ прѣзъ зимата (1875—1876 г.), която прѣдшествувà историческия му прѣзъ Дунава походъ**); до нея се отнасяха и съ нейнитѣ членове се съвѣщаваха всички пó-малко или пò-много извѣстни дѣйци въ широкото поле на общия трудъ за народното самосвѣстяване и подигане.

*) Нѣщò за Раковски и за единъ любопитенъ епизодъ отъ неговия животъ авторътъ на тия бѣлѣжки е разказалъ въ „Лѣтописи,“ година първа, 1 януарий 1900 г. брой 4, подъ заглавие „Годявката на Раковски“.

**) Прѣзъ кратковрѣменото си прѣбиване въ Цариградъ той посѣти два пѫти и редактора на в. „Вѣкъ,“ автора сега на тия бѣлѣжки и, между друго, като разправяше надълго за нѣкои разногласия между българскитѣ емигранти и дѣйци въ Румѫния, той горчиво се оплакваше отъ Любена Каравеловъ, комуто прикачваше и прилагателни твърдѣ малко ласкателни.

тя сама или чрѣзъ своитѣ членове водѣше пространна кореспонденция не само съ всички почти български общини и отсамъ, и отвждъ Стара и Рилска планина, но още и съ лица, настоятелства и извѣстни учреждения въ нѣкои градове вънъ отъ турската империя, каквито бѣха между други Одеса, Москва и Петербургъ, Букурещъ и Болградъ, Браила, Галацъ и Крайова, Бѣлградъ и Загребъ, Буда-Пеща и Виена, Марсилия и Парижъ, Манчестеръ и Лондонъ. Като такава, тя имаше не само пристжпъ, но въ много случаи и дѣйствително влияние прѣдъ Високата Порта, влияние упражнявано всѣкога въ полза на общенародното дѣло.

Въ Цариградъ имаше и ги има и до днесъ държавно медицинско училище, а по-послѣ и единъ държавенъ французски лицей. И въ двѣтѣ тия учебни заведения християнскитѣ ученици се примахa не направо, а по прѣпоржка на отдѣлнитѣ християнски общини чрѣзъ надлежното духовно началство. Понеже, до разрѣшаването на църковния въпросъ българитѣ нѣмаха свое особно духовно началство, то и приманего на български ученици въ тия заведения срѣщаше не малко мжчнотии. Българската въ Цариградъ община положи всички усилия прѣдъ турското правителство да се признае и ней правото да може и тя да настанява въ тия учебни заведения български младежи, прѣпоржчвани направо отъ нея. И тия й усилия се увѣнчаха съ пъленъ успѣхъ. И не единъ и не двама млади български момци постжпиха въ тия държавни учебни заведения съ прѣма прѣпоржка отъ българската въ Цариградъ община. Авторътъ на тия бѣлѣжки съ покъртено сърдце си спомнюва тукъ, съ каква радость и съ какво удовлетворено народно честолюбие разказваха до послѣднитѣ си дни за постигнатата сполука по тоя важенъ на врѣмето си въпросъ

двамата добри помежду си приятели Димитъръ Ив. Гешовъ и Никола П. Тъпчилещовъ, видни членове отъ тая българска община, видни търговци и видни дѣйци по народнитѣ работи. Споредъ тѣхъ и всички тѣхни съврѣменни родолюбци, това било цѣлъ народенъ триумфъ въ онова врѣме, това било мълчеливо, но цѣло признаване на отдѣлна съ отдѣлни правдини българска община въ турската империя прѣди още извоюването народна Иерархия.

Но не само турското правителство бѣше захванало да гледа съ друго око на българската Цариградска община и да обръща що-годѣ внимание на нейнитѣ справедливи просби по общенароднитѣ български работи.

Къмъ нея, като къмъ прѣдставителка на една отдѣлна народность въ Европейска Турция, се отнасяха сега съ почтителна учтивость и чужди нѣкои прѣдставителства, и въ извѣстни нѣкои приеми и тържества тя не се забравяше отъ тѣхъ. Българскиятъ народъ бѣше хваналъ така чрѣзъ Цариградската българска община да изплавва не само изъ своята до сега неизвѣстность, но и като особенъ и не безъ стойность народенъ елементъ въ турската империя. Сжщитѣ горѣпоменати лица съ народна пакъ гордость приказваха често, какъ прѣзъ зимата 1859—1860. год. били поканени първи българи за първи пжть отъ руския прѣзъ онова врѣме посланникъ при Високата Порта, князъ Лобановъ, на единъ официаленъ въ руското посолство балъ, дѣто имали случай да се срѣщнатъ и съ нѣкои отъ и инакъ познатитѣ тѣмъ турски държавници, па да бждатъ прѣдставени и на нѣкои иностранни прѣдставители и голѣмци. Съ народна сжщо гордость видни членове отъ българската въ Цариградъ община разказваха за любезностьта, съ която били канени и приимани и тѣ въ всички почти иностранни

прѣдставителства въ тоя градъ не само православнитѣ, руско, сръбско, гръцко и влашко, но и въ всички други, австрийско, французско, английско, както и за посѣщенията, съ които удостоявали отъ врѣме на врѣме членоветѣ на тая община не само прѣдставителитѣ на нѣкои сили, но и разни иностранни знаменитости, които минували прѣзъ Цариградъ, едни просто като пѫтници, други съ научна цѣль; и тѣ всички съ интересъ събирали отъ тая община свѣдѣния както за самото нейно положение въ Цариградъ, така и за състоянието изобщо на българския народъ въ турската империя. Не бѣше по всичко това този български народъ отъ тогава още стойность прѣнебрѣжима въ Старо-планинския полуостровъ. Отъ тукъ растещето значение на тая община, значение не безъ благотворно дѣйствие по общото народно пробуждане. Така поставена, тая община не само рѫководѣше, но, нѣщо повече, тя и олицетворяваше изникналия и развиваещия се очевидно самостоятеленъ общински животъ на българския народъ и прѣдъ турското правителство и прѣдъ другия иностраненъ свѣтъ. Прѣдъ всичкия свѣтъ и въ всички важни случаи, тя се явяваше и дѣйствуваше като прѣдставителка на тоя народъ, и никому никога не минуваше прѣзъ ума да ѝ оспори това качество, защото цѣлиятъ български народъ въ империята гледаше на нея като на такава въ царската столица. Своята сила и своето значение тя черпѣше изъ тоя народъ, но тя и прѣдставляваше тоя народъ.

Въ това си качество тя правѣше дѣто можеше разни постѫпки за подобрение участьта на цѣлия български народъ, постѫпки, нѣкои си отъ които могатъ днесъ да очудватъ за смѣлостьта, съ която сѫ били правени въ врѣмена отъ най-опаснитѣ. Когато прѣзъ 1853. год. въ Цариградъ бѣше дошълъ отъ Русия князъ Менчиковъ,

съ руския ултиматумъ за турското правителство, слѣдъ който ултиматумъ послѣдва извѣстната кръмска война, членоветѣ отъ българската въ Цариградъ община заедно съ нѣкои прѣдставители отъ българскитѣ еснафи въ тоя градъ, всички 14 души, между които живиятъ още г-нъ Цоко Каблешковъ и покойниятъ Гавриилъ Моровеновъ, не се посвѣниха, не се уплашиха въ тия опасни врѣмена да съставятъ, подпишатъ и поднесатъ на извънредния руски пратеникъ единъ меморандумъ, въ който, като описватъ всички неволи и теглила на българския народъ, просятъ за облегчението му милостьта и помощьта на мощния руски царь. Тѣ говорѣха и ходатайствуваха за това въ името и отъ страна на цѣлия български народъ*).

Когато пакъ прѣзъ годината 1860. и при разгара на българо-патриаршеската разпря, католическата пропаганда успѣ при съдѣйствието на нѣкои привлѣчени отъ нея българи да се обяви *унията,* т. е. религиозното съединение на нѣкои наши съотечественици съ римско-католишката черкова чрѣзъ признаването на римския епископъ, — папата, за глава и на българската черкова, българската въ Цариградъ община въ своята цѣлость не се подвоуми ни минута да издигне доблестно гласа си противъ това народно разцѣпление, да развие смѣло знамето на българското единство въ православието противъ тази уния. И тоя гласъ намѣри отзивъ въ цѣлостьта на българския народъ, и това знаме се поздрави и пригърна всѫду като знаме на българския народъ, яко привързанъ къмъ бащинитѣ си вѣроизповѣдни прѣдания безъ за това да се откаже отъ борбата, която водѣше тъй опорито за благополучно разрѣшение на поменатата

*) За тоя меморандумъ пó-пространно въ „Лѣтописи“, год. III, 15 ноемврий 1901 год. брой 1. „Молба до руския царь за освобождението на България“.

распря. Издигането на тоя гласъ и развѣването на това знаме придобиваха толкозъ по̀-голѣмо значение въ онова врѣме, че турското правителство бѣше побързало да признае „официално“ съединенитѣ българи, да признае отдѣлна българска община за тъй нареченитѣ *българи униати,* до като самата българска православна община, самитѣ вѣрни синове на православна България, бѣха изложени на груби нападки, на безпощадни хули, на разни клевети. Тази послѣдня община обаче бѣше мощна и крѣпка по тоя въпросъ, защото водѣше и имаше задъ себе си българския народъ въ цѣлостьта му, и защото тя говорѣше и се борѣше за него въ негово име. Въ тоя случай, нека се забѣлѣжи тукъ мимоходомъ, ней додоха на помощь и видни въ онова врѣме български писатели и публицисти, като Сава Раковски въ своя *„Дунавски Лебедъ“* отъ Букурещъ, Александръ Ексархъ и Ботьо Петковъ въ *„Цариградски Вѣстникъ“*, Гавриилъ Крѫстовичъ и Бурмовъ въ *„Български Книжици“*, П. Р. Славейковъ и др.

Унията и заведената по нея ожесточена борба съставятъ единъ забѣлѣжителенъ епизодъ въ новѣйшата история на българското възраждане. Този епизодъ, който въоржжи за врѣме една часть отъ цариградскитѣ българи едни срѣщу други, не остана безъ извѣстно влияние, — далечь не назидателно въ религиозно и морално отношение—, върху нѣкои срѣдини отъ нашето общество, влияние съ извѣстни до нѣйдѣ, по̀-много или по̀-малко, почувствувани сетнини и въ по̀-нататъшния общественъ нашъ животъ. Между друго унията съ западно-европейската, рѣшително тогава туркофилска, политика не бѣше само движение антиправославно, но и единъ видъ русофобство, до като придържаностьта на българския народъ къмъ бащиното му вѣроизповѣдание се зимаше за русофилство.

съ руския ултиматумъ за турското правителство, слѣдъ който ултиматумъ послѣдва извѣстната кръмска война, членоветѣ отъ българската въ Цариградъ община заедно съ нѣкои прѣдставители отъ българскитѣ еснафи въ тоя градъ, всички 14 души, между които живиятъ още г-нъ Цоко Каблешковъ и покойниятъ Гавриилъ Моровеновъ, не се посвѣниха, не се уплашиха въ тия опасни врѣмена да съставятъ, подпишатъ и поднесатъ на извънредния руски пратеникъ единъ меморандумъ, въ който, като описватъ всички неволи и теглила на българския народъ, просятъ за облегчението му милостьта и помощьта на мощния руски царь. Тѣ говорѣха и ходатайствуваха за това въ името и отъ страна на цѣлия български народъ*).

Когато пакъ прѣзъ годината 1860. и при разгара на българо-патриаршеската разпря, католическата пропаганда успѣ при съдѣйствието на нѣкои привлѣчени отъ нея българи да се обяви *унията*, т. е. религиозното съединение на нѣкои наши сънародници съ римско-католишката черкова чрѣзъ признаването на римския епископъ, — папата, за глава и на българската черкова, българската въ Цариградъ община въ своята цѣлость не се подвоуми ни минута да издигне доблестно гласа си противъ това народно разцѣпление, да развие смѣло знамето на българското единство въ православието противъ тази уния. И тоя гласъ намѣри отзивъ въ цѣлостьта на българския народъ, и това знаме се поздрави и пригърна всѫду като знаме на българския народъ, яко привързанъ къмъ бащинитѣ си вѣроизповѣдни прѣдания безъ за това да се откаже отъ борбата, която водѣше тъй опорито за благополучно разрѣшение на поменатата

*) За тоя меморандумъ по̀-пространно въ „Лѣтописи“, год. III, 15 ноемврий 1901 год. брой 1. „Молба до руския царь за освобождението на България“.

вяше, се ковѣше, се създаваше нова България, столица, изъ която дѣйствително изгрѣваше една източна зора при събуждането на българския народъ, зора служеща въ сѫщо врѣме и като звѣзда пѫтеводна, по която да се водятъ въ своитѣ наблюдения и въ своитѣ кроени разновидни прѣдприятия всички подвижници въ самата турска империя и вънъ отъ нея за народното възраждане — възраждане духовно и политическо.

II.

Цариградскитѣ българи и настроението въ България прѣзъ 1875—1876 г.

По значението, което бѣше придобила така, българската Цариградска колония игрà безпрѣкословно първата, па още и рѫководещата роль въ продължителната борба за народна Иерархия; и тя бѣше въ тая борба като единъ мълчаливо, но почти официално признатъ пълномощникъ на българския народъ. Не е нейнъ изключително плодъ извоюваната българска Екзархия, но тя най-много олицетворяваше не само прѣдъ надлежнитѣ духовни и граждански власти, но и прѣдъ чуждия свѣтъ тоя народъ въ полаганитѣ му усилия да изпѫкне и той като особена народна индивидуалность въ турската империя чрѣзъ добиване една своя народна Иерархия. Веднаждъ създадена (28 февр. 1870 год.), тази Екзархия, като прѣдставитель въ черковно отношение на цѣлия български народъ, въплоти въ себе си и до нѣйдѣ по новоустановения редъ досегашната българска община въ Цариградъ; но отъ това българската въ Цариградъ колония не прѣстана да проявява пакъ своята жизненность и за напрѣдъ, да зима всѣкога живо участие въ всички екзархийски дѣла, даже да дава съ своята тяжесть

тонъ и направление по всички народни въпроси. Тя бѣше не само първиятъ, но и най-изпитаниятъ съвѣтникъ и помощникъ на Екзархията въ залѣганията ѝ да утвърди и закрѣпи своето сѫществувание. И нѣма съмнѣние, че тази Екзархия както до извоюванието ѝ, така и при захванатото ѝ вече устрояване поглъщаше прѣимуществено всичкото внимание на цѣлата българска въ Цариградъ колония отъ най-първитѣ и до най-послѣднитѣ ѝ членове, ако и по-многото отъ тѣхъ, да не се каже почти всички, бѣха, едни достатъчно посветени, други пъкъ нѣкои си и тайни съучастници въ кроенитѣ и въ България, и вънъ отъ нея планове за добиване не вече духовна, а политическа народна самостоятелность. Но прѣзъ годината 1875 духна внезапно въ Цариградъ съвършено другъ вѣтъръ. Избухналото прѣзъ тая година възстание въ Босна и Ерцеговина докара цѣлъ единъ прѣвратъ въ духоветѣ на живѣещитѣ въ Цариградъ българи. То като че дойде та ги сепна въ упоението имъ отъ побѣдата по черковниятъ въпросъ и ги принесе мигновенно въ другъ съвършено новъ свѣтъ. Съ твърдѣ малки изключения, това възстание се посрѣщна съ истински ентусиазмъ като негли истинско българско възстание, посрѣщна се като прѣдвѣстникъ на настѫпеющи велики събития въ Старо-планинския полуостровъ. Всички като че инстинктивно да прѣдчувствуваха нѣкакво належаще политическо промѣнение и въ сѫдбинитѣ на сама България. Ерцеговинско-Босненското възстание бѣше въ устата на всички. То бѣше на дневенъ редъ въ всички частни срѣщания и разговори, а едва ли е нужда да се забѣлѣжи тукъ, че, поради горещитѣ симпатии, които вдъхваше то у всички, успѣхитѣ на славянскитѣ и християнскитѣ борци въ Босна и Ерцеговина се посрѣщаха като успѣхи български, и че всички горещо и неприкрито копнѣеха за окончателното

възтържествувание на кръста върху полумѣсеца. Получаванитѣ, най-вече чрѣзъ иностранния печатъ, новини за подвизитѣ на тия борци прѣпълваха съ неизразима радость, съ несдържанъ възсторгъ всички, и млади, и стари.

Екзархията слѣдваше още да занимава българската въ Цариградъ публика, но прѣдъ заглушителния почти шумъ около Босненско-Ерцеговинското възстание тя бѣ прѣстанала да поглъща сега изключително всичкото ѝ внимание, тя идѣше сега на втори, за да не кажа на заденъ планъ. Тя не биде забравена, но други чувства зеха сега връхъ между тази публика, други мечти я хранѣха, други мисли я вълнуваха, отъ другъ родъ дѣйствия, отъ другъ родъ събития чакаше тя сега корененъ прѣвратъ въ участьта на българския народъ. Кой пó-много, кой по-малко, но всички почти бѣха единъ видъ съзаклетници и политически революцинери въ самото сърдце на турската империя, а и българскиятъ въ Цариградъ печатъ, оставилъ за сега на второ мѣсто екзархийскитѣ работи, не само поддържаше, но и подклаждаше още това революционно настроение, еднакво, впрочемъ, съ забѣлѣженото и въ всички други български срѣдини вънъ отъ Цариградъ. Не вече отъ борба и жертви само за народна Иерархия въ турската империя, а отъ другъ родъ ратуване, отъ възставане противъ самото турско владичество, отъ прѣмахване турския яремъ се очакваха сега нови, пó-честити сждбини на българския народъ отъ всѣка страна. И крила бѣха добили сега у всички надеждитѣ за таквозъ промѣнение въ участьта на тозъ пробуденъ вече народъ.

Минало бѣше онова врѣме, прѣзъ което се проповѣдваше — и тази проповѣдь не оставаше всѣкога безъ извѣстно тукъ-тамѣ дѣйствие, — че ужъ подобрението

тонъ и направление по всички народни въпроси. Тя бѣше не само първиятъ, но и най-изпитаниятъ съвѣтникъ и помощникъ на Екзархията въ залѣганията ѝ да утвърди и закрѣпи своето сѫществувание. И нѣма съмнѣние, че тази Екзархия както до извоюванието ѝ, така и при захванатото ѝ вече устрояване поглъщаше прѣимуществено всичкото внимание на цѣлата българска въ Цариградъ колония отъ най-първитѣ и до най-послѣднитѣ ѝ членове, ако и по-многото отъ тѣхъ, да не се каже почти всички, бѣха, едни достатъчно посветени, други пъкъ нѣкои си и тайни съучастници въ кроенитѣ и въ България, и вънъ отъ нея планове за добиване не вече духовна, а политическа народна самостоятелность. Но прѣзъ годината 1875 духна внезапно въ Цариградъ съвършено другъ вѣтъръ. Избухналото прѣзъ тая година възстание въ Босна и Ерцеговина докара цѣлъ единъ прѣвратъ въ духоветѣ на живѣещитѣ въ Цариградъ българи. То като че дойде та ги сепна въ упоението имъ отъ побѣдата по черковниятъ въпросъ и ги принесе мигновенно въ другъ съвършено новъ свѣтъ. Съ твърдѣ малки изключения, това възстание се посрѣщна съ истински ентусиазмъ като негли истинско българско възстание, посрѣщна се като прѣдвѣстникъ на настѫпеющи велики събития въ Старо-планинския полуостровъ. Всички като че инстинктивно да прѣдчувствуваха нѣкакво належаще политическо промѣнение и въ сѫдбинитѣ на сама България. Ерцеговинско-Босненското възстание бѣше въ устата на всички. То бѣше на дневенъ редъ въ всички частни срѣщания и разговори, а едва ли е нужда да се забѣлѣжи тукъ, че, поради горещитѣ симпатии, които вдъхваше то у всички, успѣхитѣ на славянскитѣ и християнскитѣ борци въ Босна и Ерцеговина се посрѣщаха като успѣхи български, и че всички горещо и неприкрито копнѣеха за окончателното

като отражение отъ външния блѣсъкъ на западната цивилизация, не всѣкога оставаха безъ извѣстно дѣйствие върху нѣкои умове*). Въ такъвъ духъ дѣйствуваха между тия народонаселения, а особено между българитѣ, и разни други агенти, па и извѣстни религиозни пропаганди, като и еднитѣ, и другитѣ гледаха да се възползуватъ за своя цѣль отъ българо-гръцката черковна разпря, по която не единъ и двама отъ тѣхъ се издигаха самозванни горещи защитници на българското дѣло, и въ това си качество тѣ си позволяваха да хвърлятъ остри и тежки камъни не само срѣщу цариградската Патриаршия, но и срѣщу православието изобщо, па и православна Русия. Особено пъкъ въ това отношение се отличаваха нѣкои емигранти, които слѣдъ безуспѣшни въ отечеството имъ революционни движения бѣха избѣгали въ Турско едни изъ Полша, други изъ Маджарско, а отъ тѣхъ не единъ и двама по́-турци отъ самитѣ турци**). Въ случай че

*) Въ тоя духъ до нѣйдѣ е писалъ и англичанинътъ Lord Strangford, съпругъ на тъй добрѣ извѣстната у насъ Леди Странгфордъ.

**) Полски емигрантъ между много други бѣше по онова врѣме и прочутиятъ *Чайковски,* прѣименуванъ *Садъкъ Паша,* подъ началството и командата на когото турското правителство бѣше допуснало за усилване турската армия да се образуватъ, както се и образуваха, два единъ слѣдъ други полка отъ извѣстно число мусулмани, главно обаче отъ други разнородни елементи, най-вече българи, босняци, ерзеговинци, хървати, маджари и поляци, съ общо название *турски казаци.* Съ тоя Чайковски, заклетъ врагъ на Русия, на която искаше и да напакости чрѣзъ Турция, при прѣбиването му въ Цариградъ бѣха се запознали, па и работили до нѣйдѣ Неофитъ Бозвели, Иларионъ Макариополски, Никола Чалжоглу отъ Пловдивъ и други още нѣкои българи, които всички мислѣли, че могатъ да извлѣкатъ отъ тоя полски емигрантъ, направо или чрѣзъ него, нѣщо добро за народа си. Сжщо и при прѣбиването си въ Одринъ, Шуменъ, Сливенъ и другадѣ, като началникъ на тия турски казаци, той се стараялъ да свързва познанство съ българитѣ и да ги обнадеждва разнообразно за подобрение тѣхната участь въ Турско. Разкаянъ къмъ края на живота си и убѣденъ въ невъзможностьта за изправяне на Турция и за успѣшна чрѣзъ нея борба противъ Русия, Чайковски поиска милость отъ руския царь, която му се и даде, и той напусна и Турция, и турската войска, и турскитѣ разно-

нѣкой отъ пó-буднитѣ българи, съ които всички негли тия емигранити настойчиво търсѣха да завържатъ познанство, си позволяваше да проговори прѣдъ тѣхъ нѣщо неблагоприятно за турското управление или за народна политическа свобода, тѣ веднага възставаха, веднага се впущаха въ нескончаеми истории за руския деспотизъмъ съ руския кнутъ и съ руския Сибиръ, като бързаха отъ друга страна да противопоставятъ на тоя деспотизъмъ безпримѣрната султанова бащинска любовь къмъ всички безразлично негови поданици: турци, българи, гърци, арменци, словени, албанци, арави и пр. Колкото за българския народъ особено, тѣ си вмѣняваха въ своя длъжность да го обсипватъ съ хвалби, да гадаличкатъ неговото самолюбие, да го насърдчватъ и насѫскватъ въ черковната му борба, да изтъкватъ неговитѣ добри качества, да го поставятъ пó-горѣ отъ всички други народи

племенни казаци и замина за Русия, дѣто се и помина при щедра руска пенсия прѣди нѣколко години. Отъ тоя Чайковски (Садъкъ Паша) е романътъ: „**България,** славянска повѣсть“, прѣведенъ отъ руски на български отъ *Петъръ Папанчевъ,* Сливенъ, Печатница „Българско Знаме“, 1898 г.

Авторътъ при това на тия бѣлѣжки не забравя и до днесъ още единъ полски емигрантъ на име *Гларски.* Той бѣше единъ отъ найчеститѣ посѣтители въ дома на единъ виденъ отъ начало български дѣецъ по черковния въпросъ. Той и говорѣше и пишеше доста добрѣ на французски, но, прѣданъ поклонникъ на Бакхуса често до самозабравяне, той говорѣше и пишеше толкозъ пò-живо и пó-чевръсто, колкото повечко чашки ракия или винце бѣше успѣлъ да глътне още отъ рано на гладно сърдце. Русофобъ и туркофилъ до крайность, той имаше таквазъ вѣра въ своето политическо *вѣрую*, че не търпѣше никакво възражение по тоя прѣдметъ, често дори отиваше до съвсѣмъ неприятни прѣния по него, при всичко че инакъ той бѣше приятенъ единъ господинъ. Съ него, или пó-добрѣ, съ неговото перо си позволяваше да си служи по нѣкогашъ за нѣкои французски статии по черковния въпросъ поменатиятъ български дѣецъ отъ сѫщото съ него политическо *вѣрую*. Съчинительтъ обаче на тия инакъ посрѣдствени статии се ползуваше отъ прѣдставяния му така случай, не толкозъ да поддържа българскитѣ възгледи, колкото да хвърля прѣзъ главата на вселенския патриархъ уязвителни удари противъ омразната нему Русия, а на Султана да кади тамянъ отъ прѣданость и уважение.

като отражение отъ външния блѣсъкъ на западната цивилизация, не всѣкога оставаха безъ извѣстно дѣйствие върху нѣкои умове*). Въ такъвъ духъ дѣйствуваха между тия народонаселения, а особено между българитѣ, и разни други агенти, па и извѣстни религиозни пропаганди, като и еднитѣ, и другитѣ гледаха да се възползуватъ за своя цѣль отъ българо-гръцката черковна разпря, по която не единъ и двама отъ тѣхъ се издигаха самозванни горещи защитници на българското дѣло, и въ това си качество тѣ си позволяваха да хвърлятъ остри и тежки камъни не само срѣщу цариградската Патриаршия, но и срѣщу православието изобщо, па и православна Русия. Особено пъкъ въ това отношение се отличаваха нѣкои емигранти, които слѣдъ безуспѣшни въ отечеството имъ революционни движения бѣха избѣгали въ Турско едни изъ Полша, други изъ Маджарско, а отъ тѣхъ не единъ и двама по́-турци отъ самитѣ турци**). Въ случай че

---

*) Въ тоя духъ до нѣйдѣ е писалъ и англичанинътъ Lord Strangford, съпругъ на тъй добрѣ извѣстната у насъ Леди Странгфордъ.

**) Полски емигрантъ между много други бѣше по онова врѣме и прочутиятъ *Чайковски*, прѣименуванъ *Садъкъ Паша*, подъ началството и командата на когото турското правителство бѣше допуснало за усилване турската армия да се образуватъ, както се и образуваха, два единъ слѣдъ други полка отъ извѣстно число мусулмани, главно обаче отъ други разнородни елементи, най-вече българи, босняци, ерзеговинци, хървати, маджари и поляци, съ общо название *турски казаци*. Съ тоя Чайковски, заклетъ врагъ на Русия, на която искаше и да напакости чрѣзъ Турция, при прѣбиването му въ Цариградъ бѣха се запознали, па и работили до нѣйдѣ Неофитъ Бозвели, Иларионъ Макариополски, Никола Чалжоглу отъ Пловдивъ и други още нѣкои българи, които всички мислѣли, че могатъ да извлѣкатъ отъ тоя полски емигрантъ, направо или чрѣзъ него, нѣщо добро за народа си. Сжщо и при прѣбиването си въ Одринъ, Шуменъ, Сливенъ и другадѣ, като началникъ на тия турски казаци, той се стараялъ да свързва познанство съ българитѣ и да ги обнадеждва разнообразно за подобрение тѣхната участь въ Турско. Разкаянъ къмъ края на живота си и убѣденъ въ невъзможността за изправяне на Турция и за успѣшна чрѣзъ нея борба противъ Русия, Чайковски поиска милость отъ руския царь, която му се и даде, и той напусна и Турция, и турската войска, и турскитѣ разно-

нѣкой отъ пó-буднитѣ българи, съ които всички негли тия емигранити настойчиво търсѣха да завържатъ познанство, си позволяваше да проговори прѣдъ тѣхъ нѣщо неблагоприятно за турското управление или за народна политическа свобода, тѣ веднага възставаха, веднага се впущаха въ нескончаеми истории за руския деспотизъмъ съ руския кнутъ и съ руския Сибиръ, като бързаха отъ друга страна да противопоставятъ на тоя деспотизъмъ безпримѣрната султанова бащинска любовь къмъ всички безразлично негови поданици: турци, българи, гърци, арменци, словени, албанци, арави и пр. Колкото за българския народъ особено, тѣ си вмѣняваха въ своя длъжность да го обсипватъ съ хвалби, да гадаличкатъ неговото самолюбие, да го насърдчватъ и насжскватъ въ черковната му борба, да изтъкватъ неговитѣ добри качества, да го поставятъ пó-горѣ отъ всички други народи

племенни казаци и замина за Русия, дѣто се и помина при щедра руска пенсия прѣди нѣколко години. Отъ тоя Чайковски (Садъкъ Паша) е романътъ: „**България,** славянска повѣсть", прѣведенъ отъ руски на български отъ *Петъръ Папанчевъ,* Сливенъ, Печатница „Българско Знаме", 1898 г.

Авторътъ при това на тия бѣлѣжки не забравя и до днесъ още единъ полски емигрантъ на име *Гларски.* Той бѣше единъ отъ найчеститѣ посѣтители въ дома на единъ виденъ отъ начало български дѣецъ по черковния въпросъ. Той и говорѣше и пишеше доста добрѣ на французски, но, прѣданъ поклонникъ на Бакхуса често до самозабравяне, той говорѣше и пишеше толкозъ пó-живо и пó-чевръсто, колкото повечко чашки ракия или винце бѣше успѣлъ да глътне още отъ рано на гладно сърдце. Русофобъ и туркофилъ до крайность, той имаше таквазъ вѣра въ своето политическо *вѣрую,* че не търпѣше никакво възражение по тоя прѣдметъ, често дори отиваше до съвсѣмъ неприятни прѣния по него, при всичко че инакъ той бѣше приятенъ единъ господинъ. Съ него, или пó-добрѣ, съ неговото перо си позволяваше да си служи по нѣкогашъ за нѣкои французски статии по черковния въпросъ поменатиятъ български дѣецъ отъ сжщото съ него политическо *вѣрую.* Съчинительтъ обаче на тия инакъ посрѣдствени статии се ползуваше отъ прѣдставяния му така случай, не толкозъ да поддържа българскитѣ възгледи, колкото да хвърля прѣзъ главата на вселенския патриархъ уязвителни удари противъ омразната нему Русия, а на Султана — кади тамянъ отъ прѣданость и уважение.

въ империята като народъ трудолюбивъ, трезвенъ, производителенъ, положителенъ, миролюбивъ. Тѣзи хвалби обаче бѣха всѣкога свързани съ проповѣдьта, че щастието, подигането, успѣхътъ, икономическото благосъстояние, развитието и напрѣдъкътъ на тоя народъ могатъ се постигна само въ турската империя, на която той трѣбало да остане вѣренъ, ако иска да бѫде честитъ съ запазване своята народна физиономия, и това толкозъ пó-много, че просвѣтена Европа споредъ тѣхъ нѣмала никога да допустне раздробяването на Турция, както тя доказала това и на дѣло въ кръмската война.

Тия проповѣди, искренни или присторени, но които въ всѣки случай очевидно се насърдчваха отъ турското правителство, което бѣше прибрало и на служба не единъ отъ въпроснитѣ емигранти, бѣха изгубили сега досущь своето значение, и тѣ не минуваха вече само за несвоеврѣнени и неумѣстни, но се посрѣщаха и като непростено противодѣйствие на народното дѣло, тъй поне както се разумѣваше то по онова врѣме, та отъ тукъ пълна недовѣрчивость къмъ таквизъ политически проповѣдници за щастието на българския народъ. На малцината нѣкои отъ Цариградската българска колония членове, патриоти при особено мнѣние, които, противъ общия тогава порой, слѣдваха още да даватъ до нѣйдѣ ухо на подобни, сега вече извънъ модата, проповѣди, или се поопитваха да възпроизвеждатъ и тѣ сами тия проповѣди по единъ или по другъ начинъ, всички гледаха, едни съ съжаление, други съ прѣзрѣние като на орѫдия служещи, съзнатълно или несъзнателно, било на заинтересуваното турско правителство, било на чужда туркофилска и неблагоприятна за България политика. По мнѣнието на всички, врѣмето и фактитѣ прѣзъ цѣли петь столѣтия бѣха доказали по единъ поразителенъ начинъ,

че отъ турцитѣ не може и не трѣба вече да се очаква нищо сжщинско добро за българитѣ. Общото настроение бѣше сега да се оттърве българскиятъ народъ отъ турското иго чрѣзъ каквито и да би било срѣдства. Мѣсто за проповѣди като горнитѣ, отъ дѣто и да идваха, нѣмаше вече никакъ. И трудно или пó-скоро невъзможно бѣше да се изтръгнатъ сега волно или неволно, съ разни заплашвания, нѣкои подписи за единъ нижайши адресъ до Султана, какъвъто бѣше подадениятъ отъ нѣкои *нижайши поданници* българи къмъ края на 1868 г., при разгара на тогавашното критско възстание. Въ този адресъ тѣ били *„счели за своя длъжность, по поводъ на безумното и пълно съ неблагодарность движение на критянитѣ, да протестиратъ съ всичката си сила, и то въ името на всичкото българско население, противъ това движение и да сложатъ въ подножието на султановия прѣстолъ приношението на най-честната вѣрность и твърдото изказване на неговата всецѣла прѣданность, защото съ тая вѣрность и съ тая прѣданность българскиятъ народъ разбиралъ да плати на Негово Императорско Величество и на правителството му дълга си на живостна признателность за голѣмитѣ благодѣяния, които му сж били великодушно дарувани, и за благодѣянията, които се надѣе да му се дадатъ.* Таквизъ адреси за сега бѣха нѣщо немислимо*).

---

*) За въпросния адресъ виждъ пó-подробно у *Петра П. Карапетровъ; Сбирка отъ Статии,* Срѣдецъ, 1898 г. стр. 266—268 и стр. 311—313. Този адресъ бѣше раздѣлилъ пò-първитѣ цариградски българе, защото на нѣкои си отъ тѣхъ подписътъ бѣше изтъргнатъ съ заплашвания и по строга заповѣдь отъ турското правителство. Авторътъ на тия бѣлѣжки нѣма да забрави, съ каква горчевина въ сърдцето си говорѣха за него покойниятъ Никола П. Тъпчилещовъ и Димитъръ Ив. Гешовъ, единомисленици по екзархийскитѣ и въобще народнитѣ работи. Тѣ не рачили да подпишатъ такъвъ единъ унизителенъ адресъ, тѣхнитѣ подписи, обаче, като на извѣстни и влиятелни български тър-

Примѣрътъ, впрочемъ, на ратницитѣ въ Босна и Ерцеговина за свобода и брожението въ Черна-гора и Сърбия не бѣха отъ естество да дадатъ нѣкоя стойность на таквизъ проповѣди; напротивъ, всичко това електризирваше всички противъ турското правителство; всичко това ободряше, възхищаваше, прѣизпълваше съ радость и съ най-добри надежди и мало, и голѣмо, а и новинитѣ, които сѫщеврѣменно пристигаха въ Цариградъ не само изотвѫдъ Дунава, но и изъ разни мѣста на България за възстанически и тамъ приготовления, подкладваха още повече огъня и насърдчваха още повече тайнитѣ тукъ български съзаклетници противъ турското владичество.

Мнозина дори младежи въ разгара на своя патриотизъмъ, упоени отъ проповѣдитѣ за народна свобода, зарѣзваха си работата и тръгваха тайно или явно едни за Румѫния, кръстосвана отъ български революционери, други за Сърбия, цѣла развълнувана поради ерцеговинско-босненското възстание, трети за сама България, всецѣло прѣдадена на приготвленията за великия освободи-

---

говци, били изрично поискани отъ министра Али Паша, който ги викалъ при себе си нарочно за това. Първиятъ отъ тѣхъ не можеше дори и до послѣднитѣ си дни да се примири съ себе си, когато си спомняше, душевно развълнуванъ, че той билъ *зорленъ* накаранъ да тури честния си търговски подписъ подъ единъ адресъ, въ който между друго се казвало още, че *„великодушнитѣ турски султани и храбритѣ мусулмани имали християнскитѣ си поданници като свои* **еднокръвни** *братя по правилото на Хазрети Омара, който, когато влѣзълъ въ града Иерусалимъ, рекълъ на патриарха и на християнския народъ:* **„вашата кръвь е наша кръвь“**. „Моята кръвь, на българинъ и християнинъ, една и сѫща съ кръвьта на Омара и на мусулманина, пф!!?“... извикваше ядовито, натъртено и съ тежка въздишка покойниятъ Никола П. Тъпчилещовъ, като си правѣше въ сѫщо врѣме и кръста. — Този адресъ е обнародванъ изцѣло и въ *„Българо-гръцката църковна разпря“* отъ Т. Ст. Бурмовъ, стр. 336—337, безъ обаче да се отбѣлѣжи, какъ сѫ изтъргнати подписитѣ на нѣкои наши първенци въ Цариградъ. Но той е придруженъ тамъ съ люти, жестоки, уязвителни коментарии противъ авторитѣ му, отъ които главниятъ е билъ покойниятъ д-ръ Ст. Чомаковъ.

теленъ подвигъ, та да зематъ и тѣ тукъ участие отблизу както въ тия приготовления, така и въ самия този подвигъ, кога дрънне неговиятъ часъ.

Извѣстно е, какви размѣри взе по́-нататъкъ и какви сетнини имà казаното възстание, независимо отъ прѣдизвиканитѣ дипломатически прѣговори между великитѣ европейски сили по това възстание. Огъньтъ се раздаваше както въ Сърбия, така и въ Черна-гора. Всичко това подѣйствува силно и въ поробена България. Всѣки ще си науми неволно старо-загорскитѣ събития, подготвеното съ незрѣлость старо-загорско възстаническо движение. Открито на врѣме отъ властьта, то биде скоро и жестоко потушено. Ако и погасенъ, обаче повърхностно намѣстѝ, огъньтъ не прѣстанваше да тлѣе като подъ пепель. Намѣсто да се обезсърдчатъ отъ старо-загорската несполука и старо-загорскитѣ бѣдствия, по́-голѣмата часть отъ цариградскитѣ българи като че да се усѣщаха отъ това нѣкакъ по́-порасли нравствено. Самата мисъль, че българинътъ захваналъ отново да се готви и да става съ орѫжие въ рѫка за народна свобода и политически права като че да подигаше нравствено тия българи, както и самия народъ, прѣдъ очитѣ на цивилизувания свѣтъ. Сполетѣлитѣ старо-загорчани нещастия срѣщаха наистина у тѣхъ живо, дълбоко съчувствие, и тѣ се надпрѣварваха помежду си кой какъ, по́-скоро да направи каквото му иде отъ-рѫки за облегчение по възможности тия злощастия; и съ постѫпки отъ цариградски българи се успѣ и тогава да се изпратятъ лица или комисии тамъ за изучване по́-отблизу работата; сѫщеврѣменно, обаче, тѣ посрѣщаха тия злощастия безропотно като признакъ на развитата между народа самоотвержена готовность да се хвърли въ рѣшителна и отчаяна борба, да се изложи на всевъзможни

жертви за добиване народна свобода, и тѣ сами се примиряваха съ мисъльта, че безъ тегла и жертви, безъ кръвь и огънь, свобода и независимость не се добиватъ.

Зимата прѣзъ 1875—1876 год. бѣше за цариградскитѣ българи цѣла продължителна нравствена трѣска. Тѣ всички, едни знаеха, други угаждаха, че пролѣтьта прѣзъ 1876 год. нѣма да настане безъ важни сътресения въ България.

Не допущаха да се мисли другояче и извѣстията изъ България. Самиятъ авторъ на тия бѣлѣжки, стопанинъ и и редакторъ на вѣстникъ „Вѣкъ“, не само подозираше, но речи и прѣдчувствуваше отъ далечъ очакваното изригване на глухобучещия вулканъ, прѣдчувствуваше и прѣдвиждаше това, споредъ безбройнитѣ писма, които му идѣха чрѣзъ разни пѫтища едни за вѣстника, други за негови лични свѣдѣния или и свободолюбиви насърдчвания изъ разни мѣста на отечеството, като Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ, Сопотъ и Карлово, Казанлъкъ и Стара-Загора, Търново, Габрово и Севлиево, Горня-Орѣховица и Шуменъ, София и Самоковъ, Свищовъ, Русе, Тулча и пр.; като насърдчително, между другитѣ, писмо нека му бѫде позволено да приведе тукъ, — ненадѣйно намѣрено въ спаснитѣ му нѣкои и разпръснати книжа, слѣдното, което носи подписа на едно име, придобило отпослѣ таквазъ извѣстность въ нашата съврѣменна литература.

„Сопотъ, 1875, декемврий 22.

„Г-нъ Балабановъ!

„Съ настоящето си идѫ да Ви заявя благодарно-„стьта и съчувствието на съгражданитѣ си за гдѣто чрѣзъ „вашитѣ статии по днешнитѣ тежки за народа ни обсто-

„ятелства Вие станахте вѣренъ отзивъ на страданията му „и дързостенъ изобличитель на неправдата и поборникъ „на нашитѣ правдини и желания. Прочее, слѣдвайте, г-не „редакторе, неуклонно това си достапохвално поведение, „защото само по тоя начинъ изпълнявате високото си „назначение и ще запазите доброто име, което си спе-„челихте въ народа ни.

(Слѣдватъ поржчки за в. „Вѣкъ").

„Вашъ прѣданий
„Иванъ М. Вазовъ".

Подобни писма редакторътъ на в. „Вѣкъ" бѣ получилъ почти въ сжщото врѣме и изъ други мѣста, между тѣхъ и изъ Тулча отъ покойния Т. Икономовъ. До сжщия редакторъ бѣше се отнесло не веднажъ и учителското тѣло въ Габрово.

Особено любопитно е писмото на габровци отъ 2-й януария 1876. г., съ което изпращатъ до тоя редакторъ едно прошение за великия везиръ. Като документи, които доказватъ, какъвъ вѣтъръ е вѣялъ по онова врѣме въ много мѣста низъ българско, авторътъ на тия спомени мисли, че не ще бжде ни излишно, ни безинтересно обнародването сега тукъ както на писмото до него, така и на самото прошение до великия везиръ, прошение помѣстено още на врѣмето си съ съотвѣтствени коментарии въ в. „Вѣкъ", бр. 2, год. III, 10 януария 1876. г.

Ето най-напрѣдъ писмото:

„Габрово 2 Іануарія 1876.

„Родолюбивѣйшиий г-не М. Д. Балабановъ!
въ Цариградъ.

„Тука намирате копіе на едно градско прошеніе до „Н. Височество великый-тъ везиръ. Молимъ Ви най-убѣ-„дително щото рѣченното копіе да го помѣстите въ най-

„ближнето № на вашій-тъ достопочтенъ листъ, съ което „крайно ще задължите каза-та ни.

„При това нашата каза проважда оригиналъ-тъ на „това прошеніе до г-на Наня Трифонова, като въ сжще-то „врѣме му пише да го даде Вамъ, щото Вій чрезъ над-„лежный-тъ, въ такъвъ случай, пжть да го подадете ко-„муто и дѣто трѣба, даже, ако Ви е възможно, да го „подадете сжщему великому Везирю.

„Ако по тжзи причинж направите нѣкои разноски, „то поискайте ги молимъ, отъ г-на Наня Трифонова, „комуто за това пишемъ.

„Като сми напълно увѣрени на Вашето искренно „родолюбіе, чи въ този случай ще послужите на наша-та „казж, прѣдваряме да Ви поднесемъ благодаренията си.

„Пріимете, господине, наши-тѣ отлични къмъ Васъ „почитанія.

„Упълномощени-тѣ отъ града:

Христо П. Манафовъ,	Д. Ил. Видинлия,
Иончо Хр. Хесапчіевъ,	Ц. Х. Дюзовъ *),
Певчо Хр. Селвели,	Атанасъ Кжнювъ,
Ив. Хр. Бурмовъ,	Цанко Д. Стояновъ.

Ето сега и прошението до великия везиръ:

До Негово Высочество

Великійтъ Везиръ Махмудъ Недимъ паша

и пр. и пр. и пр.

Смиреннѣйша просба.

Ваше Высочество!

Живущитѣ подъ славніатъ скиптръ на Негово Императорско Величество Султанъ Абдулъ Азисъ Хана, ми-

*) Тъй скратено наричали въ Габрово, както се уча, Цанка Хр. Дюлтабановъ, обѣсения послѣ отъ турцитѣ.

лостивѣйшіатъ ни господарь и баща, който неуморно заляга за благоденствіето и напрѣдокатъ за всичкитѣ си безъ различіе подданници, като проглашава равенство между всички тѣхъ, а въ сѫщо врѣме дозволява всѣкиму пълна нравственна свобода въ изявленіе на мѣркитѣ, които би биле потрѣбни въ улучшеніе и ускоряваніе на едничкото му върху тъзи точка зрѣнія желание, — условени на това, ній, вѣрни Нему поданници, покорни му чада и желатели за благоденствіето и благосъстояніето на Държавата му, която е общото ни отечество, просимъ отъ Неговото Милосердіе приеманіето ни въ военната служба, сѫщо и официалностьта на българскіятъ языкъ на равно съ Мусулманскіятъ, което е самото средство за изпълненіето на Неговото постоянно желаніе — „Равенство", и което несъмненно ще ни упѫти къмъ истинното благополучіе,

Ваше Высочество! Намъ е жално, а още и срамно, да гледами нашіатъ събратъ Мюсюлманинъ гордѣливо да защищащава милото ни и общо отечество, а ній постидно да ся искупуваме съ пари отъ такава една святя длъжность, догдѣто вѣрностьта, която сме показвали въ сѣко отношеніе къмъ славніатъ престолъ на Османскитѣ царѣ, сѫ неоспорими. Отстраненіето на българскіатъ народъ отъ военната служба, а сѫщо и неупотрѣблението на языкатъ му въ Управленіето сѫ биле най-главнитѣ и существеннитѣ причини, които спиратъ благогоденствіето и възражданіето на вашитѣ най-вѣрни и покорни подданници; тѣ сѫ най-главната спънка, която отблъснова осъществленіето на вашето едничко желаніе „Равенство"; тѣ сѫ напослѣдакъ изворатъ на сичкитѣ злополучія, угнетенія на вашитѣ вѣрни подданници Българитѣ. Ній нѣма да бѫдемъ никоги равни въ заслугитѣ за благосъстоянието на Държавата съ нашитѣ събратія

Мюсюлмани, догдѣто не ги придружимъ на бойното поле въ защита общото ни отечество. Убѣждението на събратіята ни Мюсюлмани, чи ній сме въ всѣко отношение пó-долни отъ тѣхъ, никоги нѣма да изчезне, догдѣто мислятъ, чи само тѣ проливатъ кръвьта си за общото ни отечество, а ній безсрамно ся искупуваме; при това, и трагическитѣ сцѣни, като убійства, обири и обезчестяванія никоги нѣма да ся прѣкратятъ.

Прочее, истински защитници на Отоманската Държава и вѣрни подданници на Августѣйшіатъ ни Императоръ, ній смиренно поднасями настоящето си прошеніе предъ Ваше Высочество, като убѣдително ся надѣвами, чи просбата ни не ще остане безъ удовлетворителенъ отзивъ, и милосърднитѣ извори на вашето сърдце изобилно ще ся излѣятъ върху испълнението на нашето желаніе, което е, мислимъ, едничкото срѣдство за благосъстоянието и напредокатъ на вашитѣ смирени подданници и на Отоманската Държава — общото ни отечество.

Габрово, 30 Декемвріа 1875.

Най вѣрнитѣ и смиренитѣ подданницц на Н. И. В. Султана, жителитѣ отъ Габровската Кааза, отъ Търновскій Санджакъ въ Дунавската область.

(Слѣдватъ печатитѣ на 23 махали) *).

Това прошение съ точенъ прѣводъ на турски се поднесе на великия везиръ отъ самия стопанинъ и редакторъ на в. „Вѣкъ“, придруженъ отъ поменувания въ габровското писмо *Нано Трифоновъ*. Великиятъ везиръ,

---

*) Тази часть отъ ржкописа бѣше вече въ печатницата, когато въ ржцѣтѣ на автора на тия спомени попадна токо що издадена „*Историята на града Габрово и Габровскитѣ възстания отъ Хр. и П. Габенски*“, въ страници 119—122 на която история е помѣстено и това прошение заедно съ протокола на събранието (30 декемврия 1875), въ което се рѣшило да се приготви таквозъ едно прошение.

стариятъ Махмудъ Недимъ паша, сжщиятъ, който бѣ турилъ въ дѣйствие и фермана за българската Екзархия, мжжъ снаженъ, ръсть срѣдня, очи голѣми, вѣжди гжсти и едри, физиономия строга, години 65—70, като прочете това прошение прѣдъ сами тѣхъ съ очевидно любопитство, обърна се към подателитѣ му, главно къмъ редактора на в. „Вѣкъ“, който му бѣ прѣпоржчанъ отъ пó-напрѣдъ по другъ случай, и имъ каза съ кротъкъ тонъ и съ голѣмо хладнокръвие, че за такива реформи още не е дошло врѣме, при всичко че и то може единъ день да дойде, за сега обаче той съвѣтва българитѣ да мируватъ и да не подигатъ таквизъ въпроси, ако искатъ да иматъ благоволението на султана, „инакъ, каза, азъ не се бъркамъ (бенъ карЖшмамъ), че, въ противенъ случай, високото правителство ще знае да изпълни дълга си“ (девлетъ-алие борчу-ну еда билечекъ-тЖръ*).

---

*) Отъ дължкитѣ коментарии, съ които се придружи обнародването на това прошение въ в. „Вѣкъ“, извлича се и предава се тукъ слѣднята часть: „Колкото за това, гдѣто въ българскитѣ селения се изявлява желанието да се замѣсти военниятъ откупъ съ приемане и на християнския елементъ въ войската, то е желание, което ще трѣба, чини ни са, да излиза отъ областьта на желанията и на самото правителство. Впрочемъ, това е нѣщо съ тържественость рѣшено уже въ славния Хатъ-Хумаюнъ отъ лѣто 1856, 24-й членъ на който гласи тъй: „равенството на даждията води съ себе си и равенството на другитѣ данъци, както равенството на правдинитѣ подразумѣва само по себе и равенството на дължноститѣ. Поради това **Християнетѣ и другитѣ не мусулмани поданници сж длъжни,** *както и мусулманитѣ*, **да се подложатъ на обнародвания послѣдне законъ за разпорежданието на войско-събиранието“.** А членъ 25-й допълнява така горния: „Началото за личното отмѣнение на военната служба, било чрезъ замѣстване, било чрезъ откупъ, ще се унищожи“.

„Законъ пó-ясенъ въ израженията не може да бжде. А понеже при всичкитѣ пó-нови актове, Хати-Хумаюнътъ, издаденъ слѣдъ кръмската война и съобщенъ на шестьтѣхъ велики сили, остава и до днесъ основенъ законъ на държавата, то и горньото право по военната служба съхранява всичката си сила както за законодателя, тъй и за ония, които е ималъ прѣдъ видъ този законъ, който може да се нарече

Подобни прошения се изпратиха по онова врѣме до редактора на в. „Вѣкъ“ и отъ други мѣста за великия везиръ, които му се и прѣдадоха, но тозъ пѫть чрѣзъ главния му секретарь. Дава се тукъ мѣсто на три още такива прошения, находещи се въ оригиналъ между запазенитѣ книжа у редактора на тоя вѣстникъ, именно, едното отъ Севлиево, другото отъ Ловечь, а третото

нова конституция на държавата, конституция, която не се нарушава, но се допълнява, напротивъ, отъ послѣдния царски ферманъ“.

Ето сега какъ се изражаваше прѣзъ лѣто 1867 Фуатъ-Паша, министъръ тогава на иностраннитѣ дѣла въ единъ извѣстенъ мемоаръ, отправенъ по приспособлението на Хати-Хумаюна до повѣреницитѣ на Високата Порта при великитѣ сили:

„Членъ 17-й. Приемането на немусулманитѣ подданници въ османската войска посрѣщна спънки, произходящи, почти изключително, отъ отвращението, което вдъхва на не мусулманитѣ подданници военната служба. Но правителството, далечь отъ да напусне идеята за приспособлението на тази мѣрка, която се обръща изключително въ полза на мусулманитѣ, които сега сами теглятъ даждието на кръвьта, търси срѣдствата да введе не мусулманский елементъ въ войската, било чрезъ самоволно записване, било чрезъ други условия, които могатъ да отблъснатъ отвращението или предразсѫдицитѣ, които още сѫществятъ. При всичко това, сѫществуватъ въ османската войска два смѣсени полка казаци, сирѣчь, състоящи отъ Християне и Мусулмани.

„Не знаемъ какви сѫ били *посрѣщнатитѣ спънки*, произходящи най-паче отъ отвращението на не мусулманскитѣ подданници за военната служба. Въ всѣки случай, врѣмето види се чувствително да е подѣйствовало и въ това отношение, и онова, което е било преди деветь години, за не мусулманскитѣ елементи, отвръщение, види се да се е преобърнало днесь въ жарко желание.

„Това желание, изразено и представлявано тъй законно, както прави горньото прошение, нѣма съмнѣние, че ще се вземе во внимание и ще се изучи изново отъ правителството. А понеже всичкитѣ актове показватъ, че установлението на равенството въ всѣко отношение му е присърдце и една отъ най-голѣмитѣ негови грижи, то непрѣменно ще се рѣши да подложи и тозъ въпросъ на испитъ и на зрѣли размишления . . .“.

Въ въпросното прошение се говори още и за приемането на българския езикъ въ управлението въобще. За този въпросъ, обсѫжданъ и по́-напрѣдъ на друго мѣсто въ в. „Вѣкъ“, казва се сега въ сѫщитѣ коментарии каквото трѣба, между друго, че „никога българинътъ не ще може да разумѣе гражданскитѣ права, които му се отстѫпятъ, или гражданскитѣ длъжности, които му се налагатъ, до като, въ испълнението на тия права и на тия длъжности, не се послужи той съ матерния си языкъ“.

отъ Сливенъ, за да се види, какъ единъ и сѫщъ въпросъ, по който очевидно е имало общо споразумѣние, е билъ прѣдставянъ нарочно въ различна до нѣйдѣ форма като една и сѫща пѣсень съ другъ напѣвъ, за да не се мисли ужъ, че прошението произхожда отъ една и сѫща рѫка, отъ нѣкой тайно дѣйствуещъ комитетъ.

Ето прошението отъ Севлиево:

„До Негово Высочество

„Великій Везирь Махмудъ Недимъ Паша.

„Ваше Высочество!

„Подписанытѣ българи, най-покорни подданници на Негово Императорско Величество нашыйтъ царь Султанъ Абд-улъ Азизъ Хана, идемъ чрѣзъ настоящето си смиренно да изявимъ голѣмата си радость, която чувствувамы отъ прочитаніето ца царскыйтъ ферманъ, съ който нашыйтъ милосгивъ Господарь исказа още веднаждъ прѣдъ свѣта, че не прави никаква разлика мѣжду вѣрнытѣ си подданницы, отъ каквото вѣроисповѣданіе и да бѫдатъ.

„Ваше Высочество, сърдцата ни са обливать съ сълзы отъ благоговѣйно чувство, като виждамы, колко е великодушенъ Господарьтъ ни, и колко сѫ добры неговитѣ министри, чрѣзъ които излива намъ Высокитѣ си милости. Нъ съ свободата, която имамы за да откривамы болкитѣ си и нуждытѣ си прѣдъ Ваше Высочество, ний са одързостявание за Вы прѣдставимъ искренното си оцѣненіе и на днешнытѣ новы закони исказани въ Высочайшыйтъ Хатъ.

„Ваше Высочество, като живѣемъ почти петстотинь години подъ скиптрътъ на османскитѣ султани, непоколебимата подданническа вѣрность на българитѣ е сѫ-

вали вече дѣло неоспоримо. Отъ тѫзи точка като гледамы, ный неможемъ да разберемъ по кои причины новыйтъ ферманъ пакъ ни отдѣля отъ военната служба, оставящецъ я, както и изнапрѣдъ, привилегія на нашытѣ братія османліитѣ, а ный и за напрѣдъ да плащамы позорната данъ бедельтъ, като неспособни и ный да проливамы кръвьта си за запазваніето на османската държава — нашето общо отечество! когато сѣкидневнитѣ обиды отъ нашытѣ мюсюлмани явно показватъ въ каква опасность се намѣрватъ: честьта, имотътъ и животътъ ни.

„Ваше Высочество! Не е да не знаете, че при всичката добра воля на великодушныйтъ ни царь да введе равенство мѣжду всичкитѣ си подданницы, тѫзи институция, която исключва българина отъ военната служба, и този обычай, гдѣто всичкото гражданско и полицейско чиновничество са избира отъ мюсюлманитѣ сѫ направили назъ българетѣ да стоимъ толкозъ ниско, щото, когато сѣки день ни біятъ, крадятъ, обиратъ и обиватъ, ный са намѣрвамы физически слаби да са запазимъ, а политически, — лишени отъ серіозното покровителство на властьта. Военната служба и употрѣблението на българскій языкъ въ всичкитѣ правителственны отдѣленія между българитѣ сѫ единственнытѣ, чрѣзъ които, ако августѣйшыйтъ ни царь въ безпрестаннытѣ си грыжи за насъ са смилостиви да ни ги подари часъ по-скоро, ный ще са видимъ упѫтени къмъ многожеланното равенство, отъ което са очаква унапрѣдваніето на милото ни общо отечество.

„Ваше Высочество! До когато матерныйтъ ни языкъ, този единичъкъ народенъ нашъ прѣдставитель, е непознатъ на царското правителство, ный смы отъ много и дълги опыти увѣрени, че между него и назъ постоянно ще сѫществуватъ несоразумѣнія, кадърни да пречатъ

въ прогресса на общытѣ ни и частны полѣзни прѣпріятія. Турскій книжевенъ языкъ, не е нуждно да изповѣдамы, е непонятенъ и мѫченъ за изучваніе отъ назъ. Грыжитѣ, съ които Ваше Высочество сте натоварени да устроите граждански сѫдовища по областытѣ, гдѣто частнытѣ интереси ще бѫдѫтъ строго пазени, тѣзи грыжи ни подсѣщатъ за едно по честито бѫдѫще, ако не е да са боимъ, че царскитѣ закони „написани на османскій языкъ, като не са достѫпни за назъ да гы знаемъ, ный не ще смы полѣзно и серіозно прѣдставлявани въ тѣзи сѫдилища. Дѣйствително, отъ устройството на вилаетытѣ, както и по-напрѣдъ, българетѣ, ако и да са имали аази (членове. Б. р.) както въ административнытѣ, тъй и въ сѫдебнытѣ и мунаципалнытѣ съвѣты, нъ тѣзи аази като не сѫ знаели нищо отъ органическитѣ имъ уставы, нито отъ языка, на който са разисква всичко, което са отнася до тѣзи съвѣты, тѣхното присѫтствіе и тѣхнытѣ подписи не сѫ нищо друго, освѣнъ безполѣзно и дѣтинско украшеніе.

Ваше Височество! Ежедневнытѣ обиды и унеправданія, които ни сѫ струватъ отъ нашытѣ съжители мюсюлмани и отъ властытѣ повѣрени исключително на тѣхнытѣ рѫцѣ сѫ за назъ толкози доказателства, че безъ личното ни участіе въ военната служба и безъ официалното припознаваніе на языкътъ ни, никога добринытѣ отъ Царското милосърдіе нѣма да достигать до назъ. Ето какво, и съ кое очаквамы отъ Ваше Высочество часъ по скоро да ни зарадвате. Като отправимъ горѣщи молитвы къмъ Бога за дълголенствіето на августѣйшйтъ ни царь и славныйтъ му пръвъ министръ, оставямы найпокорны подданницы, — жители на градътъ Севліево съ окрѫжіето.

Севліево 5. Іаннуаріи. 1876.

Слѣдвать печатытѣ на градскитѣ и селски Мухтари".

Това прошение бѣ изпроводено съ писмо отъ 15 януария 1876 г. до редактора на в. „Вѣкъ“ съ подписитѣ на членоветѣ на казалийския смѣсенъ съвѣтъ въ Севлиево: Илия Денчовъ, Хр. Спиридоновъ, Гатю Калчовъ, Иванъ Цичовъ, Иванъ х. Ангеловъ, Ханчи Ботювъ, които го моляха да го поднесе направо на великия везиръ, и му казваха, между друго, че, ако би по това прошение да послѣдватъ нѣкои разноски, да имъ яви за това, и тѣ били готови съ първо да му ги внесатъ по пощата.

Ето и прошението отъ Ловечъ:

„Ваше Височество!

Ный живущитѣ подъ славныя скыптръ на Н. И. Величество Султанъ Абдулъ Азисъ Хана, сѫ възрадвахмы сърдечно, като чюхмы славныя неговъ фирманъ, съ който правдолюбиво, повторително и тържественно прогласява равно право на всичкытѣ истинны неговы вѣрны подданници безъ различие на вѣра и народъ. При всичката обаче тая высока Негова милость, всепокорно молимъ Ваше Высочество, да ни дозволите съ отеческа отступчивость да изразимъ нашата скърбь и докачванiето на честолюбiето ни и да подложимъ прѣдъ подножiето на славныя Неговъ прѣстолъ, слѣдующата наша смиренна просба:

Ваше Высочество! Подписанитѣ Ваши всепокорни слугы и вѣрны подданницы на Н. Величество, неможемъ никакъ да се убѣдимъ и да повѣрвамы, че ще се наслаждавами съ истинско равенство, ако наедно съ нашитѣ братiя и съотечественицы Османлiитѣ не пазимъ съ оружiе общото наше отечество, славната османска държава, противъ нѣйнитѣ вънкашни и вътрѣшни душманы и ако не сѫ употрѣби българскыя языкъ — туй естественно срѣдство да разбырамы царската воля, царскытѣ законы

и рѣшенiята въ управленiето и сѫдоветѣ. Слѣдователно ный желаемъ и убѣдително молимъ, да благоволи Н. Величество да заповѣда да се зематъ и отъ насъ войницы, както и отъ Османлiитѣ, за да не търпимъ срамъ както прѣдъ тѣхъ, тъй и прѣдъ другы, като че нiй не смы достойны сынове на отечеството си да го пазимъ, нъ ся искупувами съ пары отъ военната си длъжность. Такъвъ срамъ и униженiе нашето честолюбiе неможе за напрѣдъ да понесе. Не пó-малко сѫ осѣщамы за докачены и онеправданы, като е изключенъ языка ны отъ управленiето и сѫдоветѣ, за това ставатъ съ насъ толкова злоупотрѣбленiя, като смы изложены на толкозъ нравственны и вѣщественны мѫкы. Молимъ слѣдователно, наравно съ турскыа языкъ, да ся прiемы и българскыа като официаленъ.

Мылостивыа ни Господарь, като ся труди денонощно за благоденствiето на своитѣ вѣрни подданници, е готовъ да прiема и испълнѣва нашитѣ прозбы. Ослонены прочее на тая Негова милость, излагамы тукъ оплакванiето и прозбата си безъ ни най-малка прѣдпазливость и напълно смы увѣрены, че ще ся чуе гласътъ ни и че само тогава ный ще усѣтимъ надъ себе си Неговата отеческа Высока любовь и дѣйствително равно право и тогава нашитѣ сърдца ще усѣтатъ облѣгченiе, ще ся стоплятъ; и тъй като ся привържаемъ повѣче къмъ славныя му престолъ, съ най-голѣмо самоотверженiе ще бѫдемъ испълнители на Неговата Висока воля и на неговитѣ добри намѣренiя за напрѣдъка на славната му държава.

Най-вѣрни и смыренны подданницы на Н. И. Величество Султана.

Житѣли на Ловченската кааза (слѣдватъ мухтарскитѣ печати отъ градътъ и селата)“.

[illegible] градъ
[illegible] дру-
[illegible] гласъ.

[illegible]

[illegible] Азасъ
[illegible]

[illegible]

[illegible] печелятъ
[illegible] He-
[illegible] твърдо
[illegible]

Ваше Высочество!

Ослонени на безчисленнитѣ милости, съ които възлюбленійтъ нашъ Монархъ обсипва своитѣ подданници, въ свойтъ великъ и славенъ Ферманъ отъ 31 ноемврій 1875, въ който Ферманъ Негово Императорско Величество проглася съвършенното изравненіе на подданницитѣ си въ всичкитѣ права и длъжности на държавата, ный най-покорно молимъ да обърнете отеческійтъ си погледъ къмъ слѣдующитѣ двѣ точки, чрѣзъ които, мислимъ, ще може да се тури въ дѣйствіе най-успѣшно и най-сигурно височайшата Императорска воля.

1) Общото наше желаніе е: да се пріеме българскійтъ язикъ за офиціяленъ, подиръ турскійтъ, въ всичкитѣ клонове на управленіето, което са касае само до правителственнитѣ дѣйствія къмъ българското населеніе; защото непознаваніето на турскійтъ язикъ дава често причини на много неспоразумѣнія, прѣпирни и распри въ сношенията на Българитѣ съ мѣстнитѣ власти. Най-напрѣдъ, ній българитѣ не проумѣваме царскитѣ закони и заповѣдитѣ, които прѣпоръчватъ испълненіето на първитѣ. Освѣнъ това, като българскитѣ аази (членове) въ управителнитѣ и сѫдебнитѣ съвѣти повечето не проумѣватъ турскійтъ языкъ, тѣ не могѫтъ никакъ и да слѣдватъ рѣшенията, които са извършватъ въ меджлиситѣ: това сѫ нѣща, които сѫ были причина на безбройни до сега злоупотрѣбленія въ всичкитѣ клонове на администраціята.

2) Царското Правителство, като са грижи непрѣстанно за благоденствіето на подданницитѣ си, мислими че, за да бѫдемъ свързани по́-яко съ интереситѣ на Царщината, добрѣ ще е: да са допрости и на българитѣ да бѫдѫтъ съучастници въ административнитѣ, гражданскитѣ и военнитѣ служби на държавата.

Слѣдва най-сетнѣ тукъ и прошението отъ градъ Сливенъ въ пълна хармония съ издигания отвѫдъ другата, сѣверната часть на Стара планина, български гласъ.

„Ваше Высочество!

Слѣдъ като изражавамы, ный долоподписаннитѣ българи, жители отъ градътъ Сливенъ, многолѣтствія та за здравіето и дългоденствіето на нашійтъ възлюбленій августейшій Господарь Султанъ — Абдулъ — Азисъ — Ханъ, и слѣдъ като приносямы дълбокитѣ си почитанія къмъ Ваше Высочество: дързнуваме, увѣрени на вашата благонаклонность къмъ вѣрноподданійтъ българскій народъ, да изявимъ смиренно сърдечното си и душевно задоволствіе, което чувствува народътъ ни, като Ви гледа да стоите на высокійтъ везирскій постъ за слава и благополучіе на Държавата и за благоденствіе на всичкитѣ царски подданници.

Ваше Высочество!

Нѣма българско сърдце да не трепти отъ радость, нѣма българска душа, която да не са весели, като знай че чрѣзъ Вашата славна висока личность ще могѫтъ царскитѣ подданници да просвѣтнѫтъ и да спечелятъ царската высочайша милость, която непрѣстанно са излива чрѣзъ отличната Ваша мѫдрость на насъ бѣднитѣ царски подданници. При това самата надѣжда на Българскійтъ народъ за опазваніето на животътъ, имотътъ и честьта му, е възложена на Вашето великодушіе и на Вашата искренность къмъ всичкитѣ подданници на Негово Императорско Величество Султанътъ, която искренность Българскійтъ народъ е упозналъ още въ първото Ваше славно везируваніе.

Ваше Высочество!

Ослонени на безчисленнитѣ милости, съ които възлюбленiйтъ нашъ Монархъ обсипва своитѣ подданници, въ свойтъ великъ и славенъ Ферманъ отъ 31 ноемврій 1875, въ който Ферманъ Негово Императорско Величество прогласява съвършенното изравненіе на подданницитѣ си въ всичкитѣ права и длъжности на държавата, ный най-покорно молимъ да обърнете отеческiйтъ си погледъ къмъ слѣдующитѣ двѣ точки, чрѣзъ които, мислимъ, ще може да се тури въ дѣйствіе най-успѣшно и най-сигурно височайшата Императорска воля.

1) Общото наше желаніе е: да се пріеме българскiйтъ языкъ за официяленъ, подиръ турскiйтъ, въ всичкитѣ клонове на управленіето, което са касае само до правителственнитѣ дѣйствія къмъ българското населеніе; защото непознаваніето на турскiйтъ языкъ дава често причини на много неспоразумѣнія, прѣпирни и распри въ сношеніята на Българитѣ съ мѣстнитѣ власти. Най-напрѣдъ, нiй българитѣ не проумѣваме царскитѣ закони и заповѣдитѣ, които прѣпоръчватъ испълненіето на първитѣ. Освѣнъ това, като българскитѣ аази (членове) въ управителнитѣ и сѫдебнитѣ съвѣти повечето не проумѣватъ турскiйтъ языкъ, тѣ не могѫтъ никакъ и да слѣдватъ рѣшеніята, които са извършватъ въ меджлиситѣ: това сѫ нѣща, които сѫ были причина на безбройни до сега злоупотрѣбленія въ всичкитѣ клонове на администраціята.

2) Царското Правителство, като са грижи непрѣстанно за благоденствіето на подданницитѣ си, мислими че, за да бѫдемъ свързани по́-яко съ интереситѣ на Царщината, добрѣ ще е: да са допрости и на българитѣ да бѫдѫтъ съучастници въ административнитѣ, гражданскитѣ и военнитѣ служби на държавата.

писка отъ Копривщица съ дата 17 ноемврия 1875. г. въ в. „Вѣкъ“ отъ 6 декемврия 1875. г. № 49, която дописка захваща така: „Здравиятъ не хваща вѣра на болния, освѣнъ когато му дойде до главата“. Слѣдъ дописката той пише до редактора на тоя вѣстникъ слѣдното необнародвано и до днесъ писъмце:

Г. Балабановъ!

„Както съ нетърпѣние сте очаквали руската нота, „съобщена чрѣзъ телеграфа, тъй сѫщо отъ 2 мѣсеци „насамъ се очаква отъ народа вѣстникътъ Ви. Постоян-„ствувайте! Мѫглата ще се прѣмахне и всякой ще раз-„бере, кой какво мисли и желае. Най-честитъ ще се броя, „ако благоволите да ме турнете въ най-послѣдній раз-„рядъ на пріятелитѣ Ви, съ което ще Ви бѫда вѣчно „признателенъ.

„Единъ отъ сродницитѣ на голѣмата Гешева фамилия:

„Б. Каблешковъ
„ex-chef de Station à Bellova“.

Както дописката, въ която се подписва *Богданъ* (=Тодоръ) *Л. Каблешковъ,* така и това съвсѣмъ частно слѣдъ нея писъмце сѫ се съхранили, като за чудо, въ оригиналъ и до день днешенъ у автора на тия бѣлѣжки, при излагането на които нему се чини като че да вижда и сега още прѣдъ себе си оня младъ, пъргавъ, живъ, рѣшителенъ, съ мила и изразителна физиономия момъкъ, душа блага и благородна, цѣла цѣлниничка прѣдана на мисъльта за извоюване народна свобода. Уви! Той не биде честитъ да я види, но съ проницателнитѣ очи на надеждата и на вѣрата въ нея той я поздрави отъ далечь съ мълчеливъ възторгъ и принесе на тая свобода жертва неоткупна самъ себе си, прѣдпочелъ, както се знае, самъ юнашки да тури край на живота си въ турския затворъ,

възможни пó-много или пó-малко смѣли срѣдства и постжпки за подобрение своята участь. Важнитѣ, обаче, рѣшителнитѣ, извънреднитѣ събития се очакваха прѣзъ пролѣтьта 1876. г., както вънъ по провинциитѣ, така и въ самия Цариградъ между тамошнитѣ българи. Извѣстни търговци и други лица съ други занятия изъ Татаръ-Пазарджийско, изъ Пловдивско, изъ Търновско и пр., които идваха прѣзъ това врѣме въ Цариградъ, при най-малкото довѣрие, което би могли да иматъ къмъ свои тукъ приятели, познайници, съдружници или търговски кореспонденти, щомъ се намѣрваха на самѣ, другъ прѣдметъ на разговоръ нѣмаха, а само това, що се мислило, що се крояло и що се готвѣло въ тѣхнитѣ мѣстности и другадѣ низъ България за едно общо и едноврѣменно българско възстание прѣзъ настжпаещата пролѣть, — възстание не дошло отъ вънъ, а приготвено въ сама България; — и отъ тия лица едни напълно и безъ никаква прѣдпазливость одобряваха и съ ентусиазмъ възнасяха кроеното народно прѣдприятие, защото турската управия не била вече за търпѣние, други пъкъ, пó-сдържани, го прѣдставяха като необмислена младежска смѣлость съ гибелни безъ друго за страната сетнини, та по това не се и стѣсняваха да се отзоватъ за него не до тамъ одобрително.

Автора на тия спомени бѣха го посѣтили прѣзъ тая зима въ Цариградъ като редакторъ на в. „Вѣкъ“ не едно и двѣ лица, напълно не само посветени въ всички тайни на революционното дѣло, но и всецѣло прѣдадени на него. Между тѣхъ бѣше и идеално самоотвержениятъ момъкъ Тодоръ Л. Каблешковъ, юначко-трагическа пó-послѣ жертва на това дѣло. По тоя тукъ случай единъ дългъ къмъ паметьта му.

Има отъ него обнародвана безъ подписъ една до-

и цѣлата му околность за прѣдстоещето българско възстание. Ако и въ зрѣла вече възрасть, той бѣше всецѣло спечеленъ на революционното дѣло, за което бѣ принесълъ и щедри пожертвувания. Той говорѣше не само съ убѣждение, но и съ възсторгъ за тия приготовления, въ които зимали, казваше, участие, не само млади разпалени, но и пò-стари хора, па още и женитѣ. Всичко, казваше, е прѣдадено на тая работа; никой не ще да знае за нищо друго; пó-младитѣ си доставятъ оржжие отъ дѣто и отъ каквото могатъ и се упражняватъ дѣто и както могатъ; пò-старитѣ се грижатъ отъ сега още за храна и припаси, па и за скривалища, ако стане нужда; женитѣ прибиратъ всичко за всѣки случай, па прѣдатъ и шиятъ за бждещитѣ войници; тѣ готвятъ и възстаническитѣ знамена; търговията заспала; зиманията — даванията спрѣни; училищата отворени, но само за очи; въ църквитѣ само шушукания за голѣмата работа; свещеницитѣ, — молители за успѣха на кръста; черковни въпроси за сега, и владици и патрици, всичко забравено. Възстание, — възстание, и друго нищо. Дѣдо Недѣлчо, обаче, бѣше човѣкъ съ практически умъ и съ голѣма опитность, та не се увличаше токо-тъй до крайность. Възторгътъ му не бѣше лишенъ отъ очевидно безпокойствие за сетнинитѣ. Всичко хубаво, казваше той, и нашитѣ ще се биятъ юнашки, ще се биятъ като лъвове, ще видите; но, ако не дойде помощь *отъ горѣ*, както обѣщаватъ, работата не е май твърдѣ добра, защото голѣма е турската сила, и който казва, че ние ще можемъ сами да я изкараме на глава, той нищо не знае. Но добъръ е Господь. Азъ се надѣя, че *тя* нѣма да ни остави, заключаваше той съ надежда въ българското юначество, но съ още пó-голѣмо упование за успѣха на дѣлото въ велика и могжществена Русия.

отколкото да бѫде прѣданъ на мѫка и смърть въ рѫцѣтѣ на ония, противъ които бѣше се опълчилъ тъй самоотвържено, за да оттърве отъ тѣхния гнетъ своето отечество. Въ дългия списъкъ на борцитѣ и на жертвитѣ за българската свобода по онова врѣме името на тъй трагически загиналия младъ Тодоръ Л. Каблешковъ ще личи свѣтло за всѣкога между първитѣ, съ вдъхване симпатично къмъ паметьта му уважение.

Но авторътъ на тия спомени не забравя и до днесъ срѣщата си между друго, и съ единъ извѣстенъ и сравнително заможенъ панагюрски търговецъ (джелепинъ), именно Недѣлчо Ланджооглу. Това бѣше прѣзъ първитѣ дни на мѣсецъ мартъ 1876 г. Ланджооглу бѣше дошълъ въ Цариградъ по своя търговска работа при своя отколѣшенъ, вѣренъ, обичанъ и уважаванъ приятель и кореспондентъ, покойния Димитъръ Ив. Гешооглу, тъстъ на автора на тия спомени, който живѣеше тогава наедно съ него подъ една и сѫща стрѣха на островъ Халки, далечъ около единъ часъ съ параходъ къмъ югъ отъ Цариградъ. Панагюрскиятъ търговецъ и приятель не се задоволи отъ срѣщата си съ тъста и зетя само въ Цариградъ. Почти като свой, той се самъ покани за въ недѣля на госте у тѣхъ въ острова за пò-дългъ и пò-свободенъ по народнитѣ работи разговоръ. Деньтъ бѣше отъ найхубавитѣ пролѣтни дни въ тоя островъ. Оттегленъ съ тъй добрѣ познатитѣ нему гостоприемници въ една раззеленена градинка задъ кѫщи и седналъ на трѣвата по турски съ шаеченото си добрѣ подплатено кожухче на гърба и съ кѫсото си чибуче на рѫка, той, като се поогледа на около и се увѣри, че тукъ владѣе пълна тишина посрѣдъ една недостѫпна за други самотия, почна да разказва полегичка съ всички подробности за чуднитѣ и трѣскави приготовления, които ставали въ Панагюрище

и цѣлата му околность за прѣдстоещето българско възстание. Ако и въ зрѣла вече възрасть, той бѣше всецѣло спечеленъ на революционното дѣло, за което бѣ принесълъ и щедри пожертвувания. Той говорѣше не само съ убѣждение, но и съ възсторгъ за тия приготовления, въ които зимали, казваше, участие, не само млади разпалени, но и по̀-стари хора, па още и женитѣ. Всичко, казваше, е прѣдадено на тая работа; никой не ще да знае за нищо друго; по́-младитѣ си доставятъ орѫжие отъ дѣто и отъ каквото могатъ и се упражняватъ дѣто и както могатъ; по̀-старитѣ се грижатъ отъ сега още за храна и припаси, па и за скривалища, ако стане нужда; женитѣ прибиратъ всичко за всѣки случай, па прѣдатъ и шиятъ за бѫдещитѣ войници; тѣ готвятъ и възстаническитѣ знамена; търговията заспала; зиманията — даванията спрѣни; училищата отворени, но само за очи; въ църквитѣ само шушукания за голѣмата работа; свещеницитѣ, — молители за успѣха на кръста; черковни въпроси за сега, и владици и патрици, всичко забравено. Възстание, — възстание, и друго нищо. Дѣдо Недѣлчо, обаче, бѣше човѣкъ съ практически умъ и съ голѣма опитность, та не се увличаше токо-тъй до крайность. Възторгътъ му не бѣше лишенъ отъ очевидно безпокойствие за сетнинитѣ. Всичко хубаво, казваше той, и нашитѣ ще се биятъ юнашки, ще се биятъ като лъвове, ще видите; но, ако не дойде помощь *отъ горѣ*, както обѣщаватъ, работата не е май твърдѣ добра, защото голѣма е турската сила, и който казва, че ние ще можемъ сами да я изкараме на глава, той нищо не знае. Но добъръ е Господь. Азъ се надѣя, че *тя* нѣма да ни остави, заключаваше той съ надежда въ българското юначество, но съ още по́-голѣмо упование за успѣха на дѣлото въ велика и могѫществена Русия.

Добриятъ, но и горкиятъ дѣдо Недѣлчо! Той биде честитъ да поздрави слѣдъ малко съ истинска патриотическа радость българското възстание; въ сѫщо врѣме, обаче, той имà огромното злощастие да се научи за звѣрското съсичане на единъ младъ-зеленъ и хубавецъ неговъ синъ прѣдъ самия прагъ на кѫщата му, до види послѣ селото си разорено, да види около себе си катастрофи върху катастрофи; и при всичко че той имà послѣ утѣхата да дочака пристигналата *отъ горѣ* помощь и да види България свободна чрѣзъ тая помощь, животътъ, обаче, който преживѣ отпослѣ или, пó-добрѣ, който влѣче тъй окаянно нѣкое още врѣме слѣдъ освободителната война, билъ вече, както разказваха сетнѣ негови нѣкои познати, животъ безжизненъ, и той, смазанъ тѣлесно и съкрушенъ душевно, прѣдпочиталъ отъ тоя животъ благодѣтелната смърть, подиръ която и ламтѣлъ; и тя се смилила най-напоконъ за него и дошла та го освободила отъ всички тѣлесни и душевни мѫки още прѣзъ първото врѣме отъ освобождението.

Дѣдо Недѣлчо е типъ. Колко българи отъ онова врѣме минаха прѣзъ сѫщитѣ фази отъ живота си и имаха сѫщата като него участь! Лека имъ пръсть!

III.

Срѣдньогорското възстание и цариградскитѣ българи.

Въ сѣки случай новинитѣ за прѣдстоещето възстание, общо българско по подготовка, но наречено срѣдньогорско като избухнало най-напрѣдъ тука, се умножаваха отъ день на день повече. Тѣ държаха на щрекъ всички цариградски българи прѣзъ цѣлата зима 1875—1876 г. И понеже търговията имъ бѣше главно съ Бъл-

гария, то и търговскитѣ имъ дѣла бѣха въ пъленъ застой, защото неизвѣстностьта бѣше обща, и всички се опасяваха отъ огъня, който се очакваше да избухне сега по́-буенъ.

И избухна наистина тозъ огънь прѣзъ настаналата пролѣть. Както е общоизвѣстно, прѣзъ първитѣ дни на послѣднята десетка отъ мѣсецъ априлия 1876 г. въ Панагюрище, Клисура, Копривщица и другадѣ се издигна знамето на българската свобода, гръмна въ Клисура черешовото топче, а прѣзъ първата половина отъ слѣдния мѣсецъ май това възстание се отзова и отвѫдъ Стара-планина къмъ сѣверъ. Цариградскитѣ българи трепнаха всички отъ радость при тазъ не нечакана, но голѣма новина. Тѣ мълкомъ, но съ възторгъ поздравяваха отъ далечь изгрѣлата вече зора на българското политическо възраждане. Мълкомъ сѫщо всѣки отъ тѣхъ се чувствуваше сега като стоещъ нѣкакъ по́-горѣ отъ това, що бѣше до сега, чувствуваше се гордъ отъ народна гордость, чувствуваше се удвоенъ нравствено въ своето народно самосъзнание. Въ българскитѣ търговски кантори и въ всички заведения или мѣстности, дѣто работѣха или се срѣщаха българи, за друго сега не се приказваше, или по́-добрѣ не се шушнѣше, а само за срѣдньогорското възстание. И, както става обикновено въ подобни случаи, колкото по̀-тайно се пръскаха новинитѣ за това възстание, толкозъ по̀-много се увеличаваха както подвизитѣ на възстанницитѣ, така и събитията въ възстаналитѣ мѣстности.

Въ самата Екзархия тия новини възбуждаха едно необикновено движение, толкозъ по̀-много, че, каквито съображения и да зимаха тамъ врѫхъ тогава, турското правителство всѣкога, когато е избухвало въ империята нѣкое вълнение между християнитѣ срѣщу установенитѣ

турски власти, най-напрѣдъ се е залавяло съ духовнитѣ имъ началства, и тѣ сж били излагани най-напрѣдъ на всевъзможни изпитни и жертви. Основателно или неоснователно турското правителство е подозирало всѣкога християнското духовенство за небезучастно въ каквито и да би било проявления отъ негодувание на християнитѣ противъ турската управа. Българската Екзархия бѣше изложена сега толкозъ по̀-много на подозрѣния отъ този родъ, че тя бѣше новосъздадено народно българско учреждение въ империята, че тя се прѣдставяше като единъ факторъ панславистически, че мнозина отъ турскитѣ държавници, които още отъ начало били ужъ на мнѣние да не се правятъ отстжпки на българитѣ по подигнатия отъ тѣхъ черковенъ въпросъ, сега като че да тържествуваха нѣкакъ съ своята държавническа ужъ прѣдвидливость и сочеха на Екзархията като на гнѣздо, създадено съ помощьта, споредъ тѣхъ, на кжсогледи турски държавници, въ което гнѣздо се крояли и имало, пакъ споредъ тѣхъ, да се кроятъ и за напрѣдъ адски заговори противъ турското владичество въ България. Отъ друга страна, новинитѣ изотвждъ Дунава, свързани съ ония отъ кждѣ Сърбия и Черна-гора, идваха не да ослабнатъ, а да усилятъ още повече турскитѣ подозрѣния въ участието на цариградскитѣ българи, па и на самата Екзархия въ българскитѣ вълнения противъ това владичество. По всичко това турцитѣ, ако и да не посегнаха най-напрѣдъ нито на частни лица, нито на Екзархията, ръмжаха гнѣвливо противъ всичко българско.

Това не обезсърдчи, обаче, цариградскитѣ българи. Тѣ вѣрваха въ успѣха на заченатото дѣло и тѣ не криеха помежду си въодушевляещата ги радость въ тоя случай. Малко по̀-инакъ, малко по̀-хладнокръвно, ако не и по̀-малко патриотически, гледаха на работитѣ въ самата Ек-

зархия. Тамъ се срѣщаха двѣ чувства противоположни. Отъ една страна грижи за самосъхранение, отъ друга патриотическо настроение. Частниятъ кабинетъ на Екзарха служеше за пó-изпитанитѣ негови познати като мѣсто за размѣнение на мислитѣ имъ въ тия критически обстоятелства. Ако и боязливъ по характеръ и много прѣдпазливъ, Екзархътъ черпѣше утѣха и ободряване въ тия срѣщи. Често, когато оставаше самъ съ пишещия сега тия редове, той, огорченъ отъ обноската на турското правителство спрѣмо него, развълнуванъ душевно и почти просълзенъ, слагаше свойски ржка по раменѣтѣ му и шушнешката му се довѣряваше съ тия думи: „Да бжде „благословено името Господне! Да бжде и въ тоя случай „Божията воля! Дано само Господь вразуми турцитѣ! Но „тѣ сж такива, каквито си ги знаемъ, тѣ не слушатъ ни„кого, та кой знае, какво има да чуемъ ние; може да е „писано да доживѣемъ да видимъ и *другото*. Тогава „може би ще се нареди, както трѣба, и нашата черкова. „Турцитѣ, колкото и да желаемъ ние да бждемъ добрѣ „съ тѣхъ, не искатъ доброто нито намъ, нито на дру„гитѣ християни. Турското правителство се подиграва съ „всички насъ за своя полза. Само кой знае, какво има „да патимъ и ние тукъ, и народътъ вънъ въ България „отъ това, що се върши днесъ въ нея. Страхъ ме е много“.

Послѣднитѣ думи на Екзарха бѣха, ако не пророчество, а то цѣло прѣдчувствие. Наистина патила безбройни, като внезапна разрушителна градобитнина, не се забавиха да сполѣтятъ тозъ страдалчески народъ. Наскоро въ Цариградъ захванаха да пристигатъ изъ България една слѣдъ друга и чрѣзъ разни пжтища потресещи новини за начина, по който турскитѣ власти били се завзели да угасятъ избухналия огънь, да потушатъ българското възстание. Кому не сж извѣстни ужаситѣ,

къмъ които прибѣгнаха турцитѣ за потжпкване това възстание? Наумете си тукъ пжтемъ само Батакъ, Перущица, Панагюрище, Клисура, по-послѣ Ново-Село и толкозъ други злочести български населения. И до днесъ още настръхватъ коситѣ на човѣка, когато се разказва за тѣхъ или когато се описватъ тѣ отъ останали нѣкои очевидци, ако е възможно да се разкажатъ и да се опишатъ въ всички подробности ужасни жестокости и кървави звѣрства, съ каквито се отличиха и въ тоя случай органитѣ на турското владичество.

Разюздани и разярени турски ордии отъ дива тълпа черкези, *башибозуци*, както и насъскани къмъ всѣко безчиние гладни и голи войници, редовна ужъ войска, нахълтаха посрѣдъ българското население като хищни звѣрове безъ спиръ въ своята кръвожедность. На всѣка стжпка, на лѣво и на дѣсно, тѣ сѣяха ужаси, сѣяха смърть. Безъ разлика на виновни и невинни, безъ пощада ни на възрасть, ни на полъ, тѣ прѣдадоха всичко на огънь и мечъ, тѣ биха и клаха до насищане, тѣ разграбиха и разориха цѣли цвѣтущи населения, тѣ разровиха дори и голата земя до тъмна дълбочина, за да търсятъ въ нея скрити български съкровища. Тѣ не се спрѣха въ своя разрушителенъ подвигъ нито прѣдъ молбитѣ на изнемощѣли старци, нито прѣдъ писъцитѣ на мили и невинни дѣца, нито прѣдъ сълзитѣ и сърдцераздирателнитѣ вопли на отчаяни майки. Плачъ и ридания пълнѣха въздуха при тѣхното появяване, но наскоро наставаше мъртва тишина. Въ кжсо врѣме цѣли жилища се прѣобръщаха въ купъ развалини, цѣли мѣстности се покриваха съ човѣшки трупове отъ всѣкаква възрасть и безъ разлика на полъ, цѣли локви се образуваха отъ човѣшка, отъ християнска българска кръвь. Въ прахъ и пепель се обърнаха не на едно мѣсто и кжщи, и училища, и

божии храмове. Денемъ нападки, огънь и сѣчъ, нощемъ мжки, изтезания, и всѣкакви варварщини. За дивитѣ ордии нѣмаше нищо свято. Тѣ всичко оскверниха. „Що имъ на умъ не прииде, това не сториха“, казалъ би Софроний Врачански, който е описвалъ въ свое врѣме други теглила, други патила на българския народъ при вързлуването на кърджалиитѣ и пазвантооглувитѣ разбойници. Честь, имотъ, животъ, съ всичко разполагаха по своя угода, безъ страхъ за наказание, и сегашнитѣ мжчители на тоя народъ. Намѣсто върху възстанницитѣ, едни паднали въ първитѣ още срѣщи съ неприятеля, други избѣгали, трети скрити кой кждѣто могълъ, тѣ се хвърляха върху беззащитни население, и тѣмъ даваха да почувствуватъ, до каква степень може да стигне и на какво е способна една дива и озвѣрена тълпа, явно търпима, и дори поддържана, насъсквана отъ установенитѣ редовни ужъ власти. И цѣлата тая история трая не единъ и два деня, а цѣли седмици.

Прѣзъ това врѣме новинитѣ за всичко вършено въ България, ако и всѣчески спирани или и изопачавани отъ турскитѣ власти, като че ли сами да си пробиваха пжть, за да се разнесатъ далечь отъ мѣстата, въ които се вършаха тия турски грозни подвизи. Тия новини, както се каза, стигаха и въ Цариградъ по-разни пжтища, най-добрѣ пъкъ и пò-скоро отъ всички ги узнаваха живѣещитѣ въ тоя градъ българи, а съ тѣхъ заедно и българската Екзархия. И сега доскорошната радость отстжпи тукъ на неприкривано печално униние; златнитѣ до прѣди малко врѣме сънища ги замѣстиха сега безсънни грижи и тжги. Патриотизмътъ, обаче, не отстжпяше прѣдъ нищо. Голѣми бѣха душевнитѣ вълнения у всички, люта бѣше тѣхната горесть, но никой пакъ не искаше да се отчае.

Вѣрата въ настжпаещето политическо възраждане на България бѣше тъй крѣпка, че нищо не можеше да я разклати. Напротивъ, турскитѣ свирѣпства като че да усилваха тази вѣра още повече. За жертвитѣ цариградскитѣ българи ги прѣдвиждаха отдавна, и тѣ не бѣха за тѣхъ никаква изненада. Наистина тѣзи жертви надминаха по своя ужасъ и размѣръ всѣка човѣшка прѣдвидливость, но и така тѣ пакъ се посрѣщаха и цѣнѣха като условие необходимо за свободата, която имаше да се извоюва. „Жално, много жално, казваше сега Екзархътъ, покъртенъ до сълзи, но свикналъ и той до нѣйдѣ сега съ възстаннический духъ, жално, но пъкъ безъ жертви, нищо не може се доби отъ турцитѣ. Нека си припомнимъ само кланетата и другитѣ звѣрства, които извършиха тѣ въ Цариградъ и другадѣ при избухването на гръцкото възстание, на *Завѣрата*“ (1821 г.).

Тъй сждѣха, така гледаха на положението и всички почти други. Тѣ скърбѣха, но тѣ сами пакъ се утѣшаваха. И, колкото голѣми и да бѣха сега страхотиитѣ за всѣки българинъ, защото въ всѣки българинъ турцитѣ гледаха сега заклетъ врагъ на турския народъ, тѣ пакъ мислѣха, че въ тия критически обстоятелства не трѣба да стоятъ ни съ съвършено кръстосани ржцѣ, ни съ съвършено онѣмѣли уста. Всѣки единъ мислѣше, че въ тоя случай нему се налага свещена длъжность да помогне на злочестото отечество.

Отъ тукъ тайни срѣщания, тайни събрания, тайни съвѣщания, на които всички слѣдъ съобщение и сравнение на полученитѣ отъ едного и отъ другиго новини по кървавитѣ и опустошителнитѣ произшествия, главниятъ прѣдметъ бѣше въпросътъ, какви постжпки биха могли да се прѣдприематъ било чрѣзъ частни пò-извѣстни и пó-влиятелни лица, било чрѣзъ самата Екзархия прѣдъ

Високата Порта или и прѣдъ самия Султанъ, па, ако има възможность, и прѣдъ нѣкои чужди посолства, особено же прѣдъ руското, за да се прѣдстави положението въ цѣлата му грозота и да се ходатайствува за туряне край на злинитѣ, продължавани и слѣдъ свършеното потжпкване на възстанието. Тия срѣщания и тия събрания се приповтаряха толкозъ пò-често, колкото пò-подробно се узнаваха отъ день на день извършенитѣ и извършванитѣ още ужаси, се узнаваха било чрѣзъ писма, било чрѣзъ спасени по чудо нѣкои злощастници, успѣли да се дотътратъ съ още пò-голѣмо чудо до Цариградъ и криени при нѣкои свои роднини или приятели или просто познайници българи или и другородни християни. Голѣми бѣха отъ всичко това душевнитѣ вълнения у всички, не пò-малко, обаче, бѣше и усърдието, съ което се търсѣха срѣдства, за да се помогне на пострадалитѣ и въобще на измжчвания народъ *).

IV.

Смущения въ Цариградъ.

Но, ако българитѣ въ Цариградъ се вълнуваха и безпокоеха за всичко това, положението на самитѣ турци въ тоя градъ не бѣше въ онова врѣме пò-розово. Тѣ бѣха като поразени, но за това и силно развълнувани духомъ. Рѣдко турската империя се е нахождала въ та-

*) Между постжпкитѣ, които нѣкои отъ цариградскитѣ българи бѣха направили пò-малко или пò-вече тайно при нѣкои чужди прѣдставители, бѣше и оная при английския тогава посланникъ Сэръ Елиотъ, починалъ миналата година. Той ги изслушалъ, но въ отговоръ имъ казалъ слѣдното: „Жално е наистина това, което се върши днесь въ България, но прѣдъ общата политика едва ли има значение фактътъ, че турцитѣ, разярени отъ българското възстание, изтрѣбили нѣколко хиляди българи, или пъкъ българитѣ, отчаяни, изтрѣбили нѣколко хиляди турци“.

кова критическо положение. Рѣдко турското незадоволство противъ турскитѣ висши управници е достигало до таквазъ степень. Вѣтърътъ, който духаше отъ кждѣ Босна и Ерцеговина, Сърбия и Черна-гора, и който не утихваше, попарваше и смазваше извѣстната турска надмѣнность. Тозъ духоморенъ вѣтъръ се усили още повече, кога се разчу въ Цариградъ новината за вълненията въ България. Отъ друга страна, прѣдставленията, нотитѣ, меморандумитѣ, изпращани и вржчвани на Високата Порта отъ великитѣ европейски сили раздразняваха още повече османското честолюбие. Турцитѣ въ Цариградъ търсѣха главнитѣ виновници на това тъй незавидно и тъй унизително и за тѣхъ сами, и за цѣлата империя положение. Тѣ глухо ръмжаха противъ всички управници, противъ всички паши, мушири, везири, но и многома пъкъ отъ тия послѣднитѣ посочваха отъ своя страна мълчешкомъ на самия Султанъ като на едничкия и прѣмъ виновникъ на това положение.

Султанъ Абдулъ-Азисъ, който царуваше отъ 13/25 юния 1861 г., биде прѣдставенъ, поради благосклонната му политика спрѣмо могуществената му съсѣдка Русия, като прѣдатель на турската държава, прѣдатель още на ислямскитѣ интереси. Този слухъ, разнасянъ изкусно между турското население въ Цариградъ, възбуди пó-фанатицитѣ изпомежду му, възбуди особено софтитѣ и улемитѣ, и ги въоржжи съ ненависть и омраза противъ Халифа. Възползувани отъ това тъй създадено враждебно настроение, нѣкои турски високопоставени държавници се сговарятъ помежду си за единъ държавенъ прѣвратъ. И прѣзъ нощьта на 17-и срѣщу 18-и май, съзаклетницитѣ, между които и Митхадъ Паша, извѣстниятъ на българитѣ бивши дунавски *валия* (генералъ-губернаторъ), провъзгласяватъ за Султанъ Мурадъ V-и, племяникъ на

царствуещия Султанъ Абдулъ—Азисъ, а на тозъ послѣдния, като обсадиха съ войска отъ всѣкждѣ и двореца, и стаитѣ му, отиватъ та му съобщаватъ, че той е прѣсталъ вече да царува. Два дни слѣдъ този прѣвратъ раздаде се въ Цариградъ и новината, че Абдулъ Азисъ се самоубилъ, като си прорѣзалъ самъ жилитѣ съ ножици, новина, на която още тогава едва ли повѣрваха и най-лековѣрнитѣ, а всичкиятъ свѣтъ бѣ убѣденъ, че Султанътъ бѣ убитъ въ самия му дворецъ отъ самитѣ съзаклетници. Както и да е, вмѣсто него биде поставенъ сега на Османовия прѣстолъ Мурадъ V, братовъ синъ на тъй трагически загиналия Абдулъ Азисъ.

Мнѣнието, което се носѣше въ Цариградъ за новия Султанъ, бѣше отъ най-благоприятнитѣ за него. Той бѣ прѣдставянъ като монархъ съ най-добри намѣрения за всички свои подданници безъ разлика на вѣра и народность.

V.

Извънредно българско събрание въ Цариградъ.

Това насърдчи и цариградскитѣ българи и съживи надеждитѣ имъ за прѣкратяване по настоящему поне злинитѣ, на които бѣше изложено отечеството имъ.

Слѣдъ нѣколко дни отъ възшествието на Мурадъ V въ екзархийския домъ на с. Ортакьой покрай европейския воспорски брѣгъ се свика слѣдъ прѣдварително споразумѣние на Екзарха съ нѣкои отъ пó-близкитѣ до него лица едно извънредно събрание, както ставаше обикновено въ всички извънредни случаи по екзархийскитѣ работи. Между поканенитѣ и присжтсвуваши бѣха пó-първитѣ български службаши при турското правителство, като Гаврилъ Кръстовичъ отъ върховния сждъ (Ахкямъ-

адалие), Георгаки Чалооглу отъ Пловдивъ, Хаджи Иванчо Пенчовичь отъ г. Русе, и двамата членове въ *Шурай Девлеть* (Държавенъ съвѣтъ); Никола Михаиловски отъ Елена, членъ отъ съвѣта при министерството на просвѣщението; Хаджи Никола Минчооглу отъ Търново, чиновникъ въ *заптието* (полицията); Д-ръ Христо Стамболски отъ Казанлъкъ, прѣподаватель въ държавното медицинско училище; при това д-ръ Стоянъ Чомаковъ, Димитъръ Ив. Гешовъ и Стефанъ Камбуровъ като екзархийски съвѣтници; Никола Тъпчилещовъ, Димитъръ Золотовичь, Христо Караминковъ и други нѣкои като прѣдставители на българскитѣ въ Цариградъ търговци и еснафи; поканени бѣха още, освѣнъ 2—3 български вѣстникари, като П. Р. Славейковъ, Марко Д. Балабановъ, Ив. Найденовъ, и нѣкои други познати българи находещи се по онова врѣме въ Цариградъ било по работа, било просто и по неволя прѣдъ видъ на гоненията противъ тѣхъ въ роднитѣ имъ мѣста. Събранието се отвори отъ Екзарха при очевидно душевно вълнение у всички. Той обяви, че побуждението му да свика това извънредно събрание било, отъ една страна, възшествието сега на новъ господарь, отъ друга, извѣстното на всички положение на българския народъ. Главната цѣль на събранието, каза, е да се обсѫди въпросътъ за единъ адресъ до новия господарь, както и какви постѫпки би трѣбало да станатъ, за да се помогне народу въ тия тежки за него врѣмена. Най-напрѣдъ съ голѣма прѣдпазливость, а послѣ съ растеща постепенно гражданска доблесть размѣниха се разни мисли и се изразиха различни мнѣния едни пó-прѣтеглени, други пó-смѣли и пó-рѣзки. Мнѣнието, което се намѣри за пó-приемливо, бѣше да се състави единъ адресъ до новия Султанъ, въ който адресъ, слѣдъ обикновенитѣ честитявания за възшествието

му на османския прѣстолъ като многопотрѣбно за цѣлата страна събитие, да се изложи въ сжщо врѣме било въ самия този адресъ, било въ отдѣленъ приложенъ къмъ него меморандумъ, достоплачевното състояние на българский народъ въ цѣлата му истина, да се помоли вѣрноподданнически да обърне височайшето си внимание върху неговитѣ тегли и злощастия, да благоволи да излѣе върху тоя тъй злочестъ народъ своята щедра царска милость и да заповѣда часъ по-скоро да се взематъ всички нужни мѣрки, за да се прѣкратятъ ужаснитѣ безчиния въ България и да се изцѣрятъ лютитѣ болки и кървавитѣ рани на единъ народъ, който е една отъ най-жизненитѣ и най-производителнитѣ сили въ царщината. Въ развитие на това мнѣние нѣкои си пожелаха да се прибави и единъ пасажъ, въ който да става отдалечъ намекъ и на избухналитѣ тукъ-тамѣ български движения, но тѣ да се извинятъ просто като прѣдизвикани отъ несъобразяването на мѣстнитѣ власти съ добрата царска воля и съ умнитѣ царски заповѣди. Мнѣнието за такъвъ единъ адресъ съ такова изобщо съдържание среща на събранието поне въ неговото болшинство, а съставянето на самия този адресъ се възлагаше на двѣ лица тоже присжтствующи въ това събрание, именно же на поменатия Марко Д. Балабановъ и Георги Груевъ, първия публицистъ, втория счетоводитель въ Екзархията. Адресътъ трѣбаше да се приготви, ако имаше възможность, още сжщия день на французски и на български, а сетнѣ, като се одобри отъ сжщото събрание, да се прѣведе на турски и на другия день да се поднесе Султану отъ Екзарха заедно съ единъ-двама екзархийски съвѣтници. Въпросътъ бѣ почти разрѣшенъ, когато изпомежду събранитѣ се издаде единъ гласъ противъ съставянето на единъ адресъ, въ който, освѣнъ обикновенитѣ въ такъвъ случай честитявания,

имало да се изказватъ и оплаквания било въ сѫщия адресъ, било отдѣлно за злощастията на българския народъ и за прѣдизвиканото ужъ възстание „Тъй пащатъ, разбира се, на всѣкждѣ всички, които се увличатъ отъ чужди внушения и възставатъ противъ установенитѣ власти, и никой нѣма право да ходи послѣ да се оплаква за печалнитѣ наистина послѣдствия отъ таквизъ безразсѫдни движения, а още по́-малко има това право едно духовно учреждение, каквато е Екзархията“ прибави да каже членътъ отъ събранието, който се обади по такъвъ единъ начинъ. Тоя членъ бѣше покойниятъ Никола Михаиловски, извѣстенъ учитель и книжовникъ, тогава, както се каза, чиновникъ въ турското министерство на Просвѣщението. Къмъ неговото мнѣние побързаха да се присъединятъ д-ръ Стоянъ Чомаковъ и Хаджи Никола Минчооглу. Другитѣ високопоставени сановници Гавриилъ Кръстовичъ, Георгаки Чалооглу, Хаджи Иванчо Пенчовичъ, изненадани и очудени, попогледваха се просто мълкомъ единъ други безъ да се произнесатъ тѣ въ единъ или въ другъ смисълъ. Това мнѣние, изказано тъй нечакано, па и тъй откровено, произведе една глуха шушня въ цѣлото събрание, стреснато и попарено. Всички мълчаха, никой не искаше думата, но изглеждаше, че и при най-малкия знакъ отъ нѣкждѣ всички можаха да проговорятъ съвмѣстно и велегласно. За да прѣкрати всички по́-нататъшни разисквания и да прѣдотврати прѣдусѣщани нѣкои неизбѣжни неприятности въ случая, Екзархътъ благоразсѫди да заяви по единъ кротъкъ начинъ, че слѣдъ размѣненитѣ мисли най-добрѣ било за сега да не се бърза съ тая колкото важна, толкозъ и деликатна работа, и, като стана самъ на кракъ, даде на всички да разбератъ, че събранието се разпуща за сега, прибави, обаче, да каже, че когато избранитѣ за съставянето на

адреса лица бждатъ готови съ него, той ще се погрижи да свика отново едно таквозъ извънредно събрание за обсжждане и одобрение въпросния адресъ. Такъвъ край взе тогава това извънредно въ тия извънредни врѣмена българско събрание въ екзархийския домъ на с. Орта-кьой. Друго таквозъ събрание, въпрѣки горньото съобщение на Екзарха, не се свика, поне до първитѣ дни на мѣсецъ августъ 1876 г., до когато авторътъ на тия бѣлѣжки бѣше още въ Цариградъ, но Екзархътъ извърши послѣ самъ каквото можà и прѣдъ правителството, и прѣдъ Султана, комуто впрочемъ бѣше се и прѣдставилъ още при възшествието му, както бѣха постжпили и всички духовни началници на другитѣ народности въ империята.

„Нѣма да го бжде, па нà-дали ще и да излѣзе нѣщо добро отъ такъвъ адресъ и отъ такива извънредни наши събрания при таквизъ условия, та трѣба да видимъ, какво друго би могло да се направи въ днешно врѣме“, каза Екзархътъ съ въздишка на двама-трима души отъ пó-приближенитѣ до него, останали въ Екзархийския домъ, слѣдъ като се разотидоха всички други. Между тия двама-трима души бѣше и авторътъ на тия бѣлѣжки. Екзархътъ го взе послѣ на страна и го помоли повѣрително, както впрочемъ правѣше и въ нѣкои други случаи, да иде на другия день да посѣти отъ негово име руския посланникъ генералъ Игнатиевъ, за да му съобщи нѣкои пó-прѣсни новини пристигнали отъ размиренитѣ български мѣстности, да го помоли и тоя пжть да се застжпи отново дѣто трѣба и до колкото може за измжчения български народъ, а при това да му разправи и за неуспѣха на извънредното събрание въ Екзархията, за което посланникътъ билъ прѣдизвѣстенъ. Разумѣва се, че всичко това се изпълни съ готовность още на другия день и сжщия пакъ день Екзархътъ биде увѣдоменъ за всичко.

Трѣба по тоя случай да се забѣлѣжи тукъ мимоходомъ, че, въпрѣки нѣкои различни възгледи между българския Екзархъ и руския посланникъ по воденето изобщо черковнитѣ работи, слѣдъ издаванието Султановия ферманъ за българската Екзархия първиятъ всѐ слѣдваше да се ползува лично съ довѣрието на втория, а този послѣдниятъ, дипломатъ съ широкъ кржгозоръ, не го лишаваше никога отъ своитѣ съвѣти и отъ своята поддръжка, до колкото поне му позволяваха, отъ една страна, положението му като прѣдставитель на една велика държава, отъ друга страна, извънреднитѣ сега и за него врѣмена въ развълнувания Цариградъ. Безъ никакво прѣувеличение може да се каже, че своята видима сила, а до нѣйдѣ и своята пораснала нѣкакъ рѣшителность въ ония мжчни и тежки врѣмена, Екзархътъ ги черпѣше до извѣстна степень въ поддръжката, която всѣкога намѣрваше у неуморимия въ своята енергия руски посланникъ, и да се каже това толкозъ по́-много, че инакъ Екзархътъ бѣше человѣкъ, който напълно съзнаваше и справедливо цѣнѣше както свѣнливия си характеръ и мѣрката на своитѣ слаби сили, така и безсилието на окржжаещитѣ го съвѣтници прѣдъ могуществената въ всѣки случай Турция и разнитѣ политически въ нея чужди сплетни. Това счита за длъжность да засвидѣтелствува тукъ пишещиятъ тия редове, който не веднажъ и дважъ е служилъ като посрѣдникъ на Екзарха Антима при знаменития руски посланникъ.

VI.

Терорь въ Цариградъ.

Между това положението въ България не се измѣняваше. Новото царствие не само не послужи за какво-

годѣ измѣнение на работитѣ въ империята и, по́-частно въ размирена България, но послужи напротивъ да се влоши още повече това положение и да се увеличи и разпространи още повече терорътъ. Мурадъ V-и, който царува̀ едва три мѣсеца, бѣше просто играло въ ржцѣтѣ на ония, които бѣха го възвели на прѣстола и убили чича му Азисъ. Възможно е той наистина да е билъ въодушевенъ отъ най-благи намѣрения и отъ най-човѣколюбиви чувства, както се обяви при възшествието му, но той бѣ монархъ безъ никаква сила, и въ всѣки случай той нѣма̀ врѣме, а главното, нѣма̀ и възможность да покаже часть поне отъ тия прѣдполагаеми у него добри за единъ добъръ владѣтель качества. Той живѣеше въ двореца си като плѣнникъ на чичовитѣ му убийци, сега негови ужъ съвѣтници.

Тревогата въ Цариградъ бѣше обща. Всички тукъ, и турци и християни, не знаеха, какво може да донесе настжпаещата нощь и какво ще роди сутриньта. Едно глухо вълнение господствуваше въ всички слоеве на обществото безъ разлика на вѣра и на народность, и всички като че ли очакваха новъ нѣкой прѣвратъ въ държавния строй. Турцитѣ явно роптаеха въ своето негодувание, а всички други, християни и евреи, бѣха като смаяни при господствуещата неизвѣстность. Цариградскитѣ българи не прѣставаха да се посъбиратъ пакъ тукъ-тамѣ частично и да си съобщаватъ единъ другому дневни новини, главно новини отъ отечеството, но и у тѣхъ сега страхътъ не бѣше гола дума, защото и ненавистьта противъ българското име бѣше се усилила, особено между турското население, а най-вече между по́будниттѣ измежду него.

Привикнали до скоро да слушатъ за смутни само въ Босна и Ерцеговина и Черна-гора въ Балканския

полуостровъ или и за нѣкои хайдушки, споредъ тѣхъ, български чети по край Дунава, набързо смазвани и разпръсвани, турцитѣ не можаха да свикнатъ съ мисъльта, че изпомежду подчинения и покорния български народъ могло да избухне сериозно възстание противъ турското правителство, та да дойде и то да усложни още повече голѣмитѣ и безъ това бъркотии въ държавата. Тѣ не можаха толкозъ по́-много да свикнатъ съ подобна мисъль, че, отъ една страна, българскиятъ народъ минуваше до сега прѣдъ тѣхнитѣ очи като единъ отъ по́-мирнитѣ народни елементи въ империята, а, отъ друга страна, той бѣше, споредъ тѣхъ, и крайно облагодѣтелствуванъ отъ Султана, който, въпрѣки толкозъ съпротивления не отъ една страна и толкозъ противни съвѣти даже отъ нѣкои турски държавни мѫже, надарилъ въ своето царско великодушие и благоволение тоя народъ съ една народна Иерархия, съ сѫществуещата вече тогава българска Екзархия. Inde irae! Отъ тукъ голѣмата сега омраза, отъ тукъ голѣмата сега вражда, отъ тукъ явниятъ гнѣвъ противъ всичко българско. Тия турци считаха сега правителството си като изиграно отъ българската видима простота, отъ преструвкитѣ на българитѣ, като ужъ най-вѣрни, най-прѣданни, най-покорни и най-благодарни султанови подданници.

По всичко това положението на цариградскитѣ българи се влошаваше отъ день на день всѐ повече и повече. На всѣкѫдѣ, дѣто ги имаше по разпръснатия Цариградъ съ неговитѣ околности, тѣ бѣха прѣдметъ на строго съгледателство, често на прѣслѣдвания, па още и на запирания било по просто подозрѣние, било по нѣкой скроенъ доносъ или нѣкоя скована клевета, било пакъ и безъ никакъвъ поводъ, а само защото носѣли българско име. Подъ особенъ пакъ таенъ, но постоянъ

строгъ полицейски надзоръ се нахождаха мѣстноститѣ: *с. Ортакьой,* дѣто бѣше сѣдалището на Екзархията; прочутиятъ *Балъ—Капанъ—Ханъ,* дѣто се намираха прѣимуществено по́-многото български търговски контори; *Българската черкова* въ Балата съ нейнитѣ околни мѣстожилища, дѣто постоянно се наврътваха българи изъ разни мѣста и съ разни занятия; *Островъ Халки,* въ който имаше една доста значителна българска колония, заселена тамъ отъ около 1850 г., и състоеща отъ видни български търговци, като Димитъръ Ив. Гешовъ, просвѣтениятъ родолюбецъ Георги Золотовичъ, братъ му Димитъръ Золотовичъ, Никола Тъпчилещовъ, Стефанъ Камбуровъ, както, по-послѣ, и други нѣкои, като Т. Бурмовъ, д-ръ Хр. Стамболски, Марко Д. Балабановъ, а по́-напрѣдъ Александъръ Екзархъ, д-ръ Захарий Струмски отъ Кюстендилъ, честитъ родоначалникъ на примѣрно благовъзпитана челядь, но злочесть отъ патриотизъмъ въ послѣднитѣ си дни, и други нѣкои. За тоя строгъ надзоръ обръщаха често вниманието на българитѣ нѣкои довѣрени лица отъ другитѣ народности като гърци, арменци, персийци, дори и нѣкои турци, които не одобряваха безмисленитѣ насъсквания на едни срѣщу други поради появивши се нѣкждѣ нѣкои размирици; но безпокойствието и терорътъ прѣобладаваха навсѣкждѣ, прѣобладаваха дори и между самитѣ султанови министри.

Авторътъ на тия тукъ бѣлѣжки бѣше ималъ случай да се запознае лично и отъ близу, по прѣпоржка на незабравимия Гавриилъ Кръстовичъ и на злочестия Георги Вълковичъ, лѣкарь по онова врѣме на турска служба, съ тогавашния министъръ на външнитѣ дѣла (харджиеназържъ), Рашидъ Паша, турчинъ доста образованъ, благъ, кротъкъ и благороденъ, а съ настроение по политиката

повече русофилско. Безъ да намалява значенето на другитѣ християнски народи въ отоманската империя, той цѣнѣше доста скѫпо и българския народъ, къмъ по̀-извѣстнитѣ първенци на когото въ Цариградъ той се отнасяше твърдѣ благосклонно.

Една негова постѫпка, отбѣлѣзвана сега тукъ като въ скоби, ще покаже, до колко той е билъ далечъ отъ свойствената на по̀-многото турски управници надмѣнность спрѣмо християнитѣ.

Той бѣ дошълъ единъ петъкъ, 14 май, на островъ Халки, за да посѣти единъ боледуещъ тамъ членъ отъ семейството му. Какъ и отъ кѫдѣ, това е безразлично, но той узналъ, че тукъ, въ тоя островъ, живѣе пишещиятъ сега тия редове, когото бѣше видѣлъ единъ-два пѫти въ министерството си по работата на спрѣния вѣстникъ „Вѣкъ"; и той, пашата, праща у дома му едно лице отъ свитата си да му обади, че ще му дойде на визита. Новината се раздаде изъ цѣлия островъ като съ електрическа бързина и завчасъ цѣлиятъ кварталъ, въ който се намираше тоя домъ, се прѣпълни съ навалица народъ. Въ самия домъ всички бѣха на кракъ. Не бѣше наистина то маловажно събитие. *Харджие назърѫ,* турскиятъ министъръ на външнитѣ дѣла, станалъ да иде на визита у единъ бъгаринъ въ единъ скроменъ християнски домъ, какъвто бѣше домътъ на извѣстния българинъ търговецъ, незабравимия Димитъръ Ив. Гешовъ, у когото живѣеше тогава, както се забѣлѣжи по̀-горѣ, и зетъ му Марко Д. Балабановъ, стопанинъ и редакторъ на спрѣния, но пакъ подновенъ слѣдъ малко в. „Вѣкъ" благодарение на тоя же именно министъръ. Впечатлението бѣше толкозъ по̀-голѣмо за всички, че българското име въ онова врѣме не звучеше никакъ добрѣ, особено между турцитѣ. Часа кѫдѣ

домове разсипани, цѣли родове затрити, цѣли села опустошени; грабежъ, плячка, общъ обиръ, всичко отнасяно отъ башибозуци и черкези съ върволица кола, прѣтоварени съ разни земни произведения, съ цѣли български покѫщнини и дрѣхи, съ безброй женски нанизи, чопрази и накити, съ безброй сѫщо черковни одежди и утвари; цѣли тъй сѫщо български стада отъ разновиденъ, едъръ и дребенъ добитъкъ, откарвани отъ сѫщитѣ като своя стока; безпощадни, отъ друга страна, изнасилвания, плѣнения, отвеждания при отчаяни писъци и ридания; затвори съ заразенъ въздухъ, натъпквани съ по стотини затворници; неимовѣрни изтезания въ тия затвори; па-

---

ства? Азъ, който прочетохъ притурката слѣдъ смъртьта му, съмъ увѣренъ, че не ще оставите ни едно срѣдство, за да можете пакъ да го възкръсите, най-паче въ сегашнитѣ обстоятелства, когато е толкозъ полезенъ за народа.... Вамъ Ви е тежко наистина, но симпатията, която сте спечелили у всѣкиго българина, е доста да ви утѣши и насърдчи на новъ подвигъ. Куражъ, прочее, и дерзайте!“

„Жално ни е — пишеше, 29 януария 1876 г. между много други и обѣсениятъ послѣ отъ турцитѣ Стефанъ Ив. Пешовъ изъ Севлиево, пò-стариятъ братъ на бившия министъръ г. П. Пешовъ, — жално ни е като нѣма вече вашиятъ листъ, който бѣше царьтъ на българскитѣ вѣстници. Новината за спирането му доде да ни потопи въ дълбока скърбь и да отнеме балсама, който подслаждаше гангранясалитѣ ни рани. Но, както и да е, а ние идемъ да ви благодаримъ за услугитѣ, които сте сторили на отечеството, и да ви помолимъ да не се отчайвате, но да молите императорското правителство да ви дозволи да издавате поне другъ вѣстникъ. Здравѣйте!“

Слѣдъ много припканици, просби, ходатайства, прѣпоржки мъртвиятъ в. „Вѣкъ“ възкръсна отново съ едно едва забѣлѣжано прилагателно „XIX“. По тоя случай единъ кореспондентъ отъ Пловдивъ пишеше отъ 17/29 февруария 1876 г. „Колкото се наскърбихме за нечаканото спиране на „Вѣкъ“, толкова повече се зарадвахме, когато се научихме, че съ неуморимото си залѣгане тамъ дѣто трѣба въ три недѣли вие сте сполучили изново да запалите това свѣтило на българския небосклонъ... Два броя отъ „XIX-й Вѣкъ“ ни даватъ доказателство, че никакви спънки, никакви прѣчки не сѫ въ състояние да измѣнятъ програмата ви, да измѣнятъ идеитѣ ви, да се отклоните отъ пѫтя, който държите...“

А отъ София, 14 февруария 1876. Нешо Ив. Грозевъ пишеше слѣдното: „Радостьта, която почувствуваха всичкы-ты граждани при

денъ членъ отъ православното тамъ общество и като високъ сановникъ държавенъ имаше голѣмо значение, но и на българскитѣ настоятели и дѣйци въ Цариградъ. Гаврилъ Кръстовичъ, сѫщо отъ Котелъ, бѣше неговъ възпитаникъ въ Парижъ, послѣ неговъ секретарь, а по едно врѣме и неговъ намѣстникъ въ полусамостоятелния о. Самосъ, на който Вогориди бѣше князъ титюларенъ. Отъ неговитѣ синове, единиятъ Николаки, бѣ князъ — каймакаминъ въ Молдова (1857—1859), зетъ на молдовския бояръ и поетъ К. Конаки, а другиятъ — князъ Алеко Вогориди, бѣ извѣстниятъ и живѣещиятъ още прѣвъ генералъ губернаторъ въ бивша Източна Румелия *).

Добрѣ се отзоваваше Рашидъ Паша и за Иванча Пенчовичъ, държавенъ съвѣтникъ, българинъ родомъ отъ г. Русе, починалъ въ София прѣзъ 1896 г.

На тръгване пашата покани редактора на в. „Вѣкъ“ да замине една вечерь прѣзъ идещата седмица на госте у дома му въ Хисара на азиятския босфорски брѣгъ, че желаялъ да се поразговори съ него по̀-надълго по сѫщитѣ български работи. Отбѣлѣжи се тъй мимоходно този епизодъ, главно за това, що слѣдва сега тукъ.

Поканениятъ по тоя начинъ български вѣстникарь не чека̀ втора покана. На уречения день, 20 май, четвър-

*) За Стефана Вогориди и за вѣнчавката на една отъ дъщеритѣ му виждъ и „Лѣтописи“ година II, 15 февруария 1901 г. книжка 4. — Свѣдѣнията за Ст. Вогориди авторътъ на тия бѣлѣжки държи главно отъ възпитаника му Гавр. Кръстовичъ, отъ покойния Дим. Ив. Гешовъ и отъ живия още г. Цоко Каблешковъ, едно врѣме настоятель въ българската цариградска черкова. Но за „хрістолюбивѣйшаго, добродѣтелнейшаго и благотворителнейшаго Князя Стефана Вогориди,“ роденъ, както казватъ, прѣзъ 1777 г., а починалъ на 1 августъ 1859 год., интересни нѣкои подробности любознателниятъ читатель може да види и въ „Българскы Книжици“ часть II, августъ, книжка първа, стр. 285—291 (съврѣменна лѣтопись), и книжка втора, сѫщия мѣсецъ августъ, стр. 515—519, дѣто е помѣстено „**Слово** казано въ българскѫ-тѫ Ц. Черквѫ отъ Н. Б. Владикѫ-тѫ Св. Макаріополскаго на службѫ-тѫ за деветины-ти покойнаго Князя Стефана Вогориди, 9 августа 1859 г.“.

тѣхъ просто за шега; всѫду почти трупове човѣшки отъ всѣка възрасть и отъ двата пола незаровени и разлагани, а нѣкои си и раздърпани отъ хищни птици и животни; жени подивѣли отъ мѫки и скърбь, или скитаещи се по друмоветѣ за търсене своитѣ, или пакъ паднали нѣкждѣ като въ несвѣсь прѣдъ най-послѣдния читакъ за просена, но не добивана милость нито за мили рожби и други близки, съпрузи или бащи и майки, братя или сестри, нито пакъ за себе си; дѣчица, безъ майка сега и безъ баща и безъ никого свой на земята, безмилостно захвърлени покрай пѫтищата, по нивята и ливадитѣ, по мегданитѣ и трънацитѣ; изнемощѣли стари лица и отъ двата пола безъ никаква отъ никждѣ помощь, изложени на явна смърть, било естествена по скудость отъ всичко, било, по́-многото пѫти, насилствена отъ турския ятаганъ; плачъ и ридания отъ страна на жертвитѣ, викове диви отъ страна на мѫчителитѣ и разбойницитѣ; България, съ една дума, пламнала въ огънь и жюпелъ, плавнала въ сълзи и кръвь.

Възъ какви мѫки, жертви и катастрофи се полагаха, се съзиждаха и издигаха основитѣ на нова България!

Такива и други все́ тѣмъ подобни бѣха новинитѣ и описанията, които пристигаха отново изъ България и поразяваха цариградскитѣ българи; такива бѣха и устнитѣ разкази на нѣкои случайно избѣгали очевидци свидѣтели на тия грозни и сърдцераздираещи сцени. Тия новини цариградскитѣ българи не ги задържаха само за себе си. Тѣ се грижеха да ги съобщаватъ по единъ или по другъ начинъ дѣто и на които можаха, за да ги узнае и другиятъ свѣтъ. Самиятъ авторъ на тия бѣлѣжки — ще ли му бѫде позволено да спомене това тукъ лично за себе си? — често се затваряше въ нѣкоя осамотена и не-

достѫпна за други мѣстность, прѣвождаше на французски по́-потресаещитѣ отъ тия новини, па едни отъ тѣхъ съобщаваше на нѣкои познати нему и вѣрни чужди кореспонденти, между които и оня на тъй много заслужившия по онова врѣме либераленъ английски вѣстникъ „Daily News“ (Дневни Новини), а други самъ той или посрѣдствомъ други лица изпращаше чрѣзъ чуждитѣ въ Цариградъ пощенски писалища, дѣто намѣрваше за по́добрѣ. Сѫщото правѣха и други нѣкои. Между тѣхъ не малко бѣ послужилъ и починалиятъ миналата година американецъ д-ръ Лонгъ, добрѣ познатиятъ на много българи професоръ въ американското въ Цариградъ училище *Робертъ—Колежъ*.

VII.

Идеята за една българска делегация въ Европа.

Прѣдъ видъ на това ужасно положение и при неоднократно констатираната невъзможность да се помогне другояче народу, идеята за изпращане едно-двѣ лица по Европа, за да опишатъ въ всичката потресаеща дѣйствителность това положение прѣдъ правителствата на великитѣ сили и да ходатайствуватъ прѣдъ тѣхъ както за содѣйствието имъ да се тури часъ по́-скоро край на сегашното зло, така и за едно по́-сносно бѫдеще на тъй измѫчения български народъ: тази идея като че да изникна сама отъ себе между нѣкои отъ цариградскитѣ българи. При всичко това тя не бѣше изключително тѣхна. За изпращане лица по Европа съ тая цѣль имаше вече писма и отъ Пловдивъ, отъ Татаръ-Пазарджикъ, отъ София и отъ нѣкои други мѣста, и въ тия писма се настояваше да се изпрати по Европа една българска

депутация часъ по́-скоро; едно, защото народнитѣ тегла не допущали вече никакво отлагане; друго, защото турското правителство прибѣгвало къмъ разни срѣдства да изопачава всѣчески истината не само чрѣзъ своитѣ прѣдставители въ странство и чрѣзъ подкупени публични органи, но и чрѣзъ обнародване сковани отъ лъжи рапорти на неговитѣ пратеници въ пострадалитѣ мѣстности, каквито бѣха именуемитѣ Едибъ-ефенди и Селимъ-ефенди, които въ своитѣ рапорти не се стѣснявали да приписватъ просто на българитѣ турскитѣ свирѣпства, да прѣдставятъ, съ други думи, не българитѣ жертва на турцитѣ, а наопаки турцитѣ жертва на българитѣ; третьо, защото както постояннитѣ консулски агенти, така и приврѣменно изпращанитѣ чужди кореспонденти, да видятъ на мѣсто и отблизу грознитѣ и кървави сцени, не били въ състояние да узнаятъ всичко прѣдъ разнитѣ хитрувания или ласкателства на турскитѣ власти. При това всички тѣзи лица, казваше се въ тия писма, нито сегашнитѣ болки на народа могли да почувствуватъ въ всичката имъ острота, та да ги и прѣдставятъ дѣто трѣба въ всичката имъ грозота, нито за едно по́-добро бѫдеще на този народъ да издигнатъ гласа си, отъ каквито впрочемъ лични чувства и да се въодушевлявали. Писма съ такова съдържание и съ такъва настойчива молба бѣше получилъ и самиятъ Екзархъ прѣзъ втората половина отъ мѣсецъ юлия 1876 г. И единъ день той изпраща на пишещия сега тия бѣлѣжки, на когото — нека се каже това тукъ мимоходомъ — Екзархътъ бѣше едно врѣме учитель, изпраща му една собственорѫчна бѣлѣжка, съ която го молѣше да намине при него колкото е възможно по́-скоричко. И когато тъй призованиятъ бивши неговъ ученикъ се намѣри при него, той, развълнуванъ, зима го за рѫка, въвежда го мълчешкомъ въ собствената си стая,

затваря я бързешкомъ, па шушнешката, и то на гръцки, за да не би да го чуе и разбере прѣзъ двойнитѣ стѣни нѣкой отъ служещитѣ му, казва съ прѣсичанъ гласъ и съ прѣсичани думи слѣдното: „Нѣма да се двоумишъ, нали? и нѣма да откажешъ; никой още нищо не знае за това, което ще ти кажа сега, но ти ще ме послушашъ и тозъ пѫтъ. Азъ още отъ начало бѣхъ на това мнѣние, защото нищо не чакахъ и нищо не чакамъ и днесъ още нито отъ молби и постѫпки при турското правителство, нито отъ наши редовни или извънредни тукъ събрания; но ето че за това, което ще ти кажа сега, менѣ ми пишатъ довѣрени лица и отъ вънка, а и отъ тукашнитѣ наши познати дохождаха, та ми говориха не веднажъ за сѫщата работа двама-трима души, но тѣмъ азъ казахъ, че могатъ да правятъ на своя глава каквото обичатъ, да не мѣсятъ, обаче, нито мене, нито Екзархията въ таквазъ работа, защото това е много опасно за всички. Сега да ти кажа. Трѣба да се изпратятъ едно-двѣ лица въ Европа, за да разкажатъ, както вече могатъ, всичко дѣто трѣба, и да ходатайствуватъ прѣдъ подписавшитѣ парижкия договоръ сили да сторятъ каквото могатъ за подобрение участьта на нашия злочесть народъ. Това е за сега едничкото по моему срѣдство, за да си помогнемъ, и то трѣба да стане. Азъ ще гледамъ да улесня работата, до колкото е възможно. Ти ще приемешъ да бѫдешъ едното отъ тия двѣ лица. За другото, ще ти го обадя, кога се видимъ утрѣ или въ други день. Азъ говорихъ вече съ него. Но дай ми дума, че приемашъ и ти, за да го зная, че работата не търпи отлагане". Авторътъ на тия бѣлѣжки не бѣ май изненаданъ отъ тия повѣрителни съобщения на Екзарха, защото идеята за изпращане въ Европа една българска депутация, сѫществуваше вече отодавна въ въздуха, както се каза по̀-горѣ, и тя не бѣше за него

отъ ония тайни, откритието на които изненадва и очудва. Той, обаче, като поблагодари Екзарху за това му крайно довѣрие, поиска отъ него да му позволи да отложи отговора си поне за единъ или два деня, нѣщо, което не му се отказа. Бѣше день сѫбота, 30-и юлия.

VIII.

Опрѣдѣленитѣ двѣ лица за делегати по Европа.

На другия день, недѣля, между многото други посѣтители, които дойдоха съ парахода отъ Цариградъ за развлѣчение на островъ Халки, дѣто, както се спомена по-горѣ, живѣеше и авторътъ на тия бѣлѣжки, явиха се съвсѣмъ ненадѣйно въ дома на тъста му неканени госте: Драганъ Цанковъ, съвѣтникъ въ Екзархията и цензоръ въ турското писалище на печата за българскитѣ вѣстници, Найденъ Геровъ, българинъ отъ Копривщица, но отколѣ руски консулъ въ Пловдивъ, пристигналъ сега на скоро въ Цариградъ, и д-ръ Вълковичъ, къмъ които се присъедини и живѣещиятъ въ Халки Ѳ. Бурмовъ. Слѣдъ обѣдъ гоститѣ поискаха да се оттеглятъ на страна заедно съ домовладиката Димитъръ Ив. Гешовъ, и зетя му, който разказва сега тукъ за тази срѣща. Разбира всѣки тукъ, каква е била цѣльта на това тайно съвѣщание. Тайната на Екзарха била сега тайна и на дошлитѣ госте. Тѣ се срѣщнали още въ сѫбота вечерь съ него и рѣшено било да тръгнатъ съ утрѣшния параходъ за островъ Халки и тукъ да се свърши всичко. Тѣ донесоха отъ Екзарха и една кратка бѣлѣжка за неговия едновремененъ ученикъ. На късо, въпросътъ бѣше за българска депутация въ Европа. Одобренитѣ за тая цѣль двѣ лица били Драганъ Цанковъ и Марко Д. Балабановъ, първиятъ по-старъ, вториятъ по-младъ, първиятъ прина-

длежещъ на единъ лагеръ, вториятъ, послѣдователь и приятель на Гаврилъ Кръстовича, принадлежещъ на другъ лагеръ по екзархийскитѣ работи, но и двамата канени сега да се сдружатъ наедно прѣдъ свещения олтаръ на разплаканото и разкървавено отечество. Безъ никакви колебания тѣ трѣбало да приематъ и да тръгнатъ безотлагателно. На тѣхъ посочвали, казваха, всички както между по-извѣстнитѣ цариградски българи, така и отъ вънъ по провинцията, които, безъ да сѫ посветени изцѣло въ тайната, били просто на мнѣние, че трѣба да се изпрати една българска делегация или, както я нарекоха други, депутация въ Европа.

Моментътъ бѣ важенъ и критически. Единиятъ отъ тъй посочванитѣ двама делегати, именно авторътъ на тия бѣлѣжки, безъ да се откаже категорически, не скри никакъ отъ начало своето двоумѣние. Между друго той милѣеше за своитѣ близки, като не знаеше, както и никой другъ не можеше да знае, какъвъ успѣхъ и какъвъ край може да има една депутация отъ страна и въ името на единъ поробенъ въ Турция народъ. Милѣеше за старъ баща, за многопатила сестра и други близки, живѣещи въ размиренитѣ срѣдногорски мѣста, Клисура, мѣсторождението му, и градеца Карлово; милѣеше, отъ друга страна, за своята мила, още не годинясала рожба, съ мила и млада майка, умъ свѣтълъ, душа прѣкрасна, сърдце благородно, скромность безпримѣрна, набожность просвѣтена, доброта олицетворена, жива любовь християнска, милость въплотена. Такава бѣше — и умолява се добриятъ читатель да благоволи да извини тукъ тозъ кратъкъ споменъ —, такава бѣше тъй прѣждеврѣменно, на 35 годишна възрасть, грабнатата отъ смъртьта на 17-и декемврия 1866 г. непрѣжалената съпруга на пишещия сега тия редове — Анна, родена Ди-

митъръ Ив. Гешовъ, цѣннитѣ писма на която до съпруга ѝ при пѫтуването му по Европа попълватъ сега намѣстѝ, като цѣнно помагало, нѣкои празноти отъ настоящитѣ бѣлѣжки. Всички тия мисли караха тоя прѣдлаганъ делегатъ, да се двоуми не малко прѣди да се рѣши окончателно. Прѣдъ убѣдителнитѣ, обаче, думи на събранитѣ госте, прѣдъ съвѣтитѣ и настояването на Екзарха, прѣдъ съзнанието при това на отечествена длъжность въ тия тежки врѣмена, колебанията му ослабнаха. Тѣхъ даже наскоро замѣсти младенческа рѣшителность, когато стана та си даде съгласието и присѫтствуещиятъ на това събрание неговъ уважаемъ и незабравимъ тъстъ, поменатиятъ Димитъръ Ив. Гешовъ († 17 септември 1887 г.), човѣкъ съ душа и характеръ отъ най-благороднитѣ, българинъ отъ най-прѣмодушнитѣ и най-родолюбивитѣ, християнинъ отъ най-благочестивитѣ, търговецъ отъ най-честнитѣ, съпругъ и баща отъ най-примѣрнитѣ и най-самоотверженитѣ, прѣдъ паметьта на когото пѝшещиятъ тия редове се кланя сега тукъ, трогнатъ до сълзи, съ дълбоко благоговѣние. Гостето не скриха нищо и отъ него; и той, патриотически и християнски развълнуванъ, благослови просто дѣлото и насърдчи зетя си, като прибави да каже, че той зима върху си всички грижи и за майката, негова скѫпа дъщеря, и за чадото, негово мило внуче, и за всичко друго у дома. Тъй се постигна пълно съгласие между всички присѫтствуещи.

За да не се повтарятъ подобни тайни срѣщи, които би могли да възбудятъ у едни любопитство, у други подозрѣние, та да се осуети така цѣлата работа съ крайна при това опасность за ония, които я прѣдприемаха, още сѫщия день между сѫщитѣ така на-самѣ събрани шестмина души и по изказаното отъ Екзарха же-

лание обсждиха се и рѣшиха се всички въпроси, свързани съ мисията на така избранитѣ вече български делегати. Тѣхнитѣ инструкции по прѣдстоещето имъ пжтуване бѣха извѣстното имъ отъ всѣка една страна положение на развълнуваното отечество и волята на българския народъ да се оттърве вече веднажъ за всѣкога отъ турската администрация. Това трѣбаше да се прѣдстави и обясни на подпасавшитѣ парижския договоръ сили, това да се проповѣдва всѣкждѣ, на това да се настоява всѣчески и устно, и писмено. Разиска се въ общи черти и планътъ за единъ меморандумъ, който да се поднесе на правителствата на тия сили съ молба да зематъ въ внимание оплакванията и желанията на българския народъ. Каза се при това, да не се дава твърдѣ голѣмо значение на срѣдногорското възстание, плодъ отъ нетърпими вече злоупотрѣбения и насилствия на властьта. Всичко това се обсжди и рѣши безъ никакви писмени бѣлѣжки или протоколи отъ страхъ да не би, така или инакъ, да попаднатъ тѣ нѣкждѣ, та всичко да се открие. Паметьта на избранитѣ делегати имаше да служи като широко, всеобимаще и яко влагалище на всички рѣшения, инструкции и планове. Тѣ трѣбаше да тръгнатъ отъ Цариградъ безъ никакви книжа съ себе си. Само когато щѣха да се обадятъ по условенъ начинъ отъ странство, бѣха се взели мѣрки да имъ се доставятъ по сигуренъ начинъ както частни прѣпоржчителни писма, чрѣзъ които да могатъ да си пробиятъ пжть до надлежнитѣ официални крѫгове, така и други нѣкои книжа съ по̀-нови свѣдѣния за всичко. Рѣши се още, делегатитѣ да се снабдятъ, като турски поданници, съ редовни турски паспорти за пжтуването си въ странство подъ единъ или другъ прѣдлогъ, а това се извърши послѣ въ 2—3 деня безъ голѣмо прѣпятствие, благодарение на по-

ржката дадена отъ Екзархията на надлежния български чиновникъ при българската черкова. На раздѣла шестмината души, като се цѣлунаха съ покъртени сърдца и съ сълзи на очи, защото се хвърляха въ една не безопасна работа при пълна неизвѣстность на сетнинитѣ ѝ за всички, дадоха си дума, че никой отъ тѣхъ нѣма никому да загатне ни най-малко нѣщо за всичко станало и за взетото окончателно рѣшение. Колкото за Екзарха, той и така бѣше въ течение на всичката тази работа, само че при него по негово изрично желание трѣбаше да идатъ да се явятъ, но не наедно и съвмѣстно, а отдѣлно, и не сжщеврѣменно, всѣки единъ отъ двамата делегати за сбогомъ и благословение, прѣди да тръгнатъ.

Тъй, при такива обстоятелства и при такива условия изникна идеята за една българска депутация по Европа прѣзъ страшната година, и тъй се осжществи тая идея.

ЧАСТЬ ВТОРА.

На пѫть.

I.

Тръгване отъ Цариградъ.

Както бѣше нагласено, азъ посѣтихъ отдѣлно Екзарха въ четвъртъкъ прѣди обѣдъ, 5-и августа. Срѣщата бѣше задушевна и трогателна. Тя бѣше срѣща между баща и синъ при раздѣла за неизвѣстно врѣме и съ неизвѣстна по́-нататъкъ прѣсѫда на Божия промисълъ както за единия, така и за другия. Разговорътъ трая повече отъ два часа, продълженъ и на самия обѣдъ, на който бѣхъ задържанъ, и на който не присѫтствувà никой другъ. По́-нови наставления отъ полученитѣ по́-напрѣдъ Екзархътъ нѣмаше да даде, но той ги приповтаряше и коментираше разнообразно. Въ сѫщо врѣме той обѣщаваше, че подиръ тръгването ни ще гледа да извърши всичко каквото може, за да се улесни отъ далечъ възложената ни задача. Между друго той ме увѣри, че ще иде да помоли руския посланикъ графъ Игнатиевъ да пише въ Русия да се прѣдувѣдомятъ уврѣме рускитѣ прѣдставители по европейскитѣ дворове за нашото пѫтуване и за нашата мисия. Настана слѣдъ това послѣдниятъ часъ на раздѣлата. Екзархътъ се разплака като дѣте, обливахъ му и азъ мълкомъ съ сълзи и цѣлувахъ

треперещата дѣсница. На конецъ той ме обсипа съ благослови и бащински прѣгръдки и ме заведе до самата стълба, като ми пожелаваше съ хлъцания добъръ пѫть, добро здраве, добъръ успѣхъ и добро пакъ виждане при по̀-честити и за насъ, и за народа ни дни, ако това е воля Господня.

Другиятъ делегатъ бѣше взелъ сбогомъ отъ Екзарха два деня по́-напрѣдъ. Но, както посѣщението при Екзарха, така и заминаването бѣше рѣшено да не стане сѫщеврѣменно и съвмѣстно. Ето защо, слѣдъ като си дадоха дума да се срѣщнатъ подиръ нѣкой день въ Виена, тѣ тръгнаха отъ Цариградъ не въ единъ и сѫщи день и не по единъ и сѫщи пѫть. Драганъ Цанковъ замина на 3-и августа съ параходъ за Варна и отъ тамъ съ желѣзницата за Русе, отъ дѣто потеглилъ по Дунава за австрийската столица. За мене намѣри се добрѣ да тръгна по море за Триестъ, и отъ тамъ съ желѣзницата за сѫщата столица.

* * *

Слѣдъ трогателно разпрощаване съ моитѣ скѫпи и мили близки, азъ на 7-и августа, сѫбота, часа на 9 прѣди пладне, съпровожданъ само отъ младия ми шурей, Ив. Д. Гешовъ, днесъ адвокатъ въ София, бѣхъ вече прѣдъ самия Стамбулъ на австрийския параходъ по име *Етторе (Ettore)* отъ извѣстното параплувно дружество *Лойдъ*. Кѫдѣ 10 часа дойде да земе сбогомъ отъ мене и покойниятъ Стефанъ Иличь, дългогодишенъ и вѣренъ дѣловодитель въ търговското заведение на тъста ми Д. Ив. Гешовъ и единъ отъ най-усърднитѣ между по́-младитѣ въ онова врѣме българи въ Цариградъ. Той билъ въ послѣдния часъ засветенъ отчасти въ голѣмата тайна. На парахода той доведе съ себе си и ми прѣпорѫча едно

младо българче отъ опустошения Батакъ, останало, казваше, сираче безъ нищо и никого на свѣта, а изпращано сега съ благодѣяние до виенскитѣ български търговци за учение. Това българче бѣше Георги Кожухаровъ, учитель, училищенъ директоръ и училищенъ инспекторъ отпослѣ въ освободена България. При това, Стефанъ Иличь, като се намираше сега въ безопасность на чуждия параходъ, разправи ми за нѣкои нови турски злосторства въ Пловдивско и Т.-Пазарджийско, отъ дѣто бѣше самъ той родомъ, и ме молѣше да зема бѣлѣжка и за тѣхъ, та да съмъ ги разказалъ и тѣхъ дѣто трѣба. Въ сѫщо врѣме той ми донесе и единъ пликъ съ почерка на поменатия ми тъстъ, въ който пликъ намѣрихъ едно писмо на мой адресъ, изпратено отъ Пловдивъ, дѣто тъстъ ми съ мое съгласие бѣ съобщилъ по най-повѣрителенъ начинъ на братията си Гешови за прѣдстоещето изпращане една депутация по европейскитѣ дворове, въ която депутация бѣ обадилъ, че влизамъ и азъ, та за това ги и молилъ да ме снабдятъ съ нѣкои вѣрни свѣдѣния по извършенитѣ турски грозотии. Писмото бѣше отъ г. Ив. Ев. Гешовъ, племенникъ на тъста ми и служещъ по онова врѣме въ извѣстното търговско заведение на братия Гешови въ Пловдивъ, сега, както е извѣстно, прьвъ частенъ банкеринъ въ София, наслѣдникъ на покойния Евлогия Георгиевъ, и единъ отъ извѣстнитѣ български държавни мѫже. Обнародването на това писмо, съхранено случайно въ книжата ми изцѣло, не е, ми се чини, лишено отъ извѣстна историческа стойность, и азъ го прѣдавамъ сега тукъ непокѫтнато въ всичката му цѣлость, още и съ тогавашното правописание на автора му:

II.

Писмо отъ Пловдивъ.

Пловдивъ $^{1}/_{13}$ августа 1876.

Любезный ми Господине!

На добръ часъ! На добръ часъ да бѫде Вашето пѫтешествіе, въ кое-то Вые ще бѫдете придружени съ молитвы-ты на единъ цѣлъ народъ. Дано Господъ благослови Ваше-то самопожьртвованіе и Ваши-ты трудове!

Жално ми е, че не могѫ и азъ да участвувамъ поне отъ далечь колко-годѣ полезно въ тыя трудове. Пакъ, обаче, споредъ желаніето Ви, азъ днесь Ви бѣлѣжіѭ нѣкои работы които вѣрвамъ, че за васъ не ще бѫдѫтъ нови, нъ кои-то, споредъ моето мнѣніе, заслужвать и веднажь и дважь да се повторять.

Слѣдь Едибъ еффенди, ные ся наслаждавамы за сега съ Селимъ еффенди. По́-безочливъ романъ отъ рапорта на тоя послѣдній не можеше да ся въобрази. Недѣйте вѣрва́ въ него, и Вые не ще бѫдете измамени. Тѣзи сѫ елюкюбраціи-ты на едны хора, които сѫ намирать въ тѣсно, и които измыслювать лъжи слѣдъ лъжи за да покрыять погрѣшкытѣ си. Увѣрете всякого когото видите, че това е всичко плодъ на едно смаяно въображеніе, и че, когато рапортъ-тъ на Американскыйтъ консулъ излѣзе на бѣлъ свѣтъ, тогава Европа ще види найбезпристрастното и компетентно изложеніе връзъ тыя работы. Многобройны-ти злочестници, които сѫ освободихѫ по слѣдствіе на тѫй-нареченѫтѫ амнистіѭ, турять ны въ положеніе да сѫдимь до колко исповѣди-ты въ Селимъ-еффендіевы-ты испытни сѫ за вѣрваніе. Безбройни сѫ онія, които сѫ мѫчени, чрѣзъ бѣсеніе съ веригы, и біеніе и безсъніе, да кажатъ, че намѣреніето

имъ е было да колять турцы-ты, да палять градове-ты и селата, и да разрушавать все що срѣщнѫть. Особно ожесточеніе въ мѫжы-ты ся е показвало къмъ священници-ты, които сѫ были біени, псувани въ вѣрѫ-тѫ и въ священство-то си, туряни да правять най-гнусны-ты работы, като да чистять нуждници-ти съ рѫцѣ-тѣ си и пр. Азъ знаете че не прѣувеличавамъ. Това нечуто злоупотрѣбленіе на попове-ты, и яростьта, която сѫ е показала въ съсипваніето и обезчестеніето на храмове-ты ни, високо говорятъ до колко прочутата вѣротьрпимость на господствуѭщето плѣме е за вѣрваніе отъ сега нататъкъ. Сѫщата участь трѣбва да сполѣти и другъ единъ прѣдразсѫдъкъ на Западнѫ Европѫ, именно, че Турци-ти считать за святѫ женскѫтѫ честь. Отъ рапорта на Г-на Schyuler Вые ще сѫ научите до колко тая честь ся е завардила въ Панагюрище, прѣдъ очи-ты на три паши — Адилъ и Хафусъ и Селами. И не само въ Панагюрище, нъ въ цѣлѫ Пазарджишкѫ Казѫ рядко сѫ намирать момы и млады булки необезчестены. Прѣди петьшестина деня, както ся научихь вчера, една Панагюрка, майка на четыре дѣца, ся обѣсила сама, защото плодъ-тъ на Турското завардваніе на женскѫтѫ честь зелъ да дава знакове на животъ въ нейнѫтѫ утробѫ, и тя не знаяла съ какво лице да посрѣщне мѫжа си, който ѝ билъ обадилъ, че щѣлъ скоро да ся върни отъ работѫтѫ си. Уви, злочеста майко, неоплакана и неопѣта Лукреціо! Кой ще бѫде твой-тъ отмъститель?

Отъ споменуваніето на имената на тритѣ паши погорѣ Вамъ ще Ви доде на ума какъвъ отговоръ да давате на оныя оправдатели на свирѣпствата, които казватъ, че тѣ были дѣло на единъ развълнуванъ и разгнѣвенъ мусулмансکы народъ, на едно posse Comitatus, както Disraeli ся бѣше изразилъ, а не на правителственны-ты

ржката дадена отъ Екзархията на надлежния български чиновникъ при българската черкова. На раздѣла шестмината души, като се цѣлунаха съ покъртени сърдца и съ сълзи на очи, защото се хвърляха въ една не безопасна работа при пълна неизвѣстность на сетнинитѣ ѝ за всички, дадоха си дума, че никой отъ тѣхъ нѣма никому да загатне ни най-малко нѣщо за всичко станало и за взетото окончателно рѣшение. Колкото за Екзарха, той и така бѣше въ течение на всичката тази работа, само че при него по негово изрично желание трѣбаше да идатъ да се явятъ, но не наедно и съвмѣстно, а отдѣлно, и не сжщеврѣменно, всѣки единъ отъ двамата делегати за сбогомъ и благословение, прѣди да тръгнатъ.

Тъй, при такива обстоятелства и при такива условия изникна идеята за една българска депутация по Европа прѣзъ страшната година, и тъй се осжществи тая идея.

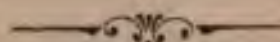

и въспѣвать единъ видь *Нынѣ отпущаеши* за дѣто гы е сподобилъ Господъ да видятъ, че ся сѫ върнали пакъ вѣхти-ты златны дни на яничерство-то. „Какво?“ Казваше по́-напрѣдъ единъ мусулманинъ прѣдъ насъ — Гяуринътъ нѣма умъ. Ако имаше умъ, той щѣше да стане мусулманинъ. Той нѣма страхъ отъ Бога; той ся бои само отъ тоягѫтѫ. Отъ сега на татъкъ тояга, тояга за него!“ Давамъ Ви тыя примѣри за да Ви покажѭ колко безнадежно е отъ сега да ся мысли, че Турското Правителство ще може да тури *отъ само себе* въ дѣйствіе каквы да сѫ реформы. Ако до сега не быде възможно, какво може да ся очаква отъ сега? Дайте, моля, това да разумѣять на всичкы оныя, съ които ся видите, защото това мыслѭ да съставлява ессенціятѫ на всичкый-тъ ни въпросъ. — Прощавайте и не ме забораняйте. И. Е. Г.

P. S. Говори се, че софти ты, които прѣзъ тыя дни пристигнѫхѫ въ голѣмъ брой тукъ, сѫ раздали прокламаціи на Турцитѣ съ доста опасны наставленія.

Извлеченіията които се даватъ въ рапорта на Селимъ-Ефендіевото сѫдилище, сѫ отъ *Comtes rendus* на Славянскѫтѫ Выстовкѫ въ Москвѫ на 1867. Нъ какъ обезобразенъ, Боже мой!“

Едно, поради дължината му, друго, че параходътъ стоеше още въ Цариградското пристанище подъ очитѣ на турската полиция, азъ отложихъ тогава прочитането на това писмо за когато ще бѫда далечь не само отъ Цариградъ, но и отъ турскитѣ води.

III.

Отъ Цариградъ до островъ Сира (Σύρος).

Параходътъ дигна котва на 11 часа прѣди пладне и азъ, слѣдъ като се простихъ съ моя любимъ шурей и

редовны или нередовны войски. Оправдатели-ты въ тжък смисль не ся съгласяватъ съ ония другы защитници, които извиняватъ властьі-ты съ това, че врѣмето, по което сж явило българското възстаніе, било много критическо, понеже Сърбія и Черна гора были показали воинолюбивы расположенія, Султанъ абдулъ-Азисъ былъ падналъ, та правителството, като нѣмало войскък редовнж, принудило ся да сбере башибозуци и да смаже съ тѣхъ възстаніето. И въ единьтъ и въ другий случай датитѣ ще ни спасятъ. Възстаніето ся яви на 20 апр. Фабрикосаното (споредъ мнѣніето на Т. Schyuler, комуто ся каза че българскыйтъ подлинникъ былъ въ София) рѣшение на бунтовницы-ты да палять и да колять носи дата въ прѣвода 20 маък, сир. откакъ почти всичкы-ты свирѣпости ся бѣха извършили вече. И истиндацити тъй сжщо не почнахж пó-напрѣдъ отъ 20 мая. Какъ можахж, прочее, Турци-ты да знаятъ планове-ты на бунтовници-ты прѣди самото сждилище? Вѣрвамъ, че мя отбирате. Отъ друга странж, Султанъ-тъ паднж на 18 маък, а сърбската война не сж почна, освѣнъ на 20 юнія. Кждѣ 20 апр., прочее, Правителството бѣше съвършенно свободно отъ всѣко прѣдзаниманіе, та можаше много добрѣ да прати нѣколко баталіона редовнж войскж, а не да заповѣда събираніе на тыя диваци башибозуци. Па, най-послѣ, ако то не е отговорно за тѣхны-ты злодѣйства, защо декорира началници-ты имъ — Тосуна, и Ахмеда и Мехмеда?

Никакво наказаніе на тыя началници отъ сега нататъкъ не ще умири духове-ты. Фанатизмъ-тъ на Мусулманы-ты, подкрѣпены отъ безнаказаность-тж на тѣзи хора, възбуденъ както бѣше отъ безмыслины-ты възванія на чиновници като нашій такриратъ-кятиби, Мухасабеджіятъ и други, ся удвои и утрои. Стари окаменѣни Яничери — laudatores temproris acti — ся сж расхылели до уши,

и въспѣвать единъ видь *Нынѣ отпущаеши* за дѣто гы е сподобилъ Господъ да видятъ, че ся сѫ върнали пакъ вѣхти-ты златны дни на яничерство-то. „Какво?“ Казваше по́-напрѣдъ единъ мусулманинъ прѣдъ насъ — Гяуринътъ нѣма умъ. Ако имаше умъ, той щѣше да стане мусулманинъ. Той нѣма страхъ отъ Бога; той ся бои само отъ тоягѫтѫ. Отъ сега на татъкъ тояга, тояга за него!“ Давамъ Ви тыя примѣри за да Ви покажѭ колко безнадежно е отъ сега да ся мысли, че Турското Правителство ще може да тури *отъ само себе* въ дѣйствіе каквы да сѫ реформы. Ако до сега не быде възможно, какво може да ся очаква отъ сега? Дайте, моля, това да разумѣять на всичкы оныя, съ които ся видите, защото това мыслѭ да съставлява ессенціятѫ на всичкый-тъ ни въпросъ. — Прощавайте и не ме заборавяйте. И. Е. Г.

P. S. Говори се, че софти ты, които прѣзъ тыя дни пристигнѫхѫ въ голѣмъ брой тукъ, сѫ раздали прокламаціи на Турцитѣ съ доста опасны наставленія.

Извлечениіята които се даватъ въ рапорта на Селимъ-Ефендіевото сѫдилище, сѫ отъ *Comtes rendus* на Славянскѫтѫ Выстовкѫ въ Москвѫ на 1867. Нъ какъ обезобразенъ, Боже мой!“

Едно, поради дължината му, друго, че параходътъ стоеше още въ Цариградското пристанище подъ очитѣ на турската полиция, азъ отложихъ тогава прочитането на това писмо за когато ще бѫда далечь не само отъ Цариградъ, но и отъ турскитѣ води.

III.

Отъ Цариградъ до островъ Сира (Σύρος).

Параходътъ дигна котва на 11 часа прѣди пладне и азъ, слѣдъ като се простихъ съ моя любимъ шурей и

II.

Писмо отъ Пловдивъ.

Пловдивъ $^{1}/_{13}$ августа 1876.

Любезный ми Господине!

На добръ часъ! На добръ часъ да бѫде Вашето пѫтешествіе, въ кое-то Вие ще бѫдете придружени съ молитвы-ты на единъ цѣлъ народъ. Дано Господъ благослови Ваше-то самопожьртвованіе и Ваши-ты трудове!

Жално ми е, че не могѫ и азъ да участвувамъ поне отъ далечь колко-годѣ полезно въ тыя трудове. Пакъ, обаче, споредъ желаніето Ви, азъ днесь Ви бѣлѣжіѫ нѣкои работы които вѣрвамъ, че за васъ не ще бѫдѫтъ нови, нъ кои-то, споредъ моето мнѣніе, заслужвать и веднажь и дважь да се повторять.

Слѣдь Едибъ еффенди, ные ся наслаждавамы за сега съ Селимъ еффенди. Пó-безочливъ романъ отъ рапорта на тоя послѣдній не можеше да ся въобрази. Недѣйте вѣрвá въ него, и Вие не ще бѫдете измамени. Тѣзи сѫ елюкюбраціи-ты на едны хора, които сѫ намирать въ тѣсно, и които измыслювать лъжи слѣдъ лъжи за да покрыять погрѣшкытѣ си. Увѣрете всякого когото видите, че това е всичко плодъ на едно смаяно въображеніе, и че, когато рапортъ-тъ на Американскыйтъ консулъ излѣзе на бѣлъ свѣтъ, тогава Европа ще види найбезпристрастното и компетентно изложеніе врьзъ тыя работы. Многобройны-ти злочестници, които сѫ освободихѫ по слѣдствіе на тѫй-нареченѫтѫ амнистіѭ, турять ны въ положеніе да сѫдимь до колко исповѣди-ты въ Селимъ-еффендіевы-ты испытни сѫ за вѣрваніе. Безбройни сѫ онія, които сѫ мѫчени, чрѣзъ бѣсеніе съ веригы, и біеніе и безсъніе, да кажатъ, че намѣреніето

имъ е было да колять турцы-ты, да палять градове-ты и селата, и да разрушавать все що срѣщнѫть. Особно ожесточеніе въ мѫжы-ты ся е показвало къмъ священници-ты, които сѫ были біени, псувани въ вѣрѫ-тѫ и въ священство-то си, туряни да правять най-гнусны-ты работы, като да чистять нуждници-ти съ рѫцѣ-тѣ си и пр. Азъ знаете че не прѣувеличавамъ. Това нечуто злоупотрѣбленіе на попове-ты, и яростьта, която сѫ е показала въ съсипваніето и обезчестеніето на храмове-ты ни, високо говорятъ до колко прочутата вѣротьрпимость на господствуѭщето плѣме е за вѣрваніе отъ сега нататъкъ. Сѫщата участь трѣбва да сполѣти и другъ единъ прѣдразсѫдъкъ на Западнѫ Европѫ, именно, че Турци-ти считать за святѫ женскѫтѫ честь. Отъ рапорта на Г-на Schyuler Вые ще сѫ научите до колко тая честь ся е завардила въ Панагюрище, прѣдъ очи-ты на три паши — Адилъ и Хафусъ и Селами. И не само въ Панагюрище, нъ въ цѣлѫ Пазарджишкѫ Казѫ рядко сѫ намирать момы и млады булки необезчестены. Прѣди петь-шестина деня, както ся научихь вчера, една Панагюрка, майка на четыре дѣца, ся обѣсила сама, защото плодъ-тъ на Турското завардваніе на женскѫтѫ честь зелъ да дава знакове на животъ въ нейнѫтѫ утробѫ, и тя не знаяла съ какво лице да посрѣщне мѫжа си, който ѝ билъ обадилъ, че щѣлъ скоро да ся вьрни отъ работѫтѫ си. Уви, злочеста майко, неоплакана и неопѣта Лукреціо! Кой ще бѫде твой-тъ отмъститель?

Отъ споменуваніето на имената на тритѣ паши по-горѣ Вамъ ще Ви доде на ума какъвъ отговоръ да давате на оныя оправдатели на свирѣпствата, които казватъ, че тѣ были дѣло на единъ развълнуванъ и разгнѣвенъ мусулмански народъ, на едно posse Comitatus, както Disraeli ся бѣше изразилъ, а не на правителственны-ты

съ добрия си приятель Стефана Иличъ, които прѣтоварихъ съ поздрави и съ цѣлувки за домашнитѣ ми, тръгнахъ по море отъ турската столица за далеченъ пѫть, душевно съкрушенъ за раздѣлата ми при таквизъ обстоятелства съ моитѣ мили близки, опечаленъ носитель на всенародния трауръ, возимъ къмъ просвѣтена и християнска западна Европа за изпросване човѣщина и милость къмъ единъ злощастенъ народъ, плавналъ въ кръвь и сълзи, безъ защита отъ никждѣ и отъ никого, но съ утѣшителна още надежда, да му се даде възможность да заживѣе за напрѣдъ и той сносенъ животъ подъ Божието слънце. Прѣзъ нощьта ние минахме прочутия между Азия и Европа Дарданелски проходъ, стародневния Елиспонтъ, тозъ старъ свидѣтель на гигантски борби между тия два материка, между двѣ своеобразни міровзрѣния, между различни съпернически племена, между разни властолюбци за завладѣване ту единия, ту другия брѣгъ отъ тия два материка, па и до днесъ още ябълка на нескончаеми прѣния, съперничества и притязания въ международната политика по нашия източенъ въпросъ.

На другия день рано параходътъ се спущаше къмъ югъ, и кѫдѣ пладне той спираше за нѣколко часа прѣдъ Смирна, знаменития търговски градъ съ своето тъй извѣстно природно пристанище, съ хубави крайморски кейове, съ красиви здания, съ население около 160,000, главно гръцко, но съ физиономия почти международна, поради международната търговия и голѣмото число чужди търговци и агенти. Бѣхъ посѣтилъ другъ пѫть за малко врѣме тоя отъ всѣка страна забѣлѣжителенъ и интересенъ градъ, справедливо нареченъ милосвѣтло око на Мала-Азия отъ къмъ западния ѝ брѣгъ, и въ него азъ си спомнихъ, че живѣятъ нѣкои добри мои познайници отъ врѣмето на моето ученичество въ Цариградъ. Но

и въспѣвать единъ видь *Нынѣ отпущаеши* за дѣто гы е сподобилъ Господъ да видятъ, че ся сѫ върнали пакъ вѣхти-ты златны дни на яничерство-то. „Какво?“ Казваше пó-напрѣдъ единъ мусулманинъ прѣдъ насъ — Гяуринътъ нѣма умъ. Ако имаше умъ, той щѣше да стане мусулманинъ. Той нѣма страхъ отъ Бога; той ся бои само отъ тоягѫтѫ. Отъ сега на татъкъ тояга, тояга за него!“ Давамъ Ви тыя примѣри за да Ви покажѭ колко безнадежно е отъ сега да ся мысли, че Турското Правителство ще може да тури *отъ само себе* въ дѣйствіе каквы да сѫ реформы. Ако до сега не быде възможно, какво може да ся очаква отъ сега? Дайте, моля, това да разумѣять на всичкы оныя, съ които ся видите, защото това мыслѭ да съставлява ессенціятѫ на всичкый-тъ ни въпросъ. — Прощавайте и не ме заборавяйте. И. Е. Г.

P. S. Говори се, че софти ты, които прѣзъ тыя дни пристигнѫхѫ въ голѣмъ брой тукъ, сѫ раздали прокламаціи на Турцитѣ съ доста опасны наставленія.

Извлечениіята които се даватъ въ рапорта на Селимъ-Ефендіевото сѫдилище, сѫ отъ *Comtes rendus* на Славянскѫтѫ Выстовкѫ въ Москвѫ на 1867. Нъ какъ обезобразенъ, Боже мой!“

Едно, поради дължината му, друго, че параходътъ стоеше още въ Цариградското пристанище подъ очитѣ на турската полиция, азъ отложихъ тогава прочитането на това писмо за когато ще бѫда далечь не само отъ Цариградъ, но и отъ турскитѣ води.

III.

Отъ Цариградъ до островъ Сира (Σύρος).

Параходътъ дигна котва на 11 часа прѣди пладне и азъ, слѣдъ като се простихъ съ моя любимъ шурей и

съ добрия си приятель Стефана Иличъ, които прѣтоварихъ съ поздрави и съ цѣлувки за домашнитѣ ми, тръгнахъ по море отъ турската столица за далеченъ пѫть, душевно съкрушенъ за раздѣлата ми при таквизъ обстоятелства съ моитѣ мили близки, опечаленъ носитель на всенародния трауръ, возимъ къмъ просвѣтена и християнска западна Европа за изпросване човѣщина и милость къмъ единъ злощастенъ народъ, плавналъ въ кръвь и сълзи, безъ защита отъ никждѣ и отъ никого, но съ утѣшителна още надежда, да му се даде възможность да заживѣе за напрѣдъ и той сносенъ животъ подъ Божието слънце. Прѣзъ нощьта ние минахме прочутия между Азия и Европа Дарданелски проходъ, стародневния Елиспонтъ, тозъ старъ свидѣтель на гигантски борби между тия два материка, между двѣ своеобразни міровзрѣния, между различни съпернически племена, между разни властолюбци за завладѣване ту единия, ту другия брѣгъ отъ тия два материка, па и до днесъ още ябълка на нескончаеми прѣния, съперничества и притязания въ международната политика по нашия източенъ въпросъ.

На другия день рано параходътъ се спущаше къмъ югъ, и кждѣ пладне той спираше за нѣколко часа прѣдъ Смирна, знаменития търговски градъ съ своето тъй извѣстно природно пристанище, съ хубави крайморски кейове, съ красиви здания, съ население около 160,000, главно гръцко, но съ физиономия почти международна, поради международната търговия и голѣмото число чужди търговци и агенти. Бѣхъ посѣтилъ другъ пѫть за малко врѣме тоя отъ всѣка страна забѣлѣжителенъ и интересенъ градъ, справедливо нареченъ милосвѣтло око на Мала-Азия отъ къмъ западния ѝ брѣгъ, и въ него азъ си спомнихъ, че живѣятъ нѣкои добри мои познайници отъ врѣмето на моето ученичество въ Цариградъ. Но

разлика ни на полъ, ни на възрасть; и нѣмаше граници за тѣхнитѣ злосторства. Тѣ избиха, тѣ съсѣкоха тукъ всѣчески повече отъ 25,000 мирни жители; тѣ заробиха близу до 50,000 душъ, прѣимущественo отъ женския полъ, малолѣтни, непълнолѣтни и пълнолѣтни, и ги отведоха за продань, като стадо добитъкъ, по пазарищата въ Цариградъ, въ Бруса, въ Александрия, въ Тунисъ и другадѣ; безчувствени къмъ гласа на милостьта, безчувствени къмъ гласа на честьта, тѣ разуздано свирѣпствуваха на всѣкждѣ и нищо никждѣ не щадѣха; тѣ нахлуха дори и въ болницитѣ и изтрѣбиха и тамъ болнитѣ, хромитѣ, слѣпитѣ, глухо-нѣмитѣ; за диво свое удоволствие тѣ подпалваха дрѣхитѣ на невинни жени и съ мжки ги изгаряха живи; въпрѣки даденитѣ прѣдъ чуждитѣ консули тържествени ужъ обѣщания за милость, тѣ избиха безмилостно върналитѣ се отъ планинскитѣ скривалища въ плачевно състояние клетници; въпрѣки дадената честна ужъ дума, тѣ избѣсиха по мачтитѣ на корабитѣ или убиха въ затворитѣ многобройни заложници, между които и митрополитъ Платона; въ купъ развалини прѣобърнаха тѣ прочутитѣ прѣкрасни, плодородни, благоуханни, лимонени и портокалени градини, както и богатитѣ лозя; тѣ разграбиха и усвоиха всичко, що намѣриха; съ изключение до нѣйдѣ на нѣкои отъ привилегируванитѣ за въ полза на Султановия харемъ мѣстности, дѣто расте и се обработва прочутата и доходна за държавното съкровище *мастиха*, тѣ опустошиха земята, тѣ обезлюдиха градоветѣ и селата. Едва 5—6 хиляди злощастници голи, боси, гладни, сполучиха нощемъ, съ неизказани мжки и опасности да избѣгатъ изъ нѣкои скалисти краища на острова, кои на продънени лодки, кои на застигнати съ излагане на живота чужди нѣкои, случайно тамъ на пжть кораби, ко-

и прѣобърнаха въ прахъ и пепелъ черкови и училища, заробиха и отведоха въ плѣнъ безчетъ човѣшки сѫщества отъ женския полъ; тъй сѫщо постѫпиха тѣ безъ никаква сѫщо сериозна причина и въ градеца Айвали (Кидонии, Κυδωνίαι) къмъ сѣверъ отъ Смирна, срѣщу о. Митилини, градецъ цвѣтущъ и прочутъ по онова врѣме за своята примѣрно уредена еллинска гимназия, посѣтена на врѣмето си и отъ нѣкои български младежи; тъй и другадѣ още по тия мѣстности, за да не се отдалечавамъ тукъ отъ тѣхъ и да не се прѣнасямъ мислено къмъ кървавитѣ сцени, извършени отъ турцитѣ по онова сѫщо врѣме въ Цариградъ, въ Одринъ, въ Пловдивъ, въ Търново и пр. Но ние минаваме сега къмъ западъ отъ Смирна, покрай хубавия, кичестия, плодородния и усмихнатъ островъ Хиосъ.

Къмъ края на осемнадесетото и въ началото на токо-що изтеклото нашо деветнадесето столѣтие този островъ бѣше отъ най-честититѣ, бѣше богатъ, многолюденъ, съ значителна своя търговска марина, любонапрѣдничавъ, съ добрѣ наредени долни и горни училища и библиотеки, цвѣтущъ отъ всѣка страна. Кой не знае, обаче, или кой не е чулъ, на какво се прѣобърна слѣдъ малко тоя тъй щастливъ тогава островъ? Прѣзъ пролѣтьта отъ 1822 г., една година слѣдъ избухването въ Гърция на поменатото гръцко възстание, 30,000 турци, излѣзли изъ достигналитѣ тамъ турски кораби, на връхъ Великдень, 2-и априлия, се втъргнаха въ него като диви звѣрове по всички направления. *Огънь, желѣзо, заробване*: била дадената отъ самия Султанъ лозинка. По това тѣзи варвари не се ограничиха да потушатъ едно подигнато и тукъ отъ тѣзи външни пришелци слабо движение; тѣ се нахвърлиха съ неукротима ярость върху невинното, върху мирното и беззащитно християнско население безъ

разлика ни на полъ, ни на възрасть; и нѣмаше граници за тѣхнитѣ злосторства. Тѣ избиха, тѣ съсѣкоха тукъ всѣчески повече отъ 25,000 мирни жители; тѣ заробиха близу до 50,000 душъ, прѣимуществено отъ женския полъ, малолѣтни, непълнолѣтни и пълнолѣтни, и ги отведоха за продань, като стадо добитъкъ, по пазарищата въ Цариградъ, въ Бруса, въ Александрия, въ Тунисъ и другадѣ; безчувствени къмъ гласа на милостьта, безчувствени къмъ гласа на честьта, тѣ разуздано свирѣпствуваха на всѣкждѣ и нищо никждѣ не щадѣха; тѣ нахлуха дори и въ болницитѣ и изтрѣбиха и тамъ болнитѣ, хромитѣ, слѣпитѣ, глухо-нѣмитѣ; за диво свое удоволствие тѣ подпалваха дрѣхитѣ на невинни жени и съ мжки ги изгаряха живи; въпрѣки даденитѣ прѣдъ чуждитѣ консули тържествени ужъ обѣщания за милость, тѣ избиха безмилостно върналитѣ се отъ планинскитѣ скривалища въ плачевно състояние клетници; въпрѣки дадената честна ужъ дума, тѣ избѣсиха по мачтитѣ на корабитѣ или убиха въ затворитѣ многобройни заложници, между които и митрополитъ Платона; въ купъ развалини прѣобърнаха тѣ прочутитѣ прѣкрасни, плодородни, благоуханни, лимонени и портокалени градини, както и богатитѣ лозя; тѣ разграбиха и усвоиха всичко, що намѣриха; съ изключение до нѣйдѣ на нѣкои отъ привилегируванитѣ за въ полза на Султановия харемъ мѣстности, дѣто расте и се обработва прочутата и доходна за държавното съкровище *мастиха*, тѣ опустошиха земята, тѣ обезлюдиха градоветѣ и селата. Едва 5—6 хиляди злощастници голи, боси, гладни, сполучиха нощемъ, съ неизказани мжки и опасности да избѣгатъ изъ нѣкои скалисти краища на острова, кои на продънени лодки, кои на застигнати съ излагане на живота чужди нѣкои, случайно тамъ на пжть кораби, ко-

гато, за щастие, не сж били зимани отъ тия злощастници въ страха имъ за кораби, идещи ужъ на тѣхна помощь, съзиранитѣ отъ далечъ разпѣнени морски вълни. Тъй чудотворно избѣгнали, тѣ отиваха да се разпръснатъ по четиритѣ крайща на свѣта и по́-многото отъ тѣхъ да свършатъ кой кждѣ му орисница орисала, не мили, не драги скитници-просеци, прѣдметъ едни на човѣчно съжаление, други на човѣчно равнодушие. И цвѣтущиятъ до скоро островъ Хиосъ доби сега печаленъ и грозенъ изгледъ на пуста пустиня съ жаловити само тукъ-тамѣ по нея екоти отъ глухъ плачъ и ридания на полуподивѣли човѣшки сжщества. Злощастията му, станали извѣстни, потърсиха и покъртиха по онова врѣме цѣлия образованъ свѣтъ, на тѣхъ тжжно се отзоваха и знаменити съврѣменни писатели и поети, между които и Викторъ Хюго *).

Красивиятъ и тъй щедро надаренъ отъ природата островъ можа пакъ да се завземе до нѣйдѣ слѣдъ нѣкое врѣме и отново пакъ да се засели, но той не успѣ вече да дойде напълно до първото си цвѣтуще състояние. Днесъ той брои близу до 65,000 жители гърци, извѣстни изобщо по своя ученолюбивъ, любознателенъ, търговски, практически и прѣдприемчивъ духъ; прѣди обаче ужасната му катастрофа прѣзъ 1822 год. този островъ е броилъ повече отъ 120,000 жители, отъ които само 2,000 турци, 70 евреи, 2,000 католици, а всички други християни православни; и той е билъ въ своята цѣлость

---

*) Les turcs ont passé lá. Tout est ruine et deuil.
Chio, l'île des vins, n'est plus qu'un sombre écueil,
Chio, qu'ombrageaient les charmilles,
Chio, qui dans les flots reflétait ses grands bois,
Ses coteaux, ses palais, et le soir quelquefois
Un choeur dansant de jeunes filles.
Tout est désert!
(Victor Hugo, les Orientales, XVIII, l'Enfant).

като единъ видъ полунезависима, подъ турски мѣстенъ надзоръ, община, разумно благоустроена и примѣрно управлявана отъ избирано мѣстно християнско настоятелство. Страшно землетресение, което прѣтърпѣ по́-късно въ 1881 г. съ голѣмо число човѣшки жертви и съ рухване безброй сгради, черкови и обществени здания, бѣ за него нова отъ другъ родъ съсипня, отъ която едва ли е започналъ да се съвзима отново. Но сбогомъ на тоя колкото хубавъ, толкозъ и многострадателенъ островъ, прѣдъ който, при живия у мене споменъ отъ прѣснитѣ и още непрѣкжснати тогава теглоти на отечеството, мѣрнаха ми се така неволно въ паметьта и неговитѣ неотдавнашни міропрочути бѣдствия*). Сбогомъ,

---

*) Твърдѣ любопитни и твърдѣ интересни свѣдѣния за островъ Хиосъ къмъ края на 18-то и въ началото на 19-то столѣтие дава една книжка, голѣма рѣдкость, находеща се случайно въ скромната ми библиотека. Тя е: Mémoire sur l'État actuel de la civilisation dans la Grèce, fu à la Societé des observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (= 6 janvier 1803) par *Coray*, docteur en Médicine et membre de ladite Societé. Ще приведа тукъ отъ тоя достозабѣлѣжителенъ мемоаръ слѣдния откжслекъ въ оригиналъ: „Ce qui fait le plus d'honneur à ces insulaires, c'est qu'ayant passé de l'état démocratique sous le joug des Macédoniens, ensuite sous celui des Romains, des Génois, et enfin de Turcs, ils ont toujours été, en dépit de toutes ces revolutions, les moins pauvres et les moins corrompus pormi les Grecs. Incapables de repousser les coups du despotisme par la force, ils ont employé la prudence, et ils ont su résoudre le problème: *savoir trouver les moyens de vivre le moins opprimé possible sous un gouvernement arbitraire.* Et qu'on ne s'imagine pas que c'est à force d'avilissement qu'ils ont oblenu l'avantage d'étre moins vexés que le reste de la Grèce. Voici la manière aussi simple qu'ingénieuse dont ils ont procedé à la solution de ce problème. Réunis par eux par une concorde sans exemple, ils ont soin de metre leur île sous la protection spéciale de quelque grand de l'Empire; ils ont toujours de leurs concitoyens qui résident à Constantinople, et qui veillent à ce que les intendans, les juges et tous les autres officiers, destinés à l'administration de l'île, ne soient nommés que par ce protecteur, ou du moins qu'ils ne soient point nommés à son insu, et que les instructions qu'ils reçoivent soient telles qu'ils ne puissent presque rien faire sans l'avis et sans le consentement de la municipalité Greque de l'île. Cette municipalité, nommée par le peuple qui lui confère pour un an un pouvoir presque illimité, n'abuse jamais de ce pouvoir; et l'union fraternelle de

и на пжть сега къмъ югъ между и покрай друга тукъ тълпа острови, едни пò-малки, други пó-голѣми.

Часа кждѣ 6 надвечерь ние стигнахме благополучно въ о. Сира (Σῦρος). Тукъ сега като че да се отвали съвършено отъ гърдитѣ ми единъ тежъкъ камъкъ. Ние бѣхме вече далечь не само отъ турската столица, но и отъ турскитѣ води. О. Сира е въ свободна Гърция, и азъ дишахъ сега тукъ свободенъ въздухъ. Тукъ сега нищо не ме спираше да излѣза на сухо, да завържа разговоръ свободно съ когото и да е и да видя отблизу каквото имаше да се види въ тоя островъ, единъ отъ най-живитѣ по своето търговско движение. Съ население до 40,000 душъ той е при това най-важното пристанище въ Архипелага, което му придава и единъ международенъ характеръ, защото въ това пристанище стигатъ и се срѣщатъ ежедневно безброй кораби и параходи отъ всички почти народности и отъ всички величини съ разнородни знамена и съ разновиденъ и разноезиченъ

---

tous est telle, que jamais ils n'ont sollicitè la destitution d'un officier Turc qui aurait le malheur de leur déplaire, sans obtenir ce qu'ils demandent. Cette union a fait que dans les temps les plus calamiteux pour la nation Grecque, ils ont été les moins à plaindre; et que l'oeil du voygeur sensible, fatigué du deuil général de la Grèce, se reposait sur cette île, qui lui présentait un tableau plus consolant. Il y voait des collèges et des professeurs passablement instruits, des habitants industrieux, des fabriques de soieries et differents autres métiers lucratifs, une terre cultivée ou plutôt crée; par conséquent, moins de misère, et plus de moeurs parmi le peuple. . . . Ce phénomène politique mérite toute l'attention du philosophe législateur et moraliste, d'autant plus que la sagesse de ces insulaires n'exclut point un naturel jovial, aimable et enjoué jusqu'à la légéreté qui les distingue des autres Grecs". Този мемоаръ е писанъ и обнародванъ 19 годинъ прѣди катастрофата на Хиосъ.

За тази катастрофа има не едно и не двѣ описания и не на единъ и на два езика. Цѣлата пъкъ кратка история на островъ Хиосъ изобщо съ неговитѣ сждбини и страдания може да се види и въ съчинението: Iles de la Grèce par M. Louis Lacroix e. t. c. Paris, MDcccLIII. **Ile de Chio,** p. 259—296.

персоналъ. Като централенъ между другитѣ тъй наречени Цикладски острови, той е сѣдалище на префектура (Νομαρχία) за нѣкои отъ тия острови, па и сѣдалище на двама епископи, единия православенъ, другия католикъ, прѣдъ видъ на това, че островътъ е раздѣленъ на двѣ части, отъ които въ горнята, наричана *Ермуполисъ* (Ἑρμούπολις) живѣятъ гърци католици, а въ долнята — гърци православни. Тукъ сега азъ се усѣщахъ въ пълна свобода между свободенъ народъ. Тукъ сега, сѣдналъ на единъ столъ прѣдъ едно оживѣно отъ голѣма навалица посѣтители кафене, азъ разгънахъ спокойно и прочетохъ безъ никакъвъ отъ никждѣ страхъ писмото, което ми бѣ донесено на парахода въ Цариградъ и което се намѣрва сега тукъ обнародвано по́-горцѣ. Слѣдъ това първата мисъль, която ми хрумна прѣзъ ума, като притваряхъ писмата си до моитѣ домашни, бѣше да почна още отъ тука запискитѣ си по това мое съвсѣмъ нечакано странствуване. Безъ тия записки нѣмаше май възможность за настоещитѣ сега тукъ бѣлѣжки или спомени. Параходътъ прѣнощувà безбурно въ пристанището прѣдъ о. Сира; но, когато да дигне котва рано на другия день, той се сблъсна не знамъ какъ съ единъ другъ корабъ, та стана нужда да се спре отново, до като се разправи тазъ случка, и ние излѣзохме изъ пристанището едва кждѣ 7 часа сутриньта.

IV.

Отъ о. Сира до о. Корфу.

Отъ о. Сира качи се на нашия параходъ между други и единъ нѣмецъ, весело, любезно, пъргаво и духовито старче, съ което пжтувáхъ и по море нѣколко дни и по сухо на желѣзницата до Виена, и което не

и на пжть сега къмъ югъ между и покрай друга тукъ тълпа острови, едни по̀-малки, други по́-голѣми.

Часа кждѣ 6 надвечерь ние стигнахме благополучно въ о. Сира (Σύρος). Тукъ сега като че да се отвали съвършено отъ гърдитѣ ми единъ тежъкъ камъкъ. Ние бѣхме вече далечь не само отъ турската столица, но и отъ турскитѣ води. О. Сира е въ свободна Гърция, и азъ дишахъ сега тукъ свободенъ въздухъ. Тукъ сега нищо не ме спираше да излѣза на сухо, да завържа разговоръ свободно съ когото и да е и да видя отблизу каквото имаше да се види въ тоя островъ, единъ отъ най-живитѣ по своето търговско движение. Съ население до 40,000 душъ той е при това най-важното пристанище въ Архипелага, което му придава и единъ международенъ характеръ, защото въ това пристанище стигатъ и се срѣщатъ ежедневно безброй кораби и параходи отъ всички почти народности и отъ всички величини съ разнородни знамена и съ разновиденъ и разноезиченъ

---

tous est telle, que jamais ils n'ont sollicitè la destitution d'un officier Turc qui aurait le malheur de leur déplaire, sans obtenir ce qu'ils demandent. Cette union a fait que dans les temps les plus calamiteux pour la nation Grecque, ils ont été les moins à plaindre; et que l'oeil du voygeur sensible, fatigué du deuil général de la Grèce, se reposait sur cette île, qui lui présentait un tableau plus consolant. Il y voait des collèges et des professeurs passablement instruits, des habitants industrieux, des fabriques de soieries et differents autres métiers lucratifs, une terre cultivée ou plutôt crée; par conséquent, moins de misère, et plus de moeurs parmi le peuple. . . . Ce phénomène politique mérite toute l'attention du philosophe législateur et moraliste, d'autant plus que la sagesse de ces insulaires n'exclut point un naturel jovial, aimable et enjoué jusqu'à la légéreté qui les distingue des autres Grecs". Този мемоаръ е писанъ и обнародванъ 19 годинъ прѣди катастрофата на Хиосъ.

За тази катастрофа има не едно и не двѣ описания и не на единъ и на два езика. Цѣлата пъкъ кратка история на островъ Хиосъ изобщо съ неговитѣ сждбини и страдания може да се види и въ съчинението: Iles de la Grèce par M. Louis Lacroix e. t. c. Paris, MDcccLIII. **Ile de Chio,** p. 259—296.

персоналъ. Като централенъ между другитѣ тъй наречени Цикладски острови, той е сѣдалище на префектура (Νομαρχία) за нѣкои отъ тия острови, па и сѣдалище на двама епископи, единия православенъ, другия католикъ, прѣдъ видъ на това, че островътъ е раздѣленъ на двѣ части, отъ които въ горнята, наричана *Ермуполисъ* (Ἑρμούπολις) живѣятъ гърци католици, а въ долнята — гърци православни. Тукъ сега азъ се усѣщахъ въ пълна свобода между свободенъ народъ. Тукъ сега, сѣдналъ на единъ столъ прѣдъ едно оживѣно отъ голѣма навалица посѣтители кафене, азъ разгънахъ спокойно и прочетохъ безъ никакъвъ отъ никждѣ страхъ писмото, което ми бѣ донесено на парахода въ Цариградъ и което се намѣрва сега тукъ обнародвано пó-горцѣ. Слѣдъ това първата мисъль, която ми хрумна прѣзъ ума, като притваряхъ писмата си до моитѣ домашни, бѣше да почна още отъ тука запискитѣ си по това мое съвсѣмъ нечакано странствуване. Безъ тия записки нѣмаше май възможность за настоещитѣ сега тукъ бѣлѣжки или спомени. Параходътъ прѣнощувà безбурно въ пристанището прѣдъ о. Сира; но, когато да дигне котва рано на другия день, той се сблъсна не знамъ какъ съ единъ другъ корабъ, та стана нужда да се спре отново, до като се разправи тазъ случка, и ние излѣзохме изъ пристанището едва кждѣ 7 часа сутриньта.

IV.

Отъ о. Сира до о. Корфу.

Отъ о. Сира качи се на нашия параходъ между други и единъ нѣмецъ, весело, любезно, пъргаво и духовито старче, съ което пжтувáхъ и по море нѣколко дни и по сухо на желѣзницата до Виена, и което не

забравямъ и до днесь за неговитѣ духовити и смѣшни остроти, и нѣкои съвсѣмъ своеродни постѫпки. Като узна народностьта ми, той взе да я оплаква искренно за постигналитѣ я злощастия, да хули турцитѣ безпощадно и да осѫжда гнѣвливо цивилизувана Европа, включително и обожавания инакъ отъ него Бизсмаркъ за дѣто търпѣли още таквизъ варвари въ своя континентъ. Но той хранѣше надежда, че ще доживѣе да чуе отъ далечъ поне изгонването имъ изъ тоя континентъ. Изобщо той бѣше непримиримъ врагъ на турцитѣ, при всичко че нѣмалъ случай да ги познае отъ близу. Симпатиитѣ му къмъ Гърция, по водитѣ на която се возѣхме, бѣха голѣми, но бѣше го много ядъ на гърцитѣ, че тѣ отъ междуособни разногласия и неразбории не могли да се заловятъ да работятъ сериозно за освобождението и на неосвободенитѣ още части отъ гръцкия народъ.

При тия едни сериозни, други шеговити приказки както съ това старче, така и съ други още нѣкои пасажири, параходътъ порѣше монотонно и непрѣкѫснато гладкото море и ни возѣше бързешкомъ къмъ западъ покрай разнообразно просѣченитѣ южни брѣгове на Гърция. Но при-вечерь тихиятъ до сега вѣтрецъ взе полекалека да се усилва, а слѣдъ малко той се обърна май въ буйничъкъ вѣтъръ, та и параходътъ захвана чувствително да се клатулка съ прѣвиване ту къмъ едната, ту къмъ другата страна. Капитанинътъ, опитенъ и учтивъ далматинецъ, съ когото бѣхъ се запозналъ, дойде да ни види и да ни прѣдупрѣди, че тукъ ще има едно малко морско хоро́, но не трѣбало да се безпокоимъ, защото това било тукъ обикновена работа. „Приближаваме, ни каза, до Малайския носъ, за да закривимъ и се впуснемъ къмъ сѣверъ въ Йоническото море, а тукъ всѣкога почти вѣтроветѣ се кръстосватъ единъ съ другъ, и морето бива

бурно. Това го знаятъ всички мореплаватели още отъ старо врѣме, но не се бойте, опасность нѣма никаква. Параходътъ ни, освѣнъ това, е крѣпость подвижна отъ най-якитѣ, та може опорито да противостои безъ боязнь и на най-бурнитѣ бури и на най-развилнѣлитѣ вълни". Въпрѣки това, клатулкането на парахода посрѣдъ разлюлѣното прѣзъ нощьта море не бѣ обикиновено, и азъ бихъ обидилъ просто тукъ истината, ако кажехъ, че минахъ тази нощь прѣспокойно, безъ никакъвъ страхъ. Напротивъ, свитъ въ кабинката си, менѣ не веднажъ ми се стори, че параходътъ потъва цѣлъ въ дънъ-море, а заедно съ него и азъ посрѣдъ вълни и бучене безъ никаква отъ никждѣ надежда за спасение, освѣнъ упование на Оня, който „владычествуетъ державою морскою, возмущеніе же волнъ оукрощаетъ" (Пс. пи). Къмъ съмване, обаче, мирътъ и тишината въ тъй развълуваното Посидоново или, по латинското му име, Нептюново царство взеха да се възстановяватъ отново, и азъ като че да се свѣнѣхъ май сега самъ отъ себе си за изпитания ми страхъ. Малайскиятъ носъ бѣ изминатъ; постепенно вѣтърътъ поутихваше, морското хоро се уталожваше, а задаваната отъ къмъ изтокъ утѣшителна зора съживѣваше и ободряше всички, като гледаха, какъ изложениятъ прѣзъ нощьта на нова опорита борба нашъ морски исполинъ, параплувътъ, взе пакъ да цѣпи гордо и тихо и съ пълна самонадѣяность бистрото Ионическо море.

Часа кждѣ 10, на 10-и августа, вторникъ, ние, возени така спокойно сега къмъ сѣверъ, виждаме вече отъ далечъ на дѣсна страна скалиститѣ западни гръцки крайбрѣжия, а на лѣва отъ къмъ сѣверозападъ ионическитѣ острови и островчета, тъй грациозно изпжкнали въ разни форми отъ разстояние на разстояние по широката гладка равнина, възъ които съ удоволствие намира отъ далечъ по-

чивка умореното отъ монотонията око на возимия по тази равнина пжтникъ. Въ своята крайна любезность капитанинътъ, напълно сега спокоенъ при спокойното къмъ сѣверъ плаване на повѣрения нему параплувъ, като че да си вмѣняваше въ приятна длъжность да се доближава често до насъ, да завръзва разговоръ съ насъ вѣжливо, да ни посочва задаванитѣ отъ далечъ единъ подиръ другъ острови, да ни разказва съ нѣкои кжси исторически обяснения, кой отъ тѣхъ какъвъ е, като отъ врѣме на врѣме той съ крайна учтивость ни заемаше и телескопа си, за да видимъ отъ далечъ всичко по́-ясно и по́-разборчиво. Любезностьта на капитанина бѣше при това толкозъ по́-голѣма, че въ парахода се намѣрваше съ съпругата си баронъ *Фонъ Брюхъ,* директоръ, въ Цариградъ, на параходното дружество *Лоидъ,* отъ което бѣше, както казахъ, и нашиятъ параходъ. Единъ по единъ почнаха да се изреждатъ прѣдъ насъ, като нарочно поставени тукъ отъ незапомнени врѣмена постове, островитѣ Закинтъ, Кефалиния, Итака, царството на омировия Одисей или Улисъ съ цѣломждрената му и умна съпруга Пинелопи, св. Мавра или, по старому, Левкада, и пр. Параходътъ, обаче, не рачи да спре ни при единъ отъ тѣхъ въпрѣки всичката имъ привлѣкателность; той просто минава покрай тѣхъ съ шумолястъ отъ далечъ поздравъ и бърза къмъ сѣверъ безъ почивка ни денемъ, ни нощемъ.

Но ето че въ срѣда, 11-и августа, часа кждѣ 3 ½ сутриньта, по него хванаха изведнажъ да се слушатъ необикновени тропотии съ извънредни припканици, глъчки и заглушителни свирни. Ние сме били стигнали, и параходътъ спущалъ котва прѣдъ островъ Корфу или, по старому, *Керкира* (Κέρκυρα). Той е най-голѣмиятъ, най-знаменитиятъ, и съ най-богата природа отъ тъй нареченитѣ ионически острови. Тукъ, на него, се видятъ отъ далечъ

между друго както лѣтниятъ дворецъ (Mon Repos) на гръцкия краль Георги, така и много други красиви сгради, при това и забѣлѣжителни укрѣпления до морето и още въ самото море до брѣга. Види се още тукъ отъ далечь и кичестата планинска връхнина, на която се издигна като вѣнецъ на тая планина прѣлестниятъ дворецъ на тъй трагически загиналата отпослѣ покрай Женевското езеро австрийска императрица Елисавета, дворецъ кръстенъ отъ нея *Ахилеионъ,* отъ името на извѣстния Омировъ герой Ахилея, и дѣто не веднажъ тя се оттеглювала за отдихъ и за усамотено съзерцание. При всичко че е вече видѣло и всичко е будно и на кракъ както на парахода, така и вънъ отъ него по пристанището и по скелята, капитанинътъ, обаче, не позволява никому да излѣзе на сухо, защото нѣмалъ, казваше, да се бави тука, а пъкъ параходитѣ, прибавяше да каже шеговито, нѣмали навикъ да чакатъ любопитни, но непослушни и закъснѣли пасажири. Наистина той не се бави тукъ ни день, ни нощь, но той стоя тукъ повече отъ три часа, до като се разтоварятъ носенитѣ стоки и се натоварятъ други за пó-нататъкъ. Часа около 7 параходътъ отплува пакъ къмъ сѣверъ, а съ него заедно и ние слѣдъ като отправихме сърдеченъ поздравъ отъ далечъ къмъ тоя хубавъ и пъленъ още отъ старо врѣме съ важни исторически спомени островъ, както и къмъ тъй картинно разположени около него негови другари и съсѣди, другитѣ 6—7 йонически острови.

Всички тѣ, заедно съ Корфу стари свидѣтели на безброй морски странствувания и морски произшествия, сѫ изпитали различни въ разни врѣмена владѣния: старогръцки, римски, византийски, нормандски, венециянски, турски, а, въ началото на изтеклото столѣтие, още и френцузски, па даже и руски за кѫсо врѣме; но най-сетнѣ тѣ

бѣха минали прѣзъ 1814 г. подъ протектората на Англия. И Англия ги управлявà цѣло полустолѣтие не безъ признавана за гръцкия народъ полза при единъ почти самостоятеленъ режимъ съ единъ лордъ великъ-комисарь во главѣ за началникъ на изпълнителната власть, назначаванъ отъ британската корона, какъвто е билъ между други и знаменитиятъ Гладстонъ, до като най-послѣ прѣзъ 1863—1864 г., при министерствуването въ Англия на тоя же сѫщи Гладстонъ тази републиканска конфедерация, наричана „Съединени-стати на ионическитѣ острови", биде отстѫпена самоволно отъ сама пакъ Англия на Гръцкото кралевство, отъ което тѣзи острови днесъ сѫ часть неотдѣлна, раздѣлена административно на три окрѫга или префектури (Νομαρχίαι) съ около 240,000 изцѣло жители, всички почти гърци православни.

V.

Отъ островъ Корфу до гр. Триестъ.

Врѣмето бѣше прѣкрасно. Морето тихо и като засмѣно. Едвали тънъкъ прохладенъ вѣтрецъ посбръчваше гладката морска повръхнина. Пълно спокойствие отъ всѣка страна въ широкопространния Адриатикъ, по който се возимъ сега къмъ сѣверо-западъ, слѣдъ като излѣзохме вече отъ тъй нареченото Ионическо море. Въ царството на Посидона, инакъ Нептюна, не можеше се каза сега, че не владѣе, по тази му поне часть, желаемиятъ пъленъ миръ. До уши ми долиташе само приспивателниятъ по своята монотонность шумъ, произвежданъ отъ равномѣрното движение на параходната машина посрѣдъ разпѣняваната отъ това движение морска повръхность. Тукъ сега нищо, речи, не се виждаше отъ никждѣ, освѣнъ синьото небе отъ горѣ, водната равна поляна отъ долу.

На дѣсна само страна, по редъ отъ югъ къмъ сѣверъ, мерджѣеха като въ мъгла отъ далечъ скалиститѣ брѣгове, задъ които се издига планинска Албания, и пò-нагорѣ, къмъ сѣверъ, каменистото, високото, орловото, недостѫпното прѣзъ послѣднитѣ столѣтия гнѣздо на свободата въ Старо-планинския полуостровъ, Черна-гора. Прѣзъ тия брѣгове и прѣзъ тия високи задъ тѣхъ канари мисъльта прѣлиташе като на криле, сама отъ себе, до българскитѣ земи, моето размирено отечество, на което злощастията бѣха причина за сегашното ми нечакано странствувание по вода и по суша.

Между тѣмъ параходътъ слѣдва безспирно да цѣпи пространната водна равнина по направление къмъ сѣверъ. Постепенно тази равнина прѣстава да е тъй монотонна, тъй еднообразна. Слѣдъ скалиститѣ крайбрѣжия подъ Черна-гора малко къмъ сѣверъ захваща, при цвѣтущата едно врѣме Рагузинска или Дубровнишка славянска република, една дълга и тѣсна крайбрѣжна ивица съ безбройни завои и прорѣзани глъбини; покрай една отъ тия глъбини се вижда отъ далечъ красивиятъ градецъ Спалато, около който билъ се оттеглилъ едно врѣме за спокоенъ животъ, слѣдъ самоволното си отказване отъ прѣстола и отъ управлението на свѣта, римскиятъ императоръ Диоклитиянъ (245—313), не далеко, казватъ, отъ самото му мѣсторождение, едно просто тѫдѣва селце*). Тази дълга, тѣсна и тъй разноформенна край-

*) Както е извѣстно отъ историята, Диоклитиянъ е родомъ отъ Далмация, синъ на родители — роби у единъ римски сенаторъ. Естествени дарби, подпомогнати отъ случая и отъ хитрость, го възведоха постепенно до най-великитѣ военни и граждански санове, а най-послѣ и на императорския прѣстолъ, който наскоро той сподѣли съ единъ свой вѣренъ приятель, Максимиянъ. Слѣдъ двадесетгодишно императоруване, различно оцѣнявано отъ историята, той се отказа отъ прѣстола и отиде да прѣкара послѣднитѣ си десеть години въ мѣстностьта, която се поменува горѣ въ текста. Когато пò-послѣ стариятъ му другарь

брѣжна ивица е *Далмация*. Срѣщу нея, па и не тъй далеко отъ нея изпжкватъ, разсѣяни неравномѣрно, като плаващи градини, цѣлъ брой разноименни острови и островчета, отъ които нѣкои си и съ прѣсни още по онова врѣме спомени заради важни около тѣхъ исторически събития; така о. *Лиса* е прочутъ за станалата около него на 20 юлия 1866 г. морска — и при бронени за първъ пжть кораби — битка между австрийцитѣ и италиянцитѣ, битка нещастна за тия послѣднитѣ, но не и съвършено безплодна инакъ, защото това нещастие не ги лиши отъ Венеция, за която, въ онова врѣме още подъ Австрия, тѣ воюваха. Както се знае, побѣдоносната по море Австрия, вслѣдствие на поголовното ѝ отъ Пру-

---

Максимиянъ настоялъ съ молба при него да се повърне отново на прѣстола и поеме пакъ юздитѣ на върховното управление, той отговорилъ, че, ако би видѣлъ само хубавото зеле, което самъ той, Диоклитиянъ, билъ посадилъ и отгледалъ, Максимиянъ нѣмалъ да го моли да остави удоволствието отъ таквозъ щастие заради тъй мжчния занаятъ да управлява човѣцитѣ. Забѣлѣжителна е неговата слѣдня императорска изповѣдь:

„Колко често се случва, казвалъ, интереситѣ на четирма или петима „министри да ги каратъ да се сговорятъ помежду си, за да излъжатъ гос-„подаря си. По своя високъ санъ той стои отстраненъ отъ множеството „народъ. По това истината не намѣрва достжпъ до него. Той е при-„нуденъ да гледа чрѣзъ очитѣ на придворни ласкатели; всичко стига „до него изопачено, обезобразено отъ тѣхъ. Господарьтъ повѣрява на „порока и на слабостьта най-важнитѣ държавни длъжности; той от-„далечава, отблъсва отъ себе си таланта и добродѣтельта. Чрѣзъ так-„визъ позорни срѣдства най-добритѣ и най-умнитѣ князе се продаватъ „на подкупническия развратъ на своитѣ ласкатели“.

Не е, чини ми се, нужда да напомня тукъ, че при царуването на Диоклитияна съ своя другарь, а по̀-послѣ и съ помощници, за каквито се повикаха отъ сами тѣхъ двама тѣхни, наречени цезари, съуправители, Галерий при Диоклитияна и Констанций при Максимияна, за по̀-сгодното управление на пространната римска империя, се подигна послѣдньото, най-жестокото гонение противъ християнитѣ. По хиляди се броятъ мжченицитѣ отъ онова врѣме.

Името на поменатия въ текста градецъ *Спалато* иде отъ *Salone palatium*, а Salone, стариятъ градъ, е билъ столниятъ градъ на Далмация, дѣто Диоклитиянъ билъ издигналъ великолѣпенъ красивъ дворецъ, палатъ, palatium.

сия поражение по сухо прѣзъ сѫщата година 3 юлия около Садова въ Чехия биде принудена да отстѫпи Венеция на могѫществения тогава французски императоръ Наполеонъ III, който отъ своя страна се разпореди послѣ да се прѣдаде тя на побѣдената по море Италия.

Било покрай тия острови и островчета, било измежду тѣхъ параходътъ не се отбива отъ прѣдначертаната му линия. Той прорѣзва морскитѣ струи и върви бърже и неуморно. Той не се спира и не хвърля за кѫсо врѣме котва, освѣнъ на 12-и августа привечеръ прѣдъ Зара (Задаръ), главния сега градъ на Далмация. Отъ тамъ той пакъ поема пѫтя си и тегли постоянно къмъ сѣверо-западъ. Врѣмето и тукъ е хубаво и приятно при по́-чувствителна сега привечерна хладина. Слѣдъ малко настава нощьта. Тя е тиха и бистра подъ ясно и съ безчетъ звѣзди освѣтлено небе, цѣло отражавано въ бистрото море. Тихо, но безспирно се возимъ и ние кой неволно позадрѣмалъ, кой пъкъ сладко прѣдаденъ на упоително съзерцание. Прѣдъ мене ту полузадрѣмалъ, ту полубуденъ на кувертата се мѣркатъ отъ далечъ и изчезватъ мигновено като сѣнки разни грозни призраци отъ въоружени башибозуци, отъ кървави сцени. Параходътъ, обаче, безъ сънь и дрѣмка слѣдва да си плава непрѣкѫснато, слѣдва своя пѫть по дадената му посока. Нощьта прѣвали своя връхъ и взе да се спуща къмъ надолу безмълвно и постепенно, готова да отстѫпи прѣдъ свѣтлата златорозова зора. И ето че слѣдъ малко тая зора се задава колкото милна, толкозъ и величествена. Всичко като че да се съживѣва отново на парахода. По него се почнува едно небивало прѣзъ цѣлото ни возене тропотене. Морядитѣ се надпрѣдварватъ тая зарань въ работата си съ весели пѣсни. И тѣ имали причина за това. Кждѣ пладне мнозина отъ тѣхъ щѣли да иматъ щастието, слѣдъ дълго

брѣжна ивица е *Далмация.* Срѣщу нея, па и не тъй далеко отъ нея изпжкватъ, разсѣяни неравномѣрно, като плаваещи градини, цѣлъ брой разноименни острови и островчета, отъ които нѣкои си и съ прѣсни още по онова врѣме спомени зарадъ важни около тѣхъ исторически събития; така о. *Лиса* е прочутъ за станалата около него на 20 юлия 1866 г. морска — и при бронени за прьвъ пжть кораби — битка между австрийцитѣ и италиянцитѣ, битка нещастна за тия послѣднитѣ, но не и съвършено безплодна инакъ, защото това нещастие не ги лиши отъ Венеция, за която, въ онова врѣме още подъ Австрия, тѣ воюваха. Както се знае, побѣдоносната по море Австрия, вслѣдствие на поголовното й отъ Пру-

---

Максимиянъ настоялъ съ молба при него да се повърне отново на прѣстола и поеме пакъ юздитѣ на върховното управление, той отговорилъ, че, ако би видѣлъ само хубавото зеле, което самъ той, Диоклитиянъ, билъ посадилъ и отгледалъ, Максимиянъ нѣмалъ да го моли да остави удоволствието отъ таквозъ щастие заради тъй мжчния занаятъ да управлява човѣцитѣ. Забѣлѣжителна е неговата слѣдня императорска изповѣдь:

„Колко често се случва, казвалъ, интереситѣ на четирма или петима „министри да ги каратъ да се сговорятъ помежду си, за да излъжятъ гос-„подаря си. По своя високъ санъ той стои отстраненъ отъ множеството „народъ. По това истината не намѣрва достжпъ до него. Той е при-„нуденъ да гледа чрѣзъ очитѣ на придворни ласкатели; всичко стига „до него изопачено, обезобразено отъ тѣхъ. Господарьтъ повѣрява на „порока и на слабостьта най-важнитѣ държавни длъжности; той от-„далечава, отблъсва отъ себе си таланта и добродѣтельта. Чрѣзъ так-„визъ позорни срѣдства най-добритѣ и най-умнитѣ князе се продаватъ „на подкупническия развратъ на своитѣ ласкатели“.

Не е, чини ми се, нужда да напомня тукъ, че при царуването на Диоклитияна съ своя другарь, а пò-послѣ и съ помощници, за каквито се повикаха отъ сами тѣхъ двама тѣхни, наречени цезари, съуправители, Галерий при Диоклитияна и Констанций при Максимияна, за пò-сгодното управление на пространната римска империя, се подигна послѣдньото, най-жестокото гонение противъ християнитѣ. По хиляди се броятъ мжченицитѣ отъ онова врѣме.

Името на поменатия въ текста градецъ *Спалато* иде отъ *Salone palatium*, а Salone, стариятъ градъ, е билъ столниятъ градъ на Далмация, дѣто Диоклитиянъ билъ издигналъ великолѣпенъ красивъ дворецъ, палатъ, palatium.

странствувание по море и по разни чужди пристанища, да пригърнатъ радостно кой майка и баща, кой невѣста съ мили чада, кой скѫпа годеница, или други свои близки и познати.

Всички сме на кракъ. Услужливиятъ капитанинъ, веселъ и бодъръ, иде къмъ насъ съ любезно „добро-утро"! и ни носи радостната вѣсть, че, за голѣмо негово съжаление, слѣдъ малко ние ще се раздѣлимъ съ него и съ повѣрения нему параходъ „Ettore".

И наистина, на 13-и августа, петъкъ, часа тъкмо на 11 прѣди пладне нашиятъ параходъ посрѣдъ поздрави и необикновенъ шумъ спира и хвърля котва прѣдъ гр. *Триестъ*, послѣдния и главния пунктъ на нашето мореплаване. Извънредно движение въ самото пристанище, още по́-голѣмо оживление на скелята, дѣто, освѣнъ друга тълпа народъ, роднинитѣ и близкитѣ на моряцитѣ съ изписана на лицата имъ радость ги поздравляватъ нетърпѣливо съ махане рѫцѣ или кърпи отъ далечъ.

Триестъ, главното и най-важното морско пристанище на Австрия, е хубавъ и чистъ търговски и промишленъ градъ съ около 150,000 жители. На излизане изъ парахода, слѣдъ бързо разпрощаване съ добрия и вѣжливъ капитанинъ, азъ потеглихъ веднага и направо къмъ желѣзнопѫтната станция, отъ дѣто незабавно да тръгна за Виена. Но тукъ узнахъ, че влакъ за тоя градъ сега нѣмало, а щѣло да има само вечерьта часа на $10^1/_2$. Възползуванъ отъ това свободно врѣме, азъ рекохъ да пообиколя града и да се запозная съ него до колкото бѣ възможно. Като кръстосвахъ хубавитѣ му и чистички улици, едни по́-широки, други по̀-тѣсни, и се спирахъ тукъ-тамѣ прѣдъ нѣкои красиви здания, ненадѣйно до мене долѣтѣха изъ вѫтрѣшностьта на една сграда нѣкои

звукове отъ пѣснопѣния, не тъй чужди на моя слухъ. Отъ любопитство азъ надникнахъ, па и влѣзохъ послѣ въ тая сграда. Това било гръцката въ тоя градъ черкова. Тя бѣше прѣпълнена съ свѣтъ и отъ двата пола. Пѣеше се богородичниятъ параклисъ за послѣденъ пѫть прѣзъ богородичнитѣ петнадесетодневни пости, които се свършваха на другия день, 14-и августа. Прѣкръстихъ се, помолихъ се набързо, поразгледахъ съ любопитство Божия храмъ, па си излѣзохъ безъ да чакамъ отпуска. Както е извѣстно, въ Триестъ има малка гръцка колония, между която доста заможни и видни търговци. Триестъ при това, може да се каже, е най-близката по море врата на Гърция за западната и сѣверната часть отъ европейския континентъ. На мръкване въ една гостилница, дѣто бѣхъ се отбилъ да закуся нѣщо прѣди да тръгна, забѣлѣжихъ, че говорениятъ тамъ по прѣимущество езикъ отъ посѣтителитѣ бѣше словѣнски. Триестъ, ако и австрийски, има италиянска физиономия. Прѣобладаещиятъ езикъ е италиянскиятъ, слѣдъ него или наравнѣ съ него иде словѣнскиятъ, послѣ нѣмскиятъ, а намѣсти, особено по крайбрѣжието, се чува и малко гръцки. Числото на словѣнитѣ се възкачвало, казватъ, по-горѣ отъ 30,000. Не зная какъ и защо, но азъ стояхъ въ тая гостилница като нѣмъ прѣдъ всички и за всички, при всичко че отъ всички почти говорими тукъ езици разбирахъ по нѣщо. Освѣнъ съ прислугата, азъ не си позволихъ да размѣня ни дума съ когото и да било другъ, колкото и да ме увличаха къмъ това слушанитѣ интересни приказки и обрѫщането къмъ мене на събѣседницитѣ. Нѣщо като че да ме безпокоеше вѫтрѣшно и азъ мислѣхъ, че трѣба да се прѣдпазвамъ още въ тази чужда земя, че трѣба да полагамъ строга още стража на устата си, за да не би да открия прѣждеврѣменно нѣщо, съ което да

компрометирамъ повѣрената ми, но още незапочната мисия.

Както и да е, уреченията̀тъ часъ наближаваше, и азъ трѣбаше да потегля за станцията. Тъкмо на 10 ½ часа, слѣдъ като прѣдадохъ на пощата нѣкои писма за Цариградъ, азъ тръгнахъ съ желѣзницата отъ Триестъ за Виена. Желѣзнопѫтната линия отъ Триестъ до Виена, най-вече отъ кѫдѣ г. Грацъ, на половината пѫть до Виена, е една отъ най-рѣдкитѣ, най-живописнитѣ, най-дивнитѣ по своята артистическа направа и по природната хубость. Тукъ човѣшкиятъ гений съ своитѣ чудни изобрѣтения и своето архитектурно художество е съперничалъ успѣшно съ чудно прѣкрасната и неописуема по своята разкошность и своето разнообразие природа, и е произвелъ една отъ най-забѣлѣжителнитѣ по красота и художество картини. Пѫтуването ми по тази линия бѣше нѣщо очарователно, нѣщо душеплѣнително. Дишахъ радостно, но радостьта ми се смѣшваше съ сълзи при спомена за положението на моето отечество.

На другия день, 14-и августа, часа кѫдѣ 7 влакътъ се спираше въ южната желѣзнопѫтна станция (Südbanhof) въ Виена. Слѣдъ половина часъ азъ бѣхъ вече въ хотелъ *Щатъ-Лондонъ* (Stadt-London), мѣсто за уговорената още отъ Цариградъ срѣща между двамата български делегати. Тръгналиятъ прѣзъ Варна—Русе мой другарь бѣше стигналъ тамъ миналата вечерь. Часа около 9 прѣди пладне ние бѣхме вече наедно.

VI.

Бавене въ Виена.

Още отъ Цариградъ бѣше нагласено, че мисията ни като делегати трѣба да почне отъ Англия, дѣто общественото мнѣние бѣше развълнувано отъ новинитѣ за извършенитѣ въ България турски свирѣпства, дѣто опозицията подъ ржководството на Гладстона водѣше борба опорита въ полза на България, и дѣто имаше надежда, че ще намѣримъ симпатии за нашето дѣло. Прѣди, обаче, да продължимъ пжтя си, ние трѣбаше да чакаме въ Виена нѣкои писма относително до нашата мисия, главно писма прѣпоржчителни, чрѣзъ които да могатъ да ни се отворятъ вратитѣ на чуждитѣ официални кржгове, както и на нѣкои извѣстни и влиятелни държавни мжже. За тази цѣль ние се бавихме нѣколко деня въ австрийската столица, прѣзъ което врѣме ние се запознахме по́-отблизу и съ нѣкои отъ българскитѣ въ нея търговци, на врѣме прѣдувѣдомени и тѣ отъ Цариградъ повѣрително за нашата мисия. Тѣ всички се отнесоха твърдѣ съчувствено къмъ дѣлото и ни оказаха не малко съдѣйствие по приготовленията ни за по́-нататъшната ни работа. Въ Виена се научихме, че въ Бѣлградъ се намиралъ покойниятъ сега генералъ Кишелски, българинъ родомъ отъ Котелъ, на служба въ руската армия. Единъ-двама отъ поменатитѣ търговци желаеха да се изпрати въ тоя градъ нѣкой българинъ съ цѣль да се споразумѣе съ тоя генералъ за образуване една или двѣ български чети подъ негова команда или и на другиго. Стана за това едно малко събрание, въ което бѣха повикани и двамата български делегати. Говори се много по тоя въпросъ, а за такъвъ единъ пратеникъ въ Бѣлградъ се прѣдлагаше отъ нѣкои си живѣещиятъ по онова врѣме като търговецъ въ Виена Григоръ Начевичъ. Но по това не се дойде до

никакво съгласие и не се взе никакво рѣшение. Впр
чемъ, подигнатиятъ въпросъ не влизаше въ програма
[illegible] мисията на българскитѣ делегати, и азъ лично изк
[illegible] мнѣние, че той може да се обсжди отъ самит
[illegible] българи, и да се разрѣши отъ тѣхъ, както т
[illegible] по-добрѣ, безъ да замѣсватъ въ не
[illegible]

[illegible] съ мене въ Виена Г
[illegible] спомена по-горѣ, подиг
[illegible] какъ и за какво да с
[illegible] на дѣйствуещето п
[illegible] дружество „Напрѣдъкъ"
[illegible] да се земе никакво рѣ
[illegible] нѣмаше и не можеш
[illegible] на българскитѣ де
[illegible] августа, навръх
[illegible]

[illegible] Каница, до когот
[illegible] Каницъ е ав
[illegible] врѣме, съчинени
[illegible] Каницъ, засветен
[illegible]

На 17/29 августа ние ходихме да се прѣдставимъ на руския тогава въ Виена посланникъ г. Новиковъ, като мислѣхме, че той може да е извѣстенъ за нашата мисия, споредъ както бѣше наредено въ Цариградъ. Бързамъ да кажа, че г. Новиковъ ни прие безъ особени мѫчнотии, но ни прие доста хладно и съ единъ видъ удивление за мисията, съ която бѣхме натоварени и за която му поразправихме. Той ни каза, че нѣмалъ за насъ никакви отъ никждѣ свѣдѣния, поне до оня часъ, но че той, и като русецъ и като християнинъ, съчувствувалъ живо на многострадателния български народъ и отъ всѐ сърдце желаялъ да се постигне нѣщо за дѣйствителното подобрение участьта му. При това, като погледна изподъ ѫгъла на окото другаря ми г. Цанковъ, той смънка нѣщо за унията, обявена, когато самъ той билъ съвѣтникъ въ руското въ Цариградъ посолство, та отъ тукъ и знаялъ цѣлата история на тая уния; но той побърза да похвали българския народъ, че не тръгналъ по нея, а си останалъ вѣренъ на православието, което го съхранило и което едничко щѣло да го спаси. Той послѣ ни заяви повторно, че нѣмалъ до сега никакво извѣстие за насъ, та не могълъ да ни даде и никакви наставления. „Считамъ, обаче, за длъжность, ни каза на прощаване, да ви прѣдупрѣдя, че тукъ въ Виена полицията има сто очи и сто уши, та гледайте добрѣ да не би да ви се случатъ нѣкои неприятности“.

Г-на Новикова ние видѣхме при сегашното ни бавене въ Виена и втори пѫть, но той бѣше всѐ сѫщиятъ. Истина е, че той нѣмалъ въ онова врѣме никакво отъ никѫдѣ съобщение за насъ. По́-послѣ, обаче, той се поизмѣни, както ще имамъ случай да разкажа и за него по́-нататъкъ, въ друга една часть отъ тия бѣлѣжки.

Отъ 18 до 23-и августа ние слѣдвахме да чакам
необходимитѣ отъ Цариградъ писма за нашето пó-нат
тъшно пжтуване. Въ тоя петдневенъ периодъ не се случ
нищо достозабѣлѣжително. Ще спомена само, че на 19-
ние се срѣщнахме съ пристигналия отъ Москва Стан
шевъ, за когото ще кажа нѣщо пó-надолу, въ друг
часть, а на 23-и и съ извѣстния нашъ историкъ г. М
Дриновъ, дошълъ нарочно отъ Прага въ Виена, за д
се види съ насъ, като чулъ и той за нашата мисия.

VII.

Въ Парижъ.

Понеже писма за насъ въ Виена не пристигаха,
пъкъ не ни се вѣрваше, че е възможно нашитѣ въ Ц
риградъ да сж прѣнебрѣгнали работата до таквазъ ст
пень, ние рѣшихме единътъ отъ насъ да остане да чак
въ Виена, а другиятъ да замине за Парижъ, дѣто т
сжщо бѣше ни се казало, че ще има писма за нас
Рѣшено и изпълнено. Цанковъ остана въ Виена до нов
разпореждание, а пъкъ азъ още на сжщия день, 23-
августа вечерьта, тръгнахъ за Парижъ, дѣто и пристиг
нахъ на 25-и рано, день дъждовенъ. Първата ми гриж
бѣше още сжщия день да се снабдя съ нѣкаква от
нѣйдѣ прѣпорхжка, за да ида въ руското посолство,
да попитамъ и узная има ли пристигнали тамъ за нас
нѣкои писма. Таквазъ прѣпорхжка азъ взехъ отъ прото
иерея въ руската въ Парижъ православна църква, негов
благовѣйнство г. *Прилежаевъ,* когото познавахъ отъ п
напрѣдъ. Съ тази прѣпорхжка азъ ходихъ на другия ден
26-и, въ руското посолство, но тамъ видѣхъ само пър
вия секретарь г-нъ Бутеневъ, който ме прие доста вѣж
ливо, но за писма на нашъ адресъ въ посолството каз

ми, че не знае нищо. На другия день 27-и азъ ходихъ повторно въ това посолство и се прѣдставихъ прѣдъ графъ Капнистъ, който по онова врѣме управляваше това посолство като chargé d'affaires. Графъ Капнистъ ме прие сжщо твърдѣ любезно, изяви живо съчувствие къмъ многострадателния български народъ, посъвѣтва умѣренность въ всички постжпки, които сме имали да правимъ дѣто и да е, и всичко ми даваше да прѣдполагамъ, че, така или инакъ, той не е билъ безъ нѣкое извѣстие за тръгналата отъ Цариградъ българска делегация по Европа, при всичко че по намека, който му направихъ азъ не веднъжъ по тоя въпросъ, той отговори нѣкакъ уклончиво. Въ всѣки случай, за нѣкакви писма отъ нѣкждѣ на нашъ адресъ, каза ми и той, че не знае нищо. Нищо подобно нѣмаше и прѣзъ послѣдуещитѣ дни. Азъ стояхъ самъ въ Парижъ до 8/20 септемврия, стѣсняванъ душевно до нѣмай-кждѣ.

Въ това врѣме азъ посѣтихъ нѣколко пжти покойния Александъръ Екзархъ, въ онова врѣме на турска служба като аташе въ турското въ Парижъ посолство. Съ него се познавахъ добрѣ и домашно още отъ Цариградъ и, въпрѣки сегашното му служебно положение, азъ не намѣрихъ за добрѣ да скрия отъ него цѣльта на моето пжтуване по Европа заедно съ другаря ми Цанкова, за когото му и казахъ, че е сега въ Виена, но наскоро ще пристигне и той въ Парижъ. Доволенъ отъ довѣрието и отъ откровеностьта, съ които се отнесохъ къмъ него, той се отзовà съ най-искренно и най-горещо българско родолюбие. Въ сжщо врѣме той ми разправяше, какви постжпки билъ правилъ и той самъ прѣди 30—35 годинъ въ Франция и Англия за подобрение участьта на народа. Той отъ сърдце и отъ душа желаеше сполука въ мисията ни, и това толкозъ по-много, че безъ

сериозна намѣса на Европа, той не вѣрваше, че би могло да се постигне нѣщо добро за нашия народъ. Турцитѣ, казваше, никога не сж искали и не искатъ нито днесъ, па и да се склонятъ даже да приематъ подъ натискъ нѣкои реформи, тѣ не могатъ, тѣ не сж въ състояние да ги приложатъ по отношение къмъ християнскитѣ народонаселения въ империята. Всичко, казваше, имъ прѣчи за това: религия, нрави, възпитание, невѣжество, неизцѣрими прѣдразсждки, страхъ за отнимане властьта отъ ржцѣтѣ имъ, природна надмѣнность, прѣзрѣние къмъ всичко, що не е турско, що не е мусулманско.

Но днитѣ минуваха и нито писма пристигаха въ Парижъ за българскитѣ делегати, нито Цанковъ идѣше отъ Виена. Безпокойствието ми, душевното ми вълнение отъ всичко това се усилваше отъ день на день повече, и азъ пишахъ и изпращахъ писма връху писма ту въ Цариградъ чрѣзъ уговорени отъ по-прѣди посрѣдничества, ту въ Виена до Цанкова. Послѣдниятъ ми отговаряше, но само за да ми извѣсти въ своето и той безпокойствие, че чаканитѣ писма ги нѣмало ни въ Виена отъ никждѣ. Съобщаваше ми само за утѣшение, че той се виждалъ често съ Каница, и че Каницъ обѣщавалъ да ни издѣйствува една ауденция при министра на външнитѣ дѣла въ Австро-Венгрия. Но особено любопитно бѣше писмото му отъ 29-и августа. Между друго, той ми пишеше и слѣдното: „На другия день, т. е. 24 августа, слѣдъ вашето тръгване за Парижъ г. Паница прие, съ подписъ: *Каравеловъ, Боневъ,* слѣдующата телеграма отъ Москва: — „„Общата работа взе тука много добъръ видъ. Кажете на двамата цариграждане, сакжнъ да не подкачатъ работата си додѣто не получатъ писмо или не се видятъ съ нѣкого отъ насъ, което ще бжде много

скоро“ “. — „Тая телеграма, казва Цанковъ въ сѫщото писмо, азъ не мога да я изтълкувамъ, освѣнъ че нѣкой отъ нашитѣ отъ Цариградъ е заминувалъ прѣзъ Москва за столицата на Русия, та е казалъ на горѣпоменатитѣ лица да телеграфиратъ горнята телеграма. До тоя часъ никакво слѣдствие нѣма тя“. И наистина, нито писмо се получи, както се казва въ тая телеграма, нито нѣкой отъ подписавшитѣ я се яви, за да се види съ двамата цариграждани, т. е. българскитѣ делегати, или поне съ едного отъ тѣхъ. Тя съживи, обаче, отчасти надеждата ни за получване тъй тревожно чаканитѣ отъ насъ писма, но напраздно; нищо отъ никѫдѣ, ни писмо, ни човѣкъ, и ние за дълго врѣме се питахме, защо бѣ изпратена за насъ тая телеграма, впрочемъ отъ лица, за които въ Цариградъ не бѣ станало никаква дума и съ които нищо не ни свръзваше по нашата мисия. Привождамъ тукъ и слѣдния о́ткѫсъ отъ поменатото писмо на Цанкова отъ Виена: „Отъ писмото ти виждамъ, че и въ Паризъ нѣма нищо отъ нашитѣ книги (т. е. чаканитѣ прѣпорѫчителни писма). Но отъ всичко това, азъ мисля, че додѣто пріемемъ книгитѣ си или положителни наставления отъ Цариградъ, ти трѣбува да стоишъ у Паризъ за да се занимавашъ съ въпроса за невъзможностьта на въведеніето на реформи въ турската администрація надъ христіянскитѣ народности, а особно българската, колкото и да се основаватъ тия реформи на равноправностьта. Съсъ таквизи едни мисли нíй трѣбува да излѣземъ прѣдъ общото мнѣніе... Колкото за мене, азъ мисля, че трѣбува да чакамъ тука като мѣсто, струва ми ся, дѣто ще пріемемъ книгитѣ си и наставленіята. Азъ мисля, че не вреди, ако продължавамъ прѣговоритѣ си съ Каница. Колкото за отиваніето ни въ Лондра, азъ мисля, че се́ трѣбува да идемъ съсъ по-положителни наставленія, защото там-

личното общо мнѣніе не ще чака отъ насъ друго освѣнъ да му кажемъ положително оногова, което трѣбува да ся направи за българитѣ.

„Съсъ сичко туй, азъ пакъ чакамъ и твоето мнѣніе. Ако слѣдъ туй писмо пріема нѣщо положително, ще ти телеграфирамъ.

Твоятъ Драганъ“.

Тъй се привеждаше и другарьтъ ми въ Виена за нашитѣ книги, за нашитѣ, то есть, прѣдположителни писма. Но направено, сега за сега нищо. Волею неволею трѣбваше още да се търпи и да се чака. И търпѣхме, и чакахме, азъ въ Парижъ, другарьтъ ми въ Виена. Отъ тукъ, види се за разнообразие, той въ едно писмо ми даваше новината, че Григоръ Начевичъ, който билъ заминалъ за Бѣлградъ, съобщавалъ сега отъ тамъ съ едно повѣрително писъмце направо до него, че горѣпоменатиятъ генералъ Кишенски не успѣлъ да образува отдѣленъ въ тоя градъ български легіонъ, защото на това се противилъ дѣйствующиятъ тогава тамъ руски генералъ Черняевъ. Любопитно е отъ всѣка страна това писъмце, което Цанковъ бѣше ми испратилъ въ самия му оригиналъ, и което се е съхранило и до днесъ между книжата ми отъ онова врѣме.

Между това, азъ рѣшихъ да се възползувамъ отъ налагането ми — тъй неволно отъ моя страна — свободно врѣме, за да испълня една отъ първитѣ възложени намъ, като делегати, длъжности. Азъ се захванахъ именно да приготвя мемоара, който имахме да подадемъ на правителствата на великитѣ сили, за който мемоаръ бѣше се поискалъ и другарьтъ ми отъ Виена, та въ едно писмо отъ $^{9}/_{21}$ септемврия, ми казваше между друго и това: „както и да е, ти захвани да пишешъ мемоара, намъ се̂ ни трѣбва да си приготвимъ мемоара“. Както забѣлѣжихъ

по́-горѣ, въ първата часть на тия бѣлѣжки, отъ Цариградъ ние тръгнахме безъ никакви бѣлѣжки и безъ никакви писмени наставления. Бѣше се говорило само изобщо да се състави отъ насъ, когато ще да сме далечъ отъ турската столица, единъ мемоаръ съ съдържание и заключение, основани върху воденитѣ въ Цариградъ разговори и взетитѣ по тоя въпросъ рѣшения.

Отнесохъ се до паметьта си и си припомнихъ всичко, каквото бѣше се говорило и нагласило по тоя прѣдметъ. Не бѣхъ забравилъ, че одобреното мнѣние по срѣдньогорското въэстание бѣше, да не се придава въ мемоара, който имаше да стане, на това въэстание твърдѣ голѣмо значение, да не се придава особено таквозъ значение, каквото му приписваха турцитѣ, за да оправдаятъ извършенитѣ надъ невинното българско население неимовѣрни жестокости. Спомнихъ си още, че относително до исканията на българския народъ, бѣше се рѣшило да се настоява както въ мемоара, така и въ всички други устни или писмени обяснения, главно и прѣди всичко за замѣняването мѣстната турска администрация съ християнска, съ българска, да се иска най-малко една широка административна автономия, въ случай че нѣма възможность да се извоюва едно княжество съ пълна автономия. Въ такъвъ смисълъ трѣбаше да се съчини мемоарътъ, като въ сжщо врѣме се опишатъ на кратко всички злини отъ турската администрация въ България и се споменатъ въ общи поне черти и извършенитѣ въ нея прѣзъ послѣднитѣ мѣсеци свирѣпства отъ турцитѣ. И азъ седнахъ сега самъ самичъкъ, уединенъ и самоприбранъ посрѣдъ многомятежния Парижъ, въ единъ скроменъ хотелъ, — *Себастополъ,* — по булевардъ Страсбургъ, № 25, и съчинявахъ, измѣнявахъ, пишахъ на чисто и пакъ измѣнявахъ и прѣписвахъ приготвеното, до като въпросниятъ мемоаръ

излѣзе такъвъ, какъвто, одобренъ послѣ напълно и отъ другаря ми, се подаде на великитѣ сили. Тоя мемоаръ се обнародва по́-надолу въ тая книжка. Лесно се чете той сега и за лесенъ трудъ се зима сега и отъ самъ мене, но по онова врѣме не тъй лесно се състави той; за да бѫдемъ съгласни съ даденитѣ ни наставления, всѣка дума трѣбаше да се обсѫди, всѣка фраза да се прѣмѣри, всѣко оплакване да се провѣри, всѣко искане да се прѣтегли, защото имахме прѣдъ себе си не само публика, но правителства, които можаха и да съчувствуватъ до нѣйдѣ къмъ единъ злочестъ народъ, какъвъто бѣше нашиятъ, на които, обаче, възгледитѣ и интереситѣ не се схождаха, па не се схождатъ и до днесъ още по тъй наречения източенъ въпросъ, съ който е била и е свързана тъй тѣсно сѫдбата и на българския народъ въ неговата цѣлокупность. Както и да е, тозъ мемоаръ, така съставенъ, биде подаденъ послѣ отъ насъ дѣто трѣбаше, подкрѣпенъ и устно и писмено, както ще разкажа за това по́-нататъкъ.

Тази работа бѣше ме отвлѣкла за врѣме отъ грижитѣ, които ме вълнуваха при неизвѣстностьта, въ която бѣхъ поставенъ, както вече забѣлѣжихъ. Азъ все́ пишахъ Цанкову въ Виена за новини, но нищо успокоително и отъ тамъ. Най-послѣ на 6/18 септемврия азъ получвамъ отъ него слѣднята телеграма: „Je pars ce soir pour Paris. Nous recevrons nos papiers Paris ou Londres. Dragan". „Тазъ вечеръ тръгвамъ за Парижъ. Нашитѣ книжа ще получимъ въ Парижъ или Лондонъ. — Драганъ".

И дѣйствително Цанковъ пристигна въ Парижъ на 8/20 тоя мѣсецъ рано часа на 6; но, освѣнъ че той не донесе никакви писма, каквито чакахме и за каквито ни се бѣха обѣщали отъ Цариградъ, но и въ Парижъ, както прѣдполагаше въ телеграмата си, нѣмаше за сега

такива; тъй че работата ни не напрѣдваше никакъ, и ние сега и двамата наедно хванахме да се безпокоимъ твърдѣ много. При всичко това ние не се отчайвахме.

Сѫщия день, въ който пристигна Цанковъ, ние ходихме заедно да посѣтимъ Алекс. Екзархъ, съ когото имахме дългъ разговоръ безъ да дойдемъ обаче до нѣкой резултатъ. Потърсихме послѣ у дома му *Убичини* (Ubicini), извѣстенъ французски публицистъ, писалъ за Турция, Румѫния и Сърбия, и когото азъ бѣхъ позналъ още отъ студенството ми въ Парижъ, но за жалость не го намѣрихме. Туркофилъ отъ най-напрѣдъ въ нѣкои свои съчинения и защитникъ на турската империя, той отпослѣ се обърна и писа противъ Турция и въ полза на Румѫния и на Сърбия*). Ние искахме да го видимъ и помолимъ, като лице вѣщо по източнитѣ работи, да помогне, ако е възможно, съ перото си и на България въ онова врѣме, но нѣмахме щастие да се срѣщнемъ сега съ него.

Забѣлѣжително бѣше посѣщението ни въ едно католическо заведение, управлявано отъ единъ виденъ монахъ, на име *Боре*, началникъ на тъй наричания Лазаритски орденъ, нѣкои отъ членоветѣ на който бѣха играли голѣма роль по въпроса на българската уния въ Цариградъ, дѣто живѣелъ и работилъ по онова врѣме и самъ *Боре*, и дѣто се билъ запозналъ отъ близу съ него и г. Цанковъ, ревностенъ, както е извѣстно, ратникъ тогава за тая уния. *Боре* ни прие много учтиво, изказа

*) Когато при първото ми още прѣди години свиждане съ него азъ въ своята студентческа наивность си позволихъ да го попитамъ, какъ е станало у него това промѣнение, той веднага ми отговори съ французска живость: „parbleu! j'ai changé d'avis, comme, d'ailleurs, tout le monde a changé. Les Turcs sont incorrigibles. On ne peut rien faire avec eux". „Що за чудо! Измѣнихъ мнѣние, както впрочемъ измѣни всичкиятъ свѣтъ. Турцитѣ сѫ непоправими. Съ тѣхъ нищо не може се направи".

горещи симпатии къмъ обичния му, казваше, български народъ, и ни увѣри, че тия симпатии съществували и въ цѣла християнска и хуманна Франция; па като се обърна къмъ пó-стария отъ насъ, добрѣ познатъ нему още отъ Цариградъ, прибави да каже съ единъ видъ въздишка, че религията е свято нѣщо, съ което не е позволено да си играемъ, и че християнската религия е между друго не само първото условие, но и най-здравата гаранция за добиване и пазене добрѣ разумѣваната свобода на народитѣ. За тия свойства на християнската религия той говори доста надълго. Слѣдъ това той стана и ни пожела сладкодумно добъръ успѣхъ въ възложената намъ отъ народа ни свещена мисия и ни изпрати съ най-голѣма вѣжливость при сърдечни благопожелания и благослови за подобрение участьта на многострадателния отистинна български народъ както въ политическо, така и въ религиозно, казваше, отношение. „Не забравяйте, ни каза милозливо, като ни изпровождаше до вратата, не забравяйте никога Иисуса Христа въ вашитѣ дѣйствия и постѫпки, надѣйте се на него, той е пострадалъ за цѣлото човѣчество, съ неговото име ще се освободи и вашиятъ народъ“. Строгъ на изгледъ, но инакъ милъ, любезенъ, вѣжливъ, при това уменъ, опитенъ и проницателенъ католишки монахъ.

И понеже стана тукъ дума за свижданото ни съ едно католическо духовно лице, нека ми бѫде позволено да спомена по тоя случай името и на друго едно лице, сѫщо съ духовно звание, но по съвършено друго направление. Това лице е отецъ *Гете*, съ когото азъ бѣхъ се запозналъ още отъ врѣме на студенството ми въ Парижъ посрѣдствомъ руския по онова врѣме въ тоя градъ протоиерей, знаменития Василиевъ, на когото пъкъ бѣше ме прѣпорѫчилъ установениятъ отъ дълги години въ Па-

рижъ нашъ ученъ съотечественикъ, тъй скжпо цѣненъ и въ сама образована Франция, незабравимиятъ за мене д-ръ Н. С. Пиколо отъ Търново, мой просвѣтенъ ржководитель по общото ми образование мимо правната наука*). Тозъ отца Гете азъ счетохъ сега за длъжность да ида да посѣтя заедно съ другаря си. Отецъ Гете (L'abbé Guettée), родомъ французинъ и католически свещеникъ отъ млади още години, бѣ мжжъ съ широки и солидни познания, извѣстенъ като авторъ на нѣколко цѣнни трудове по

*) Д-ръ *Никола Сава Пиколо,* роденъ въ Търново прѣзъ 1792 г., се помина въ Парижъ на 4/16 марта 1865 г. Смъртнитѣ му останки ги придружиха значително множество французски книжовни знаменитости, професори и доктори, до извѣстнитѣ парижки гробища Père Lachaise. Прѣдъ гроба му се произнесоха двѣ рѣчи; едната отъ стария му приятель Eirmin Didot, който каза между друго за него, че билъ единъ отъ отличнитѣ колкото скромни, толкозъ и учени мжже, единъ добъръ и любезенъ човѣкъ, на когото тънковъзвишениятъ вкусъ и дълбоката многоученость били прѣдметъ на удивление отъ всички ония, които могли да оцѣнятъ едно достоинство, което неговата скромность не допущаше да се прояви прѣдъ публиката; другата рѣчь бѣше отъ колега му по звание и тъй сжщо неговъ отколѣшенъ приятель докторъ Gueneau de Mussy, който каза между друго за него, „че билъ единъ отъ най-добритѣ и най-почтеннитѣ човѣци, единъ отъ възвишенитѣ и най-култивиранитѣ умове въ наше врѣме“ (un des hommes les meilleurs et les plus honnetes, un des esprits les plus éminents et les plus cultivès de notre temps). Като единъ едничъкъ българинъ прѣдъ зияещия гробъ на тъй искренно оплакванъ нашъ съотечественникъ азъ се доближихъ нажаленъ до не по-малко наскърбенитѣ двама оратори и имъ стиснахъ мълчеливо ржката въ мълчеливъ знакъ на признателность. — Ще забѣлѣжа по тоя случай, че по онова сжщо врѣме азъ бѣхъ се запозналъ много отъ близу и съ другъ единъ старъ български докторъ, сжщо установенъ въ Парижъ. Той бѣше д-ръ Петъръ Беронъ (Pierre Veron), авторътъ на „Рибния Букварь“. Но, до като д-ръ Н. С. Пиколо, мжжъ съ всестранно и солидно научно и литературно образование, бѣше понапусналъ медицината заради старо-еллинската литература и филология, по които въ Франция той се почиташе и като признатъ авторитетъ, д-ръ Петъръ Беронъ отъ своя страна бѣше зарѣзалъ медицината, за да се посвети изцѣло на своеродни физико-математически занятия, отчасти и езикословни, за които той самъ изповѣдаше, че не били цѣнени и не били одобрявани отъ съврѣменнитѣ учени, но за които бѣше убѣденъ, че тѣ ще се оцѣнятъ и ще се търсятъ отъ бждещия ученъ свѣтъ. — За д-ръ П. Беронъ имамъ едно любопитно съобщение въ „Лѣтописи“ бр. 1, стр. 11, год. I, ноемврий 15.

черковната въобще литература, каквито сѫ: Histoire de l'Eglise de France въ 12 тома, Histoire de Jesuites въ 3 тома, La Papauté Sehismatique, Histoire de l'Église и пр. При изучването, обаче, черковната история и при изработването тия трудове той се разклатилъ въ вѣрата си въ католицизма и прѣминалъ въ православната черкова чрѣзь св. руския Синодъ, който го и признаваше и поддържаше като членъ отъ руското православно духовенство, като какъвто той и свещенодѣйствуваше въ руската въ Парижъ черкова. Като такъвъ, той заедно съ поменатия протоиерей Василиевъ бѣ основалъ и издаваше нѣколко години въ Парижъ периодическото списание „L'union Chrétienne", въ което — нека ми бѫде позволена тукъ тая мимоходна бѣлѣжка — бѣхъ обнародвалъ и азъ прѣзъ 1866—1867 г. нѣколко статии по нашия черковенъ въпросъ подъ псевдонима *Богобоевъ,* статии прѣведени отчасти и на гръцки*) и на руски**), а нѣкои си и въ тогавашния цариградски български вѣстникъ „Врѣме". Отецъ Гете ни посрѣщна радушно и като свободолюбивъ французинъ, и като членъ отъ

*) Въ атинския Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ отъ поменатитѣ въ текста години, дѣто има и нѣкои възражения на тия статии.

**) Между друго въ „Краткій Очеркъ православныхъ церквей, Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Влашкой, *Е. Голубинскаго,* Москва, 1871." по излагането, на края, историята на българския черковенъ въпросъ авторътъ си служи не веднажъ и не на едно мѣсто съ въпроснитѣ статии на *Богобоевъ,* alias М. Д. Балабановъ (вж. стр. 300 и). Съчинението на отца Гете: „Exposition de la doctrine de l'Église catholique orthodoxe e. t. c." е прѣведено отъ французски на български съ заглавие:" Изложение на учението на всеобщата православна църква съ показание на различията, които са срѣщатъ въ другытѣ христиански цьркви, отъ Вл. Гете, священникъ и докторъ Богословія на православнѫ-тѫ цьрква. Превелъ Марко Д. Балабановъ, — Цариградъ, въ Печатницѫ-тѫ на Д. Араміана, съ буквытѣ на в. Право. 1873". — Сѫщото съчинение се прѣведе и на гръцки още въ Парижъ отъ сѫщия български прѣводачъ по молбата на поменатия протоиерей Василиевъ и настояването на единъ благочестивъ руски полковникъ, живѣещъ по онова врѣме въ Парижъ.

православното руско духовенство, и като доброжелатель на православния и многоизпитания български народъ, съ когото бѣше се запозналъ главно отъ разговоритѣ си съ автора на тия бѣлѣжки. Той тъй сжщо не раздѣляше свободата отъ християнската религия, но намѣраше, че православната форма на тази религия благоприятствува много повече на свободата отколкото формата на римския католицизъмъ съ непогрѣшимъ Папа на чело. На изпращане той ни сжщо благослови и пожела сърдечно успѣхъ въ нашата патриотическа мисия, но прибави да каже, че най-голѣмитѣ си надежди за нашето освобождение трѣба да възлагаме на православна Русия, естествена покровителка и защитница на християнскитѣ народонаселения въ изтокъ.

На 9/21 септемврия, слѣдъ като чакахме часа до 2 слѣдъ пладне пощата, безъ да получимъ нищо отъ никждѣ, ние се рѣшихме да идемъ да посѣтимъ редакторитѣ на нѣкои отъ пó-главнитѣ парижки вѣстници въ онова врѣме, каквито бѣха Journal des Débats, le Temps, la Liberté и други нѣкои. Въ редакциитѣ на тия вѣстници, за които бѣхме се снабдили съ прѣпоржка отъ нѣкои приятели, ни приеха твърдѣ вѣжливо. Ние имъ дадохме каквито свѣдѣния поискаха за България и ги помолихме да се отзоватъ въ полза на тази злочеста страна. Освѣнъ Journal des Débats, който въ онова врѣме туркофилствуваше и на който директорътъ си клатѣше просто съ пълно хладнокръвие главата при описваното отъ насъ отчаяно положение на България, почти всички други се отнесоха пó-много или пó-малко съчувствено и ни успокояваха съ увѣрение, че това положение непрѣмѣнно ще се измѣни.

Но ние не бѣхме захванали още мисията си, за да

правимъ други по̀-нататъшни постѫпки въ Парижъ. Както забѣлѣжихъ по́-горѣ, ние трѣбаше да почнемъ дѣлото си отъ Англия. Но писмата сѐ не пристигаха, и нашето безпокойствие растѣше сѐ повече и повече. Сѫщия день ние се отнесохме съ телеграма до извѣстната търговска българска кѫща въ Виена *Братия Паница* да питаме, да ли нѣма тамъ за насъ нѣкои писма отъ Цариградъ или отъ Букурещъ. Каква радость ни обзе, когато прѣзъ нощьта получихме утвърдителенъ телеграфически отговоръ! — На другия день, 10/22 септемврия ние се упѫтихме подиръ пладне къмъ руското посолство. Радостьта ни се удвои сега и намъ ни поолекна за нѣколко минути. Тамъ ние намѣрихме единъ вѫзелъ писма, изпратени за насъ отъ Цариградъ съ дата още отъ 30 августа. Това бѣше голѣмо утѣшение, но каква горчива изненада! Въ вѫзела ние намѣрихме само нѣкои нови свѣдѣния за извършенитѣ и извършвани още отъ турцитѣ злини. Прѣпорѫчителни писма, каквито очаквахме съ нетърпѣние, не намѣрихме тукъ ни едно. Какво да се прави? Връщане назадъ нѣмаше, ние трѣбаше да вървимъ напрѣдъ. Кой знае? Може писмата да сѫ въ Лондонъ, както било донесено Цанкову въ Виена. И намъ се искаше да вѣрваме това толкозъ по́-много, че Лондонъ бѣше столниятъ градъ, въ който трѣбаше да се съсрѣдоточи най-напрѣдъ и да се прояви нашата дѣятелность като български пратеници по онова врѣме. И ние, безъ по-нататъшни дълги размишления по тоя въпросъ въ Парижъ, зехме юнашкото рѣшение да тръгнемъ безотлагателно за Лондонъ, и тръгнахме наистина сѫщия день вечерьта часа на 7 и 35 минути. Сбогомъ за сега на Парижъ!

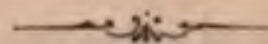

ЧАСТЬ ТРЕТЯ.

Англия.

I.

Въпросъ за прѣпоржчителни писма.

Прѣди всичко ще забѣлѣжа тукъ, че на желѣзницата отъ Парижъ до Хавръ (Havres) ние се запознахме съ единъ нѣмецъ, търговецъ въ Лондонъ, човѣкъ на срѣдня възрасть, името на когото отбѣлѣжвамъ тукъ съ неизгаснала и до днесъ още признателность. Той се казваше W. S. Soltz. Като узна отъ завързания помежду ни разговоръ, какви сме, отъ кждѣ идемъ, кждѣ отиваме и за какво пжтуваме, той се тъй живо заинтересува съ насъ, че стана нашъ нераздѣленъ другарь по пжтуването ни и по сухо, и по море и бѣше на нашо разположение до самия Лондонъ. Тукъ ние стигнахме на $^{11}/_{23}$ септемврия рано въ сжбота. Той ни заведе и горещо прѣпоржчи въ Hôtel Royal, дѣто доходи та ни посѣти и прѣзъ деня, разпита ни, да ли имаме още нужда отъ неговитѣ услуги, остави ни адреса на своето търговско заведение и ни увѣри, че ние можемъ свободно да се отнесемъ всѣкога до него за каквито свѣдения и освѣтления бихме помислили, че може да ни даде. Ние се срѣщнахме послѣ дватри пжти съ този добъръ човѣкъ прѣзъ прѣбиванието ни въ Лондонъ, и всѣкога той се отнесе къмъ насъ като

къмъ свои близки познайници и другари, на които бѣше готовъ да услужи съ голѣмо усърдие съ каквото му идѣше отъ ржки.

Първата ни работа, щомъ пристигнахме въ Лондонъ бѣше естествено да идемъ да търсимъ писмата, които напразно бѣхме чакали и въ Виена и въ Парижъ. Надеждата ни тукъ бѣше толкозъ голѣма, колкото голѣма бѣше и вѣрата ни въ дѣлото, за което бѣхме изпратени. И тукъ, обаче, се намѣрихме съвсѣмъ неожидано излъгани въ тази си надежда, която ни тъй много тревожеше. Ходихме и въ руското посолство и другадѣ, но никждѣ нищо за насъ. Положението ни ставаше толкозъ пó-неприятно, че мжчно, невъзможно ни бѣше да се прѣдставимъ безъ прѣпоржка въ Лондонъ, кждѣто и да би било, дори и като съвършено частни лица. Ние, обаче, и тукъ не се отчаяхме. Бѣхме въоржжени съ голѣмо търпѣние, черпено въ дълбокото съзнание на нашата мисия. Още сжщия день ние се заканихме да идемъ да посѣтимъ директора на *Дейли Нюсъ* (Daily News), оня свободолюбивъ вѣстникъ, който съ своитѣ прочути по онова врѣме дописки отъ Цариградъ и съ своитѣ живи статии върху турскитѣ свирѣпства въ България и върху положението изобщо на тая злочеста страна бѣше разклатилъ до дъно на душата пó-голѣмата часть отъ английското общество, и бѣше възбудилъ живо съчуствие къмъ страдалница България. Отложихме, обаче, за сега това посѣщение по причина, че случайно се срѣщнахме него день въ хотела съ г. Протичъ, българинъ родомъ отъ Търново, задоменъ отъ години въ Букурешъ и настаненъ тамъ като професоръ въ медицинското училище, дошълъ сега отъ тоя градъ въ Лондонъ по нѣкои свои частни работи, както казваше. Той се познавалъ отодавна

съ Цанкова отъ Букурещъ, а като извѣстенъ българинъ и членъ отъ Букурещката българска дружина, пожела да се запознае по́-отблизу както съ нашата мисия, така и съ настоещето наше положение. Остатъка отъ деня на пристигането ни прѣкарахме съ него, както и часть отъ слѣдния день, недѣля, 12/24 септемврия, прѣзъ който день попрѣгледахме сега всички наедно меморандума. Той биде одобренъ и се прѣписа отпослѣ на чисто.

Въ понедѣлникъ, 13/25 септемврия, часа кждѣ 10—11 ние ходихме въ писалището на *Дейли Нюсъ,* за да видимъ директора му, но тамъ ни казаха, че той се намира въ това писалище само кждѣ 10 часа вечерьта и че, ако искаме безъ друго да видимъ него лично, ние трѣба да се върнемъ тамъ по тоя точно часъ, инакъ той е невидимъ въ друго врѣме. Трѣбаше да се съгласимъ и да чакаме тоя часъ, колкото странно и да ни се виждаше това врѣме за едно първо посѣщение при единъ господинъ, когото нѣмахме честь да познаваме.

Прѣзъ деня ние счетохме за длъжность да идемъ да поднесемъ нашитѣ почитания на госпожа Странгфордъ (Lady Strangford), извѣстната благородна англичанка, която, ако и при особени политически възгледи по отношенията между турцитѣ и християнитѣ, по́-частно българитѣ, каквито възгледи ималъ и покойниятъ ѝ мжжъ лордъ Strangford, показа живъ интересъ по онова врѣме къмъ злочестия български народъ. Тя пожъртвува сама, па пристоя да пожъртвуватъ и други лица и учрѣждения помощи и милостини за пострадалитѣ български села и семейства, и тия помощи и милостини тя раздаде едни чрѣзъ довѣрени ней лица, други пъкъ сама тя лично, като посѣти и видѣ отблизу разоренитѣ мѣста и оголенитѣ имъ жители, които и поулесни едни съ парична помощь, други съ прости дрѣшки, нѣкои пъкъ съ съграждане

леки кжщички, отъ които, както слушамъ, не малко били съхранени и до днесъ. Но и госпожа Странгфордъ ние не намѣрихме у дома й. Тя била тръгнала, ни каза прислугата й, тъкмо единъ день прѣди за България*).

Сега чакахме да замръкне и да наближи часътъ 10. До тоя часъ ние потърсихме и намѣрихме нова квартира и сжщия още день се прѣнесохме въ нея, защото видѣхме, че хотелътъ, въ който бѣхме слѣзли, не бѣше за български делегати не само безъ необходими за мисията имъ писма, но още и съ твърдѣ скромни срѣдства за що-годѣ нестѣсненъ поминъкъ въ чужбина и между чужденци. Мимоходомъ ще забѣлѣжа тукъ, че по прѣнасянето ни се загубиха наши сто франка, което бѣше единъ не малко чувствителенъ ударъ за нашия доста добрѣ прѣсмѣтнатъ малъкъ пжтнически бюджетъ.

Вечерьта, часа кждѣ 10, ние се намѣрихме отново въ писалището на *Дейли Нюсъ,* като при единъ вѣренъ и прѣданъ български приятель. Щомъ влѣзохме въ зданието, поискаха ни да запишемъ на една книжка имената си, да кажемъ отъ кждѣ идемъ и какви сме, при това и цѣльта, за която желаемъ да видимъ г-нъ директора. Книжката я взе и занесе при него едно момче, а насъ ни въведоха въ една малка, но прѣтрупана съ вѣстници и книги стая. Слѣдъ малко ето че влиза въ стаята единъ мжжъ възвисокъ, възрастъ зрѣла, около 55—60 годинъ, лице червеникаво, брада длъгнеста, бѣлопрошарена. Не зная какъ, но той ми напомни извѣстенъ типъ на нѣкои

---

*) За лордъ Странгфордъ споменахъ нѣщо подъ бѣлѣжка въ първата часть отъ тая книжка, стр. 18. Изказаната въ оная бѣлѣжка мисль за него се срѣща въ неговитѣ съчинения: A selection from the Writings of Viscount Strangford on Political, Geographical and Social Subjects, edited by the Viscountess Stranglord in tow volumes, London, 1869. — И: The Eastern Question by the late Viscount Strangford de Redcliff e. c. t. London, 1881.

американски или английски мисионери, каквито бѣше ми се случило да срѣщна не веднажъ по нашенско и въ Цариградъ. Той ни поздрави твърдѣ любезно. Говори на френцузски полека и съ извѣстно английско произношение. Първиятъ въпросъ, който ни отправи, бѣше, да ли имаме писма прѣпоръчителни до нѣкои извѣстни лица въ Лондонъ. Погледнахме се единъ другъ азъ и Цанковъ и отъ физиономията ни той разбра, че ние не носимъ съ себе си таквизъ писма. Побързахме, обаче, да му кажемъ, че ние чакаме и ще получимъ безъ друго таквизъ писма. Добрѣ ще бѫде, ни отговори, защото безъ прѣпорѫка трудно е да се прѣдстави човѣкъ въ Англия прѣдъ когото и да е. Сѫщото ще ви се случи, продължи, и съ самия г. Гладстонъ, колкото и да е прѣданъ на българското дѣло. Едвали ще ви приеме съ пълно довѣрие и той безъ каквато и да е прѣпорѫка отъ нѣкое извѣстно лице. Познавате ли, ни попита, управляещия сега тукъ елинското посолство г. Генадия? Ако го познавате, той ще може най-добрѣ да ви даде едно писмо въведително (Letter of introduction) поне при г. Гладстона, съ когото той е, до колкото зная, въ най-добри отношения. Азъ побързахъ да отговоря, че познавамъ малко тоя господинъ, но не и до тамъ, та да имамъ право да му искамъ и прѣпорѫчителни писма за насъ и за нашата мисия, за която впрочемъ той не знае, и не можеше да знае нищо до сега. Наистина азъ случайно бѣхъ се срѣщналъ едно врѣме съ тоя г. Генадия въ Цариградъ и бѣхъ му прѣпорѫченъ отъ единъ мой приятель, но, освѣнъ дѣто отъ тогава бѣха се изминали цѣли четири години, не бѣше още възможно ни прѣзъ ума ми да мине, че мога сега да ида да му се прѣдставя и да му поискамъ таквизъ прѣпорѫчителни писма, отъ каквито имахме ние нужда като български делегати. Въпрѣки даже най-добрата му

воля, неговото положение като прѣдставитель на една чужда държава не можеше да му позволи таквозъ нѣщо. Ще кажа, обаче, пó-надолу въ какво и кога можихъ да оползотворя моето познанство съ него. Още като бѣхме при директора на в. *Дейли Нюсъ,* хрумна ми прѣзъ ума, че азъ имахъ и другъ познатъ въ Лондонъ, а именно служещия въ гръцката въ тоя градъ църква свещеникъ, на име Иеронимъ Мириантевсъ, (Ιερώνυμος Μυριανθεύς), мѫжъ солидно образованъ, съ когото бѣхъ се запозналъ въ Атина за малко врѣме, но помислихъ, че въ тоя случай и той още пó-малко ще може да ми помогне, та отложихъ за другъ пѫть посѣщението си при него. Както и да е, въпросътъ за необходимитѣ въведителни или прѣпорѫчителни писма остана да се обсѫди повторно, а за сега ние се простихме съ директора на *Дейли Нюсъ,* слѣдъ като му изказахме отъ страна и въ името на блгарския народъ най-горещи благодарения за доблестьта, съ която тоя органъ прьвъ откри и оповѣсти по цѣлия свѣтъ турскитѣ свирѣпства въ България, за съчувственитѣ му статии къмъ тоя народъ, и за борбата, която води тъй блѣскаво, за да се избави той отъ варварското турско иго.

Всичко добро; но писма всé нѣма, а между това въ английския печатъ, па още и въ другия европейски печатъ хвана да се говори за една българска делегация по Европа прѣдъ великитѣ сили, именно же за двамата делегати Цанковъ и Балабановъ, тръгнали и двамата отъ Цариградъ. Положението имъ бѣше отъ най-деликатнитѣ. Ни напрѣдъ безъ писма, ни назадъ съ турски паспорти. Нуждата, обаче, както се знае, е изобрѣтателна.

II.

Въ Манчестеръ.

На 14/26 септемврия, вторникъ, ние слѣдъ дълги съвѣщания до обѣдъ, рѣшихме въпроса, който ни занимаваше и който ни вълнуваше тъй много, рѣшихме именно единъ отъ насъ да стане да иде въ Манчестеръ, за да се срѣщне съ живѣещитѣ тамъ нѣкои български търговци, до които може да има пристигнали писма за насъ. Казано и свършено. Часа на 2 и 45 минути сжщия день азъ тръгнахъ отъ Лондонъ за Манчестеръ, дѣто стигнахъ вечерьта на 7 1/2 и слѣзохъ въ хотелъ Албионъ по прѣпоржка на единъ случаенъ спжтникъ по желѣзницата. Слѣдъ вечеря азъ сѣднахъ та си направихъ програмата за моята дѣятелность на другия день.

На 15/27, срѣда рано, часа още на 7 1/2, първата ми работа бѣше да разпитамъ въ самия хотель, дѣ мога да намѣря нѣкой отъ българскитѣ търговци. Едно момче отъ хотела ме заведе най-напрѣдъ при г. Вълчова отъ Джумая, съ когото се познавахъ още отъ Цариградъ, както и съ съпругата му, дъщеря на покойния вече Ст. Камбуровъ, нашъ съсѣдъ въ островъ Халки и нашъ домашенъ приятель. Слѣдъ нѣколко приказки г. Вълчовъ, сега и той покойникъ, ме заведе при г. Тотя и Михаилова, съ които работѣше въ Цариградъ моятъ незабравимъ тъстъ Димитъръ Ив. Гешовъ, като прѣдставитель на извѣстната въ онова врѣме фирма Братия Гешови. Разправихъ на всички, каква е цѣльта на моето дохождане въ Манчестеръ и поискахъ тѣхното сѫдѣйствие въ тоя случай. Г. Михаиловъ, днесъ чиновникъ въ българската Народна Банка въ София, ми обади, че тъстъ ми му билъ писалъ съ врѣме още отъ Цариградъ за моето тръгване, както и за мисията ни съ Цанкова, но други писма за

* * *

Повече отъ четвъртъ столѣтие се измина отъ онова врѣме, но азъ изпълнявамъ днесъ свещена длъжность, като записвамъ тукъ съ най-искрена и жива още признателность имената на българскитѣ търговци Тотьо и Михаиловъ, Вълчовъ, Верби, както и на гръцкитѣ С. Хаджопуло и Рали, заедно съ тѣхния консулъ: безъ патриотическото на първитѣ и безъ човѣколюбивото на вторитѣ съдѣйствие мисията на българскитѣ делегати въ Европа щѣше да се спрепне още въ началото си прѣдъ почти непрѣодолими мѫчнотии. Богъ да прости усопшитѣ отъ тѣхъ, здравие пъкъ и всѣко щастие да дава на живитѣ!

* * *

Относително до писмата, които чакахме отъ Цариградъ, ще забѣлѣжа тукъ за удовлетворение веднажъ за всѣкога любопитството на читателя, че тѣ най-послѣ пристигнаха, до като бѣхме още въ Лондонъ; за сега, обаче, ние тукъ можехме да пристѫпимъ къмъ работа и безъ тѣхъ, защото ония, които носѣхъ отъ Манчестеръ, бѣха достатъчни да ни отворятъ вратата, на която искахме да тропнемъ.

III.

Мемоарътъ.

На 17/29 септемврия, петъкъ, азъ се завърнахъ рано въ Лондонъ и на 6½ бѣхъ вече у дома при моя другарь, който още лежеше, но чакаше съ нетърпѣние моето възвръщане. Часа кѫдѣ 11 ние ходихме при руския посланикъ графъ Шуваловъ, който очевидно бѣше извѣстенъ за нашата мисия. Ние му разправихме цѣлата наша история по прѣпорѫчителнитѣ писма, па му показахме и мемоара, който бѣхме приготвили. Той го одобри

напълно, но ни каза, че добрѣ ще бѫде, ако съчинимъ и отправимъ едно писмо и до самата английска царица. За мемоара той ни посъвѣтва да го поднесемъ лично на посланицитѣ на великитѣ сили въ Лондонъ, но, намѣрили ли сме ги или не, той трѣба да е придруженъ съ по едно писъмце до всѣкиго едного отъ тѣхъ, въ което да ги молимъ да благоволятъ да го приематъ и да бѫдатъ тъй добри да го прѣпратятъ на своитѣ господари и правителства. Графъ Шуваловъ бѣше твърдѣ любезенъ съ насъ, и неговитѣ съвѣти бѣха за насъ скѫпоцѣнни. Сѫщо съчувствено се отнесе къмъ насъ и съвѣтникътъ на посолството г. Давидовъ, отпослѣ първъ руски дипломатически агентъ въ освободена България, прѣмѣстенъ напоконъ въ Япония, дѣто се и поминалъ. И единътъ, и другиятъ ни казаха, че за ходенето ни при лордъ Дерби ние трѣба прѣдварително да му поискаме съ писмо день и часъ, въ които да му кажемъ отъ кѫдѣ идемъ, какви сме ние и защо искаме да му се прѣдставимъ.

На връщане у дома азъ седнахъ безъ никаква почивка, та съчинихъ най-напрѣдъ писмото до царицата. Основателно или неоснователно, това писмо е сега на явѣ и всѣки може отъ обнародването му тукъ по-надолу да сѫди за него, но азъ съмъ забѣлѣжилъ въ дневника си, че то „ми се видѣ твърдѣ сполучено“. Съчинихъ послѣ и едно кратко писъмце до лордъ Дерби за искане ауденция при него, както и черновка за писмата, които имаше да се дадатъ или оставятъ на посланицитѣ заедно съ по единъ екземпляръ отъ мемоара. Между това ние бѣхме се погрижили да намѣримъ и единъ калиграфъ за прѣписване на чисто въ 7—8 екземпляри тоя мемоаръ. Тъй всичко вече бѣше приготвено, за да започнемъ отъ утрѣшния день официалната си мисия.

* * *

На 18/30 септемврия, сѫбота, часа кѫдѣ 11, ние ходихме, сега вече като пò-самосъзнаещи се български делегати, да поднесемъ мемоара си най-напрѣдъ на руския посланникъ графъ Шуваловъ, съ особено и за самъ него писмо. Той ни прие и сега твърдѣ ласкаво, каза ни, че ще прѣпрати мемоара ни до Царя, и ни увѣри, че рускиятъ царь се грижи сериозно за подобрение участьта на многострадателния български народъ, както неговитѣ прѣдшественици сѫ се грижили и сѫ правили огромни жертви за всички други християнски народонаселения въ турската империя. На свършъкъ азъ му показахъ приготвеното за английската царица писмо, което той одобри и похвали. На земане сбогомъ той ни каза, че е готовъ да ни помогне всѣкога съ своитѣ съвѣти, до колкото е възможно, и ни пожела добъръ успѣхъ навсѣкѫдѣ въ нашитѣ постѫпки и дѣйствия за изпълнение нашата народна мисия.

Слѣдъ обѣдъ, часа на 2 ½ ние бѣхме въ министерството на външнитѣ дѣла (Foreing Office). Обадихме, кои сме и какви, отъ кѫдѣ и за какво сме дошли въ Англия. Лордъ Дерби, комуто бѣхме изпратили прѣдварително писмо за аудиенция, но който бѣше, види се, увѣдоменъ за насъ, може би и официално отъ самия английски въ Цариградъ посланикъ, — защото тръгването ни отъ тамъ като български пратеници бѣше се вече разузнало—, навѣрно, обаче, увѣдоменъ чрѣзъ частно писмо отъ поменатия манчестерски депутатъ, прати та поиска чрѣзъ единъ чиновникъ както прѣпорѫчителнитѣ за насъ писма, така и самия мемоаръ, за който му говорѣхме въ писмото си за аудиенция. Ние прѣдадохме и писмата, и мемоара на чиновника, но го помолихме да каже на Лорда, че ние желаемъ да му се прѣдставимъ лично. Чиновникътъ, учтивъ и вѣжливъ момъкъ, побърза да

влѣзе при министра съ всички наши книжа. Слѣдъ нѣколко минути той излѣзе и ни обади, че лордъ Дерби, благоволилъ да приеме и да види тия книжа, и че той съ благодарение ще ни приеме и лично, но за това той ни молилъ да наминемъ въ министерството въ понедѣлникъ, часа на 3 ½ слѣдъ пладне. Оттеглихме се доволни.

Отъ тамъ ние ходихме да търсимъ австрийския посланникъ, а послѣ и италиянския, но не намѣрихме ни единия, ни другия.

Тъй се свърши тоя день, сѫбота, 18/30 септемврия, пръвъ день отъ нашата официална вече, тъй да се каже, дѣятелность, каквато официалность можеше да има дѣятелностьта на двама българи, които едва токо-що бѣха получили нѣкои частни прѣпорѫчителни писма за нѣкои високопоставени политически личности въ европейскитѣ столици, писма, нѣкои си отъ които тѣ дори се двоумѣха и да покажатъ навсѣкѫдѣ отъ страхъ да не би да пострадатъ въ Турско подписавшитѣ ги лица.

На 19 септемврия (1 октомврия) бѣше света недѣля. Всички знаятъ, какъ се прѣкарва въ Лондонъ света недѣля. Всичко е тихо и мирно. Всичко е почти затворено. Само черковитѣ сѫ отворени до кѫдѣ пладне и въ тѣхъ се пѣе, чете и проповѣдва. При всичко това, въ квартирата ни доде рано единъ нѣмски израилитянинъ, съ когото азъ се бѣхъ условилъ да дохожда два пѫти въ седмицата, недѣля и четвъртъкъ, да попрочитаме съ него наедно нѣщо по английски. Той казваше, че четенето и ученето въ кѫщи въ недѣля не било противъ мѣстнитѣ обичаи. Както и да е, слѣдъ като свършихъ съ него часа до 8½, азъ и другарьтъ ми излѣзохме отъ дома и тръгнахме за кѫдѣ грѫцката черкова, едно да се прѣкръстимъ, а друго съ надежда да срѣщнемъ тамъ нѣкои

отъ ония лица, за които азъ носѣхъ писма отъ Манчестеръ, а може би и самия Генадия, управляещия грацкото посолство, както забѣлѣжихъ по́-горѣ. Но грацката черкова не бѣше още отворена, когато стигнахме прѣдъ нея, а малко по́-надолу отъ нея чухме пѣснопѣния въ единъ другъ храмъ. Отъ любопитство ние влѣзохме въ нея. Той бѣше прѣпълненъ съ богомолци. Вратичкитѣ се затвориха и богослужението слѣдваше съ голѣмо благоговѣние. По едно врѣме всички черквуещи се ставатъ на кракъ и захващатъ да пѣятъ една умилителна пѣсень, въ която слушахме да се повтаря често името България (Bulgaria). Никой не знаеше, никой дори не е можилъ да се сѣти, че въ храма може въ онази минута да има нѣкой българинъ. Ние бѣхме толкозъ трогнати, колкото и смаяни, но не смѣехме да попитаме никого, какво е това. Слѣдъ пѣсеньта всички седнаха, и служещиятъ пастиръ взе да проповѣдва при абсолютно мълчане и внимание отъ страна на всички. Като се свърши тази проповѣдь, вратичкитѣ се отвориха, и събранитѣ захванаха да излизатъ тихо и безмълвно единъ по единъ. На излизане азъ се доближихъ до едного отъ тѣхъ и съ моитѣ куци английски си позволихъ да го попитамъ, каква и защо бѣше изпѣтата прѣди проповѣдьта пѣсень. Той ми каза съ единъ видъ душевно задоволство, че отъ нѣколко седмици насамъ тѣ всѣка почти недѣля пѣятъ тази пѣсень, съ която се молятъ Богу за многострадателна християнска България. Бѣхъ покъртенъ до дъно на душата, но не рачихъ да обадя на случайния ми благоcтивъ събесѣдникъ, отъ кждѣ съмъ и защо съмъ и азъ сега въ Англия съ единъ другъ мой другарь. Когато се свърши всичко това, часътъ бѣше вече 1 слѣдъ пладне. Ние минахме повторно покрай грацката черкова, но сега пакъ тя бѣше вече пуснала. За да не обезпокоявамъ

познатия ми отъ пò-рано гръцки священикъ, за когото споменахъ пò-горѣ, азъ му оставихъ една картичка съ нѣколко думи за припомняне нашото познанство. На тая картичка той ми отговори на другия день съ едно много любезно писъмце. Отъ тамъ ние се върнахме у дома и азъ се заловихъ съ съставянето на едно благодарително писмо къмъ английския народъ за обнародване въ английскитѣ вѣстници.

На 20 септемврия (2 октомврия), понедѣлникъ, ние отъ рано още приготвихме всичко, за да поднесемъ съ особени писма мемоара си на посланницитѣ, ако е възможно до 1 часа, та да можемъ послѣ да идемъ свободно при лордъ Дерби на опрѣдѣления 3 ½ часъ. И дѣйствително ние до 1 часа свършихме съ посланницитѣ, но лично отъ тѣхъ видѣхме само италиянския. Той бѣше извѣстниятъ генералъ Манебрея, който ни прие твърдѣ любезно, покани ни да седнемъ и ни задържа на приказка около ½ часъ.

„Италия, ни каза той, съчувствува къмъ страждещия „вашъ народъ. Тъй сѫщо и азъ лично съчувствувамъ „отъ сърдце къмъ него. И това е естествено за насъ „италиянцитѣ. Както знаете, и ние италиянцитѣ теглихме „подъ чужди режимъ — наистина не както и колкото „вие, но сè теглихме, — та знаемъ, що е народъ подчиненъ, знаемъ, що сѫ теглила подъ чуждо иго. Ето защо „и въ Италия се грижатъ за Васъ и сѫ готови да съдѣйствуватъ съ другитѣ държави за едно дѣйствително „подобрение участьта на вашия народъ, па и азъ тука „често се разговарямъ отъ нѣкое врѣме съ лордъ Дерби „за вашето отечество и зная, та мога и да ви кажа, че „лордъ Дерби желае да се помогне на България и че той „готви за нея нѣщо практическо. Съ една дума, ако не

„се постигне нѣщо друго, то поне ще се издѣйствува въ „всѣки случай да се сдобиете съ една ваша собствена „администрация“.

Благодарихме на генералъ Манебрея за тия добри чувства и разположения както отъ страна на Италия, така и отъ негова лично къмъ нашия народъ, и го помолихме да благоволи да изпрати мемоара, който му връчихме, до Негово Величество италиянския Краль, като при това има добрината и да подкрѣпи при него изложенитѣ ни въ тоя мемоаръ искания на измъчения български народъ. Генералътъ ни отговори, че официално той нѣма да го приеме, а го прима частно като генералъ Манебрея, ще го прати, обаче, на правителството си въ Римъ, но ще го прати, каза, пакъ частнимъ образомъ. На това ние му отговорихме, че и сами ние нѣмаме претенции на призната официалность, защото не прѣдставляваме нито признатъ нѣкой господарь, нито установено и признато нѣкое господарство, нито извѣстно правителство; ние сме изпратени отъ една потънала въ кръвь и сълзи страна, ние прѣдставляваме единъ злочестъ народъ, който не може вече да живѣе подъ чуждото тежко иго, и въ името на тоя народъ, злощастията на който сега сѫ извѣстни на всичкия свѣтъ, ние се молимъ да му се помогне по който начинъ и да е отъ силнитѣ на деня, за да се оттърве отъ това несносно иго. „Въ каквото качество и да приемате и насъ и мемоара ни, казахме му на края, ние ви молимъ да се застѫпите дѣто трѣба за нашия народъ“. — „Бѫдете спокойни, ни отговори италиянскиятъ посланикъ, азъ съмъ увѣренъ, че тозъ пѫтъ всѐ ще се постигне нѣщо добро за вашето отечество“. — Съ тия думи генералъ Манебрея стана та взе сбогомъ отъ насъ, и ние се оттеглихме благодарни и отъ приема, и отъ разговора.

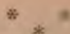

Понеже мемоарътъ ни се раздаде вече, то и мѣстото му за обнародване мисля да е тука. Ето го този мемоаръ въ прѣводъ на български.

МЕМОАРЪ,

прѣдставенъ, въ името на българския народъ, на шестьтѣхъ велики сили, покровителки на източнитѣ християнски народи.

„Сжществува въ европейска Турция единъ „злочестъ народъ, разпрѫснатъ въ значително „число и отъ двѣтѣ страни на Балканитѣ.

„Пригърналъ християнството още въ деветия „вѣкъ, българскиятъ народъ, кога побѣдитель, кога „подвластенъ на Византийската империя, най-послѣ, „слѣдъ геройски борби, споменътъ на които се е „съхранилъ и до днесъ въ народнитѣ му прѣдания, „отстжпи къмъ края на четирнадесетото столѣтие „прѣдъ тържествуещето оржжие на османцитѣ. „Загубата на политическата независимость бѣше „безъ съмнѣние едно грамадно злощастие за тоя „народъ; завоевателитѣ му, обаче, не се забавиха „дълго врѣме да му дадатъ да се сѣти, че той не „е само завоеванъ, но още, че създаденото му „състояние е състояние робско въ истинския смисъль на думата.

„Не е възможно да си състави човѣкъ, дори „и приблизително, идея за това, що е теглилъ

„тозъ злощастенъ народъ близу отъ петь столѣ-
„тия подъ унизителното владичество на турцитѣ.
„Чудно е дори, че той е можалъ да се запази
„до днесъ, вѣковеченъ мжченикъ прѣдназначенъ
„да служи като живо свидѣтелство прѣдъ циви-
„лизувания свѣтъ противъ жестокоститѣ на свои-
„тѣ тирани.

„Народъ трудолюбивъ и миренъ прѣди всич-
„ко, българитѣ поливатъ отъ петь вѣка насамъ
„съ своя потъ обработваната отъ тѣхъ земя въ
„изключителна почти полза на своитѣ притѣсни-
„тели, всѣкога ненаситни. Въ възнаграждение тѣзи
„послѣднитѣ се отнасятъ съ тѣхъ като съ жи-
„вотни, добри само за експлоатиране по най-сго-
„денъ начинъ. Животъ-тъ на българина, придо-
„битото съ извънреденъ трудъ имущество, коли-
„бата му, честьта на домашното му огнище, жена
„му и дѣцата му сж въ разположение дори и
„на послѣдния отъ мусулманитѣ, въ разположение
„на първото случайно дошло заптие (турки стра-
„жарь) — истински бичъ на страната.

„Администрацията не е друго, а просто една
„машина изкусно устроена отъ централното пра-
„вителство за по-добро експлоатиране на българ-
„ската рая.

„Просвѣщението, земледѣлието, промишлен-
„ностьта, търговията, общественитѣ дѣла, далечъ
„отъ да намѣрятъ какво-годѣ насърдчване, прѣ-

„пъвать се, напротивъ, прѣдъ безбройни прѣчки „или се парализиратъ умишлено.

„Правосѫдието тукъ е гола дума, прѣдназна- „чена да прикрива просто алчностьта, подкупни- „чеството или злоупотрѣбленията на мѣстнитѣ „власти, съучастници по-многото пѫти въ всички „злоупотрѣбления, въ всички насилствия и въ „всички злини, на които се излага българската рая.

„Билъ жертва на убийство или на кражба „отъ страна на единъ турчинъ, билъ постарадалъ „въ имѣнието си, което обработва грижливо, за да „го направи пó-производително, билъ псуванъ или „биенъ безъ никаква причина, оскърбенъ или до- „каченъ дори въ своята семейна честь: за всичко „това — и всѣкога съ знанието на административ- „нитѣ власти — злочестиятъ български рая е от- „прѣди още увѣренъ, че, каквото и да стане, той „ще загуби дѣлото си прѣдъ турското правосѫдие. „И горко онумува, който, излѣзълъ изъ търпѣние, „би се осмѣлилъ, за отблъсване нѣкое насилствие, „да прибѣгне до правото си на законна защита! „Това право въ Турция сѫществува само за тур- „цитѣ, които, при всичко че нѣматъ случай да „прибѣгватъ къмъ него, защото никой не смѣе да „ги нападне, служатъ си съ него произволно, и съ „толкозъ пó-голѣма леснина, че носенето на орѫ- „жие, строго запрѣтено на българитѣ, е позво- „лено на турцитѣ, често въорѫжени отъ главата

„до петитѣ не само по селата, но още и въ гра-„довете. Всѣка година, най-вече отъ двадесеть „години насамъ, падналитѣ подъ смъртнитѣ удари „на фанатици турци българи се броятъ по стотини, „безъ турското правосѫдие да си е дало нѣкога „трудъ да потърси и да накаже виновнитѣ. Жи-„вотътъ на единъ българинъ *гяуринъ* не заслужва „тоя трудъ, понеже турцитѣ сѫ господари на „страната.

„Ако и смазвани подъ тежкитѣ даждия и те-„гоби, често учетеритворявани чрѣзъ неимовѣр-„нитѣ злоупотрѣбения, на които се прѣдаватъ ре-„довно бирницитѣ въ сговоръ съ мѣстнитѣ власти „и влиятелни личности, злощастнитѣ българи, „обаче, не се ползуватъ отъ никакви сгоди, съот-„вѣтствуещи, както другадѣ, на това, що даватъ „данъкоплатцитѣ. Тѣ носятъ почти сами всич-„ката тежесть на всички турски войни; добитъ-„кътъ имъ, колата имъ, товарителнитѣ имъ жи-„вотни, спестената имъ нѣкоя пара, всичко е въ „разположение на мѣстнитѣ власти, колчимъ Тур-„ция има да се бие съ нѣкой неприятель, било „вѫтрѣ въ държавата, било вънъ отъ нея. Се-„лата сѫ често подвъргвани на реквизиция, а вър-„шенитѣ въ такъвъ случай отъ заптиетата зло-„употрѣбения правятъ хиляди пѫти по-тежко по-„ложението на селянитѣ. Постоянно изложени на „убийства, на грабежъ, на изнасилвания, на анга-

„рии, на оскърбления и на всѣкакви насилствия, „състоянието на българитѣ не се различава никакъ отъ състоянието на робитѣ.

„Подъ таквозъ иго стене отъ петь вѣка насамъ българскиятъ народъ, който при други условия би могълъ чрѣзъ своето трудолюбие и своя „промишленъ духъ да прѣобърне въ цвѣтуща „градина въ всѣко отношение хубавата страна, „която обитава. Не веднажъ въ тоя вѣкъ отъ „свѣтлина и напрѣдъкъ българскиятъ народъ посрѣдъ теглилата си и своето осамотение се сѣти „трепнатъ отъ радость при една, и най-слаба искрица отъ надѣжда за подобрение неговата участь.

„Всѣкога съ ентусиазъмъ на единъ робъ, „който чака що-годѣ облегчение въ теглилата си, „българскиятъ народъ привѣтствувà новината за „турскитѣ реформи отъ Хати-Шерифа 1839 г. до „най-новитѣ реформаторски обявления. Но колкото пó-голѣмъ бѣше ентусиазмътъ въ тоя случай, толкозъ пó-горчиви и пó-чувствителни бѣха „нечаканитѣ измами на тоя народъ. Достозабѣлѣжително при това е, че тържественитѣ обѣщания за реформи, останали впрочемъ, както се „знае, мъртва буква, имàха всѣкога за послѣдствие още повече да влошатъ отколкото да подобрятъ положението въ България. Злоупотрѣбенията и насилствията отъ всѣкакъвъ родъ се „проявиха подъ друга форма пó-усилени; и кол-

„кото пó-много българитѣ, тласкани отъ течението „на напрѣдъка, което течение дѣйствува тъй силно „върху съврѣменитѣ общества, захващаха да се съ-„буждатъ, толкозъ повече тиранията, отъ безпокой-„ство за това пробуждане, измислюваше всѣкакви „срѣдства, за да ги държи въ робското имъ със-„тояние. Ако и приета чрѣзъ тържествени договори „въ концерта на европейскитѣ сили, Турция не „измѣни система; напротивъ, идеята че христиан-„скитѣ сили бѣха се задължили да пазятъ неза-„висимостьта и териториалната цѣлость на отоман-„ската империя правѣше Турция пó-смѣла въ дѣй-„ствията ѝ спрѣмо подчиненитѣ ѝ и притѣснявани „отъ нея народи.

„Мнимитѣ турски реформи, поне що се касае „до българския народъ, не сѫ били никога нищо „друго, а просто, отъ страна на Високата Порта, „присмивка и подигравка съ ония, които сѫ ги „били или посъвѣтвали, или и извикали. Ругаещи „се съ всѣко ново реформаторско разпореждане, „което тѣ цѣнятъ съвършенно по своему, тур-„скитѣ власти въ България знаятъ да почитатъ „само Шереята, който тълкуватъ сѫщо по своему, „но всѣкога въ щета на българитѣ. Сѫщитѣ тия „власти, при слуха и за найнезначителната ре-„форма, знаятъ още да се разпоредятъ по начинъ „да възбудятъ изкусно турския фанатизъмъ, за „да осуетятъ прѣдварително очаквания може би „спасителенъ плодъ отъ обѣщаванитѣ реформи.

„Тъкмо въ момента, когато се възхваляваше „системата за мнимитѣ реформи, каквито имало да „се въведатъ отново въ Турция, се извършиха ми- „налата година и това лѣто въ България свирѣп- „ствата, новинитѣ за които екнаха тъй печално „по всичкия свѣтъ. Подъ прѣдлогъ на едно въз- „стание, което въ всѣки случай имаше за причина „невъобразаеми злоупотрѣбления и неимовѣрни „озлобления, а при това бѣше и умишлено прѣ- „увеличено и изкусно експлоатирано отъ мнимитѣ „реформатори и отъ тѣхнитѣ агенти, турцитѣ се „спуснаха върху българския народъ и поискаха, „съ опустошение на страната, съ ужасно, безъ „разлика ни на възрасть ни на полъ, клане на „огромно число отъ жителитѣ й, съ потопяване „останалитѣ въ неописуема мизерия, поискаха така „да изтрѣбятъ съвършено тоя народъ. Дѣлото на „башибозуцитѣ, въорѫжени по заповѣдь на тур- „ското правителство, нѣмаше друга цѣль.

„Крупнитѣ клането на хиляди невинни и бе- „зобидни човѣшки сѫщества, крупнитѣ разграб- „вания и обири, изгарянето на села, осквернe- „нието на черкови и училища, изнасилванията, на- „силственото прѣобръщане въ ислямизма, отвеж- „дането жени, моми и момчета, безбройнитѣ ос- „кърбления, запиранията по стотини на мнимни „виновни, тежкитѣ вериги, ударитѣ съ байонети „по пѫтищата, невообразаемитѣ изтезания въ

„затворитѣ, изтръгнатитѣ на̀сила признания, бѣ-
„силкитѣ издигнати почти навсѣкѫдѣ, система-
„тичното прѣслѣдване на учителитѣ, оскърбле-
„нията нанесени на уважаеми свещеници, лица
„мирни и челядни, малтретирането на всички по̀-
„много или по̀-малко просвѣтени, образовани или
„що-годѣ заможни хорица въ България — защото
„внушителитѣ и подбудителитѣ на всички тия
„мерзости (abominations) искаха да убиятъ не само
„тѣлото, но още и душата на българския народъ
„—: ето по какъвъ начинъ и съ какви срѣдства
„турското правителство се потруди да накара бъл-
„гарския народъ да усѣти плодоветѣ отъ отваря-
„ната нова за империята ера.

„Възможно ли е, подиръ всичко това, да
„помисли човѣкъ, че тозъ злощастенъ народъ
„трѣбва да бѫде осѫденъ да остане и за напрѣдъ
„подъ унизителното иго, което тежи върху му отъ
„петъ вѣка насамъ? Какво прѣдателско прѣстѫп-
„ление срѣщу човѣчеството е извършилъ тозъ
„народъ, та да заслужва тази участь въ Европа?

„Покоренъ и търпѣливъ прѣзъ дълговрѣмен-
„ното си мѫченичество, тозъ народъ не може
„вече да понесе по-нататъшни мѫки; даже и вър-
„хътъ на злощастията му и на теглилата му биде
„надминатъ; той едва да живѣе половина животъ.
„Понеже не вѣрва, че неговото робство подъ
„турското правителство може да е едно отъ усло-

„рии, на оскърбления и на всѣкакви насилствия, „състоянието на българитѣ не се различава никакъ отъ състоянието на робитѣ.

„Подъ таквозъ иго стене отъ петь вѣка насамъ българскиятъ народъ, който при други условия би могълъ чрѣзъ своето трудолюбие и своя „промишленъ духъ да прѣобърне въ цвѣтуща „градина въ всѣко отношение хубавата страна, „която обитава. Не веднажъ въ тоя вѣкъ отъ „свѣтлина и напрѣдъкъ българскиятъ народъ посрѣдъ теглилата си и своето осамотение се сѣти „трепнатъ отъ радость при една, и най-слаба искрица отъ надѣжда за подобрение неговата участь.

„Всѣкога съ ентусиазъмъ на единъ робъ, „който чака що-годѣ облегчение въ теглилата си, „българскиятъ народъ привѣтствувà новината за „турскитѣ реформи отъ Хати-Шерифа 1839 г. до „най-новитѣ реформаторски обявления. Но колкото пó-голѣмъ бѣше ентусиазмътъ въ тоя случай, толкозъ пó-горчиви и пó-чувствителни бѣха „нечаканитѣ измами на тоя народъ. Достозабѣлѣжително при това е, че тържественитѣ обѣщания за реформи, останали впрочемъ, както се „знае, мъртва буква, имàха всѣкога за послѣдствие още повече да влошатъ отколкото да подобрятъ положението въ България. Злоупотрѣбенията и насилствията отъ всѣкакъвъ родъ се „проявиха подъ друга форма пó-усилени; и кол-

„рантирана отъ великитѣ сили покровителки на „източнитѣ християни: едничкото срѣдство за тоя „народъ да може да заживѣе мирно и да се раз„вива постепенно. Само автономията на българския „народъ при тия условия би могла да го постави „въ състояние да стане чрѣзъ свои собствени „закони и свои собствени сили единъ отъ най„дѣятелнитѣ и най-прилежнитѣ (persévérants) фак„тори на напрѣдъка и на цивилизацията въ из„точна Европа. Въ сжщо врѣме тя би била и „най-здравата гаранция за единъ траенъ миръ въ „пó-голѣмата часть отъ Балканския полуостровъ. „И само тя би могла да прѣдотврати въ бждже „възвръщането на свирѣпствата, които тъй спра„ведливо подигнаха послѣдне гнѣва на образова„ния свѣтъ. Българскиятъ народъ възлага своитѣ „надежди за мирното му освобождение върху „просвѣтенитѣ европейски правителства, просещъ „за тази цѣль мощното имъ слово, благосклонното „имъ спрѣмо него държане, ефикасното имъ „посрѣдничество. Той иска да вѣрва, че слѣдъ „жестокитѣ изпитни, на които биде подвъргнатъ „отъ своитѣ господари, Европа нѣма вече да „остави тия послѣднитѣ да го накаратъ да при„бѣгне къмъ отчаяни постжпки, къмъ пожертву„ване даже на самото си сжществуване.

„Таквизъ сж желанията, таквизъ сж исканията, „които българскиятъ народъ поднася смирено на

„европейскитѣ християнски правителства, съ твърда „надежда, че тия просвѣтени и хуманни правител„ства, каквито и да сѫ политическитѣ съобра„жения, отъ които се водятъ по източния въп„росъ, нѣма никога да извършатъ неправдата съ „оставяне и за напрѣдъ сѫдбинитѣ на българския „народъ на ония, които, слѣдъ като го държаха „толкозъ столѣтия подъ игото на робството, прѣд„приеха послѣдне и съвършеното му изтрѣбване.

„Да се остави и за напрѣдъ силата въ рѫ„цѣтѣ на Турцитѣ за управление на тозъ народъ, „това би значило да се остави той на своя дже„латинъ.

„Европа—християнска и цивилизувана Европа „ще поиска ли това?

„За българския народъ.

„Българскитѣ делегати: *Д. Цанковъ*, *Марко Д. Балабановъ*"

Цариградъ, августъ, 1876 год."

IV.

При лордъ Дерби.

Министръ на външнитѣ дѣла въ Англия.

На 20 септемврия (2 октомврия) понедѣлникъ, часа на 3½ тъкмо, ние се намѣрихме отново въ министерството на външнитѣ дѣла (Foreign Office). Щомъ се обадихме, насъ ни поканиха да влѣземъ при министра. Въ салона, въ който ни заведоха, ние се намѣрихме прѣдъ

единъ личенъ старецъ, изправенъ гърбомъ до една соба, съ израсть възвисока, физиономия на пръвъ погледъ строга, но въ сжщность блага, лице длъгнесто и май плоско, брада и мустаци обръснати до кожа, глава украсена съ гжста бѣловласа коса, облѣкло черно. Той бѣше лордъ Дерби, министърътъ на външнитѣ дѣла въ Велика Британия. Той ни посрѣщна по единъ насърдчителенъ за насъ начинъ въ такъвъ единъ случай. Щомъ влѣзохме въ салона, той направи нѣколко крачки къмъ насъ, поздрави ни като български делегати и любезно ни попита, кой отъ насъ се нарича Цанковъ и кой Балабановъ. Слѣдъ това той ни покани да седнемъ, като сѣдаше и той самъ на единъ фотейлъ. До него дойде та седна и единъ другъ господинъ, срѣдна възрасть, по всѣка вѣроятность секретарь въ подвѣдомственото му министерство. Този господинъ държеше въ ржцѣтѣ си снопъ книжа. Като седнахме всички, лордъ Дерби пое пръвъ думата и каза на французски пословно слѣдньото:

„Имамъ тукъ въ нашитѣ книжа вашия мемоаръ; „вие сте дошли вѣроятно да ни поговорите за съдържа„нието на тоя мемоаръ. Азъ желая да ви изслушамъ".

Секретарьтъ до него държеше въ ржцѣтѣ си както нашия мемоаръ, така и другитѣ писма, съ които бѣхме го придружили.

Ние се попогледнахме единъ другъ съ другаря си, и азъ взехъ думата и казахъ на лордъ Дерби слѣдното:

„Дошли сме въ Англия, Ваше Прѣвъзходителство, да „благодаримъ на английското правителство за участието, „което зима заввеждане нѣкои прѣобразувания въ тур„ската империя, по́-частно пъкъ за усилията, които полага „да се измѣни въ смисълъ на подобрение досегашния редъ „по управлението на България, нашето отечество. Вие зна-

„ете бездруго, Ваше Прѣвъзходителство, какво е положе-
„нието на българския народъ въ тази империя и на какви
„неописуеми злощастия и теглила е изложенъ той въ нея
„отъ нѣколко врѣме насамъ. Българскиятъ народъ раз-
„чита много за подобрение своята участь върху могѫщес-
„твеното английско правителство. Знаемъ, че сѫдбата на
„тоя народъ е тѣсно свързана съ източния въпросъ, който
„днесъ отново занимава тъй сериозно всичкия политически
„свѣтъ, но, колкото сложенъ и да е тоя въпросъ, каквито
„международни интереси и да се прѣплитатъ по него, бъл-
„гарскиятъ народъ се надѣе, че просвѣтенитѣ европейски
„правителства, просвѣтеното английско правителство, всé
„ще могатъ да измислятъ нѣкои срѣдства, за да дойдатъ
„на помощь на тозъ немалочисленъ и трудолюбивъ, но
„злочестъ и отчаянъ народъ въ Европейска Турция, всé
„ще могатъ дó до едно споразумѣние, за да създадатъ на
„тоя народъ едно пó-сносно положение, като се прѣмахне
„веднажъ за всѣкога изпомежду му несносната турска
„администрация. Той се надѣе, че великитѣ европейски
„сили, подписавши парижкия договоръ слѣдъ кръмската
„война, като знаятъ твърдѣ добрѣ, какви задължения
„взе отгорѣ си Турция слѣдъ направенитѣ за нея жертви,
„и колко малко изпълни тя тия си задължения, ще оцѣ-
„нятъ и сега въ своята справедливость достоплачевното
„състояние на тозъ народъ въ тази държава и ще се
„потрудятъ задружно да направятъ всичко възможно, за
„да се тури веднажъ за всѣкога край на несноснитѣ му
„теглà подъ единъ режимъ, осѫжданъ днесъ отъ всички,
„а при това и причина на чести размирици въ ущърбъ
„на самия европейски миръ. Българскиятъ народъ желае
„да се оттърве отъ тоя режимъ, който не е нуждно да
„описваме тукъ прѣдъ Ваше Прѣвъзходителство, и той
„моли за това мѫдритѣ владѣтели и просвѣтенитѣ пра-

„вителства на великитѣ европейски държави. Ето защо, „ето за каква цѣль ни е изпратилъ прѣдъ тѣхъ нещаст- „ниятъ български народъ. Ние молимъ Васъ, молимъ „чрѣзъ Васъ Велико-Британското правителство, молимъ „могжществена Англия да обърне внимание върху не- „сносното положение на тоя народъ и да даде всичкото „си съдѣйствие да се подкрѣпи и приложи мемоарътъ, „който поднасяме на Нейно Величество английската кра- „лица и въ който сж изложени вкратцѣ както оплаква- „нията, така и желанията на народа ни за подобрението „неговата участь“.

Ще забѣлѣжа, че лордъ Дерби изслуша всичко това съ напрегнато внимание. Отъ врѣме на врѣме той или впервaше едритѣ си очи къмъ говорещия и къмъ другаря му или се обръщаше къмъ секретаря си, като че да искаше да се допита до него, дали всичко казано отговаря на съдържанието въ книжата, които стоеха прѣдъ него.

Лордъ Дерби слѣдъ това се обърна къмъ двамата български делегати съ слѣднитѣ думи:

„Както знаете, каза, въ Англия се проявиха много и „голѣми симпатии къмъ вашия народъ; събраха се и още „се събиратъ помощи, за да се изпратятъ въ България. „Ние не сме агентитѣ за тия помощи, но ние нѣма да „прѣнебрѣгнемъ нищо и ще направимъ всичко каквото „зависи отъ насъ, за да могатъ тия помощи да стигнатъ „на мѣстото си и да бждатъ оползотворени колкото се „може по̀-добрѣ и въ полза на пострадалитѣ.

„Относително до положението на народа ви въ „турската империя, ние го знаемъ: но и вие трѣба да „знаете, че ние не сме сами въ източния въпросъ; има и „други държави, които сж сжщо заинтересувани въ него; „въпрѣки всички симпатии, които можемъ да имаме въ

„Англия къмъ българския народъ, ще признаете, че въп-
„росътъ е сложенъ, защото международната политика си „има своитѣ интереси и своитѣ изисквания. Не е тъй „лесно замѣстването турското управление съ друго; въ „всѣки случай, обаче, ние се грижимъ за вашия народъ „и ще гледаме да направимъ каквото е възможно заедно, „разумѣва се, съ другитѣ сили, та да се установи единъ „по́-добъръ редъ въ отечеството Ви, тъй че за напрѣдъ „да стане невъзможно вече възвръщането на злини, как-„вито се извършиха послѣдне въ това ваше отечество. „За тази цѣль ще видимъ да се зематъ и нѣкои добри „прѣдпазителни мѣрки (bonnes précautions); но ние сме „за мира и желаемъ да се постигне нѣщо добро безъ „война, която може да усложни още повече въпроса.“

Поблагодарихме лорду за тия увѣрения и го по-молихме и двама „дано този новъ редъ и тия мѣрки се „приематъ и станатъ дѣло часъ по-скоро, че теглилата „на българския народъ сѫ стигнали до своя връхъ, а „пъкъ турцитѣ всѣкога сѫ обѣщавали, но никога не сѫ „изпълнявали обѣщанията си по отношение къмъ сѫд-„бата на християнскитѣ народонаселения въ империята, „та насъ ни е страхъ да не би и тозъ пѫть да обѣщаятъ „много нѣщо на книга, а на дѣло работитѣ да се каратъ „пакъ по прѣжному. Само натискътъ отъ вънъ, само „външната сила е била за тѣхъ въ състояние да ги на-„кара да отстѫпятъ отъ тази си система. Ние не знаемъ, „какъ мислятъ да постѫпятъ въ настоещия случай ве-„ликитѣ сили, но ги молимъ, молимъ повторно тукъ прѣдъ „Васъ и английското правителство да се застѫпятъ сери-„озно, за да се добие нѣщо дѣйствително въ полза на „нашия мѫченически народъ, да се сдобие той съ едно „свое автономно управление“.

„Тозъ пѫтъ азъ се надѣя, че ще стане нѣщо по́-

..добро и ще се погрижимъ да стане нѣщо по-добро" отвърна лордътъ накжсо.

Слѣдъ това той взе въ ржката си писмото [illegible] кралицата и ни каза: „тукъ имате, гледамъ, и едно писмо до кралицата". „Да, му отговорихме, тя е една покорна просба, съ която счетохме за длъжность да придружимъ мемоара си". „Азъ нѣма да прѣнебрѣгна да и го предамъ", каза лордъ Дерби, като прибави, че той изслуша съ внимание всичко, каквото му изложихме и [illegible] мемоара. „Англия, прибави [illegible] цѣлостьта на турската империя, [illegible] и ще положи всички усилия, [illegible] за да се помогне на народа [illegible] отъ тежкото положение. [illegible]

[illegible]

и съ червенъ фесъ на глава. Той вървѣше бързешката, но, като ни видѣ, той се поспрѣ на минута, изгледа ни вѣжливо, но и съ голѣмо любопитство, отъ главата до петитѣ, па се отправи пакъ бързешкомъ къмъ салона, отъ дѣто ние токо-що бѣхме излѣзли. Като попитахме отъ любопитство и ние прислугата, кой е тоя господинъ, узнахме, че той билъ Мусуросъ паша, турскиятъ дългогодишенъ посланикъ въ Лондонъ. Не зная, дали мога каза, че това бѣше просто случайно съвпадение, но въ всѣки случай това бѣше срѣща отъ най-ненадѣйнитѣ. Турскиятъ посланикъ може би да е искалъ да прѣдотврати нашата ауденция, но закъснѣлъ, както се види.

* * *

Тъй стана и тъй се свърши ауденцията ни при английския министъръ на външнитѣ дѣла (Foreign Office) лордъ Дерби, която ауденция бѣше и първа официална постѫпка по нашата мисия.

V.

Слѣдъ ауденцията.

Читательтъ сега трѣба самъ да се сѣща, въ какво настроение се намѣрихме ние слѣдъ приема ни отъ министра на външнитѣ дѣла въ Англия. Ние се усѣщахме сега като попорасли нѣкакъ нравствено, ние сега сами си придавахме пó-дѣйствителна стойность по нашата мисия, ние като че да съзнавахме въ себе си пò-голѣма нравствена доблесть въ тази си мисия, защото ние бѣхме вече приети и признати като делегати на българския народъ. Приети веднажъ въ Англия, ние не се съмнѣвахме, че ще бѫдемъ приети и отъ правителствата на континенталнитѣ велики сили. Качеството ни на български делегати ние го считахме вече за неоспоримо.

Доволни отъ ауденцията, която имàхме при лордъ Дерби, ние бѣхме не пó-малко доволни и отъ самия фактъ, че бѣхме просто приети и изслушани като прѣдставители на единъ народъ безъ свое правителство и извѣстенъ послѣдне само по своитѣ страдания.

Тъй доволни и съ таквозъ настроение, ние сжщия день, 20 септемврия (2 октомври) вечерьта, часа пакъ по 10, ходихме при директора на Daily News. Той ни посрѣщна съ истинска радость и доволенъ и той самъ отъ успѣха ни, че сме били приети отъ лордъ Дерби. „Това е, ни каза, голѣма сполука, защото сегашното английско правителство, както знаете, е май туркофилско. Подъ натиска на общественото въ Англия мнѣние, което живо съчувствува днесъ къмъ българския народъ, като възстава сжщеврѣменно противъ турскитѣ свирѣпства, то не ще посмѣе вѣроятно да излѣзе да защищава съ оржжие, както въ кръмската война, Турция, а и вашата сега аудиенция ще съдѣйствува може би до нѣкждѣ въ това отношение. Впрочемъ, самъ лордъ Дерби е уменъ и умѣренъ нашъ държавенъ мжжъ и той не отива до крайности. Неговитѣ лични симпатии къмъ Турция въ днешно врѣме сж много съмнителни. Въ всѣки случай, обаче, правителството сега не ще да се закача Турция“. Слѣдъ това директорътъ ни помоли да му дадемъ една бѣлѣжка за нашето свиждане съ лордъ Дерби, което и направихме. Въ сжщо врѣме той ни посъвѣтва да се погрижимъ да се прѣведатъ часъ по-скоро на английски мемоарътъ ни и писмото ни до кралица Виктория, за да се обнародватъ уврѣме както въ Daily News, така и въ други английски вѣстници. По негово пакъ указание ние се отнесохме за тая цѣль до единъ авторитетенъ прѣводачъ, който и извърши подиръ 3—4 деня тоя трудъ срѣщу едно възнаграждение отъ четири английски лири и единъ шелингъ.

На 21 септемврия (3 октомври) *Дейли Нюсъ,* а съвмѣстно съ него и другитѣ Лондонски вѣстници съобщиха нашия приемъ въ министерството на външнитѣ дѣла и нашето свиждане съ лордъ Дерби. За сѫщото писали сѫщия день и много провинциални вѣстници.

И новината за присѫтствието на български делегати въ Лондонъ се разнесе сега съ електрическа бързина въ цѣла Англия. И ние завчасъ се намѣрихме прѣтрупани съ такава работа, че не знаехме кѫдѣ и къмъ кого да се обърнемъ пó-напрѣдъ. Ние бѣхме буквално наводнени отъ телеграми, отъ писма, отъ покани, въ които всички се изказваха горещи симпатии къмъ българския народъ и се привѣтствуваха съчувствено неговитѣ двама делегати, като се похваляваше и лордъ Дерби, за дѣто не отказалъ да приеме тия български делегати. Не пристигахме, отъ друга страна, да посрѣщаме и многобройни посѣтители, които идваха всички да ни сърадватъ, а при това едни да ни даватъ нѣкои свѣдѣния, други да ни упѫтватъ по бѫдещитѣ ни постѫпки въ Англия, трети да ни запознаятъ пò-отблизу съ господствуещото въ онова врѣме настроение въ Англия, мнозина пъкъ да ни посъвѣтватъ, слѣдъ като се прѣдставихме вече прѣдъ английското правителство, да излѣземъ сега да подѣйствуваме и прѣдъ самия английски народъ било съ словото си, било съ перото си, като за тая цѣль идемъ да посѣтимъ, освѣнъ Лондонъ, и единъ-два поне пó-първи градове въ Англия. Излишно е да забѣлѣжа, че всички почти тия посѣтители бѣха отъ либералната партия, която не бѣше тогава на власть, на която, обаче, влиянието бѣше грамадно подъ рѫководството и вдъхновението на великия Гладстонъ, който бѣше развълнувалъ съ своето огнено слово и своето вѣщо перо за изобли-

[illegible] Англия. На всичко това [illegible] чудѣхъ послѣ, чудя [illegible] успѣвахъ да приготвямъ [illegible] безбройни писма, безбройни [illegible] покани, и какъ [illegible] и да изпращамъ [illegible] рано часа на 5 да раз-[illegible] до пладне, а [illegible] отдѣлно на [illegible] съвещание съ другаря си. [illegible] никакъвъ уморъ, азъ [illegible] на разплаканото оте-[illegible] предъ мене. Не зная, [illegible] моята ревность, крѣ-[illegible] и движение безъ [illegible] на други да [illegible] други да молимъ да [illegible] и трѣба за [illegible] ни идваха [illegible] лично, било [illegible] дружества.

[illegible] безъ от-[illegible] писъмце. Ние [illegible] да развѣтимъ [illegible] да спечелимъ. [illegible] изпратени [illegible] признати [illegible] да умет-[illegible] да възбудимъ [illegible] на

[illegible] и други на-[illegible] день и даже

писмо съ подписъ непрочетливъ, но произходещъ отъ единъ извѣстенъ туркофилски клубъ.

Ето това писмо:

„Лондонъ, 4 октомври 1876 год.

Господа Цанковъ и Балабановъ чорбаджии.

Господа,

Вие се прѣдставлявате като делегати на българския народъ. Имайте добрината да ми кажете, на кой народъ сте вие прѣдставители? На оня ли, който е заселенъ въ Ортакьой? На оня отъ източния ли комитетъ? На оня отъ московския и букурещския ли комитетъ, или на оня отъ Робертъ-Колежъ? или, най-послѣ, вие прѣдставлявате оня клетъ и просташки (idiot) народъ, който се остави да бѫде изколенъ въ балканитѣ? Ако прѣдставлявате тоя послѣденъ народъ, имайте доблестьта да покажете вашитѣ пълномощия. Инакъ, вие трѣба да прѣстанете да вършите това, за което нѣмате право.

Азъ съмъ господа,
Вашъ старъ
Bacay Balurca, G. W. Selair".

Но и това писмо ние не рекохме да го оставимъ безъ отговоръ, при всичко че добрѣ вече намъ познати лица ни съвѣтваха да не обръщаме никакво внимание на таквизъ писма и да не се обаждаме за тѣхъ по никой начинъ. Въ отговора, който изпратихме въ казания клубъ съ надписъ по подражание на непрочетливия подписъ, ние не си позволихме ни една горчива дума за автора му, а се мѫчехме да убѣдимъ и него и неговитѣ съмишленици, че работата не стои така, както я схваща той, че турската администрация въ България, добра, може би, по видимому за нѣкои чужденци, чиновници

Доволни отъ ауденцията, която имàхме при лордъ Дерби, ние бѣхме не пó-малко доволни и отъ самия фактъ, че бѣхме просто приети и изслушани като прѣдставители на единъ народъ безъ свое правителство и извѣстенъ послѣдне само по своитѣ страдания.

Тъй доволни и съ таквозъ настроение, ние сѫщия день, 20 септемврия (2 октомври) вечерьта, часа пакъ по 10, ходихме при директора на Daily News. Той ни посрѣщна съ истинска радость и доволенъ и той самъ отъ успѣха ни, че сме били приети отъ лордъ Дерби. „Това е, ни каза, голѣма сполука, защото сегашното английско правителство, както знаете, е май туркофилско. Подъ натиска на общественото въ Англия мнѣние, което живо съчувствува днесъ къмъ българския народъ, като възстава сѫщеврѣменно противъ турскитѣ свирѣпства, то не ще посмѣе вѣроятно да излѣзе да защищава съ орѫжие, както въ кръмската война, Турция, а и вашата сега аудиенция ще съдѣйствува може би до нѣкѫдѣ въ това отношение. Впрочемъ, самъ лордъ Дерби е уменъ и умѣренъ нашъ държавенъ мѫжъ и той не отива до крайности. Неговитѣ лични симпатии къмъ Турция въ днешно врѣме сѫ много съмнителни. Въ всѣки случай, обаче, правителството сега не ще да се закача Турция“. Слѣдъ това директорътъ ни помоли да му дадемъ една бѣлѣжка за нашето свиждане съ лордъ Дерби, което и направихме. Въ сѫщо врѣме той ни посъвѣтва да се погрижимъ да се прѣведатъ часъ по-скоро на английски мемоарътъ ни и писмото ни до кралица Виктория, за да се обнародватъ увврѣме както въ Daily News, така и въ други английски вѣстници. По негово пакъ указание ние се отнесохме за тая цѣль до единъ авторитетенъ прѣводачъ, който и извърши подиръ 3—4 деня тоя трудъ срѣщу едно възнаграждение отъ четири английски лири и единъ шелингъ.

„мемоаръ, отъ който Ваше Величество ще видите, какво „е било прѣзъ цѣли петь столѣтия дѣйствителното със- „тояние на тоя народъ, и какви сж неговитѣ сега же- „лания за бждещата му участь, които смирено подлага „на великитѣ християнски силй въ Европа.

„Госпожо!

„Всрѣдъ своитѣ жестоки страдания, всрѣдъ своитѣ „люти рани, българскиятъ народъ като че да усѣти едно „облегчение при новината, че единъ великъ и великоду- „шенъ народъ, какъвто е английскиятъ народъ въ Ев- „ропа, възмутенъ отъ турскитѣ свирѣпства, извършени „въ България, — свирѣпства, които не само населението „разсипаха, но прѣобърнаха въ прахъ и пепелъ и селата, „въ които живѣе, и нивята, които полива съ пота си, „— се заинтересувалъ живостно въ злощастията на тозъ „злочестъ български народъ, протестиралъ високо про- „тивъ авторитѣ имъ и прибързалъ да дойде и инакъ на „помощь на тъй жестоко пострадавшитѣ. Това всичко не „се забави, госпожо, да всели въ народа ни надеждата, „че неговата участь ще бжде подобрена; и тази именно „надежда възбуди въ него мисъльта за поднасяне единъ „мемоаръ на християнскитѣ въ Европа владѣтели.

„Госпожо!

„Хиляди човѣшки създания, хиляди вдовици и си- „рачета, спасени чрѣзъ английското човѣколюбие, бла- „гославятъ името на Англия. Тѣ благославятъ сжщо и „името на Ваше Величество, която сте извикана отъ Бо- „жието Провидѣние да бждете прѣвъзлюблената кралица „на такъвъ великъ народъ. Българскиятъ народъ обаче, „Госпожо, не ще може ни да отдъхне, ни да миряса въ „бждеще, ако неговитѣ желания, изразени въ поменатия „мемоаръ, не се вематъ въ внимание отъ европейскитѣ

„владѣтели, покровители на християнскитѣ народи въ „истокъ. Да „се оставятъ българитѣ въ настоящето имъ „робско състояние, това би значило да се прѣдадатъ отново на тѣхнитѣ палачи. Ваше Величество, на която „миролюбивитѣ и человѣколюбиви чувства служатъ за „примѣръ на цѣлъ единъ народъ, не можете допусна, не „можете пожелай такова нѣщо; напротивъ, Ваше Величество не само ще подѣйствува въ тоя случай по начинъ, „щото и просвѣтеното Ви правителство да сподѣли Вашитѣ чувства отъ справедливость, но на Ваше Величество ще бъде още угодно да му вдъхне милость и „съжаление къмъ единъ злочестъ християнски народъ, та „да подкрѣпи и то съ всичкото си влияние желанията „на тоя народъ, изказани въ меморара, който имаме честь „да поднесемъ на Ваше Величество.

„Господарко!

„Велика царица на великъ народъ, бъдете и великодушна покровителка на единъ народъ, който стене „петь вѣка сгонбтия подъ едно жестоко варварско владичество. Това ще бъде за Ваше Величество още една „славна титла, прибавена къмъ величието на Вашето и „бѣбнаго достославното царуване.

„Имаме честь, Господарко, да бъдемъ на Ваше Величество най-покорни, най-послушни и най-прѣданни слуги:

Д. Цанковъ,
Марко Д. Балабановъ,
български депутати.

Лондонъ, 24-и септемврий 1876 г.

Благодарителенъ адресъ до английския народъ,

отправенъ до издателя на в. „Daily News".

„Уважаемий Господине,

„Дошли сме въ Лондонъ да поднесемъ на Нейно „Величество Английската Кралица единъ мемоаръ отъ „страна и въ името на българския народъ. Въ сжщо „врѣме обаче ние бързаме да извършимъ и друга една „немаловажна и належаща длъжность.

„Опълномощени сме, господине, да изразимъ по „най-тържественъ начинъ голѣмата и дълбока признател-„ность на нашия народъ къмъ великия английски народъ „за горещитѣ му и сърдечни симпатии къмъ България, „отъ когато узна той на какви свирѣпства бѣше изложена „тя отъ страна на фанатизираното турско население, „покровителствувано въ своитѣ злодѣяния отъ редовната „войска и въоржжено по заповѣдь на самото турско „правителство, тъй тържествено прието прѣди двадесеть „години да участвува и то като членъ въ европейския „концертъ наравно съ другитѣ европейски правителства.

„Колкото бѣдствията и свирѣпствата, на които бѣ „изложенъ нашътъ злочесть народъ, бѣха грамадни и „неимовѣрни, толкозъ пò-живи и пò-силни бѣха и изра-„зенитѣ въ тоя случай отъ английския народъ чувства „отъ възмущение противъ виновницитѣ на извършенитѣ „злини и отъ симпатия къмъ жертвитѣ. Свирѣпствата, „извършени въ България, произведоха ужасъ въ цѣлия „цивилизуванъ свѣтъ. Но онова, което е отъ естество да „произведе друго очудване въ свѣта, то е благодѣтел-„ното настроение и человѣколюбивото съчувствие, което „се изявява по тоя случай въ Англия тъй тържествено „къмъ единъ тъй безчеловѣчно мжченъ народъ. Тѣзи

на турска служба или търговци подъ покровителството на чуждитѣ консули, е инакъ просто нетърпима, че българинътъ, най вече по селата, е просто робъ на турчина, па и прѣдметъ на прѣзрѣние отъ него, че българскиятъ народъ заслужва по своитѣ неописуеми теглила съчувствието на всѣки цивилизуванъ човѣкъ въ Европа, че той се уповава на християнска Европа, за да бѫде избавенъ отъ турското политическо иго.

Въ всѣки случай писмото съ непрочетливия подписъ бѣше едно изключение. Симпатичнитѣ, насърдчителнитѣ и утѣшителнитѣ писма, телеграми и посѣщения не прѣставаха. Безъ да обръщаме въ тия минути внимание на висшата английска политика, ние бѣхме дълбоко трогнати отъ тия съчувствени изявления. Въ благодарностьта си ние рѣшихме да отправимъ чрѣзъ печата едно благодарително писмо къмъ английската публика. И още сѫщия день азъ седнахъ та съчинихъ това писмо. За да не се повръщамъ къмъ това писмо, както и къмъ писмото до кралицата, азъ ги помѣстямъ и тѣхъ тука, при всичко че тѣ се обнародваха въ вѣстницитѣ, както и помѣстениятъ по̀-горѣ мемоаръ, малко подиръ датата, въ която се намирамъ тука.

VI.

Писмо до английската кралица и благодарителенъ адресъ до английския народъ.

До Нейно Кралевско Величество Английската Кралица Виктория.

„Госпожо!

„Опълномощени отъ българския народъ, на когото „злощастията станаха извѣстни по цѣлия свѣтъ, ние „имаме честь да прѣдставимъ на Ваше Величество единъ

„видѣхме млади и благородни госпожи и госпожици да „работятъ за сирачетата на България. Не е ли, уважаеми „господине, всичко това едно величествено зрѣлище, „което показва, че въ Англия човѣколюбието и хрис- „тианската благотворителность не сж праздни думи?

„Ако това зрѣлище възбужда другадѣ удивление, „въ България то покрътва и разплаква всички страдалци, „и тѣ всѣкога ще си наумѣватъ това зрѣлище съ приз- „нателность, защото и отъ сега още то съживи надеж- „дитѣ имъ за по́-добра участь. Къмъ васъ, господине „редакторе, къмъ вашия уважаемъ вѣстникъ, който за- „служи тъй много съ излагането прѣдъ свѣта ужаситѣ, „извършени въ България, къмъ васъ прибѣгваме, за да „запознаемъ английския народъ съ чувствата отъ благо- „дарность на тъй много и тъй жестоко изпитания нашъ „народъ. Молимъ ви, прочее, да бждете тъй добъръ да „обнародвате въ вѣстника си тия нѣколко редове, за да „види голѣмата английска публика отъ какви чувства е „въодушевенъ къмъ нея тоя народъ. Той нѣма никога „да забрави симпатиитѣ, които му засвидѣтелствуваха „англичанитѣ прѣзъ това послѣдньо врѣме — врѣме отъ „тежки изпитни и тежки мжки. Хиляди човѣшки сж- „щества, обречени отъ гладъ и други неописуеми бѣд- „ствия на смърть, сж вече спасени, и на английския „народъ ще сж длъжни тѣ въ голѣмъ размѣръ за оста- „тъка отъ живота си.

„Дано съ Божията помощь желанието на тозъ на- „родъ да види освободена нашата нещастна страна се „увѣнчае съ успѣхъ, желание проявявано по сжщия тър- „жественъ начинъ, по какъвто се изказватъ и симпати- „итѣ му! Дано това се сбждне колкото е възможно по́- „скоро! Това ще бжде, нѣма никакво съмнѣние, и най- „доброто възнаграждение за всички симпатии и всички

„трудове, които изявява и полага днесъ тозъ народъ за „България.

„Ние не сме посветени въ тайнитѣ на европейската „дипломация, та не знаемъ, въ какво положение ще се „постави за напрѣдъ нашиятъ народъ слѣдъ извѣстнитѣ „вече събития. Но, ако нѣкога българитѣ въздъхнатъ „свободно; ако сполучатъ тѣ единъ день да се отърватъ „отъ робското иго, което тежи върху имъ петь столѣтия; „ако тѣ придобиятъ правото да живѣятъ, не като народъ „отъ роби, а като свободенъ народъ съ свое самоуправ„ление: честьта отъ тая сполука ще се дължи въ голѣма „часть и на благородния английски народъ. Ние пов„торно му благодаримъ въ името на нашия.

„Най-послѣ молимъ и васъ лично, уважаеми госпо„дине, да приемете изражението на дълбоката призна„телность отъ страна на нашия народъ за интереса, който „взе вашиятъ вѣстникъ въ сѫдбата на тоя народъ, а „чрѣзъ тоя сериозенъ органъ вие заинтересувахте и цѣла „Европа въ неговитѣ мѫки и страдания.

„При това, понеже тази благодарность се отправя „отъ името на единъ народъ къмъ другъ единъ народъ, „английския, то, при невъзможностьта ни да се отнесемъ „до всички английски вѣстници, ще ли ни позволите да „ги помолимъ тукъ чрѣзъ васъ да бѫдатъ тъй добри „да обнародватъ и тѣ тозъ нашъ благодарителенъ адресъ „къмъ английския народъ, и това толкозъ пò-много, че „тѣ всички, кой пò-много, кой пò-малко, се заинтересу„ваха въ нашата народна участь?

„Оставаме, уважаеми господине, съ дълбоко по„читание ваши прѣданни слуги:

Български делегати { *Д. Цанковъ,*
Марко Д. Балабановъ."

Сѫщия день, 21 септемврия (3 октомври), ние зехме та изпратихме по единъ екземпляръ отъ мемоара си до по̀-извѣстнитѣ френцузски и нѣмски вѣстници, като Journal des Débats, La France, le Temps и др. въ Парижъ, Le Nord въ Брюкселъ, Allgemeine Zeitung въ Мюнхенъ и пр., като го придружихме и съ писмо до директоритѣ имъ. Писахме сѫщо и до г.-Каница въ Виена, за да му съобщимъ, какъ бѣхме приети отъ лордъ Дерби, толкозъ по̀-много, че той се съмнѣваше въ Виена за нашия приемъ отъ правителствата.

Надвечеръ пристигна отъ Манчестеръ младиятъ г-нъ Георги Тотьо, сега чиновникъ въ Българската народна банка, за да ни види и ни съобщи радостьта на всички наши приятели въ тоя градъ за приема ни отъ лордъ Дерби, приемъ, за който тия, както казахъ по̀-горѣ, бѣха направили каквото можаха.

VII.

Посѣщения и покани.

22 септемврия (4 октомврия), срѣда.

Този день, слѣдъ прочитане и отговаряне на разни писма, ние часа между 12 и 1, както бѣха ни казали, ходихме при г. Форстера, единъ отъ най-виднитѣ и найвлиятелнитѣ Гладстонови привърженици и сътрудници въ английския парламентъ. Форстеръ, при когото се прѣдставихме съ едно прѣпорѫчително писмо отъ единъ нашъ новъ приятель, ни прие твърдѣ лъскаво. Той ни каза, че знаялъ всичко за извършенитѣ отъ турцитѣ свирѣпства въ България, които възмутили и възмущавали още всички безпристрастни лица въ Англия. Прѣди тия свирѣпства обаче той слушалъ, ни каза, че бълга-

„чувства подигатъ кредита на цивилизацията, подигатъ „стойностьта на човѣшкия родъ. И ако е нужда да се „повърнемъ столѣтия назадъ, за да търсимъ въ лѣтописитѣ на Европа — въ случай, че би се намѣрилъ — „примѣръ отъ ужаси, на каквито стана театъръ България, „то ще бѫде еднакво трудно да намѣримъ въ тия отдалечени врѣмена и таквозъ рѣдко зрѣлище, каквото „прѣдставлява днесъ на свѣта английскиятъ народъ по „случай на извършенитѣ въ България свирѣпства. Английскиятъ печатъ, тъй право нареченъ въ Англия четвъртата власть, даде пръвъ знака; английскиятъ народъ се „подигна; публични събрания хванаха да се свикватъ едно „подиръ друго; краснорѣчиви и влиятелни оратори се явяваха да говорятъ въ тия събрания; навсѣкждѣ се чуваха, „отъ една страна, викове отъ възмущение, отъ друга, „живи изражения на симпатии къмъ пострадалитѣ; по „това движение, което разклащаше страната, дойдоха та „прибавиха своето съдѣйствие по единъ или по другъ „начинъ държавни мѫже отъ велика стойность и тежъкъ авторитетъ; просвѣтени личности ставаха да поддържатъ съ перо вика на народа за подобрението „участьта на злочестия народъ, страданията на когото сѫ „дали поводъ на това общо почти вълнение; черкови и „капели ечаха съ молитви къмъ Всевишняго да улегчи „болкитѣ на българитѣ; дружества се съставиха за събиране помощи и доставяне облегчение на безбройнитѣ „жертви; английската благотворителность, и така пословична, се показа и тукъ неизтощима; госпожи отъ всѣка „възрасть принесоха волно своитѣ услуги, за да могатъ „чрѣзъ своето самопожертвуване да подпомогнатъ на „това благотворително дѣло. Ние сами лично чухме вашитѣ черкови да ехтятъ съ трогателни пѣсни за нашата „злощастна страна, и ние сами съ собственитѣ си очи

„видѣхме млади и благородни госпожи и госпожици да „работятъ за сирачетата на България. Не е ли, уважаеми „господине, всичко това едно величествено зрѣлище, „което показва, че въ Англия човѣколюбието и хрис-„тианската благотворителность не сѫ праздни думи?

„Ако това зрѣлище възбужда другадѣ удивление, „въ България то покрътва и разплаква всички страдалци, „и тѣ всѣкога ще си наумѣватъ това зрѣлище съ приз-„нателность, защото и отъ сега още то съживи надеж-„дитѣ имъ за по́-добра участь. Къмъ васъ, господине „редакторе, къмъ вашия уважаемъ вѣстникъ, който за-„служи тъй много съ излагането прѣдъ свѣта ужаситѣ, „извършени въ България, къмъ васъ прибѣгваме, за да „запознаемъ английския народъ съ чувствата отъ благо-„дарность на тъй много и тъй жестоко изпитания нашъ „народъ. Молимъ ви, прочее, да бѫдете тъй добъръ да „обнародвате въ вѣстника си тия нѣколко редове, за да „види голѣмата английска публика отъ какви чувства е „въодушевенъ къмъ нея тоя народъ. Той нѣма никога „да забрави симпатиитѣ, които му засвидѣтелствуваха „англичанитѣ прѣзъ това послѣдньо врѣме — врѣме отъ „тежки изпитни и тежки мѫки. Хиляди човѣшки сѫ-„щества, обречени отъ гладъ и други неописуеми бѣд-„ствия на смърть, сѫ вече спасени, и на английския „народъ ще сѫ длъжни тѣ въ голѣмъ размѣръ за оста-„тъка отъ живота си.

„Дано съ Божията помощь желанието на тозъ на-„родъ да види освободена нашата нещастна страна се „увѣнчае съ успѣхъ, желание проявявано по сѫщия тър-„жественъ начинъ, по какъвто се изказватъ и симпати-„итѣ му! Дано това се сбѫдне колкото е възможно по́-„скоро! Това ще бѫде, нѣма никакво съмнѣние, и най-„доброто възнаграждение за всички симпатии и всички

ритѣ въ послѣдньо врѣме били напрѣднали доста много въ Турция, че тя имъ дарила черковно управление, а при това, че тѣ се пообогатили. Какъ е възможно, му казвали нѣкои, да стане всичко това, ако турското правителство е било дѣйствително тъй злѣ и тъй враждебно настроено противъ българския народъ, както го прѣдставляватъ? — На това ние му отговорихме, че българитѣ наистина се посъбудиха като народъ и понапрѣднаха отъ нѣкое врѣме насамъ, а нѣкои си достигнаха и до едно доста добро материялно състояние, но това е плодъ на тѣхното отъ никого неоспорвано трудолюбие. При това напрѣдъкътъ имъ е напрѣдъкъ въ сравнение само съ турското население, което е лѣниво и което гледа да се хрантути на гърба на българина. Безъ съмнѣние, като се зематъ прѣдъ видъ добритѣ качества на българина и неговото опорито трудолюбие, не е никакъ чудно, че той е понапрѣдналъ, но напрѣдъкътъ на българитѣ щѣше безъ друго да бѫде много пó-голѣмъ въ всѣко отношение, ако да не се угнетѣваха всѣчески отъ турската администрация, па и отъ самото турско население. — Форстеръ засегна послѣ въпроса за границитѣ на една автономна България, за осѫществението на която той не се май съмнѣваше, и самъ каза, че той разумѣва таквизъ граници най-много до кѫдѣ Одринско и до кѫдѣ Рилска планина, но не и пó-нататъкъ, че тукъ се сблъскватъ, каза, твърдѣ много международни интереси и въпросътъ се прѣплита. Силитѣ, каза, сѫ длъжни да държатъ смѣтка за интереситѣ и на другитѣ вамъ съсѣдни народи. Той ни насърдчи послѣ въ мисията ни, която, ни каза, ще се увѣнчае съ успѣхъ, защото, до колкото той знаялъ, силитѣ били наклонни да направятъ нѣщо за България. Той ни помоли да идемъ да го видимъ още веднажъ подиръ 2 седмици.

* * *

Сѫщия день надвечерѣ насъ ни наводниха отново безбройни писма и телеграми вслѣдствие на обнародването въ вѣстницитѣ благодарителното ни писмо до английската публика.

Впечатлението, което произведе тази публична благодарность къмъ английската публика, бѣше живо и отъ най-благоприятнитѣ. Отъ тукъ се разбира, защо ние бѣхме наводнени сега съ безброй писма и телеграми. Съ тѣхъ постѫпихме както и съ другитѣ. Ни едно почти не оставихме безъ отговоръ.

* * *

На 23 септемврия (5 октомврия) ние получихме твърдѣ рано писма отъ единъ комитетъ, който приготвювалъ единъ голѣмъ митингъ за въ полза на България. Писмата носѣха подписа на E. Walker. Съ тѣхъ бѣхме канени да идемъ да присѫтствуваме на митинга, който имаше да стане сѫщия день. При всичкото ни жарко желание да идемъ на тоя митингъ, ние бѣхме принудени да отклонимъ тази любезна и настойчива покана, защото бѣхме прѣтрупани съ друга безотлагателна работа. Написахме обаче и изпратихме уврѣме до прѣдседателя на комитета едно писмо, съ което, като се извинявахме, че не ни е възможно да присѫтствуваме на митинга, благодарихме не само за поканата, но и за самия митингъ, свиканъ отъ комитета за въ полза на България. Това наше благодарително писмо било прочетено послѣ въ самия митингъ при живи рѫкоплѣскания отъ страна на събранитѣ. — Сѫщия денъ часа кѫдѣ 11 пр. пладне дойде при насъ секретарьтъ отъ комитета на централния митингъ въ City и Westminster, за да ни покани да идемъ на другия день, петъкъ, въ този комитетъ, дѣто щѣли

да ни причакатъ и да ни посрѣщнатъ съ радость и съ съчувствие. Приехме тази покана съ благодарность и обѣщахме сега, че ще идемъ. — Надвечеръ дойде та ни посѣти единъ майоръ, major de Winton, който билъ въ кръмската война на Севастополъ. Той ни се прѣпоржчи самъ и се разприказа съ насъ като единъ старъ познайникъ. Малко смѣшенъ въ приказкитѣ си, той осждаше както турцитѣ, така и приятелитѣ имъ въ Европа. Той вѣрвалъ всичко, каквото се писало и за тѣхното поведение въ България, защото ги познавалъ, казваше, отблизу. Той ни пожела отъ сърдце пъленъ успѣхъ въ нашата мисия и изказа надежда, че турцитѣ ще бждатъ въ тоя случай наказани както трѣба, че втора кръмска война било нѣщо немислимо вече. Съ естествена прѣдпазливость прѣдъ този инакъ намъ неизвѣстенъ и отъ никждѣ непрѣпоржчанъ воененъ господинъ, ние му поблагодарихме за посѣщението, съ което ни почете, както и за съчувствието, което изказваше къмъ нашия народъ, и тъй се свърши и тази малко странна визита.

Между всичко това, ние не забравяхме, че една отъ първитѣ ни длъжности, слѣдъ прѣдставянето ни при Лордъ Дерби, бѣше да идемъ да видимъ Гладстона — да видимъ, съ други думи, въ негово лице тъй живо съчувствующата къмъ България опозиция, която, както се знае, въ Англия е единъ видъ не само бждеще, но и второ май правителство, и която при мощния гласъ на знаменития си водитель бѣше страшно възстанала противъ Турция за извършенитѣ въ България свирѣпства. За безотлагателното ни срѣщане съ Гладстона насъ ни бѣха посъвѣтвали и всички лица, съ които бѣхме успѣли да се запознаемъ до сега. И ние сжщия день 23 септемврия (5 октомврия) се отнесохме съ писъмце до него, съ което го молѣхме да ни увѣдоми, кога и кждѣ мо-

жемъ да му се прѣдставимъ. Гладстонъ отсѫтствуваше тия дни отъ Лондонъ, та и отговорътъ му не можеше да дойде тъй скоро. Ще прибавя тукъ, че въ писъмцето ни до него азъ приложихъ и едно частно прѣпорѫчително, което имá добрината да ми даде горѣпоменатиятъ Генадий, управляющиятъ еллинското въ Лондонъ посолство. Ето въ какъвъ случай ми помогна познанството ми съ тоя господинъ въ Цариградъ, както забѣлѣжихъ пó-горѣ. Какъ се отзовà Гладстонъ на писъмцето ни, ще разкажа пò-долу.

VIII.

При лондонския лордъ Меръ (кметъ).

На 24 септемврия (6 октомврия), петъкъ, часа на 10 прѣди пладне дойде да ни посѣти прочутиятъ въ онова врѣме ораторъ въ митингитѣ, които ставаха въ Лондонъ въ полза на България, именно г. Мериманъ (Meriman), за когото бѣхме и сами чели нѣщо по вѣстницитѣ, а бѣхме и прѣдувѣдомени отъ нѣкои приятели, че той ще дойде и самъ да ни види лично. Той ни каза, че като прѣдсѣдатель на централния комитетъ въ City и Wesminster за тогавашнитѣ митинги пожелалъ да дойде самъ лично при насъ за да ни заведе и ни прѣдстави прѣдъ членоветѣ на тоя комитетъ, и послѣ всички наедно да ни заведатъ и ни прѣдставятъ на лондонския лордъ Меръ (кметъ). Това и стана. Часа точно на 12 ние бѣхме въ тоя многочлененъ комитетъ, дѣто ни посрѣщнаха и приеха съ най-голѣма учтивость и съ най-горещи симпатии. Тукъ ни задържаха часа до 1½ сл. пладне. Послѣ тръгнахме майтържествено да идемъ при лордъ Меръ, при когото и стигнахме подиръ малко. Не мога описа чувствата, отъ които бѣхме въодушевени при вѣжливото ни посрѣщане и приемане тука отъ прѣдставителя на най-многолюдната

столица въ Европа, какъвто е Лондонъ. Лордъ Меръ бѣше крайно любезенъ къмъ насъ. Щомъ ни прѣдставиха прѣдъ него, ние му поблагодарихме отъ страна на българския народъ за симпатиитѣ, които се изявиха както въ цѣла Англия, така особено и въ Лондонъ, къмъ тоя народъ при всеизвѣстнитѣ вече негови тегла и мѫки. „Българскиятъ народъ, прибавихъ да кажа дословно на „лордъ Меръ, се надѣе, че тия симпатии ще му помогнатъ още и за неговото политическо възраждане. Малкитѣ народи иматъ нужда отъ голѣмитѣ. Чрѣзъ тѣхъ „и чрѣзъ тѣхната помощь могатъ и тѣ да очакватъ една „пó-добра участь“.

Лордъ меръ, като поблагодари и той правъ на българскитѣ делегати за изказанитѣ чувства отъ благодарность, каза още, че лондонското народонаселение всѣкога се е притичало на помощь на бѣднитѣ и страждущитѣ. И въ тоя случай то изпълни длъжностьта си къмъ единъ народъ, страданията на когото възбуждатъ въ цѣла Англия живо и искренно съчувствие. Той се надѣе, ни каза, че българскиятъ народъ ще се сдобие съ едно пò-добро положение, но това вече било работа на политиката, на дипломацията, на великитѣ сили.

На раздѣлата ни съ него, лордъ Меръ ни покани да идемъ, часа на 4 слѣдъ пладне въ събранието на градския съвѣтъ дѣто имало да се обсѫди въпросътъ за събранитѣ и събиранитѣ още помощи за България, найвече за начина, по който тия помощи могатъ да достигнатъ сигурно тамъ, дѣто дѣйствително има нужда отъ такива.

На уречения часъ ние бѣхме въ този градски съвѣтъ, пълно събрание отъ прѣдставители на многолюдния градъ. Слѣдъ учтивото ни и симпатично и тукъ приемане, попитаха ни като на какви срѣдства бихме указали и ние както

жемъ да му се прѣдставимъ. Гладстонъ отсѫтствуваше тия дни отъ Лондонъ, та и отговорътъ му не можеше да дойде тъй скоро. Ще прибавя тукъ, че въ писъмцето ни до него азъ приложихъ и едно частно прѣпорѫчително, което имá добрината да ми даде горѣпоменатиятъ Генадий, управляещиятъ еллинското въ Лондонъ посолство. Ето въ какъвъ случай ми помогна познанството ми съ тоя господинъ въ Цариградъ, както забѣлѣжихъ пó-горѣ. Какъ се отзовà Гладстонъ на писъмцето ни, ще разкажа пò-долу.

VIII.

При лондонския лордъ Меръ (кметъ).

На 24 септемврия (6 октомврия), петъкъ, часа на 10 прѣди пладне дойде да ни посѣти прочутиятъ въ онова врѣме ораторъ въ митингитѣ, които ставаха въ Лондонъ въ полза на България, именно г. Мериманъ (Meriman), за когото бѣхме и сами чели нѣщо по вѣстницитѣ, а бѣхме и прѣдувѣдомени отъ нѣкои приятели, че той ще дойде и самъ да ни види лично. Той ни каза, че като прѣдсѣдатель на централния комитетъ въ City и Wesminster за тогавашнитѣ митинги пожелалъ да дойде самъ лично при насъ за да ни заведе и ни прѣдстави прѣдъ членоветѣ на тоя комитетъ, и послѣ всички наедно да ни заведатъ и ни прѣдставятъ на лондонския лордъ Меръ (кметъ). Това и стана. Часа точно на 12 ние бѣхме въ тоя многочлененъ комитетъ, дѣто ни посрѣщнаха и приеха съ най-голѣма учтивость и съ най-горещи симпатии. Тукъ ни задържаха часа до 1½ сл. пладне. Послѣ тръгнахме май-тържествено да идемъ при лордъ Меръ, при когото и стигнахме подиръ малко. Не мога описа чувствата, отъ които бѣхме въодушевени при вѣжливото ни посрѣщане и приемане тука отъ прѣдставителя на най-многолюдната

столица въ Европа, какъвто е Лондонъ. Лордъ Меръ бѣше крайно любезенъ къмъ насъ. Щомъ ни прѣдставиха прѣдъ него, ние му поблагодарихме отъ страна на българския народъ за симпатиитѣ, които се изявиха както въ цѣла Англия, така особено и въ Лондонъ, къмъ тоя народъ при всеизвѣстнитѣ вече негови тегла и мѫки. „Българскиятъ народъ, прибавихъ да кажа дословно на „лордъ Меръ, се надѣе, че тия симпатии ще му помог-„натъ още и за неговото политическо възраждане. Мал-„китѣ народи иматъ нужда отъ голѣмитѣ. Чрѣзъ тѣхъ „и чрѣзъ тѣхната помощь могатъ и тѣ да очакватъ една „по́-добра участь".

Лордъ меръ, като поблагодари и той правъ на българскитѣ делегати за изказанитѣ чувства отъ благодарность, каза още, че лондонското народонаселение всѣкога се е притичало на помощь на бѣднитѣ и страждущитѣ. И въ тоя случай то изпълни длъжностьта си къмъ единъ народъ, страданията на когото възбуждатъ въ цѣла Англия живо и искренно съчувствие. Той се надѣе, ни каза, че българскиятъ народъ ще се сдобие съ едно пò-добро положение, но това вече било работа на политиката, на дипломацията, на великитѣ сили.

На раздѣлата ни съ него, лордъ Меръ ни покани да идемъ, часа на 4 слѣдъ пладне въ събранието на градския съвѣтъ дѣто имало да се обсѫди въпросътъ за събранитѣ и събиранитѣ още помощи за България, най-вече за начина, по който тия помощи могатъ да достигнатъ сигурно тамъ, дѣто дѣйствително има нужда отъ такива.

На уречения часъ ние бѣхме въ този градски съвѣтъ, пълно събрание отъ прѣдставители на многолюдния градъ. Слѣдъ учтивото ни и симпатично и тукъ приемане, попитаха ни като на какви срѣдства бихме указали и ние както

за сигурното изпращане, така и за справедливото раздаване между нуждаещитѣ се тия помощи. Ние посочихме на Екзархията въ Цариградъ, на Пловдивската митрополия и другитѣ, както и на мѣстни нѣкои общини, като дадохме и имената на нѣкои отъ тѣхъ. Тукъ лордъ Меръ, който прѣдседателствуваше това събрание, се обърна вѣжливо къмъ насъ и ни попита, цѣла България ли прѣдставляваме ние или извѣстна само часть отъ нея, и дали, и въ единия и въ другия случай, ние имаме нужднитѣ прѣпоръчителни писма. Запитване не до тамъ безосновно, най-вече като се разискваше такъвъ важенъ въпросъ за изпращане и раздаване въ България достатъчни суми, събрани отъ волни помощи, но запитване, на което отговорътъ отъ насъ не можеше да се даде тъй лесно съ една двѣ думи. Ограничихме се да кажемъ, че ние сме делегати на цѣлия български народъ, че за това ние имаме редовни писма, съ силата на които можахме да се прѣдставимъ и прѣдъ самия лордъ Дерби, че нашата мисия не е да търсимъ приврѣменни помощи за сега пострадалитѣ отъ турскитѣ свирѣпства, а да ходатайствуваме прѣдъ великитѣ сили да оттърватъ веднажъ за всѣкога българския народъ отъ турското иго, отъ турскитѣ злини. Колкото за помощитѣ, които се събиратъ за жертвитѣ на тия турски свирѣпства, ние благодаримъ отъ страна на нашия народъ, но за тѣхъ ние не можемъ вземе никаква отговорность отгорѣ си, а посочваме само пѫтя, по който би могли тѣ да стигнатъ тамъ, дѣто наистина сѫ необходими. Слѣдъ тоя отговоръ и тия обяснения лордъ Меръ ни поблагодари отъ страна на съвѣта за показания отъ насъ пѫть, каза ни че тѣ ще си послужатъ за тая цѣль и съ английскитѣ консули, дѣто ги има, пожела ни послѣ пакъ успѣхъ въ нашата мисия, като прибави да каже и тукъ, че колкото за освобождението на България отъ турското иго, това

е вече работа на политиката и на дипломацията, но че той се надѣе, какво тѣ ще измислятъ и ще направятъ каквото трѣба за подобрение участьта на нашия народъ.

Тъй се свърши приемътъ ни въ лондонския градски съвѣтъ.

* * *

Вечерьта сѫщия день ние бѣхме на госте у горѣпоменатия г. Мериманъ, който бѣ поканилъ въ тоя случай много негови приятели и единомисленици, всички отъ либералната Гладстонова партия, и всички готови да ни услужатъ за успѣха на българското дѣло. Г-нъ Мериманъ стоеше, по дѣятелность, първъ между тѣхъ съ готовность всѣкога да иде да тропне навсѣкждѣ, да ни заведе навсѣкждѣ, дѣто мислѣше, че може да има и най-малката полза за това дѣло. Той бѣше първъ, който самъ или чрѣзъ своя младъ синъ Артюръ или и чрѣзъ други свои близки приятели припкаше, когато бѣ нужда, до разнитѣ редакции на лондонския печатъ било за даване свѣдѣния, било за обяснения по нашето прѣбиване въ Лондонъ и по нашата мисия изобщо. На това му помагаше и неговата съпруга, жена просвѣтена и съ черти на рѣшителность.

IX.

У г. Janson въ Ритшмондъ.

На 25 септемврия (7 октомврия), сѫбота, насъ дойде да ни посѣти единъ англичанинъ търговецъ, на име Janson, прѣпорѫченъ отъ единъ нашъ добъръ познайникъ. Той дошълъ, ни казваше, както отъ своя страна, така и отъ страна на жена си, да ни земе още сѫщия день и да ни заведе у дома си въ лондонската околность Richmond, за да прѣкараме тамъ заедно света недѣля-

а въ понедѣлникъ сутриньта пакъ да се върнемъ заедно съ него въ Лондонъ по работата си. Г-нъ Janson бѣше единъ много приятенъ, много вѣжливъ, много услужливъ, много плѣнителенъ, па и крайно честенъ и човѣколюбивъ господинъ. Искреностьта му се обрисуваше въ лицето му и се четѣше въ думитѣ му. Той бѣше просто поразенъ отъ новинитѣ за теглата на българския народъ и бѣ всецѣло прѣданъ на оная партия, която подъ знамето на Гладстона ратуваше въ Англия за България противъ възмутителния турски режимъ въ нея. Прѣдъ тоя добъръ, искрененъ, почтенъ и услужливъ господинъ ние не се подвоумихме ни минута. Той ни вдъхна абсолютно довѣрие. Ние на драго сърдце приехме поканата му. И надвечеръ часа кждѣ 5 г. Janson дойде та ни взе въ едни хубави кола и ни отведе прѣзъ огромния Лондонъ и покрай рѣка Таимсъ за у дома си въ Ритшмондъ. На пжтя вънъ отъ града, на едно мѣсто почти безлюдно, той спрѣ внезапно колата, слѣзе мълкомъ отъ тѣхъ, упжти се тичешкомъ къмъ брѣга, съблѣче се тамъ бърже-бърже, втргна се недвусмислено въ рѣката, поразплиска живостно съ ржцѣ и крака водата по всички направления, изплува послѣ читавъ пакъ на брѣга, облѣче се тамъ мигновенно, дотече се до насъ отново съ лице прѣсноросато, качи се засмѣнъ на колата, като даваше сжщеврѣменно знакъ на кучера да кара сега безспирно. Таквазъ студена баня той зималъ всѣкога, и зимѣ и лѣтѣ, кога му се случвало да мине отъ тука, ни казваше на пжть съ извинение, за дѣто станало така нужда да почакаме малко.

Не мога описа радостьта, съ която ни посрѣщна г-жа Janson съ племенницата си мисъ *Фени Хамилтонъ* (Fanny Hamilton). Тѣ и двѣтѣ като че да посрѣщаха близки роднини, които се връщаха при тѣхъ слѣдъ

дългогодишно отсѫтствие въ нѣкоя отдалечена страна. Тѣ ни отведоха въ отдѣлна стая всѣкиго едного отъ насъ и ни казаха, че, до като сме въ Лондонъ, тѣ искатъ да сме у тѣхъ редовни госте, най-малко всѣка сѫбота до понедѣлникъ сутриньта. Смаяни отъ това гостоприемство и отъ тази любезность, ние просто не знаехме, нито какво да кажемъ, нито какъ да благодаримъ. Слѣдъ една малка почивка, на госте у тѣхъ дойдоха и други лица отъ съсѣдството, приятели и приятелки на кѫщата. Ние бѣхме прѣдметъ на особено внимание отъ страна на всички. Всички ни питаха за България, за приема ни у лордъ Дерби, за посѣщението ни въ градския домъ при лордъ Мера, но всички се чудѣха, че ние не бѣхме видѣли още Гладстона и всички си принасяха услугитѣ да ни прѣпорѫчатъ, да ни заведатъ дори сами при него. За България ни питаха съ таквизъ подробности, че не веднажъ и дважъ ние се затруднявахме въ отговора си. Особено пъкъ племеницата на г-жа Janson мисъ *Фени Хамилтонъ* знаеше отъ кореспонденциитѣ въ „Daily News" тъй добрѣ всички подробности относително до послѣднитѣ турски злодѣяния, че споменуваше изустъ дори и имената на разрушени български села, още и на нѣкои лица, между които и многострадателната Райна. *Фени Хамилтонъ* разкаваше за всички тия нѣща съ дълбока прочувственость, съ сърдечна милость и съ живо съчувствие къмъ тъй измѫчения български народъ. И тя, интелигентна, религиозна и чувствителна млада дѣвойка, не можеше да разбере, какъ просвѣтенитѣ християнски правителства, какъ именно могѫществена Англия могатъ да слушатъ и да търпятъ тъй равнодушно таквизъ злодѣйства, вършени прѣдъ очитѣ имъ върху единъ християнски народъ въ цивилизувана и християнска Европа. И, като разказваше прочувствено за всичко това, тя

се обръщаше често къмъ уважаемия си вуйчо Janson и го питаше вѣжливо, защо до сега приятелитѣ не сѫ ни завели при мистеръ Гладстонъ, за да сме му разказали ние и устно за всички злини сторени въ България отъ турцитѣ. Леля ѝ пъкъ, госпожа Janson, като поемаше думата все въ сѫщия смисълъ, разправяше, между друго, какъ Фени стояла късно прѣзъ нощьта да чете разни кореспонденции по българскитѣ работи и какъ тя, леля ѝ, я заварвала не веднажъ и два пѫти да рони сълзи надъ вѣстницитѣ, въ които се описвали българскитѣ страдания и турскитѣ грозотии.

Тъй бѣхме посрѣщнати и тъй прѣкарахме вечерьта въ Ритшмондъ, въ гостоприемния домъ на г. Janson, благосърдеченъ, добродушенъ и човѣколюбивъ амфитрионъ.

На другия денъ, недѣля, 26 септемврия (8 октомври), други тукъ ненадѣйности. Семейството Janson, придружено отъ нѣкои други лица изъ съсѣдството, ни покани, ако обичаме, да идемъ да се черкуваме наедно съ тѣхъ въ не тъй много отдалечения храмъ. Не ще ни дума, че ние ги придружихме съ голѣма готовность. Имаше ли извѣстие за това или не пасторътъ, не зная, но въ проповѣдьта си той припомни теглилата на християнския български народъ и покани богомолцитѣ да се присъединятъ къмъ него, за да се помолятъ Всевишнему да се смили надъ тоя народъ и да го оттърве отъ хулителитѣ на неговото свето име. Всички издигнаха рѫцѣ благоговѣйно, а заедно съ тѣхъ и ние. Сълзи облѣха въ тая минута лицето ми неволно. На излизане ние бѣхме прѣдметъ на съчувствено внимание отъ страна на всички богомолци. Г. Janson, нашиятъ скѫпъ гостоприемникъ, ни прѣдстави послѣ и на самия пасторъ, комуто поблагодарихме за отправената къмъ Всевишняго молитва, но

той ни каза, че не направилъ нищо друго, а само изпълнилъ една длъжность, като сталалъ сѫщеврѣменно и отзивъ на чувствата и на желанията на вѣрнитѣ въ неговата енория.

* * *

Като въ скоби, нека ми бѫде позволено да забѣлѣжа тукъ слѣдния малъкъ и личенъ епизодъ. Слѣдъ черкова семейството на г. Janson заедно съ други приятели, мѫже, жени, момци, моми се рѣшиха да идатъ на разходка съ коне низъ грамадния и разкошния рищтмонски паркъ. Тѣ всички поканиха и насъ на тази разходка, като доведоха и два други коня нарочно за насъ. Другарьтъ ми Цанковъ благодари и отклони; азъ, обаче, като по́-младъ и съ по́-голѣма самонадѣяность, слѣдъ малко колебание се рѣшихъ да зема и взехъ наистина участие въ тази разходка съ хубави коне, при която бѣхъ прѣдметъ на особено внимание отъ цѣлата дружина; но при всичко това сетнинитѣ отъ това яздене и пропускане на коне по английски азъ ги усѣщахъ отпослѣ на гърба си почти цѣла седмица като ненавикналъ на подобни дълги английски разходки и яздения, каквито и не си позволихъ вече да повторя.

X.

У Джонъ Рюсселъ.

Сѫщия денъ, часа кждѣ 5 слѣдъ пладне, семейството на г. Janson заедно съ нѣкои други приятели ни заведоха при лордъ Джонъ Рюсселъ въ лѣтния му дворецъ въ поменатия ритшмонски паркъ. Джонъ Рюсселъ е билъ всѣкога единъ отъ най-виднитѣ и най-влиятелнитѣ членове на либералната въ Англия партия и не веднажъ министъръ на вънншнитѣ дѣла. Поради дълбока старость

той бѣше се оттеглилъ тукъ на покой, но това не му прѣчеше да играе и отъ далечь видна роль въ политиката и живо още да се интересува въ всички политически въпроси. Неговото мнѣние бѣше и сега мѣродавно като членъ отъ горнята камара. Прѣди още да се рѣшатъ да ни заведатъ при него, приятелитѣ го питали, дали ще може да ни приеме, и той не само имъ отговорилъ, че ще ни приеме на драго сърдце, но ги помолилъ настойчиво да ни заведатъ бездруго. Милъ и приятенъ старецъ! До него бѣха съпругата му леди Рюсселъ, сестра на тогавашния английски посланикъ въ Цариградъ Ельотъ, дъщеря му мисъ Рюсселъ, внучетата отъ починалия му синъ и други още нѣкои лица. Не мога описа и тукъ любезностьта, съ която бѣхме приети въ тази господарска кѫща. Лордъ Рюсселъ седѣше на единъ разкошенъ фотейлъ и щомъ влѣзохме въ широката и разнообразно украсената му стая, той се опита да се поподигне, за да ни поздрави, но пакъ побърза да седне на фотейла си, като ни покани и насъ да седнемъ и ние близу до него единътъ отъ едната, другиятъ отъ другата му страна. Той захвана послѣ да приказва съ насъ като дѣдо съ завърнали се слѣдъ дълго странствуване внуци. Той съ живъ интересъ ни разпитваше за всичко било лично за насъ, било за България, която прѣдставлявахме, и на която участьта не бѣше му неизвѣстна. Той ни разказа, че билъ пѫтувалъ нѣщо прѣди 50 години прѣзъ България. Дошълъ по Дунава до Свищовъ той тръгналъ отъ тоя градъ за Търново и Габрово, а отъ тамъ прѣзъ Шипченския проходъ за Казанлъкъ, отъ дѣто миналъ за Цариградъ. Той билъ, ни казваше, отъ числото на ония държавни мѫже въ Англия, които мислѣли едно врѣме, че Турция би могла да се запази до нѣйдѣ чрѣзъ въвеждане дѣйствителни реформи, но че сега както той,

така и много други държавни английски мжже били вече на друго мнѣние; само че интереситѣ на великитѣ сили не се срѣщали по тъй наречения източенъ въпросъ, та отъ тукъ и страданията на християнскитѣ народонаселения въ турската империя. При всичко това, той сега се надѣялъ, че безъ друго за България ще стане нѣщо добро, че Англия особено, колкото и да не желае прѣвъзмогването на руското влияние въ Турция, нѣма да се противи на мѣркитѣ, които могатъ да се земать за подобрение участьта на българския народъ, нѣма даже прѣдъ възмутеното обществено мнѣние да се противи и на една руска война за тази цѣль, стига Русия да нѣма завоевателни цѣли, да не иска главно, да завладѣе Цариградъ и Дарданелитѣ, и че за една нова кръмска война не може днесъ и дума да стане, толкозъ по́-много, казваше, че и днешна Европа не е прѣжната Европа.

Той придаваше голѣмо значение на растещето въ Англия вълнение въ полза на тъй жестоко пострадавшия отъ турскитѣ свирѣпства български народъ. Той хвалѣше Гладстона и го наричаше благотворна сила. За всичко това той ни приказваше съ кротость като въ сжщо врѣме самъ ни живостно прѣпоржчаше една или друга отъ сложенитѣ прѣдъ насъ разни и вкусни закуски заедно съ чашки чай и пр. Най-послѣ той се усѣти уморенъ, поиска да стане да се прости съ насъ, но ни покани, кога имаме врѣме, да идемъ да го видимъ и втори пжть, нѣщо, което и изпълнихме подиръ двѣ седмици. На оттеглюване той помоли леди Рюсселъ и мисъ Рюсселъ да ни поразведятъ въ хубавия паркъ около двореца му, което тѣ и направиха съ голѣма любезность, придружени и отъ внука му. Мисъ Рюсселъ ни разказваше подробно за всички растения и цвѣтя въ тоя паркъ съ една научна вѣщина, но отъ цвѣтята и растенията тѣ

неусѣтно за насъ минаваше и къмъ други прѣдмети отъ областьта на поезията, на изящнитѣ изкуства, на философията, на литературата, на естественитѣ науки, на социалнитѣ въпроси. По едно врѣме тя се спрѣ въ единъ кьошкъ заедно съ цѣлата дружина и тукъ ни помоли да ѝ напишемъ нѣщо въ прѣкрасния ѝ албумъ. Иди та откажи, ако можешъ, на таквазъ просба отъ страна на една така високообразована, благородна, услужлива и любезна дѣвойка! Жалѣя само, че не съмъ записалъ въ бѣлѣжкитѣ си писаното ми въ тоя албумъ.

Тукъ се случи и слѣдното. Леди Рюсселъ се разпореди така по разходката ни въ парка, че тя остана най-подирѣ съ мене. Отъ всичко се виждаше, че тя бѣше нѣкакъ безпокойна и като че искаше да ми повѣри нѣкаква тайна. Както казахъ по́-горцѣ, тя бѣше сестра на сѫръ Ельотъ, английския въ Цариградъ посланикъ по онова врѣме, а Ельотъ бѣше добилъ име на вързлъ туркофилъ и страшенъ българомразецъ. Сестра му, жена сериозна и сѫпруга на единъ знатенъ либералъ, се потруди тукъ да ме убѣди, че братъ ѝ не билъ такъвъ, какъвто го прѣдставлявали, но той служилъ на едно правителство — Биконсвилдовото — и дѣйствувалъ въ всичко по даденитѣ му инструкции, а извѣстна е, ми казваше, туркофилската сега политика на това правителство. И тя ме молѣше да разкажа това и на моитѣ сѫотечественници, за да не мразѣли брата ѝ. — Ако и малко късно, тѣ сѫ сега напълно освѣтени по тоя въпросъ! — Постѫпката, обаче, на една високопоставена английска леди при единъ скроменъ български делегатъ въ защита на брата си не ли показва, до каква степень е отивало нейното братолюбие? Както се извѣстихъ наскоро, тъй горещо защищаваниятъ братъ се поминалъ миналата година, а добрата, братолюбива сестра го прѣдшествувала

въ гроба нѣколко години прѣди. Нѣма, мисля, да ми се вмѣни въ грѣхъ, ако кажа тукъ: Богъ да я прости! Тя заедно съ съпруга си прие въ дома си съ крайна любезность двама български делегати като скъпи госте. — Часа къдѣ 7 ние се простихме съ всички и излѣзохме изъ хубавия паркъ.

XI.

Банкетъ въ честь на българскитѣ делегати.

Деньтъ 27 септемврия (9 октомври), понедѣлникъ, бѣше, може да се каже, единъ отъ най-достопаметнитѣ за българскитѣ делегати въ Лондонъ. — Най-напрѣдъ него день, часа на 1 слѣдъ пладне, се даде въ тѣхна честь единъ банкетъ въ хотелъ *Уестминстеръ* (Westminster Palace Hotel), устроенъ отъ видни членове на либералната партия. Числото на поканенитѣ, госпожи и господа, бѣше значително. Между госпожитѣ прѣпоръчкаи ни и рускинята госпожа Новикова, родена Кирѣевъ, сестра на оня идеаленъ, казватъ, руски офицеръ Кирѣевъ, който падна за славянската свобода, пронизанъ при Зайчаръ отъ турска бала. Прѣдседатель на тъй събраното общество бѣше мистеръ Джонъ Бенетъ (John Bennet), който, като прѣдложи и първата здравица за кралицата и кралското семейство (The Quen and the Royal Family), каза при това и нѣколко думи за голѣмата и разпространената въ цѣла Англия симпатия къмъ българския народъ. Слѣдъ малко взе думата г. Мериманъ и прѣдложи на събранитѣ слѣдната резолюция:

„Присжтствуещитѣ госпожи и господа изказватъ „сърдечното си „добрѣ дошли" на господа Цанковъ и „Балабановъ като прѣдставители на българския народъ „и желаятъ да изявятъ прѣдъ тѣхъ и чрѣзъ тѣхъ и

„българския народъ своята скърбь и своето възмущение, „които имъ сѫ причинили извѣстията за извършенитѣ „въ България турски свирѣпства; тѣ симпатично посрѣ-„щатъ подадения на шестьтѣхъ велики европейски сили „отъ българскитѣ делегати мемоаръ и се задължаватъ да „пристоятъ и помогнатъ споредъ силитѣ си на г. г. Цан-„ковъ и Балабановъ за успѣха на мисията, съ която сѫ „натоварени отъ отечеството си. Събранието нѣма пуб-„личенъ, а частенъ характеръ за привѣтствие на бъл-„гарскитѣ делегати, но нѣма съмнѣние, че въ Англия „този приемъ ще се посрѣщне навсѣкѫдѣ съ горещо „съчувствие и съ ентусиазъмъ.“

Ораторътъ послѣ спомена вѣстникъ „Дейли Нюсъ“, въ който бѣха обнародвани дopискитѣ за извѣстнитѣ турски свирѣпства, и каза за него, че, когато великобританскиятъ посланникъ въ Цариградъ спалъ, а министерството на външнитѣ дѣла (Foreign Office) отричало всичко, този вѣстникъ излѣзе и извърши онова дѣло, което прѣнебрѣгна да извърши дипломацията въ една отъ най-голѣмитѣ кризиси въ съврѣменната история. „Българскитѣ делегати, които сѫ сега между насъ тука, каза най-сетнѣ ораторътъ, не искатъ отъ английския народъ намѣса съ жертви по източнитѣ работи, тѣ искатъ само да издигне той гласа си и да даде съдѣйствието си за спасение и по̀-честитъ животъ на злощастното имъ сега отечество.“

Събранието одобри съ акламация тази кратка рѣчь на оратора, поддържана послѣ и отъ уважаемия пасторъ г. Дентонъ (O. B. Denton).

Дойде сега редътъ и на българскитѣ делегати; но единъ — двама приятели бѣха ги увѣдомили, че нѣкои си англичани живѣещи въ Турция прѣдставлявали въ нѣкои свои частни писма както извършенитѣ турски свирѣпства, така и българскитѣ оплаквания за извънмѣрно

прѣувеличени, та за това бѣха изказали и мнѣние, че добрѣ ще да е, ако, възползувани отъ тоя случай, българскитѣ делегати загатваха нѣщо и по тоя въпросъ.

При шумни и продължителни поздравления думата взе г. Балабановъ и той, слѣдъ нѣколко английски думи за извинение, че не знае добрѣ английския езикъ, държа на французски слѣдната рѣчь:

„Почитаеми госпожи и господа!

„Позволете ми прѣди всичко да ви поблагодаримъ „сърдечно както отъ наша страна, така и отъ страна на „нашия народъ за добросърдечния приемъ, който пра„вите на неговитѣ делегати. Тукъ прѣдъ васъ и чрѣзъ „васъ ние отправяме въ името на този народъ нашата „искренна благодарность и къмъ всички ония граждани „на могуществена и свободна Велика Британия, които „не се ограничаватъ само въ изказване съчувствие къмъ „него въ тежкитѣ врѣмена, които прѣкарва той, но „правятъ още и каквото могатъ за подобрение изобщо „участьта на тоя народъ.

„Госпожи и господа!

„Вие сте чули, вие сте чели, вие знаете вече на „какви изпитни, на какви страдания, на какви кървави „мжки биде изложенъ послѣдне нашиятъ народъ. Азъ „нѣма да ви ги описвамъ тукъ отново. Новинитѣ за „тѣхъ се разпръснаха по цѣлия образованъ свѣтъ; тѣ „сж днесъ въ устата на всички, тѣ покъртиха всжду „всички благородни сърдца, тѣ прѣдизвикаха неволни „сълзи у всички человѣколюбци. На какво пъкъ народно „движение отъ примѣрна хуманность дадоха тѣ поводъ „въ ваша Англия, за това сте вие сами свидѣтели, за „това тържествено свидѣтелствува още и настоещето

„събрание, което сте устроили тъй любезно въ честь на „българскитѣ делегати, въ знакъ на чувствата отъ симпатии, които храните къмъ нашия народъ, въ изявление „на грижитѣ, които полагате, за да му се създаде едно „по́-добро положение за напрѣдъ подъ Божието слънце.

„Госпожи и господа,

„Измъченъ отъ дълги и тежки теглила при една „отъ най-безчеловѣчнитѣ администрации, които би могли „да се срѣщнатъ въ историята, българскиятъ народъ „издигна не веднажъ и дважъ во всеуслишание своя „гласъ, за да се оплаче отъ несносния турски режимъ; „тѣзи си оплаквания, повторени нѣколко пѫти безъ никакво отъ никѫдѣ внимание, той се рѣши най-послѣ „да ги подкрѣпи намѣстѝ и съ мѣрки, каквито диктува „отчаянието, рѣши се да поиска и дѣломъ, да потърси „съ самопожертвуване правда и свобода, най-вече, когато „злото стигна на своя върхъ, а турското население, насъскано отъ самитѣ турски власти, хвана да ръмжи „заплашително противъ българското и явно вече се „канѣше да стане да го изтрѣби при първия удобенъ „за тозъ кървавъ подвигъ случай. Какво послѣдва отъ „това, вие го знаете, както знае това днесъ и цѣлиятъ „свѣтъ. Необмислено, неустроено, недозрѣло едно помѣстно българско възстание, избухнало частично и не „по единъ установенъ планъ, биде потушено въ нѣколко „деня. Но това българско възстание, ако може да се нарече то възстание при тия условия, турцитѣ като че да „бѣха го чакали сами тѣ съ пълно знание на работата, „като че да бѣха го подготвили и прѣдизвикали нарочно „сами тѣ, за да дадатъ свободенъ ходъ на всички свои „кръвожедни и диви инстинкти. Възстанници тѣ скоро „вече не виждаха никѫдѣ прѣдъ себе си, но прѣдъ тѣхъ

„имаше едно невинно, едно беззащитно българско насе-
„ление, пробуждането и трудолюбието на което бѣше
„отколѣ като трънъ въ очитѣ имъ. И тѣ се нахвърлиха
„безпощадно, нахвърлиха се съ животинска дивотия
„върху това невинно население. Извършенитѣ злини сж
„неописуеми.

„Имотъ, честь, животъ: всичко това стана веднага
„плячка на побѣснѣли турски редовни и нередовни пъл-
„чища. Тѣ опустошиха, тѣ разграбиха и обраха цѣли
„населения; тѣ биха и клаха до насищане безъ разлика
„ни на възрасть, ни на полъ, ни на звание; цѣли села,
„като печално миропрочутото днесъ с. Батакъ, тѣ ги обър-
„наха въ човѣшка касапница, на която се водѣха за
„клане старци съ цѣло домочадие, майки съ малолѣтни
„дѣца, даже и бозайничета, момци и дѣвици въ цвѣ-
„туща възрасть. Тѣ никого и нищо не пощадиха; тѣ не
„се спрѣха прѣдъ нищо. Земята ни, госпожи и господа,
„се напои съ кръвь и сълзи, въздухътъ ни екна отъ
„ридания и писъци; мечъ и огънь, огънь и мечъ всжду
„за всеобщо опустошение; божиитѣ ни храмове се ос-
„квернихa всѣчески, и разориха; служителитѣ имъ слѣдъ
„ругателства и опозорявания бѣха затрити; жилищата ни
„се срутиха до самитѣ имъ основи; стопанитѣ имъ и
„стопанкитѣ съ цѣло домочадие се подвъргнаха на неиз-
„казуеми изпитни; по полята, горитѣ и долинитѣ, поени
„отъ столѣтия съ пота на работливия българинъ, сега
„си играеше злорадно съ неговия животъ една свирѣп-
„ствуеща по тѣхъ разюздана тълпа, въоружена външно
„отъ главата до петитѣ, настървена вжтрѣшно съ кръ-
„вожедни ламтения; тя не знаеше, що е милость, но
„милость не чувствувана отъ нейна страна бѣше възкре-
„сяната отъ сама пакъ нея смърть на чудотворно спасе-
„нитѣ и безнадеждно скитаещитѣ се по тия поля и гори

„и долини клетници и отъ двата пола, бездомни, голи, „боси, гладни, подивѣли отъ теглила, окапнали отъ тжги „и уморъ.

„Не говоря тукъ за затвори, натъпкани съ по сто- „тина българи; не говоря за безчеловѣчнитѣ изтезания „въ тия затвори; не говоря за издигнатитѣ по градоветѣ „и по селата и покрай пжтищата бѣсилки, нито за по- „дигравкитѣ съ правосждието; да спомена ли изрично и „за откарването тълпи по тълпи въ плѣнъ и въ робство „безброй невѣсти и дѣвойки, полумъртви отъ плачъ и „отчаяние?

„За всичко това вие сте чули, вие сте чели въ ан- „глийския печатъ, вие всичко знаете, госпожи и господа! „Отъ срѣщитѣ, които имахме до сега съ разни лица въ „Лондонъ, ние видѣхме, че тукъ се знаять въ всички „подробности мжченическитѣ страдания на нашия народъ. „Позволихъ си само да ви ги наумя въ общи черти, „защото инакъ тѣхъ нито перо може ги описа, нито „езикъ може ги изказа въ всичкия имъ ужасъ.

„Турцитѣ сами съзнаватъ днесъ до нѣйдѣ извърше- „ното грамадно зло; за оправдание, обаче, или за облег- „чение вината си, тѣ разнесоха и разнасятъ по свѣта, че „това зло било прѣдизвикано отъ самитѣ българи, които „се били ужъ сговорили да станатъ да изтрѣбятъ цѣлото „турско население въ България. Разярено ужъ отъ но- „вината за тия адски кроежи на българитѣ, това турско „население скокнало та ги прѣдупрѣдило, а въ своя от- „мъстителенъ поривъ то надминало, казватъ, до нѣйдѣ „границитѣ на своята законна защита. Да се спра ли, „госпожи и господа, върху тая груба измислица на тур- „цитѣ при отсжтствие отъ всѣки други срѣдства за обяс- „нение прѣдъ цивилизувания свѣтъ извършенитѣ злини? „Тази измислица се скрои и оповѣсти цѣлъ единъ и по-

„вече мѣсецъ слѣдъ потушването на възстанието и слѣдъ „тия тъй вкупомъ извършени злини. Това обстоятелство „само по себе поразително доказва, че турцитѣ, стреснати послѣ и сами тѣ прѣдъ ужаса на злото, заловиха „се да търсятъ облегчителни обстоятелства за ненаказанитѣ и до днесъ още злодѣи, и не само ненаказани, но „още и наградени съ ордени. Нѣма обаче съмнѣние, че, „ако турцитѣ биха само подушили за нѣкакво съзаклятие „между българитѣ противъ турското население, тѣ, въ „ржцѣтѣ на които се намѣрва и власть, и администрация, „и жандармерия, и войска, когато у българина нѣма „нищо подобно, щѣха съ врѣме още, щѣха още прѣди „възстанието да зематъ всички мѣрки, за да осуетятъ „прѣдполагаемото българско съзаклятие още въ зародиша му. Но турцитѣ знаеха, знаятъ и сега, че таквозъ „съзаклятие у българитѣ нѣмаше. Тѣ, обаче, умишлено „се опитаха да обърнатъ ролитѣ. Насмалко тѣ да прѣдставятъ прѣстжпницитѣ за жертви, а жертвитѣ, т. е., „невинното българско население, за прѣстжпници. Проста „измислица, суетни опитвания! Турцитѣ се подигравать „съ свѣта, но свѣтътъ знае сега, кой е жертва и кой „прѣстжпникъ, знае, че българи сж изтрѣбени съ по хиляди, а нека излѣзе да каже който знае, колко турци „има убити отъ българитѣ.

„Въ Турция живѣятъ по свои работи не малко „чужденци, между тѣхъ и англичани въ разни мѣста. „Тѣ всички познаватъ твърдѣ добрѣ турцитѣ. Ако има „нѣкои между тѣхъ, които или прѣмълчаватъ истината „или я изопачаватъ по нѣкогажъ, причина на това сж „или тѣхнитѣ лични интереси, за които милѣятъ и ги е „страхъ да не би да пострадатъ, или влиянието, което „упражняватъ върху тѣхъ турскитѣ власти чрѣзъ разни „любезности и хитрости по работата имъ, или пакъ на-

„дежди за нѣкои блага. Но истината, при такива осо-„бено случаи, мжчно се скрива. И мнозина отъ чужден-„цитѣ, главно английски нѣкои смѣли и добросъвѣстни „кореспонденти не се стѣсниха да оповѣстятъ цѣлата „истина прѣдъ образувания свѣтъ. Честь и хвала на тия „доблестни синове на Велика Британия!

„Въ всѣки случай, обаче, турското управление го „познаватъ пакъ най-добрѣ ония, които го изпитватъ „катадневно на гърба си, т. е. християнскитѣ въ Турция „народонаселения, българитѣ сега по́-особено. И ако „сегашнитѣ турски свирѣпства очудиха до изтупление „по своя ужасъ свѣта, то е, че тѣ се извършиха купомъ, „съвмѣстно и едноврѣмено. Злодѣяния, обаче, отъ сж-„щия родъ сж били всѣкога и сж и до днешенъ день „на дневенъ редъ, само че тѣ сж се извръшвали час-„тично и не изъ единъ пжть. И днесъ още грабежътъ „и обиритѣ, озлобленията и убийствата се вършатъ не-„прѣкжснато въ България отъ турцитѣ безъ страхъ за „наказание. Въ турскитѣ градове се съчиняватъ съ дивъ „фанатизъмъ пѣсни и поезии и се разпръсватъ въ го-„лѣмо число между турското население, за да го насъс-„кватъ противъ българитѣ. Поискатъ ли християнитѣ „защита и покровителство противъ буйствуещитѣ мусул-„мани, тѣ веднага биватъ обаждани отъ послѣднитѣ като „размирници, и властьта всѣкога съ готовность бърза „да употрѣби силата си по̀-скоро противъ тия мними „размирници, отколкото противъ самитѣ прѣстжпници „мусулмани.

„Такова е, госпожи и господа, положението на Бъл-„гария, страна християнска и населена отъ единъ честенъ „и трудолюбивъ, но заробенъ народъ. Турцитѣ, като „частни лица, могли би да бждатъ единъ по́-добъръ на-„родъ, но само ако биха се освободили и тѣ сами отъ

„турската администрация. Въ всѣки случай, обаче, като „е вече извѣстно, че поради религията ли, поради „други причини ли, турцитѣ се указаха неспособни за „прогресъ въ европейската цивилизация, то справедливо „ли е, па и въ интереса на европейския миръ ли е, да се „оставятъ тѣ не само да господствуватъ, но и да върлу-„ватъ върху по́-даровититѣ и по́-буднитѣ отъ тѣхъ хрис-„тиански народи въ юго-източна Европа?

„Но, казватъ нѣкои си, съ разклащането, съ ослаб-„ването на Турция щѣло да пострада политическото рав-„новѣсие въ Европа. Чуденъ аргументъ! И любопитното „е, че, колкото повече си служатъ нѣкои съ тоя аргу-„ментъ, толкозъ по́-много турската империя се разклаща „и уронва. Какво бѣше едно врѣме тя, какво е сега, а „не питамъ, какво ще бжде подиръ малко, въпрѣки „всички проповѣди за едно политическо равновѣсие съ „цѣлостьта на турската империя! Впрочемъ, не е ли за „очудване, че просвѣтена, цивилизувана, научна, фило-„софска, изтънчената въ дипломацията Европа, друго „срѣдство за запазване това политическо равновѣсие не „вижда вънъ отъ поддържането въ тая Европа единъ „варварски и противенъ на всички нейни стремения „режимъ? И какво сж криви милиони невинни човѣшки „сжщества, та да се принасятъ тѣ жертва на едно поли-„тическо равновѣсие, съ което се подиграва Турция и „отъ което тя се ползува, за да тиранизира тия човѣшки „сжщества и да тжпче безцеремонно договоритѣ, подъ „които е турила своя подписъ, какъвто е и парижкиятъ „договоръ отъ 1856 г., който я и прие за първи пжть „въ концерта на европейскитѣ държави? Доста сж се „подигравали турцитѣ съ цивилизувана Европа, господи „и господа!

„Но, вънъ отъ политическото равновѣсие, възра-

„жаватъ други, има и това обстоятелство, че Турция, „каквато и да е, държи редъ между различнитѣ християнски народонаселения, а това не е безъ значение за „общия европейски миръ. Безъ Турция, казватъ нѣкои „отъ адвокатитѣ ѝ, тѣ би се разпокжсали помежду си, а „кой може да замѣсти Турция? Какъвъ аргументъ и тоя „за поддържане турския деспотизъмъ въ Европа! Робството на християнскитѣ народонаселения да се поддържа сериозно за това, защото, споредъ нѣкои публицисти, християнскитѣ народонаселения въ турската империя не могли безъ Турция да живѣятъ мирно и спокойно помежду си! Това, ако не би било печално и „жестоко, щѣше да е просто ирония оскърбителна за „всички хуманни, благородни и свободолюбиви чувства „въ просвѣтена Европа. Въ всѣки случай, опитътъ за „това не е направенъ, и смѣшно, извинете, госпожи и „господа, за изражението, смѣшно е, па още и безчеловѣчно е да се казва, че турцитѣ трѣба да се държатъ и крѣпятъ въ Европа, за да вършатъ подъ нейнитѣ очи нечувани свирѣпства, да колятъ и да бѣсятъ, „да спиратъ напрѣдъка въ една отъ най-хубавитѣ части „на Европа, единствено защото подчиненитѣ тѣмъ „християнски народи щѣли ужъ безъ тѣхното помежду „имъ присжтствие да се изѣдатъ помежду си, — тия „народи, които еднакво пжшкатъ подъ турското иго и „които сж били всѣкога съединени въ общата си ненависть и омраза противъ турчина! Азъ не вѣрвамъ, че „съ тия народи ще се случи това, което проповѣдватъ „турскитѣ адвокати, но онова, което не вѣрвамъ още „по-вече, то е, че при днешното положение на тия народи може да има миръ и за Турция, и за Европа, и за „сами тѣхъ. Има и ще има може би разногласия между „тѣхъ; тѣзи разногласия, обаче, ще може да ги изглади

„само свободата за всички, а не мразеното отъ тѣхъ „турско тиранство.

„Но извинете, госпожи и господа! азъ забравихъ „май, че говоря прѣдъ събрание, което нѣма нужда отъ „подобна защита на българското дѣло, което знае всички „извършени злини въ моето отечество, което само отъ „себе цѣни твърдѣ справедливо турскитѣ хитрости и „аргументитѣ на турскитѣ адвокати, и което е убѣдено, „че трѣба да се спомогне на това наше отечество, за да „се избави отъ турския яремъ еднакво, впрочемъ, тежъкъ „за всички християнски народонаселения въ Турция.

„За изпросване тази помощь повече отколкото за „описване всички злини, вършени отъ турцитѣ, злини все-„извѣстни, сме изпратени ние, госпожи и господа, отъ на-„шия народъ при европейскитѣ правителства и цивилизу-„ванитѣ европейски народи. И устно, и писмено ние на-„всѣкждѣ издигаме слабия си гласъ да просимъ съдѣй-„ствието имъ за подобрение участьта на тоя народъ. „Каквито политически смѣтки и интереси да спиратъ въ „тѣхнитѣ рѣшения и да раздѣлятъ европейскитѣ прави-„телства по тъй многошумния и многосложенъ нашъ изто-„ченъ въпросъ, ние искаме да разчитаме върху велико-„душието на държавнитѣ глави, да разчитаме върху про-„свѣтенитѣ европейски правителства, да разчитаме върху „пó-честититѣ отъ насъ народи въ образувана и хрис-„тианска Европа, та да ни се помогне и словомъ, и дѣ-„ломъ да се оттървемъ отъ варварското турско иго и „да се зачислимъ и ние въ реда на свободнитѣ народи. „Върху всички разчитаме ние безразлично за постигане „тая цѣль, но позволете ми, госпожи и господа, да ви „кажа, още, че ние не мислимъ да грѣшимъ, ако се от-„насяме тукъ пò-особено къмъ Велика-Британия, думата „на която по източнитѣ работи и по положението на

„Турция, е била всѣкога отъ най-голѣма тежесть, отъ „най-голѣмъ авторитетъ. Не грѣшимъ, мислимъ, ако „искаме да разчитаме на Велика-Британия още и за „това, защото тя има признато право да издигне ви-„соко и съ безспоренъ авторитетъ своя гласъ въ полза „на страждущитѣ въ Турция християнски народи; сѣ-„щате се, вѣрвамъ, госпожи и господа, защо тя има това „безпрѣкословно право; има го тя това право, защото тя, „заедно съ своитѣ съюзници въ кръмската война спаси „Турция отъ явна пропасть и я спаси съ надежда, че „Турция ще се поправи, че Турция ще се реформира, но „Турция нито се поправи, нито се реформира, нито из-„пълни въ дѣйствителность нѣщо отъ наложенитѣ ѝ слѣдъ „тази война задължения въ извѣстния парижки договоръ „и отъ даденитѣ ѝ обѣщания прѣдъ цѣла Европа. Подпи-„савшитѣ тоя договоръ сили ще ни позволятъ сега да „се оплачемъ прѣдъ тѣхъ отъ непоправимата Турция, „която тѣ спасиха отъ явенъ погибелъ, да се оплачемъ и „да ги помолимъ да ни помогнатъ сега да се оттървемъ „отъ нейното злотворно управление. Каквато и да е по-„литиката на сегашното велико-британско правителство, „ние слѣдъ това, което чухме, което видѣхме, и за което „ни се разказва, искаме да вѣрваме, че и то ще погледне „на работитѣ другояче и ще даде и то своето съдѣйствие „за подобрението нашата народна участь. Робството „на България, па и на другитѣ християнски народи въ „турско не е и не може да бѫде и за напрѣдъ гаранция „за цѣлостьта на тази империя и за миръ въ Европа.

„Ние вѣрваме, че проявенитѣ въ тази свободолюбива „страна симпатии къмъ нашия измѫченъ народъ, нѣма да „останатъ ни гола дума, ни просто чувство. Ние вѣрваме, „че английскиятъ народъ, въ своята извѣстна опоритость „за защита на правдата и на свободата, нѣма да допусне

„да се попрѣчи на нашето възкръсванье къмъ свободенъ „животъ. И за неговитѣ горещи симпатии, и за неговото „постоянство въ тая хумманна защита, позволете ми, „госпожи и господа, да свърша съ повторно тукъ на „края изказване нашитѣ горещи, нашитѣ сърдечни и „живи благодарения както къмъ васъ лично, които тъй „усърдно се притичате намъ на помощь за успѣха на на-„шата мисия, така и къмъ великия и свободолюбивия „английски народъ, чийто гласъ ние вѣрваме, че нѣма „да остане гласъ „въпиющъ въ пустини", защото той е „гласъ издиганъ за правда, за хуманность, за свобода".

При прочувственото произнасяне на тази рѣчь г. Балабановъ се разплака самъ не на едно мѣсто. Разплака се тъй сжщо и другарьтъ му Цанковъ. Покъртени бѣха до сълзи по-многото отъ присжтствуещитѣ госпожи и господа. На свършване рѣчьта биде поздравена съ живи симпатични изявления и ржкоплѣскания. Мнозина се добլижиха до оратора и му стискаха ржката по най-любезенъ начинъ. Една благородна госпожа отъ Единбургъ дойде при насъ съ мжжа си, поздрави ни милозливо и ни помоли да идемъ безъ друго и въ тоя градъ, дѣто тоже симпатиитѣ къмъ нашия народъ били голѣми. Слѣдъ здравицата за прѣдседателя на банкета, прѣдложена отъ г-нъ Цанкова и посрѣщната съ шумно съчувствие отъ всички, събранието се дигна и разпръснатитѣ сега въ залата госте се впуснаха въ отдѣлни живи разговори, прѣдметъ на които бѣха казаната рѣчь, бѣха България, турскитѣ свирѣпства, турскитѣ лукавства, турскитѣ адвокати, поведението въ тоя случай на английското консервативно правителство, движенията на либералната партия съ Гладстона во главѣ въ полза на България и пр. Рѣчьта въ съкращение се яви още сжщия день въ нѣкои вечерни вѣстници,

които написаха послѣ и главни статии по нея. В. Times, който бѣше пратилъ на банкета, както и нѣкои други още вѣстници, специяленъ reporter, я обнародва пó-пълно съ изоставяне края по съкращение. За сега имамъ прѣдъ себе си цѣлия отчетъ за този банкетъ заедно съ съкратената рѣчь въ „Dailly News", отъ 10 октомрия 1876 год.

Този день, обаче, не се свърши за насъ само съ тоя банкетъ. Отъ Westminster насъ ни заведоха въ *Хайдъ-паркъ* (Hyde Parc), грамадния и прочутия паркъ въ Лондонъ. Тамъ бѣше устроенъ единъ чудовищенъ, единъ многохиляденъ митингъ противъ турскитѣ свирѣпства и въ полза на България. Когато се доближихме близу до устроената за ораторитѣ естрада азъ не мога описа френетическитѣ викове и ръкоплѣскания, съ които този многохиляденъ народъ посрѣщна и поздрави българскитѣ делегати. То не бѣше посрѣщане, то бѣше цѣла овация. На всички очитѣ бѣха вперени въ тия български делегати, покъртени до дъното на душата си и неволно просълзени прѣдъ това тъй тържествено избухване отъ съчувствие и любовь къмъ народа, когото прѣдставляваха. По съвѣта, по настойчивость даже на придружаещитѣ ги приятели, тѣ трѣбаше слѣдъ многото въодушевени оратори, които всички съ пламенно слово защищаваха България и настояваха да се земе резолюция, че английскиятъ народъ ще работи неотстъпно за освобождението ѝ отъ турското иго, трѣбаше да кажатъ и българскитѣ делегати нѣщо къмъ събрания многохиляденъ народъ. Съ нѣколко попрѣговорени на самѣ английски думи Балабановъ, обиколенъ и насърдченъ отъ казанитѣ приятели, изправи се заедно съ другаря си на естрадата и просълзенъ благодари прочувствено на събрания многохиляденъ народъ за тия му горещи симпатии къмъ тъй

незаслужено измжчвания български народъ, както и за старанията, които полагатъ тукъ тъй хуманно за освобождението му отъ турското иго. Той прибави да каже още, че прѣдъ видъ на тия симпатии и на това хуманно движение въ Англия, мжчно му е да повѣрва, че английското правителство, за което гласътъ на народа не е безъ значение, ще стане да се противи на това освобождение по какъвто и да е начинъ. Викове до небеса и шумни ржкоплѣскания покриха и гласа, и думитѣ на българския делегатъ. Трогнатъ въ дълбочината на сърдцето си и съ лице облѣно съ сълзи, той се оттегляше полека отъ естрадата като благодарѣше нѣмо съ ржцѣтѣ си и съ поклони прѣдъ шумещето събрание. Сжщо правѣше и другарьтъ му Цанковъ. Тѣхъ ги зимаха за ржцѣ два-три пжти по́главнитѣ оратори и ги прѣдставяха на многохилядния народъ.

Но и съ това не се свърши този день за българскитѣ делегати. Вечерьта друго събрание въ залата *Сентъ-Джемсъ* (S-t James) подъ прѣдседателството на мистеръ James Stensfried, бивши министъръ и сега членъ въ парламента отъ либералната партия. Въ това събрание бѣхме повикани и ние, и кждѣ 9--9½ часа вечерьта дойдоха та ни зеха и ни заведоха тамъ наши добри приятели. Прѣдметъ на това събрание бѣше сжщо България. Още на вратата българскитѣ делегати бѣха посрѣщнати съ голѣми почести и съ крайна вѣжливость. Влизането имъ пъкъ въ голѣматата зала бѣше единъ видъ триумфъ. Всички се обърнаха къмъ тѣхъ и ги поздравяваха съ викове, съ ржкомахания, съ шумни ржкоплѣскания. Говориха и тукъ разни оратори противъ турскитѣ свирѣпства и за освобождението на България отъ турското иго, а събранието се произнасяше живо, но тихо и мирно въ полза на прѣд-

женията въ тоя смисълъ. При свободата, обаче, която ществуваше по разискванията, двама души поискаха мата и безъ да се обявятъ изрично противъ България, стараха се да кажатъ, че не трѣбало въ всѣки случай се изпущатъ тукъ изъ прѣдъ видъ и интереситѣ на нглия, както и на другитѣ европейски държави, въ точния въпросъ, па още че, ако имало свирѣпства извършени — и имало дѣйствително, — за това не трѣбало а се обвинява нито турското правителство изцѣло, нито сичкиятъ турски народъ. Двамата тия господа бидоха зслушани съ напрегнато внимание. Но завчасъ станаха руги и имъ възразиха съ английско хладнокръвие. Английскитѣ интереси на изтокъ, казаха, не се обезпечватъ, напротивъ тѣ се компрометиратъ при таквозъ турско управление, каквото е сегашното; за извършенитѣ пъкъ свирѣпства турското правителство, казаха, е виновно, не само защото, намѣсто да ги прѣдупрѣди, то ги е напротивъ прѣдизвикало и подбудило най-напрѣдъ, но защото и до сега още то не е наказало ни едного отъ виновницитѣ, при всичко че тѣ сѫ извѣстни нему, както сѫ сега извѣстни и на цѣлия свѣтъ. Безнаказано и свободно тѣ се разхождатъ и дò днесъ посрѣдъ жертвитѣ си, па още и продължаватъ своитѣ злодѣяния до колкото могатъ. Що се отнася до турския народъ, той може да не е виноватъ въ своята цѣлость, но той е търпѣлъ и търпи тия злодѣяния, които сѫ се вършили подъ самитѣ му очи, а поради своя фанатизъмъ той е и злорадствувалъ тайно за тия мѫки на *гяуритѣ,* па е и участвувалъ много пѫти въ тѣхъ. Не зная до колко останаха въ душата си доволни поменатитѣ двама господа, но тѣ млъкнаха и не мръднаха вече отъ мѣстото си. Говориха слѣдъ това други още нѣкои оратори всѐ противъ Турция и въ полза на България и най-накрая взе се и тукъ резолю-

ция да се настоява прѣдъ правителството да иска за българския народъ единъ режимъ пó-свободенъ и пó-хуманенъ. При разотиването на събранието българскитѣ делегати бидоха прѣдметъ на нови прочувствени привѣтствия, за да не кажа нови акламации.

Тъй се свърши тоя многознаменателенъ день въ Англия както за тия делегати, така и за народа, когото прѣдставляваха.

* * *

28 септемврия (10 октомврия), вторникъ.

Тоя день рано дойде да ни види нашиятъ добъръ и сега вече извѣстенъ и на читаещитѣ тия бѣлѣжки г. Женсонъ (Janson). Той бѣше много радостенъ и доволенъ. Въ своята прѣданность къмъ нашето дѣло, той ни прѣдставляваше вчерашния день като наша блѣскава побѣда, като извънредна наша печалба въ английското общество. Съ крайно самозадоволство и съ пълна самоувѣреность той ни казваше между друго, че вчерашната ми рѣчь на банкета въ Уестминстеръ Хотелъ щѣла да произведе въ цѣла Англия голѣмо впечатление и щѣла безъ друго да умножи числото на приятелитѣ на България. Посъвѣтва ни, ако обичаме, да напечатаме въ особена притурка тая рѣчь и да я разпръснемъ по цѣла Англия, че тукъ така се дѣйствувало върху общественото мнѣние. Въ сѫщо врѣме ни извѣсти, че мистеръ Форстеръ (Forster), виденъ членъ отъ либералната партия и тѣсенъ Гладстоновъ приятель, когото ние бѣхме вече посѣтили, както забѣлѣжихъ по-горѣ, билъ произнесълъ въ г. Братвродъ една рѣчь, въ която не се изказвалъ напълно въ полза на една политически автономия за България, та трѣбало, ни каза, да понадращемъ нѣщо въ вѣстницитѣ за тая работа, но ние не сторихме това, защото се канѣхме да идемъ да видимъ

и повторно г. Форстера. Отдѣлното пъкъ отпечатване на рѣчьта се намѣри за излишно, понеже, ако и въ съкращение, тя бѣше се обнародвала въ всички почти по́главни вѣстници. Но г. Janson настоя особено да идемъ да се видимъ по́-скоро съ Гладстона, защото, казваше, самото ни приемане и отъ него ще бѫде и за насъ, и за дѣлото ни една сила, една важна прѣпорѫка. Приемането ви отъ Гладстона, прибави още да каже, ще има сега въ Англия сѫщото значение, каквото и приемането ви отъ лордъ Дерби. Слѣдъ тия сърадвания и тия съвѣти, г. Janson ни остави, като се обѣща, че прѣзъ седмицата той пакъ ще дойде да ни види, щомъ като намѣри свободно врѣме.

XII.

Свиждания и благодарности.

Сѫщия день, часа на 11 1/2 пр. пл. ние ходихме при лордъ Едмонъ Фицморисъ (Edmond Fitzemaurice), виденъ тъй сѫщо членъ въ парламента отъ либералната партия. Благороденъ и свободолюбивъ мѫжъ, той осѫди строго турския режимъ, каза ни, че тоя режимъ е една аномалия въ Европа и се произнесе за нашето освобождение, за политическата автономия на България, низъ която и пѫтувалъ прѣди 4 години. Каза ни послѣ, че не билъ твърдѣ доволенъ и той отъ послѣдната рѣчь на колега си въ парламента Форстеръ, като прибави, впрочемъ, да каже още, че прѣзъ послѣднитѣ дни духналъ въ Англия единъ май благоприятенъ вѣтрецъ за цѣлостьта на Турция, ако и не тъй противенъ на България, но това, споредъ него, било нѣщо прѣходно и нѣмало да трае дълго врѣме. Стана послѣ дума за границитѣ на България, защото, каза и той, това ще бѫде най-важниятъ въпросъ при създаването на една автономна България. Ние

поблагодарихме лорду за чувствата му и за г
му за нашия народъ и го помолихме да не прѣ
за напрѣдъ да ради за него, за да се избави т
турския режимъ и да се сдобие съ една политиче
тономия. Колкото за границитѣ, казахме, тѣ сѫ из
и въпрѣки безпорнитѣ мѫчнотии по тоя въпрос
могатъ се опрѣдѣли, кога му дойде врѣмето. Той п
обаче, че тукъ ще бѫде най-голѣмата мѫчнотия, з
както узнавалъ, части отъ българскитѣ земи, с
насъ, били оспорвани отъ други близусѣдни намъ
На земане сбогомъ той ни даде по единъ екзе
отъ рѣчьта, която билъ произнесълъ по нашитѣ
въ парламента на 31 юлия 1876 г. и ни увѣри, ч
той, така и всички негови колеги отъ либералната
съ Гладстона во главѣ сѫ вече обявени против
турския режимъ, и той се надѣе, че България съ
или безъ война ще бѫде освободена отъ него. По
тиска на общественото мнѣние, той не вѣрва, че
ното консервативно правителство ще стане да се п
на това по който начинъ и да е.

Отъ лордъ Фицморисъ ние отидохме у мистер
Stensfried, за когото споменахъ, че прѣдседателст
събранието въ S-t James, да благодаримъ и нему
бавата му прочувствена рѣчь въ полза на нашия
Той се изрази и сега твърдѣ съчувствено къмъ
ни каза, че той ще счита за своя длъжность да
и самъ и съ своитѣ приятели все въ сѫщия смис
когато се оттърве българскиятъ народъ изъ нок
турската тирания. Всичко това той изказваше съ
и съ живость, като насърдчваше и насъ въ възложе
мисия. Но и той се оплака до нѣйдѣ отъ рѣчьта н
стера, „отъ когото, казваше, като отъ авторитет
ность въ либералната партия, ние всички очаквахм

по̀-добро, по́-рѣшително, но не врѣди, прибавяше да каже, той е пакъ нашъ и една отъ нашитѣ сили и въ всѣки случай той не може да бѫде защитникъ на турската тирания. Добрѣ сте сторили, че сте дошли въ Англия прѣзъ това врѣме, ни каза най-послѣ; идете да видите и г. Форстера; той е инакъ уменъ човѣкъ". Казахме му, че сме ходили веднажъ и се канимъ пакъ да му идемъ.

Отъ тамъ ние ходихме да посѣтимъ г. Давидова, първия секретарь въ руското посолство въ Лондонъ. Той ни сърадва за приема и за тържествата, на които сме били прѣдметъ въ вчерашния день, както и за успѣхитѣ, които сме имали въ обществото. Той съ голѣмъ интересъ челъ за всичко това въ вѣстницитѣ; въ сѫщо врѣме, обаче, прибави да каже, че въпрѣки всички движения въ Англия противъ Турция сегашното правителство не било измѣнило мнѣние, та да не се лъжемъ, а да гледаме да спечелимъ, до колкото е възможно, и неговото, ако не друго, а то поне съчувствие къмъ страданията на народа ни, че, каквото и да се казва, властьта е за сега въ неговитѣ рѫцѣ. Съ удоволствие, обаче, ни съобщи и това, че министрътъ на външнитѣ дѣла лордъ Дерби, при когото бѣхме се вече прѣдставили, билъ въ разногласие съ шефа на кабинета по отношение къмъ сегашнитѣ източни работи, по́-частно къмъ турско-българскитѣ, билъ особено противенъ на една война съ Русия за спасяване отново Турция. Тази новина излѣзе сетнѣ повече отъ основателна, защото, както е извѣстно, лордъ Дерби се оттегли подиръ малко отъ Биконсфилдовото министерство по разногласие въ политиката. Г. Давидовъ, като стана дума за многошумната вече рѣчь на Форстера, ни каза, че той не съзира въ нея нѣщо опасно за България, намира я само твърдѣ умѣрена. Такава я намѣрихме и ние по́-послѣ, когато я прочетохме, но всѐ

имаше да се каже нѣщо по нея за нейната прѣкалена умѣреность.

Слѣдъ г. Давидова ние счетохме за длъжность да идемъ да видимъ и уважаемия пасторъ г. Дендонъ (Dendon), който присѫтствуваше на банкета въ Westminster и който не бѣше отъ послѣднитѣ лица, които зимаха дѣятелно участие въ всички събрания, въ всички движения за протестиране противъ турскитѣ свирѣпства и за избавяне на България отъ турския режимъ. При него ходихме заедно съ извѣстния намъ още отъ Цариградъ г. Терханъ, родомъ арменецъ, служещъ въ сърбското въ Цариградъ агентство, а находещъ се нинѣ въ Лондонъ за врѣме. Г. Дендонъ бѣше единъ образуванъ, кротъкъ, сладкодумливъ и човѣколюбивъ английски пасторъ. Неговитѣ симпатии къмъ угнетенитѣ народи бѣха твърдѣ голѣми, за това и присѫтствието му се търсѣше настойчиво въ всички срѣдини, дѣто имаше да се говори за свобода и хуманность. Той доходи послѣ два пѫти при насъ, и азъ не забравямъ и до сега още, съ какво състрадание приказваше той за тегилата на нашия народъ и съ каква милость се надѣеше, бѣше вегли увѣренъ, че тозъ народъ ще се освободи отъ турското иго. Г. Дентонъ бѣше горещъ защитникъ и на сръбския народъ.

Сѫщия день надвечерь ние ходихме у г. Мериманъ, за когото споменахъ тоже по-горѣ, и у него намѣрихме други госте, всички врази на турския деспотизъмъ, приятели на българския народъ. Ние благодарихме и нему за всичкия трудъ, който си бѣ далъ и си дава и сега още за българския народъ и за неговитѣ делегати. Благодарихме за сѫщото и на г-жа Мериманъ, на която бѣхме прѣдставени.

Отъ тамъ ние се упѫтихме да идемъ при г-жа Олга

Новикова, за която сѫщо споменахъ пó-горѣ, че бѣше на банкета въ Westminster Hotel и на която тъй сѫщо трѣбаше да благодаримъ. Тя ни прие почти като свои съотечественици, сърадва ни и тя за извършената ни прѣзъ послѣднитѣ дни работа и въпрѣки всичкитѣ ѝ безпокойства отъ Биконсфилдовото правителство и отъ едно извѣстно въ Англия русофобство, даже и между нѣкои отъ либералитѣ, тя пакъ хранѣше надежда, че за България всѐ ще стане сега нѣщо добро, че въ всѣки случай осѫдениятъ отъ всички днесъ турски режимъ нѣма вече да тежи на нея, както е тежелъ до сега. Отъ своя страна тя и устно, дѣто може, и съ перо, кога трѣба, нѣма, казваше, да прѣстане да работи въ нейна полза. Г-жа Новикова, родена Кирѣевъ, е извѣстна списателка и е обнародвала въ разни английски и френски списания и вѣстници не една и двѣ политически статии. Като такава, тя се радваше съ добро име въ пó-високото въ Англия общество и между ученитѣ ѝ хора. Тя бѣше запозната съ пó-виднитѣ английски държавни мѫже, особено же съ Гладстона.

Тъй се свърши и тоя день.

* * *

29 септемврия (11 октомврия), срѣда.

Тоя день прѣди пладне ние получихме отъ Гладстона отговоръ на писъмцето ни, за което споменахъ пó-горѣ. Г-нъ Гладстонъ ни казваше въ своето писъмце, че той самъ желае да дойде да ни види, та да му кажемъ, кога може да ни намѣри. Ние останахме толкозъ очудени отъ това писмо, че се почти усъмнихме въ неговата подлинность, но не сме имали право. Писмото бѣше дѣйствително отъ великия английски държавникъ и човѣколюбецъ.

* * *

Ще кажа пó-надолу какъ отговорихме на това писмо. Днесъ ни се прѣдстави друга работа. Добриятъ ни приятель г. Janson дойде заедно съ Мериманъ да ни извѣсти, че той и други приятели наредили да идемъ на другия денъ въ г. Бирмингамъ, дѣто ни канѣли и дѣто щѣли да ни чакатъ. Това бѣ за насъ голѣма изненада, но не ли сме тръгнали да просимъ поддържка навсѣкждѣ за освобождението на отечеството? Слѣдъ нѣколко минути колебание, ние отговорихме, че ще бждемъ готови да тръгнемъ на другия день за Бирмингамъ, една отъ най-солиднитѣ въ онова врѣме крѣпости на английския либерализъмъ. За тази цѣль ние надвечеръ се събрахме отново у Мериманъ и тамъ рѣшихме окончателно, какъ и по кой часъ да тръгнемъ заедно на другия день за Бирмингамъ. Остатъка отъ вечерьта ние бѣхме поканени да идемъ да прѣкараме у г. *Ралстона* (W. R. S. Ralston), англичанинъ съ високо образование, запознатъ между друго основателно съ руския езикъ и съ руската литература. На госте у него имаше и други господа, както и госпожи, между които и г-жа Новикова. Тази вечеринка бѣше повече литературна и филологическа отколкото политическа. Говори се надълго за руския езикъ и за неговото сходство съ другитѣ славянски нарѣчия. Домовладиката, особено, живо се интересуваше да знае, до колко и въ какво българското нарѣчие се отдалечава отъ руския и другитѣ славянски язици. Но отъ литературнитѣ и филологически разсжждения не бѣ мжчно да се прѣмине и къмъ политиката, най-вече като въ събранието имаше и двама български делегати, а България съ своитѣ мжки и съ своитѣ домогвания за самостоятеленъ политически животъ бѣше сега въ Англия на дневенъ редъ. Нѣма съмнѣние, че и тукъ симпатиитѣ

бѣха за България. Всички насърдчваха българскитѣ делегати съ увѣрение, че тѣхната мисия не ще бѫде безплодна, че за България ще настанатъ дни по́-честити, че тя ще бѫде освободена отъ турското иго. Помежду гостето на г. Ралстона имаше и единъ американецъ, именно секретарьтъ на американското посолство въ Петербургъ. Той съ особено любопитство разпитваше българскитѣ делегати за всичко, що се отнасяше до България, и не можеше да си обясни, какъ при таквизъ свирѣпства извършени въ България отъ Турцитѣ Европа не направила до сега ни една поне постѫпка за тѣхното осѫждане. Не ли, казваше, споредъ парижкия договоръ, Турция е приета въ концерта на европейскитѣ сили? Какъ ни една отъ тѣхъ до сега да не стане и да не протестира енергически противъ тия свирѣпства? Не зная, до колко сѫ могли да го задоволятъ даденитѣ на тоя му въпросъ отговори, но самиятъ въпросъ бѣше на мѣстото си.

XIII.

Въ Бирмингамъ,

30 септемврия (12 октомврия), четвъртъкъ.

Рано, часа кѫдѣ 9 пр. пл. дойдоха у дома ни г. г. Janson и Мериманъ да ни зематъ да идемъ заедно съ тѣхъ въ Бирмингамъ. — И часа на 10 ние бѣхме вече на желѣзницата и тръгнахме за Бирмингамъ. Тамъ стигнахме часа на 1 сл. пл. Бѣше ни се казало още въ Лондонъ, че на станцията ще дойдатъ да ни посрѣщнатъ нѣкои приятели. Какво, обаче, бѣше нашето очудване, когато ние се намѣрихме прѣдъ едно грамадно множество народъ, дошълъ тамъ съ депутация отъ градския съвѣтъ да причака и да посрѣщне българскитѣ делегати! Ние се просто смаяхме и не щѣхме ни на очитѣ си да по-

вѣрваме, че всичкиятъ този народъ е оставилъ работата си да дойде да посрѣщне едни скромни делегати на единъ народъ станалъ едва послѣдне извѣстенъ, и то по своитѣ бѣди и теглила. Между народа имаше и нѣкои госпожи. Една отъ тѣхъ, жена на зрѣла възрасть, но физиономия енергична, се доближи до насъ и ни подзрави на французски съ нѣколко прочувствени и трогателни думи. „Въ нашия Бирмингамъ, ни каза между друго, нѣма да намѣрите ни единъ мѫжъ, ни една жена, които да не сѫ противъ турцитѣ, вашитѣ мѫчители, и които да не съчувствуватъ дълбоко къмъ вашия тъй тежко пострадалъ народъ. Всички тука, и жени и мѫже, сме за васъ, и ние всички ще направимъ каквото ни иде отрѫки не само за да помогнемъ на народа ви въ сегашното му лошо състояние, но и за да го видимъ единъ день съвършено свободенъ отъ турския режимъ. Отъ народа, който е събранъ тука, и послѣ въ цѣлия градъ вие сами ще констатирате, отъ какви чувства е въодушевенъ тоя градъ спрѣмо вашия народъ. Отъ страна на събрания тукъ народъ азъ ви поздравлявамъ съ „добрѣ дошли" и ви желая пъленъ упѣхъ въ вашата благородна, патриотическа и хуманна мисия". Хиляди одобрителни викове покриха послѣднитѣ думи на благородната госпожа. Изповѣдамъ тукъ прѣдъ моя читатель или читателка, че по тази ни незабравима мисия азъ за пръвъ и послѣденъ сега пѫть се спънахъ тукъ и не можихъ да свържа нито двѣ думи за да поблагодаря на тая госпожа и на стеклия се тукъ за посрѣщането ни народъ; не че ми липсваха думи или че се сбъркахъ, та да не зная какво да кажа, но, трогнатъ както никога до дълбочината на сърдцето си отъ това нечакано зрѣлище и отъ прочувственитѣ привѣтствия на тази уважаема госпожа, азъ просто глътахъ думитѣ, които искахъ да кажа, и

най-послѣ отговора ми го замѣстиха прѣсичани глухи хълцания съ ивици сълзи по бузитѣ ми, а благодарностьта ми се изказа просто съ едно живо, но мълчеливо ръкуване както съ госпожата, така и съ нѣкои отъ окръжаещитѣ я лица; също тъй постъпи и другарьтъ ми. Да забѣлѣжа ли тука, че съ мене заедно се разплака въ тоя случай като дѣте и добриятъ ни приятель г. Janson? Както и да е, тази е отъ ония сцени по нашето пътуване за разказване болкитѣ и желанията на народа си по Европа, които оставатъ особено неизгладими въ паметьта.

Отъ станцията насъ ни заведоха на градски колá въ единъ отъ първитѣ хотели Queens (Hotel), дѣто ни казаха, че ние ще бъдемъ госте на града прѣзъ колкото врѣме прѣдстоимъ тука. Обадиха ни същеврѣменно, че подиръ малко, часа на $3^1/_2$, ще има въ тоя хотелъ банкетъ въ наша честь. Тъй и стана. Не е нуждно да изброявамъ тука всички лица, които присъствуваха на тоя банкетъ. Ще спомена само, че между тѣхъ или, по-скоро, първиятъ по своето политическо значение, между тѣхъ бѣше *Чемберленъ* (у. Chamberlain), членъ отъ парламента, краенъ по онова врѣме либералъ въ редоветѣ на гладстоновата парламентарна армия, прочутъ отпослѣ министръ на колониитѣ, при когото се обяви и води извѣстната прѣди 2 години южно-африканска война противъ двѣтѣ злощастни републики Трансваалска и Оранжска, война на която той се считаще като главния виновникъ. Прѣдседательтъ на събранието г. J. S. Wright изказа своята благодарность, че това събрание става, за да се докаже и на дѣло, колко много съчувствува г. Бирмингамъ къмъ теглилата на България и колко много желае той политическото подобрение на нейната участь, да се докаже това и прѣдъ прѣдставителитѣ на тая България,

които сѫ изпратени въ Англия и въ Европа, за да опишатъ страданията на българския народъ и да изявятъ неговитѣ желания за едно по-добро бѫдеще. Той каза още, че събранието съ удоволствие ще изслуша това, което ще благоволятъ да кажатъ прѣдъ него българскитѣ делегати. И наистина, слѣдъ обикновената здравица за кралицата и друга една, ние, и прѣди да бѫдемъ поканени, видѣхме, че дойде сега редъ и за насъ да кажемъ нѣщо и ние. — Като въ скоби ще забѣлѣжа тукъ, че единъ отъ господата, които ни се видѣха, че най-много шетаха по тоя банкетъ, бѣше ни казалъ още отъ понапрѣдъ, че въ рѣчьта, която ще бѫдемъ поканени да кажемъ въ тоя банкетъ, добро, изрядно впечатление щѣло да произведе върху всички присѫтствуещи, па и въ цѣлия градъ, и въ цѣла Англия, ако въ тая си рѣчь, като говоримъ за България, споменемъ и за другитѣ народи въ Балканския полуостровъ, между тѣхъ и за неосвободенитѣ още гръци, къмъ които въ Англия, особено же въ Бирмингамъ имало доста голѣмо съчувствие. Бѣше ни казалъ още, че добрѣ ще бѫде тоже, ако засѣгнемъ и послѣднята рѣчь на Форстера, отъ която въ Бирмингамъ не били твърдѣ много доволни, при всичко, че Форстеръ билъ единъ отъ найвиднитѣ и най-уважаванитѣ членове отъ либералната партия. — Когато станахъ, при шумни рѫкоплѣскания, да говоря, залата, въ която бѣше сложенъ банкетътъ, се разшуми съ внезапното нахлуване въ нея на много любопитни господа, между които, както узнахъ отпослѣ, нѣкои мѣстни публицисти и стенографи.

Отдѣлнитѣ ми бѣлѣжки по произнесената ми тукъ рѣчь не можихъ за мое голѣмо съжаление да намѣря въ запазенитѣ ми книжа. Принуденъ бѣхъ, прочее, да я потръся въ нѣкои отъ тогавашнитѣ бирмингамски вѣст-

ници, които бѣха я обнародвали по бѣлѣжки, взети при произнасянето ѝ. И благодарение на крайната услужливость на единъ уважаемъ мой приятель, азъ успѣхъ послѣдне да получа отъ Бирмингамъ прѣписъ въ английския оригиналъ както на тази рѣчь, така сжщо и на друга една по-кратка, така и на подробното описание за нашия приемъ въ тоя градъ, прѣписъ снетъ изъ два Бирмингамски вѣстника.*) И азъ прѣвождамъ сега тукъ отъ английски самъ себе си, но, за да бжда и точенъ прѣводачъ, азъ ще остава самия вѣстникарь да прѣдаде мисъльта ми както я е схваналъ той при произнасянието ѝ и както я е съобщавалъ на читателитѣ си. Рѣчьта ми захваща съ съобщение на едно писмо, което бѣхъ получилъ тогава наскоро отъ едно наше духовно лице въ Цариградъ. Това лице бѣше сегашниятъ Старо-Загорски митрополитъ, Негово Високопрѣосвещенство г. Методий Кусевичь, въ онова врѣме архимандритъ въ Екзархията. Ето сега какъ почва Бирмингамскиятъ „Daily post“ отъ 13 октомврия 1876 год.

„Господинъ М. Балабановъ, посрѣщнатъ съ ржко„плѣскания, се отправи къмъ събранието съ една рѣчь „на французски. Слѣдъ като се извини, за дѣто не по„знава достатъчно английския езикъ, и слѣдъ като благо„дари, за дѣто му се дава така случай да говори прѣдъ „едно събрание въ Бирмингамъ, той каза, че миналия по„недѣлникъ билъ получилъ едно писмо отъ едно висо„копоставено въ народната българска Иерархия лице, „съдържанието на което писмо той желае сега да раз„каже съкратено прѣдъ събранието, прѣдъ което има

*) Тази услуга азъ длъжа на английския въ Букурещъ пълномощенъ министръ, любезния г. Кенеди. Вѣстницитѣ, отъ които сж зети тия прѣписи, сж: „The Birmingam Daily post“ october 13, 1876 и „Birmingam Weekly Post“, october 14, 1876.

„честь да говори. Неговиятъ кореспондентъ казвалъ „слѣдното:"

„Това, що е невъзможно у човѣцитѣ, възможно „е у Бога. Кой би помислилъ, че между насъ могло би „да стане таквозъ чувствително промѣнение въ идеитѣ? „Вие знаете, че у насъ селянинътъ въ своитѣ страдания „и мжки бѣше привикналъ да смѣсва англичанина съ „турчина. Той добрѣ знаеше, че англичанинътъ е християнинъ, но, отъ друга страна, той знаеше и това, „че англичанинътъ е приятель и съюзникъ на турчина, „неговия тиранинъ, и че турчинътъ надмѣнно се гордѣеше съ това. Българскиятъ селянинъ, — ние не трѣба „да криемъ това, — има живи симпатии къмъруситѣ, „защото знае, че руситѣ сж врагове на неговитѣ притѣснители и защото руситѣ го утѣшаватъ въ неговитѣ злощастия и всѣкога му даватъ надежда за една пò-добра „участь. За българина християнинъ между англичанина „и Турчина нѣмаше до сега разлика: за него тѣ бѣха „всé едно. Той считаше за свои притѣснители и единия, „и другия. Вие виждате отъ това, защо българинътъ „не можеше да обича англичанина. Вие виждате, обаче, „какъ сега Провидѣнието устрои работитѣ. Днесъ всичко „това е измѣнено. Сега името на англичанина между „нашитѣ селяни значи човѣколюбие, милость, любовь „и народна свобода. Истина е, че за постигане това „промѣнение, трѣбаше баши-бозуцитѣ, по заповѣдь на „турското правителство, да изтрѣбятъ на единъ пжть „нѣколко хиляди невинни Българи, жени, дѣца, мжже, „независимо отъ това, че всѣка година нашето отечество принасяше въ всесожигание до 500—600 жертви „на турската дивотия. Уви! Никой другъ, а само рускиятъ народъ слушаше нашитѣ викове отъ бѣди и мжки, „само той съчувствуваше къмъ нашитѣ злощастия. Сега,

„при произнасянето името англичанинъ, българитѣ ро-„нятъ сълзи отъ благодарность". .

„Това писмо, сдѣдва ораторътъ, показва, какъ единъ „народъ може да се проникне отъ симпатии за другъ „единъ народъ, при това още, какъ единъ могущественъ „народъ не може да е дѣйствително великъ, освѣнъ по „своето великодушие и своето благородно сърдце, по „своята привързаность къмъ вѣчнитѣ начала на хуман-„ностьта, на правдата, на съчувствието. Въ своитѣ жес-„токи страдания българитѣ намѣриха симпатии у благо-„родния английски народъ, който по своитѣ стари и драго-„цѣнни свободи, по своето политическо величие, по своето „безмѣрно могущество заима въ Европа таквозъ високо и „славно положение. Теглилата на българския народъ му „дадоха пó-голѣма извѣстность, но своето спасение той „не можеше сега да тръси другадѣ, освѣнъ въ своето „освобождение. Благородниятъ и съчувствениятъ англий-„ски народъ дойде да посрѣщне одобрително желанията на „българския народъ и тоя български народъ сега е убѣ-„денъ, че английскиятъ народъ иска да му помогне да се „оттърве той отъ турското иго за честь на английското „име, за честь на човѣчеството, за честь на цивилизацията. „Има, безъ съмнѣние, мжчнотии за това, но, ако да нѣ-„маше мжчнотии, не би имало и въпросъ, не би ставало „ни дума за турцитѣ. Нѣкои лица изявяватъ много „нѣжни чувства за тѣхъ. Ако тия лица изевяваха поло-„вината само или повечко нѣжность за християнския на-„родъ, пò-многочисленъ и пó-напрѣдничавъ, нѣмаше сега „да има никакви мжчнотии. Турцитѣ, като власть въ Бъл-„гария, ще бждатъ всѣкога палачи, злоупотрѣбители, гра-„бители. Граждани на една свободна България, — тѣ ще „се ползуватъ съ всички граждански и политически права, „които сами тѣ всѣкога отказаха на Българетѣ. Но, какво?

„Има нѣкои си, които казватъ — и нека казватъ, ако „обичатъ — че Българитѣ сж меншество и че тѣ не сж „способни за самоуправление и че нѣматъ ни понятие „за това що е равенство. *Истината е съвършено против„ното на това,* но ораторътъ не настоява върху таквизъ „безосновни твърдения. Турскитѣ държавни мжже, продъл„жава той, не веднажъ сж лъгали Европа съ обѣщания, „които не сж имали никога намѣрение да изпълнятъ. Ще ли „Европа позволи сама на себе да се лъже така и за на„прѣдъ? На оратора не му се ще да вѣрва това. Напро„тивъ, той вѣрва, че на европейскитѣ правителства и на „цивилизуванитѣ европейски народи е вече дотегнало да „се водятъ тъй за носа отъ едно таквозъ непоправимо „правителство, каквото е турското, и че врѣмето за това „е вече минало. Има, обаче, още умове, които минуватъ „за практични, но които лъжатъ още сами себе си по „отношение къмъ турската империя. Такъвъ ли е и слу„чаятъ съ г. Форстера, знаменития прѣдставитель на Брад„фордъ (Bradford)? Българитѣ дълбоко почитатъ този „отличенъ английски държавенъ мжжъ, чието красно„рѣчие влияе тъй много върху общественото мнѣние „както въ Англия, така и въ Европа. Тѣ особено ува„жаватъ г. Форстера, защото той бѣ единъ отъ първитѣ „лица въ Англия и въ английския парламентъ, които из„дигнаха гласа си въ полза на българитѣ, жертви на „баши-бозуцитѣ; но рѣчьта, произнесена отъ него мина„лата сжббота въ Брадфордъ, служи повече да умножи „мжчнотиитѣ, които може дѣйствително да сжществу„ватъ, и да създаде други, които не сжществуватъ. Ора„торътъ нѣма намѣрение да критикува г. Форстера, но „отъ тази рѣчь нему се видѣло га че ли благородниятъ „членъ отъ парламента желае, отъ чувство на хуман„ность, да угоди на всички въ Турция. Да, искашъ, обаче,

„днесъ да угодишъ сѫщеврѣменно и на турци, и на бъл-
„гари, това е невъзможно. Рѣчьта на г. Форстера, по
„мнѣнието на оратора, е далечь отъ да е пропита отъ
„такъвъ миролюбивъ духъ, отъ какъвто се види, че е
„искалъ да се въодушевява. И той, ораторътъ, засѣга
„сега по-отблизу, практически и направо въпроса, безъ
„никакви забикалки. Например̀ъ, казва той, г. Форстеръ
„полага като начало: „вие неможете да искате отъ тур-
„цитѣ повече отъ каквото би могли да дадатъ". Отъ
„друга страна, той самъ признава, че баши-бозуцитѣ въ
„България били още въорѫжени и че тѣ още слѣдватъ
„да вършатъ убийства, грабежи и изнасилвания. Г-нъ
„Форстеръ прибавя да каже, че турското правителство
„не може да ги обезоружи. Споредъ теорията на г. Фор-
„стера турскитѣ свирѣпства въ България трѣба още да
„слѣдватъ, защото турското правителство не може да
„обезоружи баши-бозуцитѣ, а отъ него не трѣба да се
„иска повече отъ каквото е въ състояние да направи.
„Това е за очудване, наистина. Ораторътъ не ще да каже,
„че г. Форстеръ мисли така, но неговата аксиома „да не
„се иска отъ Турцитѣ повече отъ онова, което могатъ
„да направятъ," не може логически да докара до друго
„заключение. Г-нъ Форстеръ ще му позволи, казва ора-
„торътъ г. Балабановъ, да му каже, че турското прави-
„телство не само не може да обезоружи баши-бозуцитѣ,
„но то и не желае да направи това нѣщо, защото това
„не влиза въ неговитѣ смѣтки. Г-нъ Форстеръ показва
„грижа и за другитѣ християни въ Турция. Той има
„тукъ пълно право. Всички желаятъ да бѫдатъ сво-
„бодни, и най-практическото нѣщо би било да се даде на
„всички право на самоуправление. Г-нъ Форстеръ говори
„и за други мѫчнотии; той казва, напримѣръ, че, ако
„България добие своята пълна автономия, живѣещитѣ

„сега въ нея турци ще бждатъ принудени да идатъ да „се установятъ въ Ипиръ и Тесалия. Но никой не кара „турцитѣ да оставятъ България. Тѣ могатъ твърдѣ добрѣ „да си останатъ въ нея, и г. Форстеръ може да бжде напълно спокоенъ и сигуренъ, че тѣ нѣма никога да бждатъ убивани, разграбвани, изнасилвани. Тѣ ще бждатъ „третирани като братия — братия упоени, кога иматъ „властьта въ ржката си, но които ще бждатъ трезвени „щомъ като узнаятъ по единъ рѣшителенъ начинъ, че „не сами тѣ ще управляватъ за напрѣдъ страната. Отъ „друга страна, защо да се отказва свободата и на Ипиръ „и Тесалия, както и на всички други християнски об„ласти въ Турция? Освобождението на всички тия области „би било най-практическото разрѣшение на занимаещия „ни въпросъ. Г. Форстеръ говори и за арменцитѣ християни. Той е правъ и тукъ, той говори твърдѣ добрѣ. „И арменцитѣ иматъ тъй сжщо право да добиятъ своята „свобода. Въ всѣки случай, обаче, ако турцитѣ, като „не желаятъ да останатъ въ Европа слѣдъ освобождението тукъ на християнитѣ, заминатъ въ Азия, но съ „сжщитѣ намѣрения да продължаватъ и тамъ своитѣ „свирѣпства и своето упостошително дѣло, толкозъ, то„гава, по-злѣ за тѣхъ; цивилизуваниятъ свѣтъ ще знае „много добрѣ, какъ да ги вразуми. Г. Форстеръ казва понататъкъ, че, понеже турското меншество въ България „е въоржжено, имало страхъ да не би автономията на „тая область да докара една окупация, за да прѣдотврати злоупотрѣбенията, които би могло да извърши „това въоржжено меншество противъ освободенитѣ българи. Ораторътъ благодари тукъ на г. Форстера за вниманието, което обръща въ такъвъ случай къмъ българския народъ, който той, г. Форстеръ, обича. Но той може „да бжде спокоенъ отъ тая страна. Нѣма нужда отъ оку-

„пация. Г. Форстеръ може да бжде увѣренъ, че, ако тур„цитѣ узнаятъ, че Европа рѣшително иска автономията „въ България, тѣ ще отстжпятъ, тѣ ще станатъ като овци „прѣдъ тази рѣшителна воля. Отъ друга страна, обаче, „ораторътъ мисли, че може и да стане, ако е нужда, „една безобидна окупация. Таквазъ окупация имала би „главно за прѣдметъ снабдяването съ оржжие бълга„ритѣ, които образуватъ грамадното болшинство въ стра„ната. Той, ораторътъ, увѣрява г. Форстера, че, веднажъ „въоржжени българитѣ, турцитѣ би се замислили два „пжти прѣди да се впуснатъ въ таквизъ злодѣяния, „съ каквито се прославиха послѣдне. Г. Форстеръ пита „послѣ въ рѣчьта си, дали въ България има необ„ходимитѣ елементи за образуване едно правителство и „една администрация, и намѣрва, че, въпрѣки всички уси„лия на българитѣ да се учатъ, тѣ не успѣли още да „добиятъ тия елементи. На това ораторътъ Балабановъ „отговаря, че, съ продължаване турската система въ „България, тия елементи нѣма никога да се образу„ватъ, а съ прѣдлаганитѣ отъ г. Форстера полумѣрки, „добри елементи за добра администрация не би могли „никога да се образуватъ, защото турското правителство „въ такъвъ случай би си служило само съ съмнителни „и развратени отъ само него българи. Между турцитѣ „нѣма възможность за напрѣдъкъ. Въ всѣки случай, „обаче, българитѣ сж днесъ доста напрѣднали въ своето „образование; само че младежитѣ, които се образуватъ „въ иностраннитѣ училища и университети не могатъ да „иматъ днесъ свое отечество въ собствения смисълъ на „думата.

„Не! Г. Форстеровитѣ теории не издържатъ кри„тика. Българитѣ искатъ съвършеното освобождение на „отечеството си. Българската програма е меморандумътъ,

„който българскитѣ делегати сж прѣдставили на Нейно „Британско Величество Кралицата, както и на другитѣ „правителства. Илюзия било за европейскитѣ държавни „мжже, лъжа пъкъ просто отъ страна на турското пра„вителство това, що се говорило и говори още и днесъ „за турски реформи. На края ораторътъ благодари на „английския народъ, благодари особено въ тоя случай „на града Бирмингамъ за сърдечния приемъ, който на„мѣриха тукъ българскитѣ делегати, и казва, че тѣ се „молятъ да се продължава дѣлото за освобождение на „потъналата въ сълзи България вслѣдствие на убийствата, „на обиритѣ, на различнитѣ оскърбления, на опусто„шенията, на свирѣпствата, които знае сега всичкиятъ „свѣтъ“. (Ржкоплѣскания).

Слѣдъ като свърши г. Балабановъ, прѣдседательтъ на събранието забѣлѣжи, че г-нъ Чемберленъ (Chamberlain) билъ слѣдилъ съ особено внимание рѣчьта на оратора, та е увѣренъ, че ще има добрината да каже и той нѣколко думи, прѣди да се разотиде събранието.

На това г. Чемберленъ, членъ отъ парламента, отговори, че „ако той прѣдставлява тукъ нѣщо друго, а „не само своитѣ избиратели отъ Бирмингамъ, той може „да каже, че рѣчьта на оратора, която той изслушалъ „съ напрегнато внимание, заинтересувала въ висша сте„пень всички присжтствуещи, и че всички тѣ сж честити „да изяватъ както нему, така и на другаря му симпа„тиитѣ, които чувствуватъ къмъ прѣдставляваната отъ „тѣхъ страна. Той билъ увѣренъ, че страданията на г. „Балабановитѣ съотечественици сж възбудили не само „въ Бирмингамъ, но и въ цѣла Англия не се може по„голѣмо съчувствие; отъ тукъ и силното желание на „народа въ Англия да се зематъ всички мѣрки, за да „стане въ бждеще невъзможно вече възвръщането на

„таквизъ страдания (слушайте, слушайте!). Ораторътъ „благодари г. Балабанову, за дѣто разгледа тъй добрѣ „извънредната и софистическа рѣчь на г. Форстера. Присѫтствуещитѣ не сѫ, казва, познали никога тъй добрѣ „г. Форстера, както сѫ го познали българскитѣ делегати „(смѣхъ). Тѣ, присѫтствуещитѣ, били привикнали да „цѣнятъ г. Форстера само по вѫтрѣшното законодател-„ство и вѫтрѣшнитѣ наредби въ държавата, за тѣхъ е, „обаче, изненада сега да го видятъ, че борави и въ „външната политика (слушайте, слушайте!). Въ своята „рѣчь той кривуличи ту къмъ една, ту къмъ друга страна „на въпроса безъ да дойде до едно положително заклю-„чение. Ако цѣльта му е била да покаже разлика между „себе си и г. Гладстона, той, ораторътъ не мисли, че „тая разлика ще се оцѣни отъ английския народъ бла-„гоприятно за него, Форстера. (слушайте, слушайте!). „Отговорътъ на г. Балабанова по оная часть отъ г-нъ „Форстеровата рѣчь, въ която часть той иска да каже, „че, по негово мнѣние, българскиятъ народъ не билъ „приготвенъ да се ползува отъ автономни учрѣждения, „той, ораторътъ Чемберленъ, намѣрва тоя отговоръ съвър-„шенъ. Присѫтствуещитѣ знаятъ, че тоя аргументъ на г. „Форстера е просто противъ свободата, съ която тѣ „желаятъ да видятъ да се наслаждава тоя народъ, той е „аргументъ, съ който си служатъ торитѣ опоненти про-„тивъ г. Форстера, когато той прѣдлага да се дадатъ „нѣкои права за ирландскитѣ земледѣлци. Въ всѣки „случай, между прѣдставителитѣ на либералната партия „тоя аргументъ нѣма никаква тежесть. И ораторътъ „увѣрява българскитѣ делегати, че изказаниятъ отъ тѣхъ „по тоя въпросъ възгледъ се посрѣща съчувствено отъ „всички присѫтствуещи и че той ще намѣри единодушна „подържка въ всѣко либерално събрание, въ всѣки

[illegible] желаять пъ[illegible]
[illegible] случайте, сл[illegible]
[illegible] може да [illegible]
[illegible] малка [illegible]
[illegible] са [illegible]
[illegible] употре[illegible]
[illegible] тъ се [illegible]
[illegible] с[illegible]
[illegible] зъ [illegible]
[illegible].

[illegible]

[illegible]

[illegible] Post.

[illegible]

разполагалъ още съ една сумма до 2000 стерлинги. Слѣдъ това той помоли българскитѣ делегати да кажатъ и тѣ нѣщо прѣдъ това събрание, членоветѣ на което се интересуватъ тъй много за тѣхното отечество.

„Г-нъ Балабановъ стана на тая покана и държа „една кратка рѣчь. Той каза, „че първитѣ му думи ще „бѫдатъ да изкаже благодарность къмъ прѣдседателя „на това събрание за любезностьта, която ималъ да го „свика по случай тѣхното посѣщение въ Бирмингамъ. „Въ сѫщо врѣме той счита за длъжность да благодари „на членоветѣ отъ това събрание, които имали добрината „да додатъ сега въ него. Той имъ благодари отъ страна „на народа си, благодари отъ своя страна и отъ страна „на своя другарь. Слѣдъ това той казва, че прѣзъ ми- „налия мѣсецъ юния Европа за пръвъ пѫть чу за из- „вършенитѣ въ България турски свирѣпства. Тия новини „възбудиха въ Европа, особено въ Англия, възмущение „и симпатии, за което се узна въ сама България, която „се научи сѫщеврѣменно за събиранитѣ за нея помощи; и „това бѣ наистина едно отъ най-забѣлѣжителнитѣ зрѣ- „лища, да гледа човѣкъ, че Англия не изказваше въ тоя „случай само симпатии, но че къмъ симпатиитѣ и думитѣ „тя прилагаше и дѣла. Щомъ се узнаха въ нея злощас- „тията на българския народъ, всички тукъ изведнажъ „побързаха да изкажатъ своята готовность за облегчение „тия злощастия. Отъ всички градове въ Англия се из- „издигна гласъ за тази помощь, и помощи се изпра- „тиха за българския народъ отъ Лондонъ, Бирмин- „гамъ, Манчестеръ, Брадфордъ, Рокделъ и други ан- „глийски градове, и тозъ народъ, само при извѣстието „за тѣхъ, пророни сълзи отъ благодарность. България на- „мѣри за нужно да изкаже на английския народъ благо- „дарностьта си за тия симпатии и тия помощи и тя рѣши

„да направи това чрѣзъ своитѣ делегати. Ето защо се „намиратъ сега и прѣдъ това събрание български делегати. Тѣхната мисия въ Англия и въ Европа е двояка: да „благодарятъ за съчувствието и помощитѣ и да ходатайствуватъ прѣдъ силитѣ за освобождението на българския „народъ отъ турското иго. Изказването благодарность „къмъ английския народъ имъ е особено възложена „длъжность; и какъвъ по-сгоденъ случай за изпълнение тая длъжность въ тоя голѣмъ градъ, ако не това „събрание, прѣдъ което се намѣрватъ сега и тѣ сами, — „събрание на бирмингамския народъ, който е направилъ толкозъ много за събранитѣ помощи? Ораторътъ „моли тоя народъ да приеме благодаренията на неговия „злочестъ народъ. Българскиятъ народъ нѣма никога да „забрави, какво е извършилъ английскиятъ народъ за „него въ дни на жестоки злощастия. Ако иска нѣкой по-„частни новини относително до тия злощастия, той самъ „не знае, какъ да се спре на това и какъ да удовлетвори „желанието и любопитството на слушателитѣ. Голѣми сѫ „злощастията на българския народъ. Но тѣ и отъ голѣми „сѫ още по-голѣми въ нѣкои мѣста. Такъвъ е случаятъ „съ историческия вече и всеизвѣстенъ *Батакъ*. Той е „върхътъ въ тия злощастия. Останалитѣ живи сѫ голи и „безъ покривъ. Той може, обаче, да прибави, че цѣлата „почти страна е съсипана. Всичката тежесть на войната „— сърбско-турската война — тежеше надъ България. „Колкото за срѣдствата, казва ораторътъ, чрѣзъ които „могатъ да се раздаватъ събранитѣ отъ милостивия английски народъ помощи, той има да каже само едно „нѣщо, а то е, да се внимава добрѣ да не би тия помощи да попаднатъ въ рѫцѣтѣ на турцитѣ. Тия помощи „не трѣба да се пращатъ чрѣзъ турски каналъ, иначе „тѣ нѣма да стигнатъ никога въ България. Той казва,

„че както въ Цариградъ, така и въ Филипополъ (Плов-„дивъ) имало комитети за раздаване помощи въ Бъл-„гария. Той мисли, че английскиятъ комитетъ може да „влѣзе въ сношение съ тѣхъ, по́-скоро пакъ съ Плов-„дивския, който се състои отъ българи, знаещи добрѣ „страната и отъ иностранни търговци, лица почтени, въ „които народътъ има безгранично довѣрие. Той би мо-„жалъ да посочи и на други срѣдства за раздаване тия „помощи, напримѣръ, общинитѣ, но има страхъ, че тукъ „турцитѣ ще побъркатъ много. Най-доброто, споредъ „него, срѣдство би било, ако комитетътъ избираше едно „свое довѣрено лице и го пращаше само на мѣстото съ „събранитѣ помощи въ пари и въ вещи. На конецъ г. „Балабановъ изказва повторно благодарность къмъ съб-„ранието, което зима такъво живо участие въ участьта „на българския народъ. Той благодари събранието и „всички благодѣтелни лица въ Англия за интереса, който „показватъ къмъ българския народъ“.

„Слѣдъ това подигна се отъ г. Лонгтхтонъ въпро-сътъ, дали паритѣ, които могатъ да се изпратятъ въ България и се раздадатъ въ опустошенитѣ и изгорѣли села, нѣма да се зематъ послѣ отъ турцитѣ за данъци. На тоя въпросъ българскитѣ делегати отговориха, че то не само не е невъзможно, но тъй става и сега още. Това като е тъй, изказа се мнѣние, че по-добрѣ ще бѫде събранитѣ помощи да се употрѣбятъ едни за съграж-дане кѫщички въ разоренитѣ села, други за приготвяне дрѣхи съотвѣтствуещи на народното облѣкло, и че въ всѣки случай събранието е на мнѣние да се повѣри всичко на г. Логтхтонъ, който би могълъ и самъ да за-мине за България. Дрѣхи за бѣднитѣ въ България шили и приготвяли женитѣ, обади прѣдседательтъ на събра-нието. Като ставаше дума за издигане кѫщички въ

опустошенитѣ села, г. Балабановъ каза, че това ще бѫде отъ първа нужда, и спомена, че градецъ Клисура, отъ който е той родомъ, ималъ повече отъ 750 кѫщи, а сега билъ цѣлъ опустошенъ и останалъ само съ три, съсипани и тѣ, кѫщички.

Най-послѣ прѣдседательтъ каза, че „събранитѣ били „честити да се срѣщнатъ съ приятелитѣ български делегати. Тѣ усѣщатъ, че сега сѫ по́-отблизу запознати „съ теглилата на българския народъ, слѣдъ срѣщата и „размѣненитѣ думи съ делегатитѣ, които сѫ прѣдъ тѣхъ. „Тѣ не били, казва, чужденци варвари, тѣ могатъ да се „зематъ за добри англичани. За събранитѣ тукъ е едно „прибавено удоволствие да се срѣщнатъ съ благородни „господа, каквито сѫ двамата прѣдъ тѣхъ интелигентни „лица, които прѣдставляватъ българския народъ. Наис„тина, тѣ усѣщатъ, че българскиятъ народъ е народъ „братски и приятелски (слушайте, слушайте!). Той, прѣд„седательтъ, едно само желание изказва сега тукъ, а „то е, да се направи нѣщо повечко за тази страна: въ „всѣки случай тѣ ще се трудятъ да помогнатъ на тозъ „народъ и да го видятъ поставенъ въ реда на свобод„нитѣ народи (рѫкоплѣскания).

Събранието се разотиде“.

Но насъ ни чакалъ тазъ вечерь другъ единъ приемъ, другъ единъ праздникъ, ако мога се изрази въ тоя случай съ тая дума. Часа на 9 насъ ни заведоха въ „градския домъ“ (Town-House), широка зала, прѣпълнена съ свѣтъ и отъ двата пола, може би близу до петь хиляди души, мѫже и жени, ученици и ученички, събрани тамъ на едно религиозно-нравствено прѣдставление съ картини изъ свещената история, при слова и пѣсни, устроено, както ни казаха отпослѣ, по случай на пристигането на

българскитѣ делегати въ града. Не мога описа възхищението, съ което бѣха приети тукъ тия делегати при влизането имъ въ залата. Щомъ се отвориха вратата на тая зала, и въводительтъ каза: българскитѣ делегати! (Bulgarian delegates), цѣлото събрание, но буквално казвамъ цѣлото стана на кракъ. Шумъ неизказуемъ. Съ възторгъ и съ въодушевени възклицания то привѣтствуваше нѣколко минути българскитѣ делегати. На всички погледитѣ бѣха обърнати къмъ тѣхъ съчувствено. Всички искаха да ги видятъ едни по-отблизу, други по̀ отъ далечъ и да ги поздравятъ съ разни знакове отъ радость. И особено се отличаваха съ своитѣ движения младитѣ ученици и ученички. Тѣ не се отличаваха само съ поздрави чрѣзъ тънки викове; първитѣ отъ тѣхъ си свалѣха и дигаха нависоко шапкитѣ, други държаха въ рѫцѣтѣ си и махаха на лѣво и на дѣсно бѣли кръпички. Прѣдставлението захвана послѣ — прѣдставление домашно и ученическо; но прѣдметъ на общото любопитство прѣзъ цѣлото прѣдставление бѣха пакъ българскитѣ делегати, на които бѣха се дали и най-почетнитѣ мѣста. Тѣ просто бѣха смаяни отъ тоя ненадѣенъ приемъ въ този градски домъ и не знаяха какъ да отговорятъ на всички тия изявления отъ съчувствие. Едва на свършване азъ се изправихъ отъ по-високото мѣсто, дѣто бѣха ни завели, прѣдъ шумещия народъ, и трогнатъ и просълзенъ изказахъ съ нѣколко думи живата ни, неизказаната ни благодарность за тия чувства къмъ прѣдставителитѣ на единъ злочесть народъ, като прѣпорѫчихъ тоя народъ и за напрѣдъ на тѣхнитѣ симпатии, та дано да се избави отъ несносния турски режимъ. Думитѣ ми, недоизказани още, бѣха покрити съ възклицания и съ дигане по въздуха шапки и бѣли кръпи. Както влизането ни въ тая зала, така и излизането ни сега изъ нея бѣше, ако ми е поз-

волено тъй да се изразя, нечакана овация, нечаканъ триумфъ.

1/13 октомврия, петъкъ.

Тоя день приятелитѣ дойдоха часа на 9 да ни зематъ, за да ни разведатъ низъ града и да ни запознаятъ съ по-забѣлѣжителнитѣ нѣща въ него. Бирмингамъ е градъ промишленъ и търговски. Посѣтихме нѣколко фабрики, но като по-забѣлѣжителни ни показаха оржжейната, или фабрика за пушки, слѣдъ нея една фабрика за сребърни и златни прѣдмети, послѣ фабриката за произвеждане разни копчета, и отъ тамъ новосъграденото училище. Навсѣкждѣ ние бѣхме прѣдметъ на голѣма внимателность. Часа на $2^1/_2$ дойде та ни посѣти въ хотела градскиятъ кметъ, посѣщение, за което ни бѣха прѣдизвѣстили.

Слѣдъ нѣколко други срѣщания и обиколки ние часа на 6 вечерьта тръгнахме за Лондонъ, изпратени до станцията отъ множество нови приятели. Въ Лондонъ стигнахме съ г. г. Мериманъ и Janson часа на 10. Ето какъ и какво пише изъ Лондонъ и другарьтъ ми г. Д. Цанковъ въ едно писмо отъ 9/21 октомврия до г. Т. Бурмова въ Цариградъ за посѣщението ни въ Бирмингамъ, писмо, което намѣрихъ ненадѣйно, когато тази часть отъ тия ми бѣлѣжки бѣше вече готова за туряне подъ печатъ:

„Ние ходихме въ Бирмингамъ, отъ дѣто желаяха „да посѣтимъ тоя градъ. Истина, че тамъ ни направиха голѣма честь и причинихме голѣма полза на на„шето дѣло, като дадохме причина на народа да пос„тоянствува съсъ митингитѣ и съ събирание на помощи „за България. Но това пжтувание много ни костува и то „ни убѣди, че не ще ни е възможно да идемъ на други „градъ, освѣнъ въ Манчестеръ за хатъра на българската „тамшна колония.

„Г. Иванчо Д. Гешовъ трѣбува да ви е показалъ „Бирмингамския вѣстникъ, който говори за нашето присѫтствие въ тоя градъ и който помѣстя една голѣма „часть отъ словото, което каза г. Балабановъ на угощението, което ни се даде отъ гражданитѣ на тоя „градъ. Това слово, както виждате, е единъ отговоръ на „словото, което г. Форстеръ каза прѣдъ едно събрание „и което много наскърби приятелитѣ му, като удобрява „поведението на английското министерство. Вънъ отъ „свѣдѣнията на горѣречения вѣстникъ върху прѣбиванието ни у Бирмингамъ, трѣбува да ви кажемъ, че на „станцията ни приеха секретарьтъ на градоначалството „и нѣколко граждане и гражданки. Вечерьта ни заведоха „въ залата на Hötel de ville, дѣто имаше събрани по-„много отъ 5 хиляди души, ученици, и мѫже и жени, на „които прѣдставляваха *tableaux* отъ свящeнната история „съсъ истълкувание върху нравственностьта, съ пѣсни и „слова. Тамъ се казаха слова върху нашата миссия и се „приехме съ рѫкоплѣскания отъ публиката. На другия „день съсъ нарочни кола секретарьтъ на градоначалството „ни расходи по фабрикитѣ. Присѫтствувахме и на комитета за събиране на помощи за България; тамъ се „рѣши да испроводятъ нарочно човѣкъ да занесе помощитѣ у България; той тръгна и се нарича Long; можете „да питате за него у Пловдивъ“.

* * *

Ще забѣлѣжа тукъ, че за нашата дѣятелность, нашия приемъ отъ лордъ Дерби, нашитѣ рѣчи, нашитѣ писма, изобщо, ние получихме безброй благодарителни, прочувствени и похвални писма отъ Цариградъ, отъ Пловдивъ, отъ Букурещъ и др. Покойниятъ ми дѣдо Димитъръ Ив. Гешовъ плачеше въ писмата си почти до

сълзи отъ радость, за дѣто сме били работили тъй добрѣ за народа. Всички познати, българи и другородни, които го срѣщали, го сърадвали за това. Между други съ ентусиазъмъ се отзовавалъ за насъ прѣдъ него и Д-ръ Лонгъ, американецъ, учитель въ американското училище Робертъ-Колежъ, който бѣше познатъ добрѣ съ нашето семейство.

2/14 октомврия, сжбота.

Него день прѣминахме съ получване разни и изпращане разни писма, както и съ посрѣщане и приемане разни познати и непознати посѣтители, които идваха да ни сърадватъ за пжтуването ни въ Бирмингамъ и за произнесенитѣ тамъ рѣчи, обнародвани и въ нѣкои лондонски вѣстници още въ петъкъ сутриньта.

И тукъ една бѣлѣжка мимоходно. Въ Бирмингамъ срѣщитѣ и говоренето станаха между 4 и най-кжсно 8 часа вечерьта. Между това, тия рѣчи се обнародваха още сжщата вечерь въ Бирмингамъ, а пакъ въ Бирмингамъ още на другия день сутриньта въ петъкъ ние четохме и телеграфическо съкращение отъ тѣхъ, пристигнало тамъ споредъ нѣкои лондонски вѣстници и залѣпено по стѣнитѣ на нѣкои обществени заведения и въ мѣстната борса. При тия условия и при тази обстановка не е наистина никакъ чудно, дѣто въ Англия печатътъ се нарича голѣма обществена сила. Той може да се нарече още и най-бързата сила.

XIV.

Слѣдъ завръщането отъ Бирмингамъ.

Сжщия день, по обикновенному, дойде надвечерь приятельтъ ни г. Джонсъ, за да ни земе и заведе въ Ричмондъ, дѣто пакъ госпожа Джонсъ съ своята образована племе-

ница ни посрѣщна и прие съ крайна любезность. Тя тъй сжщо, както и племяницата ѝ, бѣха просто въ възторгъ отъ пжтуването ни, посрѣщането ни и говоренето ни въ Бирмингамъ. Цѣлата вечерь това бѣше почти изключителниятъ прѣдметъ на продължителния ни разговоръ. Г. Janson, който бѣше нашъ съпжтникъ и другарь по това пжтуване, попълваше тоя разговоръ съ подробности, които ние не бѣхме забѣлѣжили. Тѣ гледаха на това ни честито пжтуване като на единъ отъ най-голѣмитѣ наши успѣхи въ Англия, а този успѣхъ тѣ го зимаха отчасти и за свой, до тамъ тѣ бѣха усвоили нашето българско дѣло.

3/15 октомврия, недѣля.

Както всѣкога, така и тоя день ние го прѣкарахме у г. Женсовото гостеприемно семейство не само твърдѣ добрѣ, но мога да кажа и твърдѣ поучително. Часа кждѣ 9—10 дойдоха на госте близки и съсѣдни нѣкои приятели на фамилията, придружени съ членове отъ своитѣ семейства, всички скромно прѣмѣнени за света недѣля. Тѣ били всички сговорени да се съберать прѣди пладне наедно, та да идатъ всички заедно въ черкова, за да чуятъ проповѣдьта, която щѣлъ да каже единъ извънреденъ и краснорѣчивъ пасторъ. На тръгване тѣ поканиха и зеха съ себе си и българскитѣ делегати. Храмътъ бѣше прѣпълненъ съ богомолци, но въ него владѣеше пълна религиозна тишина. Слушаше се само монотонниятъ гласъ на пастора, който четѣше установенитѣ молитви. По едно врѣме той се изправи прѣдъ народа и започна проповѣдьта си. Прѣдметъ на тая проповѣдь бѣше длъжностьта, която иматъ вѣрующитѣ християни да отправятъ тепли къмъ Бога благодарения за даденитѣ отъ неговата благость и събрани вече жътви и плодове отъ земята.

Тази длъжность трѣба, казваше, да се изпълнява всѣкога, но най-много тя не трѣба да се прѣнебрѣгава сега есенно врѣме, когато божията благословия се съглеждала като въплотена въ прибранитѣ вече земни плодове за поддържане живота, и прѣзъ дни, когато земята си почива. Този прѣдметъ се разви отъ пастора надълго съ тихо и убѣдително краснорѣчие. Всички слушаха съ благоговѣйно внимание. Слѣдъ отпуска на черкова ние се върнахме отново у г-нъ Женсона, дѣто и слѣдъ обѣдъ и подиръ вечеря слушахме г-жа Женсонъ и племяницата имъ заедно съ други нѣкои госте и гостенки да четатъ библията и отъ врѣме на врѣме да се спиратъ на нѣкои мѣста и да ги тълкуватъ съ взаимна помощь едни на други. По нѣкогажъ тѣ се обръщаха и къмъ насъ, за да ни питатъ, въ какво именно се различава нашата черкова било отъ протестантската, било отъ католическата, и по кой начинъ се чете и тълкува у насъ библията. На тия въпроси ние отговаряхме както можехме. Но тукъ азъ си спомнихъ една книжка, която бѣхъ прѣвелъ отъ французски на български. Тя бѣ книжката на живия още тогава, но покойникъ вече сега, V. Guettée, католикъ свещеникъ, пригърналъ сетнѣ православието, както имахъ случай да забѣлѣжа за това още въ втората часть отъ тия бѣлѣжки. Въ тая книжка се излагатъ на редъ доста ясно различията, за които ни питаха сега тукъ, и азъ се обѣщахъ на г-жа Женсонъ, че, щомъ като се върна въ Парижъ, ще се погрижа да намѣря и да й изпратя въ французския оригиналъ това съчинение, нѣщо, което и не забравихъ послѣ да сторя, щомъ стигнахъ въ Парижъ, за което тя ми и благодари съ прочувствено писмо. Но вънъ отъ библейскитѣ и религиознитѣ въпроси, гостоприемницитѣ и тѣхнитѣ госте и отъ двата пола често прѣсичаха четенето на библията и за разнообразие се

отнасяха до насъ да ни разпитватъ за нѣкои подробности по извѣстнитѣ събития въ България, както изобщо и за живота, нравитѣ, обичаитѣ и вѣроизповѣднитѣ чувства на народа ни. И на тия всички въпроси ние отговаряхме, каквото знаехме и каквото можехме. Тъй се прѣкара цѣлиятъ день подиръ пладне и вечерьта доста късно.

XV.

У Гладстона.

4, 5, 6/16, 17, 18 октомврия, понедѣлникъ, вторникъ, срѣда.

На другия день, понедѣлникъ, рано ние се завърнахме пакъ въ Лондонъ. И първата ни грижа бѣше сега да отговоримъ на Гладстоновото писмо. Както казахъ по́-горѣ, ние бѣхме просто смаяни отъ неговото съобщение, че иска да дойде пръвъ той при българскитѣ делегати г. г. Марко Д. Балабановъ и Д. Цанковъ. Сега ние бѣхме толкозъ по́-много длъжни да му отговоримъ, че получихме отъ него и второ писмо, слѣдното:

„Лондонъ, Octobre 15, 1876.

„Господа Български делегати,

„Имахъ честь да ви пиша отъ Castle на 10-и текущаго. Сега съмъ се върналъ у дома, но съмъ пакъ много „зантъ; мога обаче да ви увѣря, че тритѣ поне четвърти отъ моя трудъ ги поглъща източниятъ въпросъ. „Относително до него азъ съмъ на мнѣние, че вие, господа, бихте могли да направите голѣми услуги въ настоеще врѣме на вашитѣ съотечественици, ако дадѣхте „добри и автентични свѣдѣния върху слѣднитѣ точки:

„1) Какво е сегашното състояние на България касателно правителството и обществения редъ. Угнете-

„нията и прѣстжпленията свършиха ли се или слѣдватъ „още непрѣкжснато и въ какъвъ размѣръ?

„2) Какви сж социалнитѣ и морални срѣдства, чрѣзъ „които би могло да се образува и да се поддържа въ „България едно автономно и народно правителство, и „възможно ли е да се намѣрятъ таквизъ срѣдства въ „духовенството, въ землевладѣлцитѣ, въ пò-първитѣ и „пò-заможнитѣ лица, въ другитѣ слоеве на обществото?

„3) Каква е любовьта на народа къмъ народното „възпитание и какви сж опититѣ му за тая цѣль?

„Малко струватъ моитѣ съвѣти по тия въпроси, но „азъ помислихъ, че не правя злѣ, като ви съобщавамъ „тъй моята мисъль.

„Възможно е, че слѣдъ една седмица азъ ще дойда „въ Лондонъ, дѣто, ако има случай, надѣя се да имамъ „честьта да ви видя. Между това, азъ съмъ, господа,

„Вашъ най-послушенъ и най-почтителенъ слуга:

W. S. Gladstone.

„До господа Българскитѣ делегати
г. г. Цанковъ и Балабановъ.“

Трогнати отъ тази любезность на великия мжжъ, ние побързахме да му пишемъ повторно и да го помолимъ да не се безпокои той да дохожда при насъ, но да има добрината да ни обади, кой день и кой часъ да отидемъ ние при него, че това е наша повелителна длъжность къмъ великия, неуморимия и краснорѣчивия ратникъ за угнетения ни народъ. Въпрѣки това той, щомъ стигналъ въ Лондонъ, отъ дѣто, както забѣлѣжихъ пò-горѣ, отсжтствуваше за нѣкой другъ день, дошълъ право да види българскитѣ делегати въ скромното имъ жилище, но не ги намѣрилъ у дома имъ. Кога се върнахме у дома си, добрата наша стопанка бѣше още като смаяна

съ дѣцата си, а въ [illegible] хме, ние се убѣ-
отъ това, че мистеръ [illegible] затова тѣхното
й да търси живѣещитѣ [illegible], християнско.
бѣше нажалена почти до [illegible] Както и да е,
въ всѣки случай тя се [illegible] не, положе-
Гладстона въ нейното [illegible] безъ друго,
нилъ съ нея нѣколко думи. [illegible] вълнувано
стонъ ни писа едно слѣдъ [illegible] гария, че
и 15/27 октомврия, съ които [illegible] оди, нѣма
ще ни чака на 14/26 с. м. въ [illegible] отиви на
въ дома на своя единомисленикъ [illegible] другъ
лордъ Гренвилъ, у когото щѣлъ [illegible] ение и
нѣкой другъ день *).

*) Посѣщението ни у Гладстона съмъ [illegible] вѣстникъ „България“, бр. 37 отъ 8 май 1898 [illegible] новината за смъртьта му, която статия захваща [illegible]

„ГЛАДСТОНЪ.

Една звѣзда гаснѣше, една звѣзда изгасна. [illegible] Гладстонъ въ небосклона на съврѣменния политически [illegible] християнски, свободолюбивъ, напрѣдничавъ и човѣколюбивъ [illegible] тази звѣзда изгаснжла вече съвършено, както [illegible] снощи телеграфътъ отъ Лондонъ.

Въ Гладстона днесъ Англия оплаква единъ отъ най-[illegible] и даровити държавни мжже, угнетенитѣ малки народи — [illegible] и неуморимъ защитникъ, образованиятъ свѣтъ — единъ отъ най-[illegible] умове въ настоещето столѣтие. Честь на Англия, Гладстонъ бѣше честь и на човѣчеството, интереситѣ и напрѣдъкътъ на което [illegible] се виждаха несъвмѣстими съ интереситѣ на онази Велико-Британска държава, сждбинитѣ на която той води нѣколко пжти по най-бляскавъ начинъ.

Името на Гладстона бѣше и е не само общеизвѣстно, но и любимо въ България. То е тѣсно свързано съ нейното политическо възраждане. При извѣстнитѣ турски свирѣпства прѣзъ грозната 1876 год. въ нашето отечество, мощния и авторитетенъ гласъ на Гладстона и неговото краснорѣчиво и изкусно перо бѣха разклатили цѣла Англия и не само произведоха тамъ поривъ отъ извънредни симпатии къмъ българския народъ, но образуваха и едно обществено мнѣние, рѣшително обявено въ полза на този народъ и на неговитѣ усилия да излѣзе отъ положението, въ което се намираше по онова врѣме. Съ живи още чувства си припомнямъ азъ ония симпатии и онова об[illegible]о мнѣние въ Англия, както и човѣка, който главно бѣше ги с[illegible]

Тоя уреченъ день и тъкмо въ опрѣдѣления часъ, ние бѣхме при Гладстона, който ни посрѣщна и прие като баща. „Свѣтла физиономия, ясенъ умъ, добра душа", съмъ забѣлѣзалъ буквално въ запискитѣ си, слѣдъ това незабравимо свиждане.

Ние изказахме на великия и любезенъ старецъ, както отъ наша страна, така и отъ страна на нашия народъ, дълбоката ни признателность къмъ него за трудоветѣ и усилията, които полага той тъй неуморимо за освобождението на тоя народъ отъ едно иго, станало вече несносно. И не вѣрваме, казахме още, че тия трудове и усилия, както и възбуденото въ Англия съчувствие чрѣзъ тѣхъ, ще останатъ безплодни. Гладстонъ ни изслуша съ напрегнато и съ съчувствено внимание, и съ очевидно живъ интересъ. Като пое думата, той ни каза, въ съкращение, слѣдното:

„Много ми е приятно, че се виждамъ съ българ- „скитѣ делегати. Азъ искахъ отколѣ да ви видя. Добрѣ „сте сторили, че сте дошли въ Англия. Както сте забѣлѣ- „жили, тукъ има голѣми симпатии за вашия народъ. Бѫ- „дете увѣрени, ние нѣма да прѣстанемъ да се движимъ „и да работимъ до тогава, до когато не видимъ подобрена „участьта на тоя народъ. Злощастията му сѫ покъртили „до дъно всички чувствителни сърдца въ Англия. Азъ не „съмъ сега на власть и не мога ви каза, като подъ каква „форма може да се въведе у васъ едно ново, християнско, „човѣшко управление, но главното, сѫщественното е, да „се дигне турското управление. Турцитѣ сѫ непопра- „вими. Като частни лица, тѣ могатъ да сѫ твърдѣ добри „хора, но като управление, тѣ се показаха неспособни, „най-вече въ сегашно врѣме. Едно врѣме Европа вѣр- „ваше, вѣрвахме и ние, че тѣ могатъ да съзнаятъ поло- „жението си, да се поправятъ до нейдѣ поне, и това нѣ-

„маше да е зло; но отъ сетнѣ ние узнахме, ние се убѣ-
„дихме всички, че тѣ сѫ непоправими, та затова тѣхното
„управление трѣба да се замѣсти съ друго, християнско.
„Това ще бѫде добро и за самитѣ тѣхъ. Както и да е,
„повтарямъ да ви кажа, че, каквото и да стане, положе-
„нието на българския народъ ще се подобри безъ друго,
„общественото мнѣние въ Англия е тъй развълнувано
„отъ новинитѣ за турскитѣ звѣрства въ България, че
„нашето правителство, каквато политика и да води, нѣма
„да излѣзе срѣщу тоя порой, и то не ще се противи на
„ония мѣрки, които ще се взематъ по единъ или другъ
„начинъ за прѣкратяването на турското управление и
„турскитѣ злоупотрѣбения въ България. Тъй стана едно
„врѣме и съ Гърция. Трѣба да знаете, че общественото
„мнѣние и печатътъ въ Англия сѫ една голѣма, една
„дѣйствителна сила. Ние разчитваме, разчитвайте и вие
„на тая сила и нѣма да бѫдете излъгани. Азъ съмъ
„увѣренъ, прибави послѣ да каже, че вие искате за
„народа си свобода, а не промѣнение на господарь, и
„азъ се чудя, каза той, на ония, които умишлено про-
„повѣдватъ, че ужъ християнскитѣ народонаселения въ
„Турция не щѣли турцитѣ, за да ги замѣнятъ съ другъ
„господарь. Отъ моя страна азъ всѣкога съмъ вѣрвалъ,
„че тия християни си искатъ просто свободата, защото
„тази свобода само ще ги избави и отъ турското иго и
„отъ всѣко друго чуждо господаруване".

Слѣдъ това Гладстонъ ни посъвѣтва да разправяме навсѣкждѣ, и въ публичнитѣ си говорения, и въ списанията си, че България, веднажъ освободена, ще се отнася справедливо къмъ всички възможни меншества, турци, гърци, евреи, католици, ерменци и др., защото, ни каза, това е едно отъ най-силнитѣ възражения, които се правятъ срѣщу прѣмахването на турското управление, а тази

справедливость, каза той, ще бѫде и вамъ полезна въ бѫдуще. Той впрочемъ особено налѣгаше на тая мисъль, че въ нашъ интересъ щѣло да бѫде, ако при добиването нашата свобода, ние успѣемъ да почитаме меншествата въ България и ако се отнасяме къмъ тѣхъ справедливо и безпристрастно, защото това е най-умната политика за една страна въ балканския полуостровъ, дѣто се кръстосватъ толкозъ иностранни елементи. Той сѫщо налѣгаше именно и върху доброто ни отнасяне къмъ еврейския народъ, къмъ който, казваше, въ Влашко, въ Гърция, въ Сърбия не се отнесоха както трѣбаше и приличаше въ интереса на самитѣ тия страни. Послѣ прибави да ни каже, да не слушаме това, що казватъ нѣкои противници на нашето дѣло. „Английскиятъ народъ, ни каза, е добъръ и правдолюбивъ, и днесъ той напълно съчувствува на злощастния ви народъ, но има и въ тоя случай нѣкои, които по една или друга причина, по частни дори интереси по нѣкогажъ, се показватъ приятели на турцитѣ, но тѣ сѫ изключение и азъ вѣрвамъ, че общественото мнѣние ще бѫде до край съ васъ. Вѣрвамъ още, че каквото и да стане, втора кръмска война днесъ е невъзможна и че, ако Русия обяви война на Турция, Англия ще бѫде твърдѣ прѣдпазлива въ всѣки случай".

Гладстонъ отвори послѣ разговоръ за черковната ни разпра съ Патриаршията, и отъ думитѣ му видѣхме, че той знаеше всички почти фази на тоя въпросъ. Той съжаляваше за ожесточеностьта на подобна разпра между християнитѣ въ Турско, която, казваше, разпра турцитѣ експлоатиратъ за себе си, но той се утѣшавалъ, ни каза, съ мисъльта, че въпросътъ не билъ догматически, а само административенъ, та нѣмало страхъ за окончателно разцѣпление между двата християнски народа въ полза на

общия имъ врагъ. Тукъ той ни даде нѣкои добри съвѣти за умѣреность, и то, за да не се възползуватъ трети нѣкои въ ущърбъ и на единия, и на другия народъ. Между друго той ни посъвѣтва да не внасяме въ борбата за политическата ни свобода религиозни или черковни разногласия и разпри. Въ Англия поне, казваше, това нѣма да произведе добро впечатление. Говори ни послѣ и за католическата римска черкова и ни каза, какво той не вѣрва, че источнитѣ християнски православни народи ще се подчинятъ на Папата, при всичко че, прибави да каже, той инъкъ високо цѣни и почита католическата черкова. Разпита ни послѣ за състоянието изобщо на българския народъ въ всѣко отношение, и ние му разказахме колкото знаехме и каквото можахме. Колкото за движенията въ Срѣдна-гора и другадѣ въ България прѣзъ пролѣтьта отъ оная година, както и за извършенитѣ тамъ турски свирѣпства, азъ не се свѣня да призная, че великиятъ и опитенъ държавникъ бѣ по-много увѣдоменъ за тѣхъ, въ нѣкои отношения, отколкото стоещитѣ прѣдъ него двама български делегати. Той знаеше всичко до най-малкитѣ подробности. Азъ си позволихъ да му наумя едно мое до него писмо отъ Цариградъ къмъ края на юния отъ сжщата година. Съгласно съ горѣприведеното му писмо, Гладстонъ загатна и въпроса за социалнитѣ и морални срѣдства, чрѣзъ които би могло да се образува и поддържа въ България едно автономно и народно правителство. Ние му отговорихме, че въ България не е имало до сега възможность да се образуватъ държавни и политически мжже, но въ нея има духовни лица съ безспорна опитность въ обществения животъ, има учители съ извѣстно образование, има търговци съ извѣстно име, има и земледѣлци съ по́-голѣма или по́-малка независимость и заможность, има най-послѣ народъ, който, про-

буденъ отъ нѣколко години насамъ, захваналъ е да се грижи и да прави значителни жертви за възпитанието и учението на младото поколѣние. Тъй че срѣдства и елементи за едно самостоятелно народно управление може смѣло да се каже, че нѣма да липсатъ. Тия ни обяснения произведоха върху просвѣтения и опитенъ държавникъ приятно впечатление и той остана доволенъ отъ тѣхъ. „Да, азъ вѣрвамъ, че ще може да се нареди у васъ едно добро автономно управление, въ всѣки случай по́-добро отъ турското", ни каза при свършването на разговора.

Тъй се свърши незабравимото ни свиждание съ незабравимия Гладстонъ. На тръгване, ние останахме смаяни като видѣхме, че Гладстонъ не само ни изпроводи до вънъ отъ вратата на стаята, но ни и спомогна да си облѣчемъ горнитѣ зимни дрѣхи. При настойчивото ни отказване да допустнемъ тази по никой начинъ незаслужена отъ насъ любезность, той ни забѣлѣжи да не противостоимъ, че това било английски обичай. Тръпки ни побиха и сълзи поросиха лицата при тази прощавка и при излизането изъ дома на тозъ великъ държавенъ мѫжъ, великъ человѣколюбецъ и великъ християнинъ. Като смаяни и нѣми отъ тази постѫпка се гледахме ние за нѣколко минути единъ други на улицата, на която излѣзохме.

Но Гладстонъ не се ограничи за българскитѣ делегати само съ тоя приемъ. Безъ наше знание той се погрижилъ да ни прѣпорѫчи на мнозина отъ неговитѣ знаменити приятели и едномисленници, между които прѣстарѣлиятъ John Russel, който, както вече забѣлѣжихъ, бѣше ни приелъ като баща своитѣ чада, депутатътъ отъ Muddella, историкътъ Freeman, Forster, John Morlley и други. Не стига това. Прѣзъ всичкото ни прѣбивание въ Англия той ни слѣди въ всичкитѣ ни постѫпки. Въ

Англия, както ще разправя пò-долу, ние издадохме една брошурка, отъ която му изпратихме единъ екземпляръ. Нека ми бѫде позволено да приведа тукъ части поне отъ писмото, съ което ни отговори по тоя случай:

„Hawarden, Nov: 22—76

„Господа български делегати Цанковъ и Балабановъ,

„Получихъ днесъ и прочетохъ съ голѣмъ и живъ „интересъ вашата брошура, която сте имали добрината „да ми изпроводите.

„Намирамъ, че тя съдържа твърдѣ важенъ материалъ „и надѣя се, че ще намѣрите срѣдства за разпростране„нието ѝ. За тази цѣль и азъ отъ моя страна ще на„правя каквото мога. Изпратихъ я и на сина си, който „има да говори утрѣ по вашитѣ работи, а въ сѫщо „врѣме ще я прѣпорѫчамъ и на нѣкой вѣстници.

„Моля ви да ми изпратите още два екземпляра. При„тварямъ ви тука и нужднитѣ за това пощенски тимбри.

„Вашитѣ възгледи относително бѫдещето на Бъл„гария намѣрихъ твърдѣ удовлетворителни.

„Имамъ честь, господа, да се подпиша,

„Вашъ слуга най-вѣренъ и най-покоренъ

„W. Gladstone".

Отъ това само, мисля, българинътъ може и слѣдъ 27 години дори да сѫди, отъ какви чувства спрѣмо нашия народъ се е въодушевлявалъ Гладстонъ. Съ покъртено сърдце и съ сълзи на очи си спомнямъ азъ уважаемия и извънреденъ държавникъ и съ жива до днесь признателность записвамъ тукъ приема ни отъ него.

Богъ да го прости! и вѣчна память на великия мѫжъ, на незабравимия поборникъ за освобождението на България!

писма сме получили отъ България и какъ нѣкои отъ тия писма се прѣведоха завчасъ на французски и се изпратиха съ пощата до нѣкои лица, па и до самия лордъ Дерби. Той се зарадва много за всичко това, па ни каза да идемъ вечерьта у г. Меримана, дѣто щѣло да има събрание, за да разкажемъ и тамъ тия новини, при всичко, че той самъ не щѣлъ да може да присѫтствува, но азъ зная вече, казваше, тия новини. Споредъ този съвѣтъ ние наистина вечерьта ходихме у г. Меримана, у когото намѣрихме и познати вече, и непознати намъ лица, но всички съчувственици къмъ нашето дѣло. Новинитѣ, за които имъ разказахме, ги възмутиха и всѣки отъ тѣхъ се задължи да каже за тия новини дѣто трѣба каквото може, или да ги съобщи и на нѣкой вѣстникъ.

Ще забѣлѣжа тукъ веднажъ за всѣкога, че въ разговоритѣ, които имахме и тукъ и въ други събрания, ние слушахме обикновено да се изказва мнѣние за издигане не на една малка, а голѣма България, за това и често ни питаха, дали Босна и Ерцеговина, дали дори и Сърбия не би могли да съставятъ едно цѣло съ България, та да се образува така едно силно господарство. Англичанитѣ се страхуваха тогава, за Англия разумѣва се, повече отъ една малка, нежели отъ една велика България, съ каквато велика България тѣ мислѣха, че може да се закрѣпи и по́-траенъ миръ въ Балканския полуостровъ.

XVII.

Съчувствие къмъ България на женитѣ въ Англия.

— На връщане у дома, доста късно, ние намѣрихме слѣдното писмо:

доставчикъ за писма и свѣдѣния отъ Цариградъ. Сегашнитѣ му писма ни запознаваха съ това, което се вършило въ Цариградъ по нашитѣ работи, а, главно, тѣ ни съобщаваха непрѣкжсванитѣ злини, които слѣдваха да се вършатъ още въ България отъ турцитѣ. За подкрѣпа на това, архимандритътъ бѣше ни пратилъ въ оригиналъ и нѣкои дописки отъ разни мѣста изъ България. Съ много отъ тия свѣдѣния азъ си послужихъ въ токо-що поменатата брошура, както ще види това сега въ нея и самъ читательтъ. До излизане, обаче, на брошурата нѣкои отъ тия дописки азъ зехъ, съгласно съ другаря ми, та ги прѣведохъ на французски, и още на другия день изпратихме прѣписи отъ тѣхъ не само на Гладстона и на нѣкои други лица, но и на самия лордъ Дерби, министра на външнитѣ дѣла.

За получване отъ тоя послѣдния тия писма ние приехме слѣдното съобщение:

Foreign office, octobre: 21 1876.

Господа,

Натоваренъ съмъ отъ лордъ Дерби да ви извѣстя, че той е получилъ писмото ви отъ 18 тек. октомврия, придружено съ едно извлѣчение отъ едно писмо, което ви било изпратено изъ България относително положението на вашата страна.

Съмъ, господа, най-вѣренъ и смиренъ вашъ слуга.

Тентерденъ.

До г. г. Цанковъ и Балабановъ.

7/19 октомврия, четвъртъкъ.

Него день рано дойде да ни види пакъ приятельтъ ни г. Женсонъ и да ни пита, какъ върви работата съ брошурата, че тя била необходима. Казахме му, какви

„госпожи до насъ и формата на меморандумъ, подписанъ „отъ 53,845 английски госпожи и поднесенъ на англий- „ската кралица съ молба да употрѣби всичкото си влия- „ние, за да се тури край на варварскитѣ и свирѣпи „дѣла, извършени и вършени и до сега въ България, па „и въ други още мѣста въ Турция.

„Казвате, уважаеми госпожице, въ вашето отъ най- „човѣколюбиви чувства проникнато писъмце, че вие сте „били дълбоко трогната отъ направената ви честь да „изберать васъ за прѣдаване тия писма на българскитѣ „делегати. Въ това писъмце ние чувствуваме всичкото ви „душевно вълнение при изпълнението тази ви хуманна „длъжность, и ние не можехме да спремъ сълзитѣ си при „прочитането това, което ни разказвате тъй трогателно, „за да ни запознаете съ всемилостивото дѣло на ония „благородни английски госпожи, които сѫ зели тъй при „сърдце страданията на нашия народъ. Величествено „наистина зрѣлище прѣдставя английския народъ въ „своето възмущение и подигане по извършенитѣ въ на- „шата нещастна страна турски свирѣпства и въ своитѣ „торжествени заявления отъ живи симпатии къмъ жерт- „витѣ на турскитѣ звѣрства. Отъ своя страна англий- „скитѣ госпожи, отдавна извѣстни по своитѣ благо- „родни и човѣколюбиви чувства, давать на свѣта не „по-малко величествено зрѣлище чрѣзъ своята готовность „да се притекать на помощь на тъй жестоко пострада- „литѣ български вдовици и сирачета, и чрѣзъ похвал- „ното си съединение да молятъ английската кралица да „употрѣби своето кралевско влияние, за да се прѣмахнатъ „настоящитѣ злощастия на страната ни и да се направи „невъзможно за напрѣдъ повръщането имъ. Това е на- „истина дѣло благотворително таквозъ, че то прави „честь на английскитѣ госпожи, а въ сѫщо врѣме по-

„казва, какво може да извърши жената тамъ, дѣто тя „не е робиня — каквато е у турцитѣ — и какъ е тя въ „единъ образованъ свѣтъ центърътъ, около който се „върти цѣлото човѣшко образование.

„Дълбоко трогнати, госпожице, отъ това дѣло на „английскитѣ госпожи, ние ви молимъ отъ името на на-„рода, който прѣдставляваме, да бѫдете тъй добра да „имъ изкажете нашата дълбока признателность отъ страна „на тоя народъ, който нѣма да прѣстане да се уповава „на великодушнитѣ симпатии отъ страна на английскитѣ „госпожи и английския народъ за своето освобождение „отъ унизителното и за жената, и за мѫжа робско състо-„яние. Признателностьта става още пó-жива, че свирѣп-„ствата въ нашата земя продължаватъ да сѫ на дне-„венъ редъ. До като дипломацията се бори съ думи, „животътъ на България се кѫса постоянно.

„Ние ще побързаме да извѣстимъ на женитѣ въ на-„шето отечество както симпатиитѣ, така и благотвори-„телното дѣло на английскитѣ госпожи. Тѣзи новини ще „имъ доставятъ едно не малко утѣшение посрѣдъ мѫ-„китѣ, на които сѫ изложени, а сѫщеврѣменно тѣ ще „имъ дадатъ и надежда, че съ помощьта на английскитѣ „госпожи Всевишниятъ ще благоволи да се тури край на „тѣхнитѣ страдания и на сполетѣлитѣ отечеството имъ „бѣдствия.

„Молимъ ви, госпожице, да приемете увѣрение за „нашата признателность и прѣданность.

Български делегати { *Д. Цанковъ,*
Марко Д. Балабановъ.“

Това наше писмо видѣхме послѣ обнародвано въ в. „Daily News“ отъ 25 октомврия.

„госпожи до насъ и формата на мемориала, подписанъ „отъ 43,845 английски госпожи и поднесенъ на английската кралица съ молба да употрѣби всичкото си влияние, за да се тури край на варварскитѣ и свирѣпи „дѣла, извършени и вършени и до сега въ България, па „и въ други още мѣста въ Турция.

„Казвате, уважаема госпожице, въ вашето отъ най-„човѣколюбиви чувства проникнато писъмце, че вие сте „била дълбоко трогната отъ направената ви честь да „изберать васъ за прѣдаване тия писма на българскитѣ „делегати. Въ това писъмце ние чувствуваме всичкото ви „душевно вълнение при изпълнението тази ви хуманна „длъжность, и ние не можехме да спремъ сълзитѣ си при „прочитането това, което ни разказвате тъй трогателно, „за да ни запознаете съ всемилостивото дѣло на ония „благородни английски госпожи, които сѫ зели тъй при „сърдце страданията на нашия народъ. Величествено „наистина зрѣлище прѣдставя английския народъ въ „своето възмущение и подигане по извършенитѣ въ нашата нещастна страна турски свирѣпства и въ своитѣ „тържествени заявления отъ живи симпатии къмъ жертвитѣ на турскитѣ звѣрства. Отъ своя страна английскитѣ госпожи, отодавна извѣстни по своитѣ благородни и човѣколюбиви чувства, даватъ на свѣта не „по̀-малко величествено зрѣлище чрѣзъ своята готовность „да се притекатъ на помощь на тъй жестоко пострадалитѣ български вдовици и сирачета, и чрѣзъ похвалното си съединение да молятъ английската кралица да „употрѣби своето кралевско влияние, за да се прѣмахнатъ „настоещитѣ злощастия на страната ни и да се направи „невъзможно за напрѣдъ повръщането имъ. Това е наистина дѣло благотворително таквозъ, че то прави „честь на английскитѣ госпожи, а въ сѫщо врѣме по-

„казва, какво може да извърши жената тамъ, дѣто тя „не е робиня — каквато е у турцитѣ — и какъ е тя въ „единъ образованъ свѣтъ центърътъ, около който се „върти цѣлото човѣшко образование.

„Дълбоко трогнати, госпожице, отъ това дѣло на „английскитѣ госпожи, ние ви молимъ отъ името на на-„рода, който прѣдставляваме, да бѫдете тъй добра да „имъ изкажете нашата дълбока признателность отъ страна „на тоя народъ, който нѣма да прѣстане да се уповава „на великодушнитѣ симпатии отъ страна на английскитѣ „госпожи и английския народъ за своето освобождение „отъ унизителното и за жената, и за мѫжа робско състо-„яние. Признателностьта става още пó-жива, че свирѣп-„ствата въ нашата земя продължаватъ да сѫ на дне-„венъ редъ. До като дипломацията се бори съ думи, „животътъ на България се кѫса постоянно.

„Ние ще побързаме да извѣстимъ на женитѣ въ на-„шето отечество както симпатиитѣ, така и благотвори-„телното дѣло на английскитѣ госпожи. Тѣзи новини ще „имъ доставятъ едно не малко утѣшение посрѣдъ мѫ-„китѣ, на които сѫ изложени, а сѫщеврѣменно тѣ ще „имъ дадатъ и надежда, че съ помощьта на английскитѣ „госпожи Всевишниятъ ще благоволи да се тури край на „тѣхнитѣ страдания и на сполетѣлитѣ отечеството имъ „бѣдствия.

„Молимъ ви, госпожице, да приемете увѣрение за „нашата признателность и прѣданность.

Български делегати { *Д. Цанковъ,* *Марко Д. Балабановъ.“*

Това наше писмо видѣхме послѣ обнародвано въ в. „Daily News“ отъ 25 октомврия.

„цитѣ, притѣснителитѣ и убийцитѣ на това население. Мо-
„жеше ли Спасительтъ на свѣта да одобри таквозъ нѣщо?
„Това ли е любовь къмъ неприятеля, да го поддържаме
„съ хладнокръвие, за да слѣдва да върши жестокости?

„Въпрѣки всичко това, обаче, ние още се надѣемъ;
„ние се уповаваме на Божията правда и вѣрваме, че тя
„не ще се забави да тържествува. Като ви благодаримъ
„изъ дълбчината на сърдцето си за вашитѣ горещи сим-
„патии къмъ нашитѣ майки, нашитѣ сестри, нашитѣ
„жени и дѣца, ние Ви молимъ да не прѣкѫсвате вашитѣ
„моления къмъ всемилостиваго Бога и да слѣдвате да се
„трудите за облегчение злощастията на нашата нещастна
„страна. При това оставаме съ дълбоко почитание.

Ваши покорни слуги, български делегати: *Д. Цанковъ.* *М. Д. Балабановъ.*

Лондонъ, 7 октомврия 1876 г.

* * *

Както става явно отъ тоя нашъ отговоръ, женскиятъ единбурски комитетъ отправяше чрѣзъ насъ и едно съболезнователно писмо до българскитѣ жени, което писмо за жалость не можихъ да намѣря въ съхраненитѣ ми книжа, както е случаятъ и съ други още нѣкои не безинтересни писма. На това съболезнователно писмо, обнародвано и въ нѣкои английски вѣстници, се изпрати чрѣзъ насъ отговоръ отъ свищовскитѣ жени, но, за голѣмо пакъ мое съжаление, и отъ самия този отговоръ, сѫщо обнародванъ въ нѣкои английски вѣстници, не намѣрихъ прѣписъ въ моитѣ съхранени книжа. Съ крайно, обаче, удоволствие, и за да се види, отъ какви чувства сѫ се въодушевлявали въ онова врѣме нашитѣ свищовски гражданки, азъ давамъ тукъ мѣсто на съхраненото тѣхно писъмце до насъ, чрѣзъ което се изпровождаше тѣхниятъ отговоръ. Ето това писъмце:

„Благородни Господа!

„Ній, долуподписанити, позволяваме си да ви прит-
„воримъ едно писмо, съ което изразяваме сърдечнѫ-тѫ
„си признателность къмъ Единбурскитѣ госпожи за със-
„траданіето, което показахѫ къмъ нашити пострадавши
„братія българи, сърби, бошняци и херзеговинци и за
„утѣхѫтѫ, която ни правятъ въ едно писмо чрѣзъ вѣст-
„ницитѣ си. Понеже не познаваме начинъ-тъ, по който
„да изпроводимъ нашето писмо за да постигне цѣльта
„си, молимъ най-усърдно Ваше Благородіе да имате доб-
„ринѫ-тѫ и го испроводите придружено съ единъ пре-
„водъ на французски языкъ до женското дружество въ
„Единбургъ, ако сѫществѫва такова или, както познавате
„Ваше Благородіе за добрѣ, до (редакція-та) администра-
„ція-та на нѣкой отъ главни-ти вѣстници въ Англия, че
„да го публикува въ листа си.

„Извѣстно ни е, че заниманіята ви сѫ твърдѣ много,
„а времето ви кѫсо и скѫпо, нъ ся ласкаемъ съ добрѫ-тѫ
„надѣждѫ, че ще благоволите да намѣрите благоврѣміе
„за да извършите молбѫ-тѫ ни, за което крайно ще ви
„останемъ признателни.

„Оставаме
съ всичко уваженіе и почитаніе:
Настоятелството на женското дружество „Сѫгласіе“

Предсѣдателка: *Пауница А. Бешкова,*
Касіерка: *Елени С. Икономова,*
Писарка: *Пауница х. Денкова.*

Свищовъ, 8 октомврий 1876 г.

До тѣхно благородіе г. г. Цанковъ и Балабановъ
прѣдставители на всичкій българскій народъ
въ . . . .

(Писмото ни се прѣпрати въ Англия отъ Виена)

Ето сега тукъ и адресътъ подаденъ отъ английскитѣ госпожи до Нейно Величество Английската Кралица, днесъ вече и тя между покойнитѣ.

„Госпожо!

Ние долуподписанитѣ жени отъ Велика Британия и Ирландия, смиренни и всепокорни поданни на Ваше Кралевско Величество, като чухме съ ужасъ и съ гнѣвъ за свирѣпствата извършени и още вършени въ България и въ други области, подчинени или трибутарни на Турция, молимъ отъ сърдце Ваше Величество да си послужите съ кралевското си прѣимущество (prérogative) да заставите правителството на Ваше Величество да земе мѣрки, съгласно съ другитѣ сили, за прѣкратяване продълженията на таквизъ свирѣпства и да стане невъзможно за напрѣдъ тѣхното повтаряне".

(Слѣдватъ 43,845 подписи
отъ женитѣ изъ цѣла Англия).

XVIII.

Прѣглеждане и английски прѣводъ на брошурата.

8, 9/20, 21 октомврия, петъкъ и сѫбота.

Тия два деня ние посветихме на прочитане частни и домашни писма, на които приготвихме и нужния отговоръ. Освѣнъ това, азъ усилено работѣхъ надъ брошурата, като се трудѣхъ, ако мога, да я свърша за до въ недѣля. Въ сѫбота надвечеръ дойде та ни посѣти отъ страна на г. Мериманъ синъ му Артюръ, който ни донесе и разни новини по нашитѣ български работи, но нищо сѫществено. Сѫщо ни посѣти и горѣпоменатиятъ Терханъ, съ когото имахме дългъ разговоръ по българскитѣ, а главно по сърбскитѣ работи, тогава въ го-

лѣмъ разгаръ. Надвечеръ тъй сѫщо въ сѫбота, доходи и г. Женсонъ, за да ни земе по обикновенному и ни заведе въ Ритшмондъ, дѣто да прѣкараме отъ сѫбота вечерь до понедѣлникъ сутриньта. Азъ го измолихъ да ни остави тази вечерь, че имамъ да довърша брошурата, и той се съгласи, но съ условие, че на другия день въ недѣля, ние ще бѫдемъ непрѣмѣнно въ Ритшмондъ у него кѫдѣ 10 часа, като ни даде и всички наставления какъ, отъ кѫдѣ и по кой часъ да тръгнемъ отъ Лондонъ. Както тази вечерь късно, така и на другия день рано азъ слѣдвахъ да работя по тазъ брошура, и въ недѣля часа на 8 рано тя бѣше вече цѣла готова.

10/22 октомврия, недѣля.

Както бѣхме се обѣщали г. Женсону, ние тоя день, часа на 10 точно пр. пл. бѣхме вече у него на госте въ Ритшмондъ. Да описвамъ пакъ повторително тукъ крайната любезность, съ която бѣхме посрѣщнати, както и радушното гостоприемство, на което бѣхме тукъ прѣдметъ както всѣкога, намирамъ за излишно, както намирамъ за излишно да забѣлѣжа още и това, че и тоя пѫть ние прѣди всичко ходихме заедно съ тѣхъ въ черкова по тѣхна покана или, по-добрѣ, по тѣхно любезно прѣдложение, защото тѣ просто ни прѣдлагаха отъ учтивость, ако обичаме, да ги придружимъ. Но тази недѣля подирь пладне библията, слѣдъ като се прочете нѣщо отъ нея, я замѣсти, по прѣдложение на г. Женсона, нашата брошура. Както г-жа Женсонъ, така и племяницата ѝ знаяха французски доста добрѣ и послѣднята се завзе да я прочете отъ край до край прѣдъ леля си и вуйчо си. Това прочитане не се свърши до надвечеръ, та трѣбаше да се продължи и слѣдъ вечеря доста кѫсно. Добрѣ, казаха всички на свършване, но прѣди всичко

тя трѣба да се прѣведе на английски още въ ржкописъ и на английски да се издаде най-напрѣдъ. Нѣма съмнѣние, че това бѣше и нашето мнѣние, и сега не оставаше друго, освѣнъ да намѣримъ единъ добъръ прѣводачъ отъ френски на английски. Тозъ прѣводачъ, обаче, го имало готовъ между насъ. Племяницата на г-жа Женсонъ, добросърдечната Фени Хамилтонъ (Fanny Hamilton) се обади сама отъ себе, че тя се наима съ тоя прѣводъ. Ще можешъ ли? попита я вуйчо ѝ Женсонъ. — Защо не, особено когато авторътъ ѝ е тукъ и лесно е да разрѣшимъ възможнитѣ мжчнотии, отговори младата услужлива госпожица. — Както леля ѝ, така и вуйчо ѝ бѣха очаровани отъ тоя отговоръ на своята племяница, а ние пъкъ не знаехме, какъ да ѝ благодаримъ за тази ѝ готовность да спомогне и съ перото си на българския народъ, за сжществуването на когото тя бѣше чула едва прѣди нѣколко мѣсеца. Но тя бѣше мома съ извънредни добри качества. Съ очевидно добро възпитание, тя, освѣнъ матерния си английски езикъ, бѣше учила и французски въ Франция и нѣмски въ Мюнхенъ. Съ солидно отъ друга страна образование и съ любовь къмъ изящнитѣ изкуства тя бѣше сжщеврѣменно и религиозна не само по отхрана и навикъ, а и по убѣждение, и съ забѣлѣжителна вѣщина въ религиознитѣ, особено протестантскитѣ въпроси. Често тя обичаше да прѣдизвиква разговоръ съ мене по религиозни въпроси и да иска да узнае, какво е у насъ религиозното настроение и дали православната черкова признава на членоветѣ ѝ правото да тълкуватъ Свещеното Писание всѣки по своя разумъ. Религиозна бѣше тя, но не и робиня на какъвто и да е фанатизъмъ. Нейната религия обгрѣщаше цѣлия християнски свѣтъ. При това тя бѣше скромна, смирена, любознателна, па и крайно чувствителна. Новинитѣ за извършенитѣ въ

България турски свирѣпства тъй дѣйствували върху нея и тъй я тревожили, че много пѫти леля ѝ скривала отъ нея нѣкои вѣстници, за да не чете тия новини. Съ една дума тя бѣше блага душа, просвѣтенъ умъ и чувствително сърдце. Споменахъ за нея и по-горѣ, както може да помни читательтъ. Но слѣдъ нееднократнитѣ ми съ нея приказки за научни, религиозни, хуманни и други въпроси, главно пакъ по българскитѣ работи, ето какво съмъ записалъ за нея буквално единъ день въ моя дневникъ: „Мома благовъзпитана, образувана, добродушна и християнка просвѣтена. Тя е плакала за бѣднитѣ българи, тя е ронила горещи сълзи при прочитането новинитѣ за кървавитѣ сцени въ България. Тя е живъ примѣръ на скромность, на добросърдечность, на чувствителность и на човѣколюбие. Богъ щедро до я награди съ всички земни и небесни блага за нейнитѣ човѣколюбиви чувства и за нейното живо състрадание къмъ нашия злочесть народъ!“. — Английскиятъ прѣводъ на брошурата се извърши въ една седмица. Добрата и неуморна прѣводачка работи за това не само денемъ, но и нощемъ. Провѣряването за точностьта на прѣвода стана съвмѣстно отъ автора и прѣводачката. Съ неизгаснала и до днесъ признателность си спомнямъ азъ дългитѣ часове, които прѣкарвахъ съ тази самоволна и усърдна труженица за българското дѣло въ гостоприемния домъ на добрия ѝ вуйчо, за да сравняваме заедно редъ по редъ, листъ по листъ английския прѣводъ съ французския оригиналъ. Каква скромность, какво отсѫтствие дору и на сѣнка отъ най-малка претенциозность!

тя трѣба да се прѣведе на ан
и на английски да се издаде на
че това бѣше и нашето мнѣни
освѣнъ да намѣримъ единъ до
цузски на английски. Този пр
готовъ между насъ. Племяница
сърдечната Фени Хамилтонъ (
сама отъ себе, че тя се наима
жешъ ли? попита я вуйчо ѝ Ж
когато авторътъ ѝ е тукъ и л
можнитѣ мѫчнотии, отговори
жица. — Както леля ѝ, така и
отъ тоя отговоръ на своята
знаехме, какъ да ѝ благодарим
спомогне и съ перото си на б
ществуването на когото тя бѣ
колко мѣсеца. Но тя бѣше м
качества. Съ очевидно добро в
терния си английски езикъ, б
въ Франция и нѣмски въ М
друга страна образование и съ
изкуства тя бѣше сѫщеврѣмен
по отхрана и навикъ, а и по уб
телна вѣщина въ религиознитѣ,
въпроси. Често тя обичаше да
съ мене по религиозни въпроси
е у насъ религиозното настроен
черкова признава на членоветѣ
Свещеното Писание всѣки по
бѣше тя, но не и робиня на как
Нейната религия обгръщаше ц
При това тя бѣше скромна, см
и крайно чувствителна. Новин

България турски свирѣпства тъй дѣйствували върху нея и тъй я тревожили, че много пѫти леля ѝ скривала отъ нея нѣкои вѣстници, за да не чете тия новини. Съ една дума тя бѣше блага душа, просвѣтенъ умъ и чувствително сърдце. Споменахъ за нея и по-горѣ, както може да помни читательтъ. Но слѣдъ нееднократнитѣ ми съ нея приказки за научни, религиозни, хуманни и други въпроси, главно пакъ по българскитѣ работи, ето какво съмъ записалъ за нея буквално единъ день въ моя дневникъ: „Мома благовъзпитана, образувана, добродушна и християнка просвѣтена. Тя е плакала за бѣднитѣ българи, тя е ронила горещи сълзи при прочитането новинитѣ за кървавитѣ сцени въ България. Тя е живъ примѣръ на скромность, на добросърдечность, на чувствителность и на човѣколюбие. Богъ щедро до я награди съ всички земни и небесни блага за нейнитѣ человѣколюбиви чувства и за нейното живо състрадание къмъ нашия злочесть народъ!“. — Английскиятъ прѣводъ на брошурата се изврърши въ една седмица. Добрата и неуморна прѣводачка работи за това не само денемъ, но и нощемъ. Провѣряването за точностьта на прѣвода стана съвмѣстно отъ автора и прѣводачката. Съ неизгаснала и до днесъ признателность си спомнямъ азъ дългитѣ часове, които прѣкарвахъ съ тази самоволна и усърдна труженица за българското дѣло въ гостоприемния домъ на добрия ѝ вуйчо, за да сравняваме заедно редъ по редъ, листъ по листъ английския прѣводъ съ французския оригиналъ. Каква скромность, какво отсѫтствие дору и на сѣнка отъ най-малка претенциозность!

XIX.

Опровержение на една крива новина.

11/23 октомврия, понедѣлникъ.

По онова врѣме въ Триестъ се издаваше единъ отъ най-добритѣ, мога дори да прибавя и отъ най-безпристрастнитѣ, па и най-разпространенитѣ гръцки вѣстници на име *Клиó* (Κλειώ). Не зная какъ и защо, но въ него, бр. 798, сѫббота, 2/14 октомврия, било обнародвано за българскитѣ делегати слѣдното:

„Тѣзи дни въ Лондонъ е пристигнала една бъл„гарска делегация, състоеща се отъ г. г. Цанковъ и Ба„лабановъ, които посѣтили мнозина отъ пó-виднитѣ тамъ „политически мѫже да имъ благодарятъ за всичко, що се „говори и пише въ Англия за България. Тия господа ка„зали на много знаменити англичани, че страданията на „българитѣ сѫ непосрѣдствени сетнини отъ злоупотрѣ„бленията на гръцкото духовенство и че България иска „прѣди всичко абсолютна черковна независимость. Чудно „е, какъ г. г. Цанковъ и Балабановъ не сѫ прибавили да „кажатъ още, че кланетата въ Батакъ сѫ ги извършили „свещеници гърци родомъ, облѣчени съ дрѣхи башибо„зушки“.

Този пасажъ отъ гръцкия вѣстникъ прѣписалъ и ми го изпрати въ Лондонъ тъстъ ми Дим. Ив. Гешовъ. За да опровъргнемъ тия невѣрни свѣдѣния, ние бѣхме побързали да телеграфираме на тоя вѣстникъ още на 8/20 октомврия. Телеграмата си, обаче, ние намѣрихме за недостатъчна, за това азъ зехъ сега, 11/23 октомврия, та написахъ съгласно съ другаря си и изпратихъ до редакцията на казания вѣстникъ слѣдното писмо на гръцки, което сега прѣдавамъ тукъ въ български прѣводъ.

„До редакцията на в. *Клио* въ Триестъ.

„Въ броя отъ 2/14 октомврия на вашия достоува-„жаемъ вѣстникъ прочетохме съ почуда слѣдното: Тия „господа, — Цанковъ и Балабановъ, български деле-„гати, — казали на мнозина видни англичани, че стра-„данията на българитѣ сѫ непосрѣдствено (!) слѣдствие „(!) отъ злоупотрѣбенията (!) на грѫцкото духовенство „и че България иска прѣди всичко абсолютна черковна „независимость“. Като допълнение на тази новина вие „прибавяте и слѣдния коментарий: „Чудно е, какъ тия „господа Цанковъ и Балабановъ не сѫ прибавили да ка-„жатъ още и това, че кланетата въ Батакъ сѫ ги извър-„шили свещеници родомъ гърци, прѣоблѣчени съ баши-„бозушки дрѣхи!

„Съ телеграмма отъ 8/20 текущаго до редакцията ви „ние побързахме да опровъргнемъ като чиста клевета „тия ваши съвършено погрѣшни свѣдѣния.

„Въ никой случай и прѣдъ никого отъ виднитѣ лица, „които имахме честь да посѣтимъ както въ Англия, така „и другадѣ не сме държали ние такъвъ езикъ, какъвто „ни приписва тъй даромъ в. „Клио“, па нито ни се е „прѣдставилъ нѣкждѣ случай да говоримъ било за грѫцко, „било за българско духовенство, понеже мисията ни е „имала и има съвършено друга цѣль. Впрочемъ, трѣ-„баше ние да сме делегати не на българитѣ, а на баши-„бозуцитѣ и на черкезитѣ, за да припишемъ на грѫцкото „духовенство тѣхнитѣ нечувани жестокости и свирѣпства. „Само адвокатитѣ на тия джелати на България, ако би „че има нѣкждѣ такива по злощастие, би могли да тър-„сятъ таквизъ облегчителни обстоятелства за тѣхна угода.

„Погрѣшна е тъй сѫщо новината, че България за-„лѣгала и работила днесъ прѣди всичко за абсолютна „черковна независимость. Тази примка вѣроятно е, че я

„хвърлятъ прѣдъ разкървавената България лукавитѣ ѝ „врази, но лицата, които ржководятъ днесъ българскитѣ „работи, разбиратъ твърдѣ добрѣ тази примка.

„Като Ви молимъ, господине редакторе, да помѣс-„тите горѣизложеното въ в. „Клио“, оставаме съ призна-„телность Ваши

Марко Д. Балабановъ, Д. Цанковъ.

Лондонъ, 11/23 октомврия 1876 г. (*)

* * *

Сжщия день слѣдъ изпращане нѣкои писма за Цариградъ, ние ходихме да посѣтимъ приятеля си Женсонъ, сега на канторага му въ Лондонъ, но намѣсто него, ние намѣрихме единъ неговъ племяникъ, служещъ при него по търговскитѣ му работи. Между друго, той ни разправи, че всѣки почти день си вмѣнявалъ въ длъжность да намѣри поне нѣколко минути свободни, за да прочете нѣщо отъ Библията, било отъ Ветхия, било отъ Новия Завѣтъ. Въ нея той намѣрвалъ, ни казваше, разрѣшение на всички почти обществени и политически въпроси. Всѣка света недѣля, при всичко че не билъ нито пасторъ, нито учитель, а просто търговецъ, той давалъ два пжти прѣзъ тоя день уроци и обяснения по Библията. По нея той билъ убѣденъ, че България ще бжде освободена, а нашитѣ тирани турци ще бждатъ наказани. Дѣленъ и уменъ търговецъ, но сжщеврѣменно и единъ своего рода богословъ, впрочемъ изобщо благъ и прѣкрасенъ човѣкъ. Той недѣленъ день не ходѣше въ Ритшмонъ при вуйка си, именно защото него день той челъ и тълкувалъ и на други Библията въ разни мѣста.

(*) Това писмо се обнародва въ брой 801 на поменатия гръцки вѣстникъ, 23 октомврия (4 ноемврия) 1876 г.

По онова врѣме, въ Лондонъ бѣше дошълъ за нѣколко дена по розовата си търговия г. Хр. Маневъ отъ Казанлъкъ, подъ което име бѣхъ го позналъ азъ още отъ ученичеството му въ Парижъ, но станалъ извѣстенъ търговецъ послѣ подъ името Хр. Христовъ, починалъ миналата година въ родното си мѣсто. Той ни доходи тая вечерь на госте съ съдружника си французинъ и ни донесе разни новини.

XX.

Епизодъ за качеството на българскитѣ делегати.

12/24 октомврия, вторникъ.

Него день получихме отъ Цариградъ доста интересни писма, между които и едно отъ архимандрита, за когото споменахъ по́-горѣ. Въ това свое писмо той ни разправяше, между друго, и за нѣкои постѫпки отъ страна на единъ извѣстенъ български първенецъ относително както до Екзарха, така и до нашата миссия.

Този първенецъ, единъ отъ виднитѣ въ начало дѣйци по черковния въпросъ, бѣше покойниятъ д-ръ Ст. Чомаковъ. Както може да е извѣстно на мнозина, той по онова врѣме не само не сподѣляше стремението на народа да се оттърве отъ турското иго, не само възставаше явно противъ екзарха Антима и окрѫжаещитѣ го вѣрни съвѣтници за увличането имъ по това народно стремение, не само бѣше до тамъ противъ Русия, че се опитваше всѣчески да вкара Екзархията въ такъвъ пѫть, чрѣзъ който да не може тя да има каквито и да сѫ връзки съ руската православна черкова, но бѣ и съвършено спечеленъ на турската политика; тъй че прѣзъ есеньта 1876 г. той прѣдприе и едно пѫтуване по нѣкои мѣста низъ България да събира подписи за единъ благодарителенъ адресъ къмъ Султана, въ който,

приготвенъ безъ друго отъ самото турско правителство, да се изказва вѣрность на българския народъ къмъ него, да се твърди, че тоя народъ е доволенъ отъ турското правителство и че той осѫжда всѣкакви възстанически и противоправителствени движения и дѣйствия. Истина е, че това му пѫтуване, може би и наложено отъ турското правителство, не се увѣнча съ успѣхъ никѫдѣ, но покойниятъ остана до край вѣренъ на себе и не се поколеба въ своето мнѣние, та за това той бѣше и дѣйствуваше по онова врѣме въ Цариградъ не само противъ самия български Екзархъ Антима и окрѫжаещитѣ го единомислещи съвѣтници, но въ тоя случай и противъ изпратенитѣ по Европа български делегати. Тѣмъ именно съобщаваше сега съ писмо архимандритъ Кусевичъ отъ Цариградъ, че д-ръ Чомаковъ ходилъ тукъ-тамѣ, а главно, — като се извѣстилъ за тѣхния приемъ и тѣхната дѣятелность въ Англия — при английския въ Цариградъ посланникъ Елйотъ да разказва, че българскиятъ народъ не билъ изпращалъ никѫдѣ никакви делегати, че Цанковъ и Балабановъ не могли да иматъ никаква народна мисия по европейскитѣ държави, защото българскиятъ народъ въ своята цѣлокупность билъ вѣренъ на Султана и доволенъ отъ турското правителство, че тѣ били тръгнали на своя глава и че за това тѣ не заслужвали никакво довѣрие. Сѫщиятъ архимандритъ, обаче, прибавяше въ писмото си, че, като познаваме човѣка съ неговото сегашно направление, ние не трѣба никакъ да се тревожимъ отъ тия явно пристрастни негови постѫпки и дѣйствия, а да продължаваме да работимъ усърдно по възложената ни мисия. Еднакви свѣдѣния ни донасяха, еднакви съвѣти ни даваха и съ еднакви поощрения ни насърдчваха и други частни, домашни и приятелски писма отъ Цариградъ. Измежду нѣкои други ще приведа тукъ

само часть отъ едно писмо на г. Ѳ. Бурмова до мене, датирано отъ Цариградъ на 5/17 ноемврия 1876.

„Вие добрѣ дѣйствувате, ми пишеще той, и азъ нѣмамъ друго да Ви отправя освѣнъ похвала. Таквози чувство прѣобладава отъ къмъ Васъ и въ другитѣ братия.

„Чухъ и азъ, че имало нѣкои извратени умове помежду тукашнитѣ българи, които сѫ съединявали да работятъ наедно съ турцитѣ противъ правда-та и истина-та, противъ человѣщина-та и доброто на многострадалний-тъ нашъ народъ, но, смѣя да Ви увѣря, че нищо съ това не ще друго да сполучатъ освѣнъ да си притурятъ още едно, и тозъ пѫтъ съ нищо неизличавано, леке. При всичко това, ние зехме мѣрки противъ тия помрачени и заблудени умове“. — Други писма ни донасяха, че г-нъ Чомаковъ ходилъ не веднажъ съ другъ единъ българинъ при Екзарха да го убѣждава, дору съ заплашване, да пише официално на Портата, че нито той, нито българскиятъ народъ сѫ изпращали делегати по Европа противъ турското правителство, но Екзархътъ отказалъ да направи това.

Както и да е, ние бѣхме тъй прѣданни на дѣлото си, че, ако и наскърбявани до нѣйдѣ отъ подобни нежелателни съобщения, ние не се безпокоехме, и нѣмахме врѣме да се безпокоимъ, та слѣдвахме да работимъ непрѣкѫснато по силитѣ си. На донесенията, обаче, отъ единъ инакъ извѣстенъ по черковния въпросъ българинъ стана отзивъ и английскиятъ въ Цариградъ посланникъ Елйотъ въ своитѣ за насъ рапорти до министерството на външнитѣ дѣла въ Лондонъ, и тѣ безъ съмнѣние могли би да побъркатъ до нѣйдѣ въ нашата мисия, ако да не бѣхме снабдени вече съ нѣкои добри прѣпорѫки, при всичко че и така слѣдъ разпрѣснатитѣ Елйотови

доноси, ние не на едно мѣсто и не единъ пжть бѣхме принудени прѣди всичко да установяваме, както се казва, нашата самоличность съ нашето качество като български делегати. За нашето качество и за нашата мисия ето какво писмо бѣше писалъ и многозаслужившиятъ въ онова врѣме на нашия народъ, цариградскиятъ генераленъ консулъ на Съединенитѣ Американски Щати, покойниятъ Евгений Скайлеръ (Eugen Schayler) до своя приятель въ Лондонъ, извѣстния държавникъ, публицистъ и знаменитъ членъ въ английския парламентъ Ch. W. Dilke.

Генерално консулство
на Съединенитѣ Американски Щати
въ Цариградъ

19 ноемврия 1876 г.

Мой любезни Дилке,

Понеже турското въ Лондонъ посолство е разпръснало разни слухове по отношение къмъ характера на г. г. Балабановъ и Цанковъ и е твърдило, че на тѣхъ трѣба да се гледа просто като на частни лица дѣйствуещи за своя смѣтка, то българскиятъ Екзархъ ме помоли да кажа, че той и всички пó-първи българи признаватъ г. г. Балабановъ и Цанковъ за свои прѣдставители и за тълкуватели на тѣхнитѣ желания. Г-на Балабанова азъ познавамъ лично; и двамата сж съ възвишенъ характеръ.

Вашъ най-вѣренъ:
Евгений Скайлеръ.

Английския текстъ.

Consulate general
of the United States of America
at Constantinople

19 november 1876.

My dear Dilke,

As the ottoman Embassy in London has been circulating rumours with regard to the character of Messrs Ba-

labanoff and Zancoff and has stated that they are to be regarded simply as private persons acting for selfish ends, the Bulgarian Exarch requests me to say that he and the Lording Bulgarians all recognise Messrs Balabanoff and Zancoff as their representives and as the exponents of their wishes. M-r Balabanoff J know personally; and both bear a high character.

Most faithfully Yours:

Eugene Schayler.

Sir. Ch. W. Dilke, m. p. London.

Тъй се установяваше нашиятъ характеръ съ нашата мисия; но покойниятъ Д-ръ Чомаковъ бѣше, както казахъ, при особено мнѣние по народното ни политическо възраждане въ онова врѣме. Той искаше да не се бута по никой начинъ турското владичество у насъ, и ние българитѣ да си живѣемъ въ турската империя мирно и спокойно при една самостоятелна народна черкова безъ никаква отъ нейна страна духовни връзки съ цариградската Патриаршия, още по̀-малко съ русската, както вече забѣлѣжихъ по̀-горѣ, православна черкова. И на това той налѣгаше до таквазъ степень, че той едничекъ измежду цариградскитѣ българи съ удоволствие посрѣщна и дори енергически подкрѣпаше искането на турското правителство прѣзъ 1873—1875 год., да се промѣни облѣклото на българското духовенство, като духовенство отцѣпено вече отъ другото православно духовенство въ турската империя, за да се различава то тъй отъ него и по облѣклото си. Д-ръ Чомаковъ бѣ при това на мнѣние, че Русия, освѣнъ дѣто имала своекористни цѣли на нашия Изтокъ, но, и да искала, тя не могла да ни помогне, защото цѣлъ Западъ билъ противъ нея. Отъ всичко това се обяснява цѣлото негово поведение по онова врѣме. — За постѫпкитѣ и дѣйствията на покойния д-ръ Чо-

маковъ всé въ казания смисълъ намъ се писа и отпослѣ нѣколко пѫти отъ разни лица, но азъ бързамъ да излѣза изъ тия скоби и нѣма вече да се повръщамъ върху тоя инцидентъ по нашата мисия, а ще свърша тукъ съ него като кажа: Богъ да го прости!

* * *

Сѫщия тоя день 12/24 октомврия ние бѣхме поканени на вечеринка у Мериманъ. Тамъ се срѣщнахме, освѣнъ съ други, и съ нѣкои членове отъ Парламента, между които и John Morley, Мундела и Хербертъ. Послѣдниятъ ни покани да идемъ единъ день на имѣнието му въ лондонската околность, но намъ не се удаде послѣ да се отзовемъ на тазъ любезна господарска покана.

XXI.

Посѣщения и история съ брошурата.

На 15/27 октомврия, ние ходихме у гръцкия генераленъ консулъ Спартали и гръцкия вице-консулъ Ласкариди, до които имахме писма отъ контората на братия Ралли въ Лондонъ. Името на Спартали менѣ бѣше ми извѣстно отдавна, защото той бѣше въ търговски сношения съ нѣкои извѣстни наши български търговски кѫщи, между които покойниятъ Хр. Тъпчилещовъ, Дим. Ив. Гешовъ въ Цариградъ, и Евлогий Ге́оргиевъ въ Букурещъ и Браила. Съ Ласкариди, човѣкъ любезенъ и услужливъ, се запознахме сега за първи пѫть. Между друго, Спартали, като по́-старъ, по́-опитенъ, и като по́-довѣрено нѣкакъ къмъ насъ лице, ни поразпита отъ страна, като съ какви прѣпорѫчителни писма сме излѣзли ние изъ България, защото и той самъ, казваше, билъ запитанъ за това отъ нѣкой си англичанинъ. Отговорихме му и разпра-

вихме му каквото трѣбаше по тоя въпросъ, и той, като се успокои, разказа ни какъ, и прѣди още да се срѣщне съ насъ, той дѣйствувалъ между англичанитѣ въ полза на българския народъ, когото обичалъ, казваше, още отъ младитѣ си години, а послѣ, като свързалъ търговски сношения съ българи въ Цариградъ, Браила и Одесса, привикналъ да го обича още повече. Той ни прие твърдѣ любезно и слѣдъ единъ доста дълъгъ разговоръ за сегашното състояние и бѫдещето на християнскитѣ народности въ Старо-планинския полуостровъ, увѣри ни, че за напрѣдъ ще работи съ още пó-горещо усърдие и до колкото му позволяватъ познанствата, които ималъ въ Англия, за оттърване на българския народъ отъ турското иго.

Сѫщия день надвечерь отново ходихме при Меримана. Тукъ трѣба да забѣлѣжа една ненадѣйна случка съ този господинъ, който инакъ въ много случаи ни помогна не малко. Както казахъ пó-горѣ, съ английския прѣводъ на брошурата бѣше се наела племяницата на г-жа Janson. Но съ тази работа поискала да се наеме и г-жа Мериманъ, за което настояваше сега и приятельтъ ни г. Мериманъ, нейниятъ съпругъ. Положението за насъ бѣше доста деликатно по тоя въпросъ, и ние имàхме една доста интересна история съ тоя английски прѣводъ на брошурата, въ всѣки случай обаче тя трѣбаше да се свърши въ полза на първата прѣводачка, едно, че тя бѣше изявила пó-напрѣдъ желание за тоя трудъ, друго, и пó-главното, че тя бѣше и пò-литературно образована и пó-добрѣ запозната въ всѣки случай съ французския езикъ, па и съ самия прѣдметъ на въпросната брошура. Г-ну Мериману докривѣ доста за това, но не бѣше инакъ възможно, защото прѣводътъ бѣше вече и свършенъ въ голѣма часть.

На 16/28, сжбота, получихъ между нѣкои други, и едно писмо отъ покойния днесъ Стефанъ Иличъ, за когото споменахъ още въ бѣлѣжкитѣ си по тръгването ми отъ Цариградъ (стр. 80). Бѣлѣжа сега тукъ особено това обстоятелство, защото писмото, освѣнъ нѣкои дневни новини по българскитѣ работи, бѣше прѣпълнено съ горещи чувства отъ патриотизъмъ, съ хвалби за патриотическитѣ дѣяния на българскитѣ делегати и съ насърдчителни къмъ тѣхъ поощрения, да слѣдватъ да дѣйствуватъ всé така по свещеното дѣло за освобождението на измжчения български народъ, като сжщеврѣменно въ своя пламенъ и самоотверженъ патриотизъмъ той твърдѣше, че тоя народъ нѣма никога да забрави доброто, което му се прави въ тоя случай. Богъ да го прости, тоя Стефанъ Иличъ! Той бѣше не само добъръ патриотъ, но и добъръ човѣкъ изобщо. Когато се помина въ Цариградъ прѣзъ 1897 г., него съ еднаква искренность го оплакаха тамъ не само българи, но и гърци, и арменци, и турци, и персийци, и всички, които го познаваха отъ близу.

* * *

Него день прѣдадохъ на една печатница, слѣдъ дълги приказки и прѣговори, ржкописа на брошурата, за напечатането и обнародването на която имахме по-нататъкъ сжщо дълги истории, но, благодарение главно и тукъ на добрия ни приятель г. Женсонъ, всичко се изравни до една степень, и брошурата може да излѣзе сжщеврѣменно както на французски, така и на английски отдѣлно. Тая брошура ще се обнародва сега и тукъ на края като часть неотдѣлна отъ тия бѣлѣжки.

XXII.

Въ единъ Протестански храмъ.

17/29 октомврия, недѣля.

Приятели бѣха ни съобщили отъ два-три деня понапрѣдъ, че тоя день щѣлъ да говори въ французския протестантски храмъ S-t Martin le Grand по българскитѣ работи краснорѣчивиятъ французски пасторъ г-нъ Догаръ (Dogard). Съ него ние бѣхме се запознали въ едно отъ честитѣ събрания, на които бѣхме канени, и той ни бѣ говорилъ наистина съ пламенно краснорѣчие за вѣчнитѣ принципи на правдата, на свободата и на хуманностьта — права, свобода и хуманность, които, споредъ него, трѣба всѣкога да се поддържатъ и защищаватъ отъ всички свѣтли умове, а тъй сжщо и отъ ония християнски държави, които се хвалятъ, че стоятъ на чело на цивилизацията, каквато е, ни казваше, и Англия. По всичко това ние съ нетърпѣние се упжтихме тоя день къмъ поменатия храмъ, дѣто се чете и проповѣдва на французски за французскитѣ протестанти въ Лондонъ. Пасторътъ, обаче, Догаръ го нѣмаше тукъ. Той, за голѣмо наше съжаление, билъ неразположенъ и нѣмало да дойде, та за това и нѣмало да се говори по българскитѣ работи. На негово мѣсто служеше другарьтъ му, сжщо французинъ и на французски. Доста любопитна и поучителна бѣше неговата проповѣдь; нейниятъ прѣдметъ, обаче, не бѣха българскитѣ работи, а духовното, непрѣкжснато и постепенно възраждане на християнина, духовно възраждание съвсѣмъ различно отъ онова чрѣзъ кръщението. Съ напрегнато внимание изслушахъ азъ тази проповѣдь, поводъ за която бѣше зелъ отъ токо-що прочетеното Евангелие отъ Иоана, глава третя, стихъ 1-22, въ свързка съ глава седма, стихъ

50-52, и глава деветнадесета, стихъ 39-40, въ които всички мѣста се говори за иудейския началникъ Никодимъ и които едно слѣдъ друго показватъ, какъ тоя Никодимъ вървѣлъ като отъ стжпало на стжпало всѐ по-нависоко, та постигналъ своето съвършено духовно възраждане чрѣзъ усилваната му постепенно вѣра въ Иисуса Христа. Така че и за тѣлото на Спасителя, кога било снето отъ кръста, той донесълъ и „смѣшение смирнено и алойна, яко литръ сто“, казва славянскиятъ текстъ. Като сравняваше кръщението съ постепенното чрѣзъ цѣлия животъ на християнина духовно възраждане, проповѣдникътъ изказа още мнѣние, че дѣцата, ако и малки, щомъ сж кръстени, сж приети въ числото на вѣрнитѣ и на спасенитѣ.

Споменахъ тука за тази проповѣдь, едно, защото главниятъ пасторъ на тоя храмъ Годаръ ни се показа единъ отъ най-горещитѣ дѣйци по нашето дѣло въ единъ доста широкъ кржгъ отъ лондонското общество, дѣто между другото, както казахъ, говори пламенно за вѣчнитѣ начала на правдата, на свободата и на човѣколюбието, друго, защото и другарьтъ му, много пò-младъ отъ него, слѣдъ черковния отпускъ, се приближи до насъ, говори ни твърдѣ съчувствено за нашето дѣло и изказа съжаление, че не сме били честити да чуемъ първия пасторъ, Годаръ, да говори отъ гледна точка на християнската религия и на обществения моралитетъ за нашето свето дѣло, за мжченическия български народъ.

XXIII.

Дѣятелностьта на една жена за България.

Сжщия день, часа на 3½ слѣдъ пладне, ние бѣхме поканени да идемъ и ходихме у поменатата пó-горѣ мисъ Fanny Ellen Albert, възрастна мома, развита въ ви-

сока степень, живостна, дѣятелна, религиозна, добродушна, съ богати и разнообразни познания. Както тя, така и двѣтѣ ѝ сестри бѣха взели и зимаха дѣятелно участие въ всичко, що се вършеше отъ много други госпожи за помощь и полза на България. Тя разказваше за страданията на българитѣ просто съ болка на сърдцето си, тя осѫждаше английското правителство за хладнокръвието му прѣдъ вършенитѣ въ България турски свирѣпства, когато за спасението на тая Турция Англия била пролѣла толкозъ кръвь и разнесла милиони стерлинги лири прѣзъ кръмската война; тя не само желаеше, но и работѣше се перото си въ разни вѣстници и съ дѣятелното си участие въ разни общества за освобождението на България. Въ сѫщо врѣме, обаче, както тя, така и двѣтѣ ѝ сестри изказваха желание да чуятъ България възродена не само политически, но и другояче, желаяха именно да видятъ разпространена и въ България религията на Swedenborg, извѣстния шведецъ, съ обширно и всестранно образование, роденъ прѣзъ 1688 и починалъ прѣзъ 1772, основатель на тъй наречената отъ самаго него: *Истинска християнска религия,* открита нему свисше, както той вѣрвалъ и проповѣдвалъ. При това, тя ни разказа, какъ се трудила, не успѣла обаче до сега, да се основе съ други извънредни помощи единъ азилъ въ България за пострадавшитѣ и лишени отъ всичко бѣдни, но се радваше, че участието, което била взела за женския адресъ по българскитѣ работи до Кралицата, не останало безплодно. Тя произведе изобщо върху ни таквозъ впечатление, че ние и двамата съвмѣстно и неволно бѣхме си поставили въпроса, дали тази жена съ такъвъ развитъ умъ, съ таквизъ човѣколюбиви чувства и съ такава опитность нѣма да бѫде отъ полза въ нашето отечество, когато излѣзе то изъ сегашното си плачевно състояние. И

дѣйствително, на тръгване ние ѝ казахме, че, щомъ се освободи България, както се надѣехме и ние, па и сама тя, ние ще видимъ дано може да се покани и доведе тамъ, за да бжде управителка на едно първостепенно женско училище, и тя се обѣща, че ще се отзове на поканата ни съ готовность. Но всичко това остана просто на думи и всичко се забрави отпослѣ, не забравя, обаче, и до днесъ още авторътъ на тия бѣлѣжки истинскитѣ сътраданиия и неуморимата за възраждането на отечеството дѣятелность на мисъ Fanny Ellen Albert, и той съ признателность отбѣлѣжва тукъ името ѝ, което спомена и по̀-горѣ. *)

*) Fanny Ellen Albert ни писа и слѣдъ освобождението едно прочувствено писмо отъ 27 юния 1878, съ което ни честитѣше свободна България съ горещи пожелания за нейния напрѣдъкъ. Въ това писмо между друго тя ни съвѣтваше да видимъ да изберемъ единъ добъръ князь, а за такъвъ тя споменуваше и едно руско име. На това нейно писмо азъ отговорихъ отъ Русчукъ, дѣто бѣхъ вице-губернаторъ, едва на 23 октомврия 1878. Случайно, прѣписъ отъ това мое отвѣтно до нея писмо се съхранилъ и до днесъ между книжата ми. Ще ми бжде позволено, надѣя се, да прѣдамъ тукъ почти изцѣло това мое писмо, въ което ставахъ доста, ми се чини, вѣренъ отзивъ на прѣобладаещитѣ по онова врѣме у насъ мисли.

Ето това писмо въ български преводъ:

„Любезна госпожице Fanny Ellen Albert,

„Азъ съмъ виноватъ, много виноватъ прѣдъ васъ, и може би вие даже да сте ме осждили вече и на заточение отъ вашата добра память, като и другаря ми г. Цанковъ; но какво искате? Ние сме тукъ още като въ военно врѣме; не ни се удаде и до сега още да влѣземъ въ нормаленъ животъ; ние живѣемъ злѣ-добрѣ отъ день на день, проклинаещи миналото си, недоволни отъ сегашното си, ни най-малко сигурни за бждещето си. Ще бждете, прочее, тъй добра да ме извините за дългото ми мълчание, както и за закъснѣването ми да отговоря на любезното ви писъмце отъ 27 юния тая година.

Чувствата ви относително до нашия народъ, както и живиятъ интересъ, който зимате за него, намъ сж извѣстни отъ много врѣме, и ние ги цѣнимъ твърдѣ високо. Разбирате отъ тука, съ какво внимание трѣбаше да прочетемъ и веднажъ, и дважъ вашето писмо; но ето какво е днесъ настроението въ наша България.

Отъ сключването на берлинския договоръ умоветѣ тукъ сж крайно безпокойни. Никой не мисли, никой не ще даже да мисли ни

XXIV.

Разни. — Новини отъ бойното поле въ Сърбия. — Брошурата. — Посѣщения. — Получване и отговори на писма. — Нова покана за Ритшмондъ.

На 18/30 октомврия, понедѣлникъ, получи се въ Лондонъ новината за разбиването на сърбитѣ въ Джунисъ отъ турцитѣ. Неизразима бѣше скърбьта ни отъ тази новина. Побѣдитѣ на турцитѣ бѣха за насъ поражение на дѣлото, за което радѣхме и пжтувахме, разбиването на сърбитѣ бѣше за насъ възстържествуване на онова оржжие, съ което се разкървави България и потъна въ бездна злощастия и което можеше и да я унищожи всецѣло. Безпокойствието ни бѣше голѣмо и него день, освѣнъ нѣкои посѣщения при извѣстни политически дѣйци, ние се утѣшавахме съ изпращане писма до разни приятели вънъ отъ Англия, за да искаме частни

за избиране на бждещи князь, ни за окончателната наредба на страната. Въ нашето тъй дълбоко смутено общество единъ едничъкъ въпросъ зима днесъ връхъ надъ всички други въпроси, той е въпросътъ, какъ би могло да се поправи сторената противъ насъ въ берлинския конгресъ неправда подъ влиянието на лордъ Биконсфилдъ. Знаетѐ, че нашето отечество биде, тъй да кажа, безмилостно разсѣчено, както биха разсѣкли единъ бездушенъ трупъ. Лордъ Биконсфилдъ раздигна цѣлия свѣтъ, за да остави подъ турското владичество половината отъ нашата народность. И странно наистина нѣщо! Оная часть отъ България, която най-много пострада послѣдне, оная часть, която биде прѣимуществено театрътъ на турскитѣ свирѣпства, оная часть, дѣто хиляди бащи, майки, вдовици, дъщери, старци и сираци оплакватъ и до днесъ още безутѣшно хиляди невинни сжщества, жестоко убити отъ дивитѣ турски войници и башибозуци; оная часть, която чрѣзъ изэаденитѣ посрѣдъ лютитѣ ѝ страдания сърдцераздирателни ридания възбуди навсѣкждѣ, отъ една страна, гнѣвъ, отъ друга, симпатия у всички човѣци със сърдце; оная часть, на която злощастията покъртиха цѣлия свѣтъ и дълбоко развълнуваха прѣди двѣ години английското общество; оная часть, най-послѣ, която бѣше главната причина и непосрѣдтвената цѣль на послѣдната колосална война: тая часть отъ България, по рѣшението на събранитѣ въ Берлинъ най-знаменити държавни мжже, по волята най-паче на лордъ Биконсфилда, биде изключена отъ българското княжество! Тя остава подъ *политическия* и *воененъ* авторитетъ на Султана.

свѣдѣния по дневния въпросъ за Сърбия, въпросъ тъй тѣсно свързанъ въ оно врѣме и съ сждбата на България.

На 19/31-и, вторникъ, хванаха да ми се донасятъ управии или коректури отъ брошурата както на французски, така и на английски. Съ французскитѣ азъ се разправяхъ самъ, а за английскитѣ азъ редовно се отнасяхъ за помощь до добрата и благородна прѣводачка. И това се кара тъй до края, до самото окончателно отпечатване и обнародване на брошурата и на френски, и на английски.

На 20 октомврия (1 ноемврия) срѣда, надвечеръ, ние бѣхме поканени на госте и ходихме у мистеръ G. Hamilton Fletcher, Baron Hedger Carshaeton, *Surrey,* дѣто ни приеха съ най-голѣма любезность. Благородната господарка на кжщата, както и благороднитѣ ѝ дъщери се

Това е за невѣрване, но това е дѣйствителность, това е присждата на европейския ареопагъ, свиканъ въ Берлинъ, за да надари свѣта съ единъ траенъ миръ, това е печалниятъ триумфъ на лордъ Биконсфилда. Колко благодаренъ трѣба сега да спи тозъ държавенъ мжжъ и колко трѣба той да се радва сега за това, че успѣлъ да остави плячка на турската тирания хиляди човѣшки сжщества, на които сърдцето е още разкървавено отъ нечуванитѣ злощастия, които претърпѣ! За да би билъ, обаче, пъленъ триумфътъ на лордъ Биконсфилда, друго не му остава, освѣнъ да прѣдприеме и едно пжтуване въ България низъ развалинитѣ на разграбени и опустошени отъ башибозуцитѣ градове и села. Като би стжпвалъ така върху купъ развалини и разпръснати кости на хиляди невинни сжщества, жестокосърдно убити отъ башибозуцитѣ и отъ войницитѣ на Сюлейманъ паша, той би се, може би, повече зарадвалъ и билъ би безъ съмнѣние поставенъ въ по̀-добро положение да оцѣни извършеното дѣло; има хора, които намиратъ удоволствие прѣдъ чуждитѣ злощастия. Въпрѣки всичко това, не трѣба човѣкъ да се отчайва, и тукъ въ България хората не се отчайватъ. Покойниятъ лордъ Палмерстонъ, въ съгласие съ всемогущия Наполеонъ III, тъй сжщо бѣше извършилъ едно славно дѣло — кръмската война! Колко врѣме трая това дѣло? — Нито даже четвъртъ вѣкъ. А Турция? Ползува ли се поне тя отъ тази война? Напротивъ; тя хвана да пропада най-вече отъ 1856 г., отъ врѣмето на парижкия договоръ, въпрѣки милионитѣ, които ѝ дадоха туркофилитѣ. Безразлично е за насъ да знаемъ, дали лордъ Бикон-

отнесоха къмъ насъ като къмъ отколѣ познати на кѫщата имъ приятели. Тѣ всички съ живъ интересъ ни разпитваха за България и отъ сърдце и отъ душа желаяха нейното възраждане. — „Какъ да не вѣрваме и ние въ това възраждане, бѣше моятъ отговоръ, когато не на едно мѣсто въ свободна Англия ние срѣщаме таквизъ доброжелатели и таквизъ горещи защитници на нашето право дѣло, каквито сте и вие тука госпожи и господа, въ тоя благороденъ и частитъ домъ?“—Тукъ бѣха дошли нарочно, види се, поканени, и много други приятели и съсѣди и отъ двата пола, които всички изказваха съчувствие къмъ българския народъ въ лицето на двамата му делегати и прѣдъ които тия послѣднитѣ адвокатуваха скромно за дѣлото, съ което бѣха натоварени. Събранието бѣше единъ видъ частна конференция за българскитѣ работи.

сфилдъ стои пò-долѣ или пò-горѣ отъ Палмерстона като държавенъ мѫжъ, но ние сме убѣдени, че дѣлото му нѣма да бѫде пò-горньо отъ Палмерстона, поне относително до трайностьта. Не зная, какво готви Божиятъ промисълъ за нашето отечество, тъй жестоко изпитано; тукъ, обаче, всички вѣрватъ твърдо, че дѣлото на берлинския конгресъ по отношение къмъ нашето отечество е дѣло нетрайно, защото е отъ вопиюща несправедливость. Въ всѣки случай у насъ за сега този е въпросътъ, съ който се занимаватъ всички. Ето защо дори и изборътъ на князь иде сега за сега поне на вторъ планъ. Прѣди избора на господаря, трѣба да се приготви кѫщата. Ние оставаме на турцитѣ и на тѣхнитѣ адвокати — били тѣ вѣстникари подкупени, били английски консули, съчиняещи рапорти по порѫка, — грижата да клеветятъ българитѣ по хиляди начини. Ние безпрѣстанно ще се трудимъ за възраждането на цѣлото наше отечество. Да теглимъ повече отъ това, що сме теглили до сега, не зная, да ли е възможно, въ всѣки случай ние сме привикнали на озлобленията, но всѐ ще се боримъ за нашитѣ права въ името на вѣчната правда, на човѣчеството, на християнството и на цивилизацията, увѣрени, че съ това ние не обиждаме никого. Но доста вече политика. Говорихъ ви за политика по поводъ на вашето писмо, въ което между друго ни говорите като какъвъ да бѫде бѫдещиятъ български князь.

Българскитѣ госпожи, които сърадвате за освобождението на отечеството имъ, мислятъ както и мѫжетѣ.

На връщане у дома намѣрихме писма отъ Цариградъ, както частни, така и общи отъ архимандрита съ разни новини изъ Българско, па и по екзархийскитѣ работи съ разни сплетни, по които обаче азъ съмъ си далъ дума да не кажа нищо тукъ въ тия спомени за нашата политическа мисия, при всичко че тѣ засѣгаха отчасти и нея въ лицето на Екзарха.

На 21 октомврия (2 ноемврия), четвъртъкъ, получи се въ Лондонъ новината за прѣвзимането отъ турцитѣ и на Алексинацъ въ Сърбия, новина скърбна и обезпокоителна, но скърбьта и безпокойствието дойде да ги понамали до нѣйдѣ получената почти едноврѣменно новина за руския ултиматумъ къмъ Турция да спре немедленно военнитѣ си дѣйствия въ Сърбия. Тази послѣдня новина бѣше за насъ и утѣха, насърдчвание, и надежда.

Ние сме инакъ добрѣ. Г. Цанковъ се нахожда сега въ Търново, единъ день разстояние отъ тука, Русчукъ. Дъщеря му слѣдва учението си въ Виена.

Вѣрвайте, госпожице, въ най-добритѣ чувства на оногози, който познава и цѣни вашата ревность за дѣлото на отечеството му.

Вашъ слуга:
М. Д. Балабановъ

Русчукъ (България), 23 октомврия 1878.

Като отговоръ пакъ отъ нейна страна на това мое писмо е нейното писмо отъ 2 януария 1879. То е доста любопитно. Въ това писмо, като ми благодари за отговора, който ѝ бѣхъ изпратилъ за първото ѝ писмо, говори между друго и за народното ни единство. „Имате, ми пише, пълно право да искате това народно единство съ каквито и да сѫ жертви, освѣнъ обаче жертвата на самоубиване възраждаещия се народенъ животъ, което би се случило, ако вашата сила би дошла да се сломи срѣщу една пó-голѣма сила, та затова гледайте добрѣ да не би да изложите на опасность онова, което е вече спечелено. Помнете, послѣ, че първото, върховното условие за сѫществуването е организацията. Ето защо азъ съ удоволствие се уча, че наскоро у васъ щѣло да се отвори първото народно събрание, което има да нареди много нѣща“. Слѣдъ това тя сега, като получила отговоръ отъ мене на пър-

Прѣзъ 22 октомврия (3 ноемврия), петъкъ, и 23 октомврия (4 ноемврия), сжббота, ние се ползувахме отъ свободното си врѣме да отговоримъ поне на нѣкои отъ натрупанитѣ на масата ни писма, на едни съ пó-дълги и необходими обяснения, на други пó-накжсо и пó-просто, на нѣкои си съ благодарения, а на нѣкои други, впрочемъ твърдѣ малко, съ опровержение на погрѣшни възгледи и неточни свѣдѣния за турското управление въ България. Освѣнъ това, на втория отъ тия дни, сжбота, насъ додоха та ни зеха приятели и ни водиха въ Westminster, дѣто ни разведоха съ най-голѣма учтивость и ни показаха всичко до най-малкитѣ подробности. Азъ обаче нѣма да се спирамъ тука да описвамъ извѣстния Westminster съ неговитѣ разни достазабѣлѣжителности.

24 октомврия (5 ноемврия), недѣля.

За да покажа още веднажъ, какъ се отнасяше и какъ се грижеше за насъ Женсовото семейство, ще спо-

---

вото писмо, разправя, че една *републиканска* организация, както е въ Швейцария и въ Америка, щѣла да бжде пó-добра за България отколкото организация съ единъ князь во главѣ. Тя настоява, при това, за пълно равенство между жителитѣ на България и най-послѣ тя развива на длъжко мисъльта, че при устройството на княжеството, нѣма да бжде забравена и жената и че ней трѣба да се признаятъ права еднакви съ ония на мжжетѣ. Азъ съмъ убѣдена, казва, че това е едно най-важно срѣдство за народния напрѣдъкъ. Тя свърши писмото си така: „Тази година е първа отъ възобновеното ви народно сжществувание. Желая на България дълги години съ почтенъ животъ, съ който да може да докаже на цѣлия свѣтъ, че тя имала въ себе си ония качества, които й давали право на едно независимо сжществуване. Вамъ же и на г. Цанкова, както и на семейства ви дано Богъ подари въ бждеще мирни години, които ще ви възнаградятъ за понесенитѣ ви трудове и мжки, както и на цѣлия ви народъ. Дано Богъ (сила лична) бди върху васъ и дано Божието Провидѣние управя всичко *къмъ пó-добро* въ борбата противъ лошитѣ за благото на угнетенитѣ! А! вървайте ми! Не ли виждате Бога въ това, което се извърши? Какво щѣше да стане, ако всичко бѣше се обърнало на зло?“

Ваша прѣданна:
Fanny Ellen Albert

нѣща отъ всички клонове на човѣшкото знание и научнитѣ издирвания по земното кълбо и по небесния сводъ.

XXV.

Мисленно въ Карлово и о. Халки.

26 октомврия (7 ноемврия), вторникъ. Него день, въпрѣки всички ми занятия и всички грижи по възложената ни мисия, мисъльта ми като сама отъ себе се прѣнася изъ Лондонъ прѣзъ моря, рѣки, планини и долини, отъ една страна, въ Карлово, отъ друга, въ островъ Халки до Цариградъ. Въ Карлово живѣе съ сестра ми стариятъ ми баща Димитъръ, въ островъ Халки прѣбивава тъстъ ми Димитъръ Гешовъ, а при него съпругата ми съ едва едногодишния ни синъ, който и той носи тѣхното име, а тоя день е великиятъ у насъ годишенъ праздникъ свети Димитъръ. Мисленно азъ поздравихъ всички отъ далечь съ нѣколко капки сълзи и съ тайна надежда, че Богъ ще благоволи да ни събере пакъ наедно, да се видимъ пакъ отъ близу, да настанатъ може би и за насъ, за нашето сѣмейство, дни пó-честити! Уви! Единътъ отъ тѣхъ нѣмà това щастие. Той бѣ бѣдниятъ ми баща, измъченъ и оголенъ отъ турцитѣ въ Карлово и починалъ отъ мъки въ Пловдивъ на 13 декемврия 1876 год. Богъ да прости! и лека ти пръсть, мой многоизмъчений любезни тате! Сѫщо и на тебѣ, мила и многострадална сестро Марио! Сѫщо и вамъ, по тоя случай, мили сродници и жертви въ Клисура, мили и незабравими мѫченици въ Карлово!

XXVI.

За сбогомъ у руския посланикъ графъ Шуваловъ и писма до лордъ Дерби и Биконсфилдъ.

Сѫщия день, часа точно на 12, ние ходихме при руския посланикъ графъ Шуваловъ. Както всѣкога, той

ни прие и сега твърдѣ любезно. Каза ни послѣ, че въ Цариградъ ще се свика Конференция по работитѣ изобщо на балканския полуостровъ и че въ такъвъ случай и нашата мисия въ Англия може да се счита като свършена. Но вие, ни каза, добрѣ сторихте, че дойдохте тукъ. Това помогна, както и да е. Конференцията, прибави да каже посланникътъ, ще разиска направенитѣ отъ Англия прѣдложения за единъ видъ автономия на Босна и Херцеговина. Относително до България говорило се най-напрѣдъ само за нѣкои реформи, но по настояване на Русия, Англия се съгласила да се дадатъ и на България правдини отъ редъ подобенъ (similaire) съ правдинитѣ на казанитѣ двѣ области. Въ всѣки случай посланникътъ ни увѣри, че, стане що стане, рускиятъ императоръ нѣма да остави българитѣ безъ правдини, които да имъ обезпечатъ за напрѣдъ миренъ животъ, благоденствие и материално благосъстояние. За политическа автономия каза ни, че той не гарантира за сега, но безъ друго ще има административна автономия. Подъ името пакъ България той ни каза, че разумѣва и двѣтѣ страни отсамъ и отвадъ Балкана, но за границитѣ на България имало голѣмъ въпросъ. Това ни съобщи рускиятъ посланникъ. Отъ разговора му разбрахме това, за което и ние сами вече се сѣщахме, сирѣчъ, че наистина нашата мисия въ Англия трѣбаше да я считаме вече като свършена поне за сега, и че ние трѣба да побързаме съ заминаването си за континентална Европа, а, веднажъ тамъ, да идемъ по́скоро въ Петербургъ. Въ тоя случай и още сѫщия день, щомъ се върнахме у дома, ние за първи пѫтъ сега писахме направо до покойния Евлогия Георгиевъ, за да поискаме и неговото мнѣние за нашия маршрутъ.

Слѣдъ това ние писахме и до лордъ Дерби да му

нѣща отъ всички клонове на човѣшкото знание и научнитѣ издирвания по земното кълбо и по небесния сводъ.

XXV.

Мисленно въ Карлово и о. Халки.

26 октомврия (7 ноемврия), вторникъ. Него день, въпрѣки всички ми занятия и всички грижи по възложената ни мисия, мисъльта ми като сама отъ себе се прѣнася изъ Лондонъ прѣзъ моря, рѣки, планини и долини, отъ една страна, въ Карлово, отъ друга, въ островъ Халки до Цариградъ. Въ Карлово живѣе съ сестра ми стариятъ ми баща Димитъръ, въ островъ Халки прѣбивава тъстъ ми Димитъръ Гешовъ, а при него съпругата ми съ едва едногодишния ни синъ, който и той носи тѣхното име, а тоя день е великиятъ у насъ годишенъ праздникъ свети Димитъръ. Мисленно азъ поздравихъ всички отъ далечь съ нѣколко капки сълзи и съ тайна надежда, че Богъ ще благоволи да ни събере пакъ наедно, да се видимъ пакъ отъ близу, да настанатъ може би и за насъ, за нашето сѣмейство, дни пó-честити! Уви! Единътъ отъ тѣхъ нѣмà това щастие. Той бѣ бѣдниятъ ми баща, измъченъ и ограбенъ отъ турцитѣ въ Карлово и починалъ отъ мѫки въ Пловдивъ на 13 декемврия 1876 год. Богъ да прости! и лека ти пръсть, мой многоизмѫчений любезни тате! Сѫщо и на тебѣ, мила и многострадална сестро Марио! Сѫщо и вамъ, по тоя случай, мили сродници и жертви въ Клисура, мили и незабравими мѫченици въ Карлово!

XXVI.

За сбогомъ у руския посланикъ графъ Шуваловъ и писма до лордъ Дерби и Биконсфилдъ.

Сѫщия день, часа точно на 12, ние ходихме при руския посланикъ графъ Шуваловъ. Както всѣкога, той

особено по̀-стариятъ отъ тѣхъ, Валаорити, че разногласията между християнскитѣ народонаселения въ турската империя не само служатъ въ ръцѣтѣ на турцитѣ и на тѣхнитѣ приятели като оръжие противъ свободата на тия народонаселения, но тѣзи разногласия, ако не закрѣпятъ турския режимъ, навѣрно, обаче, съдѣйствуватъ да се продължи той още за дълго врѣме, а въпросътъ за тѣхното освобождение да се усложни и прѣплете въ бъдеще още по̀-много, та да стане една гатанка и за най-изкуснитѣ държавници. Валаорити особено, родомъ отъ седемьтѣхъ острови, човѣкъ съ широки познания и съ зрѣлъ политически разумъ, приказваше за всичко това съ толкозъ по̀-жива прочувственость, съ колкото по̀-дълбоко убѣждение вѣрваше въ правотата на дѣлото на страждущитѣ въ турската империя християнски народонаселения. Разговорътъ впрочемъ бѣше общъ и ни единъ отъ християнскитѣ народи въ тая империя не се засегна отдѣлно въ него. Раздѣлихме се като побратени борци за едно и също свещенно дѣло. Отъ тамъ се отправихме да идемъ да видимъ Форстера и да му оставимъ сбогомъ лично, но не го намѣрихме. Той не билъ него день въ Лондонъ, а намъ не оставаше вече врѣме да идемъ да го потърсимъ още веднажъ.

XXVIII.

9 ноемврия, н. с. въ Лондонъ.

На 28 октомврия (9 ноемврия), четвъртъкъ, въ Лондонъ имаше голѣмо тържество. Както се знае, на това число се настанява съ голѣма публична тържественость новиятъ лордъ Мeръ въ градския съвѣтъ. Дългата и дълготрайна по тоя случай процесия е отъ най-оригиналнитѣ, но не му е тукъ мѣстото за подробно пис-

благодаримъ, прѣди тръгването си, и писмено както за приема, който ни направи, когато имахме честь да се прѣдставимъ прѣдъ него, така и за обѣщанието, което ни даде, че въ всѣки случай мѣрки ще се зематъ за подобрение участьта на нашия народъ. Въ сѫщо врѣме ние рекохме да пишемъ и до Дизраели, извѣстния отпослѣ Биконсфилдъ. Въ писмото си ние го молихме да обърне и той благосклонно внимание върху злощастния нашъ народъ, па, ако може, да благоволи да ни приеме и лично, „толкозъ по́-много казвахме, че, както се учимъ, той не обичалъ тозъ нашъ народъ“. Писмо писахме сѫщия день и до извѣстния сѫщо Хартингтонъ, единъ отъ най-влиятелнитѣ членове въ парламента подъ знамето на знаменития Гладстонъ, за да го сърадваме за хубавата му рѣчь, която бѣше произнесълъ по дневния въпросъ за Турция на 22 октомврия (3 ноември) въ Keighley, въ Jorkchire.

XXVII.

Срѣщане съ двама грѫцки политици и християнскитѣ народонаселения въ Турция.

На 27 октомврия (8 ноемврия), срѣда, ходихме та посѣтихме рано еллинския прѣдставитель Геннадия, съ когото, както споменахъ по́-горѣ (стр. 125 и 171), азъ бѣхъ се запозналъ въ Цариградъ, и за когото забѣлѣжихъ по̀-горѣ, че по моя молба той бѣ написалъ двѣ-три думи до Гладстона прѣпорѫчителни за мене и другаря ми. При него сега намѣрихме и другъ единъ господинъ, имено Валаорити, извѣстенъ тогава грѫцки книжовникъ и поетъ, и бивши еллински министъръ въ Лондонъ. Завързаниятъ разговоръ се въртѣ всѐ около нашитѣ източни работи. И двамата бѣха противъ турцитѣ. Сѫжаляваха само,

На 29 октомврия (10 ноември), петъкъ, занехме се почти цѣль день съ отваряне и отговоръ на разни писма, до колкото ни бѣше възможно, а при това азъ имахъ пакъ работа съ прѣвода и съ управиитѣ на брошурата, по която се появиха нови историйки, но всичко се пакъ изглади, благодарение и тозъ пѫть на приятеля ни Женсонъ, който слѣдъ това ни заведе и въ Ритшмондъ, дѣто прѣкарахме вечерьта, по обикновенному твърдѣ приятно.

Отговоръ на Дизраели.

На 30 октомврия (11 ноем.), сѫббота, ние получихме отъ секретаря на Дизраели (Биконсфилдъ) писмо, въ което ни казваше, че „не било истина, какво първиятъ английски министръ не обичалъ българския народъ и не съчувствувалъ ужъ къмъ страданията му; напротивъ, той желаялъ подобрението на неговата участь, само че помагането му зависѣло отъ съгласието на всички велики сили, между които и Англия, а трѣбало при това да се запазятъ интереситѣ на всички“.

Прѣзъ деня ние ходихме при нѣкои пò-извѣстни приятели да оставимъ сбогомъ и да ги помолимъ да не забравятъ и за напрѣдъ злочестия български народъ.

XXIX.

На госте пакъ у Женсона и повторно у Джонъ Рюсселъ въ Ритшмондъ.

Надвечерь пакъ, както всѣкога, насъ дойдоха та ни отведоха пакъ въ Ритшмондъ на госте въ гостоприемния домъ на г-нъ Женсонъ. Вечерята, която прѣкарахме тамъ него день, бѣше не само отъ най-приятнитѣ, но и отъ най-поучителнитѣ. Между отбрано и просвѣ-

тено общество и отъ двата пола подигнаха се и разискваха се по най-благороденъ начинъ разни религиозни, литературни, политически и обществени въпроси, които, обаче, не попрѣчиха на нѣкои госпожи или госпожици да седнатъ за нѣколко минути прѣдъ пияното и да изпълнятъ за удоволствие на всички хубави нѣкои пиеси, нито на нѣкои господиновци да се движатъ около билярда съ английско хладнокръвие. Излишно е да прибавя, че центрътъ на разговоритѣ бѣше пакъ България прѣдъ нейнитѣ тамъ делегати.

31 октомврия (12 ноември), недѣля. Ние бѣхме останали цѣлъ тоя день въ Ритшмондъ. Сутриньта часа кждѣ 10 насъ ни водиха пакъ въ черкова, дѣто, на края, се чете пакъ молитва за България. Слѣдъ обикновения обѣдъ у Женсона и слѣдъ една приятна разходка въ парка ние се отправихме у лордъ Джонъ Рюселъ, който самъ бѣше ни поканилъ, както забѣлѣжихъ пó-горѣ, да идемъ да го видимъ и втори пжть, па бѣше заржчалъ и у Женсона да ни заведатъ безъ друго още веднажъ при него прѣди да заминемъ отъ Лондонъ. Както първия пжть, така и сега прѣстарѣлиятъ лордъ ни прие като свои близки идещи отъ далечъ слѣдъ дълговрѣменно отсжтствие. И прѣди ние да му продумаме нѣщо, той прьвъ захвана да ни разказва, че, по всичко, що чете и слуша и узнава, България нѣма да остане за напрѣдъ въ сегашното си положение. Работитѣ, ни казваше, тъй сж се сложили днесъ, че всички велики сили, по неволя дори, сж принудени да търсятъ нѣкой благоприятенъ за вашия народъ изходъ изъ мжчното положение, въ което се намѣрва той сега. Работата може да дойде, ни каза, и до война между Турция и Русия, но кръмска война е днесъ вече дѣло невъзможно, и Англия нѣма да

иде сама да пролива отново кръвь и да съсипва милиони за непоправимата Турция. Тя наистина има голѣми интереси на изтокъ, но за запазването имъ тя може да си послужи съ други срѣдства. Пó-нататъкъ, при една маса разкошна съ чай и съ разни закуски на нея, разговорътъ се разшири, и въ него взеха участие мнозина други, между които и умната и благородна леди Рюселъ, за която споменахъ по-горѣ. Между друго тя ни говори за една книга, написана въ полза на Турция, но тя сама я осѫждаше. Ней едно нѣщо бѣше ѝ и сега присърдце, а то бѣ, да не се мрази братъ ѝ Елйотъ, английскиятъ посланикъ въ Цариградъ, за неговото поведение по българскитѣ работи, защото, повтаряше тя, той дѣйствувалъ по даденитѣ му отъ правителството инструкции. Слѣдъ дългъ разговоръ, слѣдъ насърдчвания къмъ насъ отъ страна на благородния лордъ, и слѣдъ благодаренията отъ наша страна и молби къмъ него и къмъ всички окрѫжаещи го, да не прѣставатъ да се грижатъ за българския народъ до освобождението му отъ турското иго, ние зехме по най-сърдеченъ начинъ сбогомъ и отъ лорда, и отъ всички около него.

Нека ми бѫде позволено тукъ, при послѣдньото ни прощаване съ лордъ Рюселъ, да спомена за едно обстоятелство, отъ което се види, до каква степень бѣше заинтересуванъ той въ нашето дѣло. Като узналъ чрѣзъ семейството Janson, че ние ще издаваме брошура, той побърза да ни изпрати и прѣпорѫчи единъ пасажъ отъ едно негово съчинение, издадено на английски прѣди тъкмо 52 години подъ заглавие: Mémoirs of the Affairs of Europe from the peace of Utrecht, Jon Murray, Albemarie Street, London 1824. Този интересенъ наистина пассажъ бѣше го прѣвелъ самъ той самичъкъ на французски за французското издание на нашата брошура. Но каква внимателность, каква грижа! Не единъ и два пѫти той посрѣд-

ствомъ племяницата на г. Janson съ писма до насъ ни се молѣше да замѣнимъ еди каква си дума съ еди каква друга. Този пасажъ, твърдѣ на мѣстото си за една часть отъ брошурата ни, се намѣрва сега и въ българския ѝ текстъ, обнародванъ като прибавка на тая книга.

Вечерьта прѣкарахме пакъ у г. Женсона по сѫщия начинъ, по който и миналата вечерь.

* * *

Телеграма отъ Евлогий Георгиевъ.

1/13, 2/14, 3/15 ноември, понедѣлникъ, вторникъ и срѣда азъ посветихъ, речи, всичкото си врѣме на писане и прѣглеждане брошурата. Въ отговоръ на писмото, което споменахъ по́-горѣ че бѣхме изпратили до Евлогия Георгиевъ, ние получихме, на 3-и ноември, телеграма отъ него, съ която ни казваше, че добрѣ ще направимъ, ако заминемъ сега въ континента, и идемъ по нашата мисия най-напрѣдъ въ Парижъ. Но и безъ това ние вече се готвѣхме да оставимъ Англия.

Въ редакцията на Daily News.

4/16 ноември, четвъртъкъ.

Слѣдъ приготвяне и изпращане нѣкои писма, ние ходихме тозъ пѫть, по изключение, кѫдѣ 4 часа при г-нъ F. Hill въ редакцията на „Daily News“ да му благодаримъ още веднажъ, и послѣденъ вече пѫть, за услугитѣ, които тоя вѣстникъ бѣ направилъ и слѣдваше да прави на нашия народъ, както и за съвѣтитѣ, които тоя господинъ ни бѣше далъ при пристигането ни въ Лондонъ. По негово искане ние му оставихме за споменъ и по единъ нашъ портретъ, каквъто бѣхме оставили и на други намъ познати лица, по тѣхно настояване.

XXX.

Пжтуване до Манчестеръ и Ливерпулъ.

Въ сжщия день ч. кждѣ 6 слѣдъ пладне по покана отъ нашитѣ еднородни търговци въ Манчестеръ, ние тръгнахме за тоя градъ и часа на 11 вечерьта стигнахме тамъ, посрѣщнати радушно и любезно отъ г. г. Михаиловъ и Тотевъ.

5/17 ноемврия, петъкъ.

Слѣдъ срѣщането ни както съ другитѣ български търговци, така и съ нѣкои отъ гръцкитѣ, които бѣха ни улеснили съ прѣпоржчителнитѣ си писма при дохаждането ни въ Англия, ние счетохме за длъжность да идемъ да поблагодаримъ на манчестерския народенъ прѣдставитель, чието писмо бѣше улеснило най много въвеждането ни при лордъ Дерби. Слѣдъ това ние, заедно съ нашитѣ съотечественици, посѣтихме манчестерския градоначалникъ, придружавани и отъ единъ отъ първитѣ тамъ английски търговци. Водиха ни послѣ въ едно дълго и широко помѣщение, дѣто женитѣ шиеха дрѣхи за бѣднитѣ въ България. Имаше повече отъ 30—40 жени и моми, които работѣха подъ ржководството и надзора на една госпожа. Слѣдъ като ни прѣпоржчиха и показаха всичко, госпожата даде знакъ да станатъ всички работнички прави и, като станаха, тѣ изпѣха една трогателна молитва за страждуща България. Излишно е да забѣлѣжа тукъ, съ какви чувства излѣзохме изъ това помѣщение.

Надвечеръ ни заведоха по желѣзницата въ приморския градъ Ливерпулъ, дѣто пакъ намѣрихме извънредно добъръ приемъ и дѣто пакъ стана нужда да се кажатъ нѣколко благодарителни думи въ едно импровизирано събрание. Късно, кждѣ 9½, ние бѣхме се върнали отново въ Манчестеръ, отъ дѣто си тръгнахме за Лондонъ

ствомъ племяницата на г. Janson съ писма до насъ ни се молѣше да замѣнимъ еди каква си дума съ еди каква друга. Този пасажъ, твърдѣ на мѣстото си за една часть отъ брошурата ни, се намѣрва сега и въ българския ѝ текстъ, обнародванъ като прибавка на тая книга.

Вечерьта прѣкарахме пакъ у г. Женсона по сѫщия начинъ, по който и миналата вечерь.

* * *

Телеграма отъ Евлогий Георгиевъ.

1/13, 2/14, 3/15 ноемврия, понедѣлникъ, вторникъ и срѣда азъ посветихъ, речи, всичкото си врѣме на писане и прѣглеждане брошурата. Въ отговоръ на писмото, което споменахъ по́-горѣ че бѣхме изпратили до Евлогия Георгиевъ, ние получихме, на 3-и ноемврия, телеграма отъ него, съ която ни казваше, че добрѣ ще направимъ, ако заминемъ сега въ континента, и идемъ по нашата мисия най-напрѣдъ въ Парижъ. Но и безъ това ние вече се готвѣхме да оставимъ Англия.

Въ редакцията на Daily News.

4/16 ноемврия, четвъртъкъ.

Слѣдъ приготвяне и изпращане нѣкои писма, ние ходихме тозъ пѫть, по изключение, кѫдѣ 4 часа при г-нъ F. Hill въ редакцията на „Daily News“ да му благодаримъ още веднажъ, и послѣденъ вече пѫть, за услугитѣ, които тоя вѣстникъ бѣ направилъ и слѣдваше да прави на нашия народъ, както и за съвѣтитѣ, които тоя господинъ ни бѣше далъ при пристигането ни въ Лондонъ. По негово искане ние му оставихме за споменъ и по единъ нашъ портретъ, какъвто бѣхме оставили и на други намъ познати лица, по тѣхно настояване.

XXI

Пжтуване до Манчестеръ и Ливерпулъ

Въ сжщия день ч. къдѣ 6 слѣдъ пладне по поканата отъ нашитѣ еднородни търговци въ Манчестеръ, ние тръгнахме за тоя градъ и часа въ 11 вечерьта стигнахме тамъ, посрѣщнати радушно и любезно отъ г. г. Михаиловъ и Тотевъ.

5/17 [illegible], петъкъ.

Слѣдъ срѣщането ни както съ другитѣ български търговци, така и съ нѣкои отъ гръцкитѣ, които бѣха ни улеснили съ прѣпоржчителнитѣ си писма при дохаждането ни въ Англия, ние счетохме за длъжность да идемъ да поблагодаримъ на манчестерския народенъ прѣдставитель, чието писмо бѣше улеснило най много въвеждането ни при лордъ Дерби. Слѣдъ това ние, заедно съ нашитѣ съотечественици, посѣтихме манчестерския градоначалникъ, придружавани и отъ единъ отъ първитѣ тамъ английски търговци. Водиха ни послѣ въ едно дълго и широко помѣщение, дѣто женитѣ шиеха дрѣхи за бѣдниттѣ въ България. Имаше повече отъ 30—40 жени и моми, които работѣха подъ ржководството и надзора на една госпожа. Слѣдъ като ни прѣпоржчиха и показаха всичко, госпожата даде знакъ да станатъ всички работнички прави и, като станаха, тѣ изпѣха една [illegible] за страждуща България. Излишно е да забѣлѣжимъ [illegible] съ какви чувства излѣзохме изъ това помѣщение.

Надвечерь ни заведоха по [illegible] ския градъ Ливерпулъ, дѣто [illegible] добъръ приемъ и дѣто [illegible] нѣколко благодарителни [illegible] събрание. Късно, [illegible] ново въ Манчестеръ, [illegible]

на 11½ часа. — Ето какво ни пишеха на 2/14 ноември г. г. Михаиловъ и Тотевъ по това наше пѫтуване за Манчестеръ: „Ние ще се зарадваме много да ви посрѣщнемъ. Виждаме, че слѣдъ дохождането ви тукъ намѣрението ви е незабавно да тръгнете за Петербургъ. Разбира се, че за това вие ще знаете най-добрѣ, но нашето мнѣние е, че Вие ще трѣбате тукъ още за нѣколко време, защото изново митинги се очакватъ да станатъ. Както и да е, ние ще желаемъ да се видимъ прѣди да замините“. — Тъй ни канѣха и тѣ, па и други още съ писма да останемъ още за нѣкое врѣме въ Англия, и добрѣ, може би, щѣше да бѫде, но ние бѣхме длъжни да идемъ и въ другитѣ страни и при другитѣ правителства на великитѣ европейски сили, особено прѣдъ видъ на цариградската Конференция.

XXXI.

Приготовление за отпѫтуване изъ Англия. — Женсонъ услужливъ и вънъ отъ Англия.

И така, ние захванахме вече да се готвимъ за пѫть. Освѣнъ нѣкои необходими визити и писма, днитѣ 6/18, сѫбота, и 7/19, недѣля, ние ги прѣкарахме токо-речи цѣли у г. Женсона въ Ритшмондъ. Не мога описа благопожеланията и молитствуванията, които се изказваха тия дни въ тоя домъ за успѣха на нашето дѣло, за освобождението на нашето отечество. За гостоприемството, което намирахме всѣкога въ тоя домъ, азъ нѣма да кажа тукъ ни дума вече. То е единъ отъ най-добритѣ, най-приятнитѣ и най-неизгладимитѣ спомени по това ни дълго и незабравимо пѫтуване. И нека тази ми мимоходна само бѣлѣжка въ тоя случай бѫде, ако е възможно, най-красноречивото и най-живото изражение на признателностьта

ни къмъ това благородно, състрадателно, човѣколюбиво, и гостоприемно семейство.

Длъжность ми е, обаче, да прибавя тукъ още, че неговитѣ добрини не се ограничиха за насъ само въ Лондонъ и Ритшмондъ. Г. Женсонъ искаше да ни помогне и вънъ отъ Англия. Между друго, като ставаше дума, че ние ще идемъ и въ Петербургъ, той си спомни, че прѣди нѣкоя друга година билъ се запозналъ въ Швейцария съ единъ руски офицеръ, на име А. Моссоловъ, отъ свитата на руския императоръ. Въ желанието си да ни улесни при отиването ни въ Петербургъ, той взе та ни прѣпоржчи на тоя офицеръ съ слѣдното писмо, написано на французски:

„Hill Rise — Richmond.

18 ноемврия 1876.

Драги ми господине,

Азъ съмъ съхранилъ добри спомени отъ нѣколкото дни, които прѣкарахме наедно въ Швейцария, въ хотелъ *Бо Риважъ* (Beau Rivage) и съмъ запазилъ картичката Ви съ надежда да Ви видя въ Русия.

Сега земамъ свободата да Ви прѣдставя г. г. М. Балабановъ и Д. Цанковъ, български делегати при европейскитѣ народи.

Голѣмата симпатия и помощитѣ, които вашиятъ народъ е направилъ на злощастнитѣ жертви на позорния турски режимъ, ми даватъ да вѣрвамъ, че тѣзи господа ще намѣрятъ при васъ добъръ приемъ.

Моля Ви да приемете моитѣ сърдечни поздравления.

J. M. Janson".

Не стана нужда и нѣмахме ни врѣме, когато бѣхме въ Петербургъ, да потърсимъ този офицеръ и да му по-

дадемъ това прѣпоръчително; то показва, обаче, до кждѣ отиваше добрината на нашия приятель г. Женсона. Но не стига и това. Когато ходихме съ него въ Crystal Palace и тамъ се запознахме между други и съ г. J. M. Call, началникъ по отдѣла за Библията, който мимоходно спомена, че ималъ добри познанства въ Петербургъ, г. Женсонъ побърза да го помоли да ни даде и той нѣкоя прѣпоржка за тоя градъ, и г. Call ни изпрати на другия день слѣдното любопитно прѣпоржчигелно писъмце, писано на английски:

Лондонъ, 20 ноемврия 1876.

Мой любезни графъ Корфъ,

Цѣльта на настоещето ми е да въведа при Васъ г. г. Цанковъ и Балабановъ отъ Филипополи (Пловдивъ), които посѣтиха Англия съ миссия отъ България и сега се готвятъ да заминатъ за Петербургъ.

Тѣ сж благородни християни (christian gentlemen), поддържани отъ своитѣ съотечественици за да прѣдставятъ дѣлото на България прѣдъ европейскитѣ сили.

Ако имъ дадешъ своето по възможность съдѣйствие да могатъ да продължатъ мисията си, то ще бжде услуга по дѣлото на християнството и ще се помни съ благодарность отъ

Твоя вѣренъ
John M. Call".

И съ това писмо не стана нужда да си послужимъ, но то се е запазило у мене и азъ го държа като скжпъ споменъ, както и горньото, на нашето приятелство съ незабравимия г. Женсона *).

*) Г. Женсонъ не ни забрави и пó-напоконъ. Той ни поздрави нѣколко пжти по нашето пжтуване въ континентална Европа. Слѣдъ свършването на освободителната война азъ бѣхъ му писалъ нѣколко реда, на които той ми отговори съ слѣдното писъмце:

XXXII.

Прощаване съ Англия.

На 8/20 ноември, понедѣлникъ, сутриньта ние се простихме по най-сърдеченъ начинъ съ членоветѣ на това незабравимо за насъ семейство и, придружени отъ домохазяина г. Женсона, слѣзохме въ Лондонъ. Тукъ прибрахме набързо каквото имахме въ скромната си квартира и незабавно се упѫтихме къмъ желѣзната станция. За колà въ тоя случай, за билети, за багажа ни се погрижи като братъ неуморимиятъ и незабравимиятъ отъ насъ г. Женсонъ. При това, до като доде опрѣдѣлениятъ часъ за раздѣлата ни тукъ на гарата, той не прѣстана да се разговаря съ насъ най дружелюбно, като ни обсипваше

Hill Rise — Richmond

Sept. 13, 1878.

„Любезни господинъ Балабановъ,

Вашето писмо ни направи голѣмо удоволствие. Азъ знаяхъ, че само мѫчнитѣ обстоятелства, въ които се намирахте, бѣха причина да не ни пишете.

„Най-послѣ, слава Богу, сега има вече нѣщо спечелено, при всичко че тозъ лошъ човѣкъ лордъ Биконсфилдъ направи каквото можеше, за да намали сторенитѣ отъ Русия голѣми услуги. Както вие, и азъ не вѣрвамъ въ това, което се нареди въ Берлинъ; азъ мисля, че ще се повърнемъ пакъ на Санъ-Стефанския договоръ. Това по моему е необходимо. — Тукъ ви притварямъ едно писъмце отъ леди Рюселъ, съ което тя ме моли да ви благодаря за изказанитѣ ви добри къмъ нея чувства; тя казва при това, че ще й бѫде приятно да чуе, какво вашето назначение за вице-губернаторъ става чрѣзъ гласа пò-скоро на българския народъ отколкото отъ Русия (всѣкога подозрѣния, за злощастие, къмъ Русия!). Вие знаете, че неприятелитѣ ви тука ви наричатъ руски шпиони. — Мисля, че, ако бихъ далъ писмото ви на Daily News, това нѣмаше да бѫде злѣ за дѣлото ви въ този моментъ, но азъ не мога да направя това прѣди да зема вашето мнѣние. — Г-жа Женсонъ ме моли да ви прѣдамъ нейнитѣ сърдечни привѣтствия и да ви кажа, колко е тя благодарна да приема новини за васъ и за г. Цанкова, когото сѫщо ще поздравите. Fanny бѣше послѣдне доста болна, но слава Богу, сега е добрѣ, тя ще ви пише и сама слѣдъ малко.

Съ приятелски сърдеченъ поздравъ.

J. W. Janson.

повторно и тукъ съ най-искренни благопожелания за насъ лично, за щастливо наше пѫтуване, за успѣха на нашето дѣло, за освобождението на нашето отечество. Още не забравямъ съ какъвъ тонъ ни насърдчваше той въ по̀нататъшната ни мисия и какъ ни наричаше апостоли на българската свобода, като шеговито даваше на единия отъ насъ името Петъръ, на другия Павелъ и като ни се молѣше въ сѫщо врѣме да не го забравимъ, да му пишемъ отъ дѣто можемъ и да му даваме свѣдѣния за себе си и за нашето народно дѣло. Най-послѣ часа на 10 и 45 минути звънецътъ дрънна, ние се разцѣлувахме трогателно съ тоя нашъ скѫпъ приятель, трenътъ тръгна, и българскитѣ делегати оставиха така и Лондонъ и Англия, слѣдъ като извършиха тукъ и устно, и писмено

P. S. Г-жа Женсонъ и Fanny бѣха прѣкарали четири мѣсеца въ Парижъ това лѣто и ходили нарочно въ руската черкова да питатъ за васъ, но не научили нищо. — Изпращамъ ви вѣстника The Spectator. Той е най-добриятъ нашъ седмиченъ вѣстникъ".

Но и по̀-послѣ г. Janson не ни забрави. Имамъ прѣдъ себе си едно прочувствено негово писмо отъ 4 марта 1879. Въ това писмо той се извинява надълго, за дѣто закъснѣлъ да отговори на едно мое писмо до него отъ 26 декемврия 1878., въ което му разказвахъ между друго за раздроблението чрѣзъ Берлинския договоръ на нашия народъ. Той ми разправя, колко припкалъ и колко се трудилъ да обнародва това мое писмо на английски въ Daily News, но не успѣлъ, че врѣмето било вече късно за подигане и разискване въ английския печатъ таквизъ въпроси. „Жално ми е, казва добриятъ г. Janson, като отъ всичко това съглеждамъ, че английскитѣ вѣстници или поне една часть отъ английския печатъ прѣдпочита да хвърли було върху миналото. За мене ролята, която игра въ тоя източенъ въпросъ моето отечество, не е никакъ завидна, и азъ вѣрвамъ, че почтеннитѣ люде, отъ която партия и да сѫ, се срамуватъ отъ поведението на правителството въ тоя случай и за това искатъ да се забрави извършеното". Послѣ това той продължава тъй: „Сега всѣки день се обнародва въ нашитѣ вѣстници съкращение на това, що се върши въ вашето (учрѣдително, б. пр.) събрание и често четемъ за васъ и за г. Цанкова. Казва се, че вие сте на чело (leader) на умѣрената партия, а г. Цанковъ — на напрѣдналата. Азъ си обяснявамъ това отъ обстоятелствата, които ви окрѫжаватъ, ако и да не ги разбирамъ твърдѣ много. Получихъ на врѣме писмото ви отъ Берлинъ заедно съ фотографиитѣ, и това ни направи голѣмо удоволствие. Четохъ въ вѣстницитѣ, че имало въпросъ за изпращане отново български делегати.

каквото бѣше възможно по тѣхната мисия. Прѣбиването ни въ Англия заслужаваше, ми се чини, особена часть въ тия бѣлѣжки.

* * *

Мисли по пжть и заключение.

На пжть сега къмъ други страни по извѣстната ни мисия ние прѣкарвахме прѣзъ паметьта си всичко, що бѣхме видѣли, слушали и сами сторили въ Англия. Впечатлението, съ което излѣзохме изъ нея, бѣше, че дѣйствително голѣма часть отъ английския народъ бѣше възмутенъ отъ новинитѣ за извършенитѣ въ България свирѣпства отъ турцитѣ, и че прояенитѣ така или инакъ

Ще дойдете ли? Намъ ще бжде много приятно да ви видимъ, както и г. Цанкова. Трѣба да доведете и госпожа Балабанова и да се настаните у насъ за колкото врѣме ще прѣкарате въ Англия; ние ще сме много благодарни да ви видимъ всички наедно, и това ще направи голѣмо удоволствие на жена ми и на Fanny. Приятно ми е да ви съобща, че тази послѣднята се позавзе съ здравето си, а надѣемъ се, че съ хубавото врѣме, което наближава, тя ще оздравѣе съвършено. Припомнете ни, моля, г-ну Цанкову, кога го видите... Прѣди да прѣдамъ писмото си на пощата, попитахъ се, дали не ще бжде пó-добрѣ да видя *леди Рюсель* и да се поразговоря съ нея за васъ и за самото писмо. И азъ ходихъ у дома ѝ, и сега ида отъ тамъ. Сама тя била неразположена отъ нѣколко деня, та била принудена да пази стаята. Но азъ видѣхъ леди *Агата* (Agatha). Вие си спомняте малката онази госпожица, *блага* физиономия, такъва, която изразява сжщеврѣмено интелигентность, истина, доблесть и благодушность; тя се благодари много за новинитѣ, които ѝ дадохъ за васъ; азъ ѝ показахъ писмото ви и ѝ разправихъ цѣлата съ това писмо моя история; тя побърза да го занесе на майка си, която ви изпраща своитѣ любезни привѣтствия (kind regards); тя ще се погрижи да съобщи това писмо на мистеръ Гладстонъ и на приятелитѣ му, тъй че съ него ще се запознаятъ много лица.

Вашъ прѣданъ:

J. W. Janson.

Замълчавамъ нѣколко други негови писма до мене, между които и едно, по негова поржка, отъ племяницата му, съ дата 10 януария 1880 г., съ което ми изпраща и единъ отжсъ отъ една дописка на кореспондента на в. Times изъ Букурещъ по българскитѣ работи въ онова врѣме.

да се забави да ни съобщи и писмено. Излишно е, ми се чини, да забѣлѣжа тукъ, колко гореща бѣше и нашата благодарность къмъ този милъ, почтенъ, вѣжливъ и услужливъ господинъ, който се отнесе така любезно къмъ насъ и показа таквозъ усърдие да ни услужи още при първата ни съ него срѣща. До като получимъ съобщението му за резултата отъ неговитѣ постѫпки при г. министра за нашето приемане отъ тоя послѣдния, ние рекохме да оползотворимъ инакъ другия день, 10/22 ноемврия, срѣда.

II.

У единъ знаменитъ публицистъ.

Ние ходихме да посѣтимъ многоизвѣстния въ онова врѣме публицистъ Emile de Girardin, стопанинъ и главенъ редакторъ на вѣстника „La France", за когото носѣхме тъй сѫщо добри прѣпорѫчителни писма. И часа кѫдѣ три слѣдъ пладне ние бѣхме въ дома или, по̀-добрѣ казано, въ малкия, но прѣкрасенъ дворецъ на тоя старъ знаменитъ публицистъ, ролята на когото въ Франция като такъвъ бѣше отъ най-забѣлѣжителнитѣ, заемаща и до днесъ блѣскава страница въ историята на французското вѣстникарство, на което той даде новъ животъ. Той не бѣ при това само публицистъ, той игра́ видна роль и въ политическия животъ на Франция. Рѫководимиятъ въ онова врѣме отъ него вѣстникъ бѣше противъ турцитѣ, съ симпатии къмъ пострадалия български народъ и съ настроение русофилско. Стариятъ, но живъ инакъ и пъргавъ публицистъ, съ обръснати мустаци и брада, ни прие твърдѣ лъскаво и насърдчително и ни задържа въ работния си кабинетъ повече отъ единъ часъ. Ние поискахме съдѣйствието на вѣщото му и живо

ЧАСТЬ ЧЕТВЪРТА.

Континентална Европа.

Франция.

I.

Постжпки за аудиенция у министра на външнитѣ дѣла.

Ето ни сега отново въ Франция, която бѣхме оставили миналия августъ за да идемъ въ Англия, отъ дѣто, както забѣлѣжихъ по-горѣ, трѣбаше да почнемъ мисията си.

На 8/20 ноемврия, понедѣлникъ, надвечеръ ние бѣхме вече въ Парижъ. Писма прѣпоржчителни за извѣстни личности въ тоя градъ имахме нѣколко. И на 9/21 ноемврия, вторникъ, ние отидохме съ такова едно писмо при г. J. Valfrey, редакторъ на вѣстника „Moniteur universel". Той ни посрѣщна и прие съ истинска френцузска любезность. Каза ни послѣ, че е на наше разположение, готовъ да ни услужи въ всичко, отъ каквото бихме имали въ Франция нужда по нашата мисия и каквото би могълъ самъ той да направи направо или косвено по своето положение. Казахме му, че за сега ние не се молимъ за друго, а само за една прѣпоржка до г. министра на външнитѣ дѣла, *дюкъ Деказъ*. Той направи нѣщо повече. Обѣща ни се, че ще иде самъ при г. министра да поговори съ него за насъ и да ни издѣйствува една аудиенция при него, за което той нѣмало

да се забави да ни съобщи и писмено. Излишно е, ми се чини, да забѣлѣжа тукъ, колко гореща бѣше и нашата благодарность къмъ този милъ, почтенъ, вѣжливъ и услужливъ господинъ, който се отнесе така любезно къмъ насъ и показа таквозъ усърдие да ни услужи още при първата ни съ него срѣща. До като получимъ съобщението му за резултата отъ неговитѣ постѫпки при г. министра за нашето приемане отъ тоя послѣдния, ние рекохме да оползотворимъ инакъ другия день, 10/22 ноемврия, срѣда.

II.

У единъ знаменитъ публицистъ.

Ние ходихме да посѣтимъ многоизвѣстния въ онова врѣме публицистъ Emile de Girardin, стопанинъ и главенъ редакторъ на вѣстника „La France", за когото носѣхме тъй сѫщо добри прѣпорѫчителни писма. И часа кѫдѣ три слѣдъ пладне ние бѣхме въ дома или, по̀-добрѣ казано, въ малкия, но прѣкрасенъ дворецъ на тоя старъ знаменитъ публицистъ, ролята на когото въ Франция като такъвъ бѣше отъ най-забѣлѣжителнитѣ, заемаща и до днесъ блѣскава страница въ историята на французското вѣстникарство, на което той даде новъ животъ. Той не бѣ при това само публицистъ, той игра́ видна роль и въ политическия животъ на Франция. Рѫководимиятъ въ онова врѣме отъ него вѣстникъ бѣше противъ турцитѣ, съ симпатии къмъ пострадалия български народъ и съ настроение русофилско. Стариятъ, но живъ инакъ и пъргавъ публицистъ, съ обръснати мустаци и брада, ни прие твърдѣ лъскаво и насърдчително и ни задържа въ работния си кабинетъ повече отъ единъ часъ. Ние поискахме съдѣйствието на вѣщото му и живо

перо, на авторитетната му и влиятелна дума, на политическата му опитность за многострадална България. Въ отговоръ той ни каза, че българскиятъ народъ има днесъ за днесъ единъ великъ и могуществень покровитель въ лицето на руския царь Александръ II. „Не искамъ да бѫда пророкъ и не мога да прѣдвидя всички възможни случайности, ни каза, но, като сѫдя по положението, въ което се намѣрва днесъ Европа, азъ съмъ за себе си напълно убѣденъ, че съ това покровителство вашиятъ народъ ще се сдобие съ политически правдини, и Турция, съ война или безъ война, ще трѣба да отстѫпи прѣдъ волята и могѫществото на руския монархъ. Вие видѣхте какво е настроението сега въ английското общество; заплашванията на Дизраели тамъ съ рѣчи нѣматъ днесъ голѣма стойность; за Франция мога да ви кажа само това, че тя, занята както е да цѣри ранитѣ си отъ послѣдната ѝ злополучна война съ Германия, не може да постѫпи днесъ така, както би могла да постѫпи другъ пѫть въ подобни случаи, но тя съчувствува къмъ вашето дѣло, тя нѣма да се противи на каквото и да би се прѣдприело и отъ когото и да е за въ ваша полза, и вие можете да бѫдете увѣрени, че, до като не се засѣгатъ нѣкои нейни сѫществени интереси на изтокъ, тя ще бѫде днесъ на оная страна, която е за васъ, както и за другитѣ християнски народонаселения въ турската империя. И днешна Франция нѣма да направи глупостьта да иде на втора кръмска война да пролива кръвь и да харчи милиони за Турция и да вади кестене изъ огъня за въ полза на други. Вие ще видите нашия прозорливъ министъръ на външнитѣ дѣла и ще се увѣрите и сами, че работата у насъ по отношение къмъ източната политика стои така, както ви казвамъ". На забѣлѣжката ни, че нѣкои френски вѣстници не само не се отзо-

ще ви дамъ тогава добра прѣпоржка за г. Тиера, и той ще ви приеме безъ друго, но азъ ще ви кажа, кога се видимъ повторно, какво е неговото мнѣние по днешнитѣ източни работи“. Съ тия думи той стана на кракъ и ни изпрати до вратата на кабинета си. Да не пропусна да забѣлѣжа тукъ и това, че прѣзъ всичкия ни разговоръ той седѣше на столъ при една маса, прѣтрупана съ безбройно число разни съчинения, периодически списания и ежедневни вѣстници, всички съврѣменни и съ съдържание или статии по днешнитѣ въпроси, които той изучвалъ всѣкога тщателно. Въ течението на разговора той често залавяше ту това списание, ту онзи вѣстникъ за да ни каже, че тамъ имало писано нѣщо било за България, било за Турция и другитѣ християнски народи въ нея или около нея, било за руската политика на изтокъ, било за съврѣменното политическо съзвѣдие въ Европа, било за географическото или етнографическото положение на разнитѣ народи въ Европа. По този случай засегна и той въпроса за бждещитѣ граници на България, като въпросъ твърдѣ важенъ, но не настоя на него. Тъй се срѣщнахме ние съ първия и многознаменития по онова врѣме французски публицистъ и тъй се раздѣлихме съ него тоя день.

III.

День за нашето приемане отъ министра на външнитѣ дѣла.

На връщане у дома ние намѣрихме слѣдньото писъмце отъ г. I. Valfrey:

Господа,

„Съобщихъ тазъ заранъ на г. дюкъ Деказъ изказаното Ви желание да бждете приети отъ него. Госпо-

татъчна подготовка и опитность по карането обществе-нитѣ работи. Така бѣхме отговорили приблизително и на Гладстона по тоя въпросъ, както може да помни читательтъ. Любопитното е, че многоопитниятъ публицистъ ни поиска даже и единъ какъвто и да е списъкъ отъ лица, на които би било възможно да се дадатъ служби, и ние не отказахме да му изпратимъ послѣ такъвъ списъкъ, съ молба обаче да не го обнародва по причини, които всѣки разбира. Любопитното е още и това, че, като споменахме мимоходомъ за черковния ни въпросъ, той смънка нѣщо, па ни каза, че добрѣ ще сторимъ, ако въ борбата ни за политическа свобода ние не мѣсимъ черковни въпроси и не задѣваме по какъвто и да е начинъ другитѣ съсѣдни и християнски народи въ Турция, че това на Западъ, особено въ Франция сега, каза, могло да произведе не добро впечатление, а могло още и да омаломощи симпатиитѣ на просвѣтения и политически свѣтъ къмъ насъ и нашето дѣло. „Отстранявайте, ни каза, религиозни и черковни въпроси въ дѣйствията си за политическа автономия“. Най-послѣ стариятъ, но повтарямъ още веднажъ, читавиятъ, живостниятъ и многоизпитаниятъ публицистъ ни посъвѣтва да идемъ да посѣтимъ, освѣнъ министра на външнитѣ дѣла, и други пó-извѣстни нѣкои държавни мѫже въ Парижъ, па ни покани да идемъ да видимъ и него още веднажъ, че той желаялъ да се разговори съ насъ повторно и по-надълго. Попитахме го, дали може ни дà една прѣпорѫка за г. Тиера, знаменития държавникъ и историкъ на французската революция, бивши министъръ и доскорошенъ тогава прѣдседатель на основаната отъ него сегашна французска република. „Съ голѣмо удоволствие, ни отговори, но това да стане, кога дойдете втори пѫть, слѣдъ като видите г. министра на външнитѣ дѣла. Азъ

ще ви дамъ тогава добра прѣпоржка за г. Тиера, и той ще ви приеме безъ друго, но азъ ще ви кажа, кога се видимъ повторно, какво е неговото мнѣние по днешнитѣ източни работи". Съ тия думи той стана на кракъ и ни изпрати до вратата на кабинета си. Да не пропусна да забѣлѣжа тукъ и това, че прѣзъ всичкия ни разговоръ той седѣше на столъ при една маса, прѣтрупана съ безбройно число разни съчинения, периодически списания и ежедневни вѣстници, всички съврѣменни и съ съдържание или статии по днешнитѣ въпроси, които той изучвалъ всѣкога тщателно. Въ течението на разговора той често залавяше ту това списание, ту онзи вѣстникъ за да ни каже, че тамъ имало писано нѣщо било за България, било за Турция и другитѣ християнски народи въ нея или около нея, било за руската политика на изтокъ, било за съврѣменното политическо съзвѣдие въ Европа, било за географическото или етнографическото положение на разнитѣ народи въ Европа. По този случай засегна и той въпроса за бждещитѣ граници на България, като въпросъ твърдѣ важенъ, но не настоя на него. Тъй се срѣщнахме ние съ първия и многознаменития по онова врѣме французски публицистъ и тъй се раздѣлихме съ него тоя день.

III.

День за нашето приемане отъ министра на вънншнитѣ дѣла.

На връщане у дома ние намѣрихме слѣдньото писъмце отъ г. I. Valfrey:

Господа,

„Съобщихъ тазъ заранъ на г. дюкъ Деказъ изка-„заното Ви желание да бждете приети отъ него. Госпо-

„динъ министрътъ на външнитѣ дѣла ми възложи честьта „да Ви увѣдомя, че Вие можете да се прѣдставите въ „кабинета му, *Кей д'Орсей* (Quai d'Orsay), идещия петъкъ „на два часа слѣдъ пладне.

„Благоволете, господа, да приемете моитѣ почи„тания съ изражение на моитѣ прѣданни чувства.

I. Valfrey.

Paris le 22 Novembre 1876.

За излишно считамъ да кажа колко ни зарадва това съобщение. Тукъ българскитѣ делегати не срѣщнаха вече никакви мѫчнотии за приемането имъ като такива отъ надлежния французски министъръ. За това спомогнаха не само прѣпорѫчителнитѣ ни писма, но, главно, приемането ни въ Лондонъ отъ лордъ Дерби и отъ други влиятелни политически лица, както и придобитата ни вече извѣстность като такива въ английското общество. И ние съ нетърпѣние чакахме петъкъ да идемъ при господина министра на външнитѣ дѣла въ Франция.

IV.

Писмо до Emile de Girardin.

До тогава, обаче, ние не стоехме празни. Между друго, ние написахме на 11/23-и, четвъртъкъ, и обѣщаното на Emile de Girardin писмо, което се и обнародва на другия день въ в. „La France", и което привеждамъ сега тука отъ френски на български. Ето това писмо:

До г. Емилъ де Жирарденъ

Парижъ 23 ноемврия 1876 г.

Уважаеми Господине,

Вие ни направихте честьта, при вчерашното ни, на 22 текущаго, свиждане да ни поставите слѣднитѣ въпроси.

1-о) Кои страни сж населени отъ българи?

2-о) Българскиятъ народъ, въ настоеще врѣме, има ли лица, които би могли да образуватъ едно народно правителство и да зематъ участие въ управлението на страната?

3-о) Какво лице би могло да бжде началникъ на българската автономна държава?

Считаме за длъжность, господине, да отговоримъ безотлагателно на тия три въпроси:

1-о) Относително до странитѣ, въ които живѣятъ българитѣ, прѣзъ послѣдньо врѣме се обнародваха географически карти, които опрѣдѣлятъ доста точно заселенитѣ отъ българи страни въ Европейска Турция. Вие ще намѣрите нѣкои свѣдѣния по тоя въпросъ и въ брошурата „La Bulgarie“, която имахме честь да ви поднесемъ вчера ние сами. Изпращаме Ви сжщеврѣменно тукъ и една етнографическа карта на Европейска Турция. Ще видите отъ нея, господине, че България по направление отъ сѣверъ къмъ югъ се простира отъ Дунава, чрѣзъ Балкана, близу до границитѣ на Тесалия и Ипиръ, а, по направление отъ западъ къмъ изтокъ тя се простира отъ Нишъ до Бургазъ и до отвадъ Одринъ. Тия два града би могли при всичко това да послужатъ като точка за опрѣдѣление източнитѣ граници.

2-о Що се касае до въпроса: може ли България да даде сега единъ контингентъ отъ лица, които да образуватъ едно правителство и да поематъ мѣстното управление, ние бихме могли да ви приведемъ до тридесеть имена на лица всички възпитани и образовани съвсѣмъ по европейски било въ Франция, било въ Австрия или Германия, било въ Русия, и които би могли да образуватъ едно добро и честно правителство. Могли бихме

още да споменемъ до стотина души частни лица, които да зематъ веднага участие въ управлението на страната съ увѣренность, че въ всѣки случай тѣ непрѣмѣнно ще бѫдатъ пó-добри и пó-честни, отъ каквито сѫ били и сѫ и до днесъ още турскитѣ чиновници. Могли бихме да прѣдставимъ дългъ списъкъ отъ българи, способни да зематъ участие било въ централното правителство, било въ управлението, но понеже това писмо ще се прѣдаде вѣроятно на публиката, ние не искаме да изложимъ на опасность наши съотечественици съ даване тукъ имената имъ.

3-о) Колкото за бѫдещия началникъ на автономната българска държава, всички българи сѫ съгласни той да не бѫде ни българинъ за сега, ни гръкъ, ни арменецъ, ни нѣкой левантинецъ, каквото и да е названието, което Европа ще даде на тоя началникъ; онова, което искаме, то е, да бѫде той нѣкой европеецъ, англичанинъ или русецъ, французинъ или нѣмецъ, италиянецъ или австриецъ, белгиецъ или датчанинъ, но въ сѫщо врѣме да бѫде човѣкъ честенъ, справедливъ, дѣятеленъ и въодушевенъ отъ найдобри намѣрения за мирното развитие на единъ трудолюбивъ народъ.

Този е, господине, отговорътъ на въпроситѣ, които ни направихте честьта да ни поставите относително до нашето отечество. Свободенъ сте да си послужите съ тоя отговоръ, както обичате.

Благоволете, господине, да приемете изражение на нашитѣ чувства отъ уважение и признателность.

Българскитѣ делегати: { *М. Д. Балабановъ.*
Д. Цанковъ.

63, Rue de Richelieu.

V.

При министра на външнитѣ дѣла.

На 12/24, петъкъ, часа на два слѣдъ пладне, ние бѣхме въ министерството на външнитѣ дѣла, Quai d'Orsay. Слѣдъ 2—3 само минути насъ ни въведоха при г. министъръ дюкъ Деказъ, мѫжъ на доста зрѣла възрасть, лице продълговато и червеникаво, вѣжди едри и гѫсти, физиономия внушителна. Той ни чакаше правъ прѣдъ масата си и ни прие по най-любезенъ и най-насърдчителенъ начинъ. Подиръ това той седна и покани и насъ да седнемъ срѣщу него. Поехъ тогава думата и му казахъ буквално слѣдньото:

„На 3 октомврия т. г., господине министре, ние подадохме на французския въ Лондонъ посланикъ единъ „мемоаръ съ едно писъмце. Въ този мемоаръ ние, пра„теницитѣ на многострадалния български народъ въ „Турция, излагаме положението на тоя народъ, както и „молбата му къмъ великитѣ европейски сили за подо„брение участьта му. Дошли сме и въ Франция да под„новимъ и устно прѣдъ Васъ тази молба".

„Имамъ свѣдѣния за това", отговори любезно внимателниятъ министръ.

„Ваше Прѣвъзходителство", продължихъ тогава азъ, „християнскитѣ народонаселения въ изтокъ сѫ научени „да обичатъ и да почитатъ Франция като страна и ог„нище на свободата, както и на всичко, което се отнася „до хуманностьта изобщо. Всички лица измежду тия на„родонаселения, които сѫ добили що-годѣ образование, „си служатъ прѣимуществено съ французския езикъ и „чрѣзъ него вникватъ обикновено въ началата на съврѣ„менната европейска цивилизация. Тѣзи народи, Ваше „Прѣвъзходителство, между които нашиятъ български не

„е нито най-послѣдниятъ, нито обаче най-малко злополучниятъ, сѫ привикнали да обрѫщатъ погледитѣ си „къмъ велика и човѣколюбива Франция, отъ нея да „чакатъ искра на свобода, на нея да се уповаватъ за по„добрение своята сѫдба. И нашиятъ народъ, на който „новитѣ и неимовѣрни злощастия обиходиха чрѣзъ пе„чата цѣлия цивилизуванъ свѣтъ и навсѣкѫдѣ произве„доха потресаещи впечатления, разчитва на тая Франция. „Той се моли чрѣзъ насъ и въ лицето на Ваше Прѣвъз„ходителство да му дойде и тя по какъвто и да е начинъ „на помощь въ тоя случай, за да се избави отъ своитѣ ти„рани, прѣобърнати въ послѣдньо врѣме просто на дже„лати. Отъ името на тоя народъ и въ името на пролѣната „кръвь ние Ви молимъ да подкрѣпите нашия мемоаръ, за „да се изпълнятъ изказанитѣ въ него желания на тоя на„родъ, та да се тури веднажъ за всѣкога край на него„витѣ злочестини подъ едно варварско и непоправимо „управление; молимъ Франция да издигне и тя гласа си „и да каже дѣто трѣба мощното си слово за избаввяне „тоя народъ отъ едно иго повече отъ несносно; молимъ „я толкозъ по́-много, че Турция, за която Франция пролѣ „толкозъ кръвь и направи толкозъ жертви прѣди 20 го„дини, не изпълни ни едно отъ даденитѣ ѝ обѣщания „— да подобри положението на християнскитѣ си наро„донаселения“.

Министрътъ изслуша съ напрегнато внимание тия думи, изказани, особено къмъ края, съ единъ жаловитъ тонъ. Той ни погледна послѣ съ очи като надути отъ сдържани чувства и попита: „Какво Ви каза английското „правителство?“. Накѫсо ние му разправихме, какво ни бѣ казалъ лордъ Дерби и съ какви впечатления излѣзохме ние изъ Англия. Тогава той ни каза, че „наистинна „всички безъ изключение правителства, по неговитѣ поне

„свѣдѣния, хранѣли симпатии къмъ нашия злочестъ народъ, „тъй много пострадалъ послѣдньо врѣме, и всички се „грижали да се направи нѣщо сериозно, за да се извади „отъ това несносно положение. Бждете, ни каза, спокойни, „работитѣ нѣма да останатъ и за напрѣдъ, както сж били „до сега. И Франция, заедно съ другитѣ велики сили, ще „направи каквото може днесъ за едно пó-добро промѣ-„нение въ участьта на вашия народъ, както и на другитѣ „християнски народонаселения въ турската империя. Азъ „четохъ съ внимание мемоара ви и ще гледаме да се по-„стигне нѣщо добро; но, като говорите тамъ за автономия „какво разумѣвате съ тия думи". — Отговорихъ му, че съ автономия ние разумѣваме това, което означава самата тая гръцка дума, т. е. правото на единъ народъ да изработва, да създава и да прилага самъ законитѣ, по които се урежда и управлява; — „Да, буквално, това значи ду-„мата *автономия*, каза полуухиленъ министрътъ, но днесъ „въ политическия езикъ тя има и друго значение, тя може „да означава права пó-много или пó-малко разширени".

Слѣдъ това министрътъ ни разви единъ видъ програма за една административна автономия върху широки основания: съ мѣстни сждилища, съ мѣстни съвѣти, съ мѣстна полиция, съ областна милиция. „За сега това ние „считаме за възможно да се добие, каза ни той, а това е „почти цѣла автономия, както я разбирате до нѣйдѣ и вие". Отговорихме му на това, че ние сме натоварени отъ народа си да искаме пълна автономия и за нея да настояваме, въ всѣки случай, обаче, ние се отнасяме до добрата и просвѣтена воля на европейскитѣ правителства, стига само мѣркитѣ, които ще се зематъ, да бждатъ такива, че българскиятъ народъ да се оттърве веднажъ за всѣкога отъ турската администрация. Нѣма, казахме, животъ за българския народъ, нѣма за него и миръ, ако

не се оттърве отъ тази администрация. — „Бѫдете спокойни, то ще бѫде“, ни отвѣща министрътъ съ успокоителенъ тонъ. — Стана послѣ и тукъ дума за границитѣ на България. Министрътъ ни попита, какъ гледаме ние на този въпросъ. Отговорихме му, че името „България“, както се срѣща въ обикновенитѣ карти, е съвсѣмъ произволно. Българитѣ, казахме, живѣятъ отъ вѣкове къмъ юго-изтокъ отъ Дунава и Балкана до отвѫдъ Одринъ, а къмъ юго-западъ до отвѫдъ Рилската планина. Споменахме по тоя случай и извѣстната географическа карта на Lejan. Г-нъ министрътъ каза, че той не може сега да си спомни картата на тия мѣста, но че, до колкото слушалъ и узналъ, този въпросъ за границитѣ билъ въпросъ твърдѣ мѫченъ и много сложенъ. При това той спомена за една нота на руското правителство отъ 1867 г., въ която то казвало, че България се простира отъ Дунава до Балкана. Не знаемъ, казахме на министра, тая нота, но въ всѣки случай това е една географическа и етнографическа погрѣшка. Впрочемъ, до колкото знаемъ, по черковния нашъ въпросъ Русия показа, че не разумѣва така българскитѣ граници. — Министрътъ ни пита послѣ, какво е днешното положение на България, и ние му го описахме каквото си бѣше въ онова врѣме не съ измислени или прѣувеличени, но съ истински черти. Тогава той позагатна дали нѣмало да бѫде добрѣ, ако можахме ние да идемъ да се намѣримъ нѣкакъ полуофициално въ Цариградъ при Конференцията, за да просвѣтимъ членоветѣ ѝ съ всички свѣдѣния, които бихме могли да имъ дадемъ като запознати пò-отблизу съ това положение отъ всѣка страна. — Отговорихме му, че намъ е приятно да слушаме за събирането на таквазъ една международна Конференция, защото това показва, че сама Европа се е убѣдила вече въ несъстоятелностьта на се-

гашния турски режимъ, но намъ е невъзможно сега да идемъ въ Цариградъ. Има, обаче, тамъ българи, които съ нашия Екзархъ во главѣ ще съумѣятъ да извършатъ каквото могатъ косвено въ тоя случай, при всичко че страхътъ отъ турцитѣ е голѣмъ. — Като не можете оти вие сами въ Цариградъ, ни отговори, добрѣ ще сторите тогава да влѣзете въ писмени сношения съ всички членове на Конференцията, отъ която всички чакаме нѣщо добро, за да ги освѣтлите по положението и нуждитѣ изобщо на България. Азъ съмъ далъ, прибави да каже, инструкции на нашитѣ прѣдставители въ Цариградъ да се погрижатъ да влѣзатъ въ сношение съ българитѣ, та пишете и вие въ Цариградъ на вашитѣ съотечественици да идатъ да се прѣдставятъ на тия наши прѣдставители и да имъ дадатъ всички възможни свѣдѣния. — Ще се потрудимъ да направимъ каквото можемъ за тая цѣль, бѣше нашиятъ отговоръ. — Слѣдъ това дюкъ Деказъ ни говори и за бждещия началникъ на България и ни попита, какво е нашето мнѣние по тоя въпросъ, който тъй сжщо е отъ голѣма важность за бждещата автономна България. — Мнѣние по тоя въпросъ ние нѣмаме, му казахме, и не можемъ още да имаме, но, въ всѣки случай, той не би трѣбало да бжде нито гръкъ, нито арменецъ отъ турскитѣ подданици, нито даже българинъ, а още пó-малко турчинъ; той би трѣбало да бжде нѣкой добъръ, опитенъ, просвѣтенъ и честенъ европеецъ, прѣпоржчанъ и поддържанъ отъ всички велики сили съвмѣстно.— „Това е май мжчно, отговори министрътъ, който мимоходомъ спомена тукъ името на Нюбаръ паша, арменецъ, но това впрочемъ ще зависи отъ обстоятелствата, както ще се развиятъ; въ всѣки случай, повтарямъ да ви го кажа, бждете спокойни, каквото и да стане, положението на народа ви ще се подобри. Това го желаятъ всички

велики сили, това желае и Франция, която, ако и да се намира въ особено днесъ положение по извѣстнитѣ ви неотдавнашни събития, ще направи каквото може за това подобрение". — „Ваше Прѣвъсходителство, побързахъ да му кажа, въ каквото положение и да се намира Франция, тя е всѐ оная велика, великодушна, свободолюбива, хуманна и мощна страна, на която всички гледатъ съ любовь и съ почитъ и отъ сдѣйствието на която чакатъ подобрение на участьта си всички поробени народи, та и ние вѣрваме, че тя ще помогне да се даде и на нашия народъ възможность да заживѣе и той новъ животъ подъ Божието слънце слѣдъ петвѣковни страдания подъ едно чуждо и варварско иго". — Лицето на министра като че да се попротегна при тия думи, и той ни погледна втрачено, увѣри ни, че за подобрението участьта на нашия народъ не може да има вече никакво съмнѣние, че втора кръмска война днесъ е немислима, че Франция не остава безучастна въ водимитѣ прѣговори и полаганитѣ трудове за желаемото отъ всички подобрение; каза ни послѣ, че той е доволенъ отъ нашето посѣщение, благодари ни за всичко, което му съобщихме и отъ което щѣлъ, ни каза, да земе бѣлѣжка; попита ни послѣ дѣ сме получили образованието си и съ това заедно стана та се прости съ насъ, като ни заведе до самитѣ врата на кабинета си. Аудиенцията трая цѣли 55 минути. На излизане ние просто не знаехме, какъ да благодаримъ на тоя министъръ за крайната му любезность, за непритворната му откровеность, за внушителнитѣ му насърдчвания и за твърдитѣ му увѣрения, че, стане що стане, участьта на нашия народъ ще бѫде подобрена.

Лека пръсть и на тозъ добъръ човѣкъ!

френцузски държавни мѫже нѣма да сбъркатъ, ако, въ границитѣ на възможностьта, дадатъ съдѣйствието си за освобождението и на нашата народность въ турската империя, както го бѣха дали тѣхни прѣдшественици за сѫщата цѣль на гърци, румѫни и пр. Стиснахме рѫката на уважаемия публицистъ въ знакъ на признателность и си излѣзохме.

VII.

При сенатора Шалмелъ-Ла Куръ.

На 14/26 ноемврия, недѣля, единъ отъ ония господа, до които бѣхме прѣпорѫчени и до които бѣхме писали и ние при пристигането ни въ Парижъ, именно г. Granet, дойде та ни зе и заведе при французския сенаторъ Challemel-Lacour, единъ отъ стълбоветѣ на сегашната република, публицистъ, списатель съ извѣстно име, политически дѣецъ отъ първокласнитѣ, мѫжъ въ зрѣла възрасть, солиденъ, цѣненъ и неуморимъ работникъ. При всичкия му либерализъмъ, той бѣше отъ начало твърдѣ сдържанъ въ своя разговоръ. Като чадо на френската революция и старъ, но и строгъ отъ млади още години републиканецъ, той неприкрито съчувствуваше къмъ борцитѣ и страдалцитѣ за свободата. Той ни каза, че се възмущавалъ отъ новинитѣ за извършенитѣ въ България турски свирѣпства и изобщо за турското управление, и че отъ сърдце и отъ душа той не желаялъ само платонически нашето освобождение, но и работилъ и съвѣтвалъ каквото и дѣто трѣба да се помогне на българския народъ за подобрение неговата участь. Той прибави да ни каже и това, че отъ дѣтински още години станалъ *филеллинъ,* като слушалъ отъ всѫду почти, какво и колко голѣмо било движението не само въ Франция, но и въ цѣла Европа въ полза на

е сега малко турчинъ, не че обича турцитѣ, но защото е за мира въ Европа, а, става що става, той не вижда, какъ ще може да се накара Турция да отстжпи каквито и да сж правдини на българитѣ безъ нарушение на тоя миръ". Слѣдъ това той седна та написа въпросното прѣпоржчително и ни го даде, като ни каза, че Тиеръ можемъ най-добрѣ да видимъ часа межу 9 и 11 прѣди пладне. Като ни увѣри още веднажъ, че по неговитѣ политически смѣтки той е убѣденъ, че България ще добие каквато и да е самостоятелность и че нашата мисия нѣма да бжде безплодна, той ни подаде ржка и ни изпрати съ най-голѣма любезность. Ние нѣмахме вече случай да го видимъ още веднажъ, но запазихме най-добъръ споменъ отъ свижданети ни съ тоя забѣлѣжителенъ и прѣдприемчивъ публицистъ, достигналъ чрѣзъ перото си, и до едно завидно материално състояние, както ни увѣряваха.

И понеже тукъ е думата за публицистъ, нека спомена, че сжщия день надвечеръ ние ходихме да видимъ и другъ единъ публицистъ, именно *Hebrard* отъ извѣстния и до днесъ вѣстникъ *Le Temps,* при всичко че особено прѣпоржчително за него ние нѣмахме. Въ редакцията на тоя вѣстникъ ни приеха твърдѣ учтиво, и при всичко че бѣха пó-въздържани отъ Girardin, тѣ се обявяваха противъ извѣстнияи тѣмъ турски режимъ. Ние имъ благодарихме за тия чувства и прѣпоржчихме и за напрѣдъ на вѣщото имъ и опитно перо дѣлото на България, като въ сжщо врѣме имъ дадохме и разни свѣдѣния за нея. Г. *Hebrard* особено показваше голѣмъ и живъ интересъ въ нашия разговоръ и най-послѣ се изрази, че нашата мисия заслужва поддържка отъ страна на всички сериозни публистически органи и че днешнитѣ

властьта на тоя колосъ, щомъ се оттървемъ отъ турското иго. За това той всѐ бѣ на мнѣние, че ние трѣба да се освободимъ отъ това иго, но че трѣба въ сѫщо врѣме българскиятъ народъ да внимава да не би да замѣни неусѣтно едно иго съ друго иго, нѣщо, което би било и противъ интереситѣ на цѣла Европа. — За успокоение на тъй безпокойния сенаторъ, придружаещиятъ ни при него младъ господинъ Granet, който не зная какъ и отъ кѫдѣ познавалъ пó-отблизу и пó-отрано другаря ми г. Цанкова, побърза съ лекость да каже на сенатора политикъ, че тукъ той не трѣбало да има такъвъ и толкова страхъ, защото българитѣ не щѣли турско управление, но не щѣли и да замѣстятъ това управление съ руско, а за примѣръ — па и за мое голѣмо въ случая смущение — той посочи на г. Цанкова като на единъ българинъ, който, казваше Granet, не само не желаялъ таквозъ замѣстване въ управлението на България, но още и писалъ едно врѣме противъ Русия. — Длъженъ съмъ тукъ да забѣлѣжа, че и самъ г. Цанковъ остана неприятно изненаданъ отъ таквазъ нечакана прѣпорѫка прѣдъ любезния французски сенаторъ, и той съ погледа си и съ дигане раменѣтѣ си като че искаше да изкаже незадоволството си отъ нея, нo Challemel-Lacour погледна сега на него пó-внимателно като че да се успокои до нѣйдѣ отъ тази нова прѣпорѫка и като че да се увѣри сега, че българската свобода, ако се добие, и която и той самъ желаеше, ще бѫде обезпечена при такива условия.

При всичко това, обаче, азъ си позволихъ да кажа на достоуважаемия инакъ републиканецъ, че, въ всѣки случай, ние за сега теглимъ отъ турското иго, и отъ него искаме да се оттървемъ, а руския деспотизъмъ ние не познаваме, познаваме, обаче, отблизу турския, който тежи тъй тежко върху плещитѣ ни. Впрочемъ, таквизъ

гръцкото възстание противъ турцитѣ (1821—1829 г.) и колко горещи били въ онова врѣме симпатиитѣ на образования свѣтъ къмъ гърцитѣ, възстанали противъ своитѣ тирани за своята свобода. Той каза, и че днесъ още питаялъ подобни симпатии къмъ тоя народъ и жарко желаялъ да види, прѣди да умре, освободени и другитѣ части отъ гръцкитѣ земи и острови. Тия негови спомени отъ крѣхката му още младость го карали и сега да съчувствува още пò-живо и къмъ нашия мѫченически народъ. Но той се страхувалъ, ни каза, отъ едно нѣщо, страхувалъ се именно отъ Русия и отъ руския деспотизъмъ. Той не желаялъ да види замѣстени турскитѣ области съ руски губернии, турскиятъ режимъ съ руския деспотизъмъ, и този страхъ билъ у него, казваше, толкозъ пò-голѣмъ, колкото пó-голѣми били симпатиитѣ му и колкото пó-гореща била любовьта му къмъ християнскитѣ народонаселения въ Турско и къмъ тѣхната свобода; за тия именно народонаселения и за тѣхната свобода той се колебаялъ отчасти по въпроса за прѣмахването сега на Турция отъ Европа. Challemel-Lacour, въпрѣки всичкия му свѣтълъ умъ, изглеждаше да е още отъ оная французска школа, на която послѣдователитѣ бѣха отхранени по извѣстни неотдавнашни исторически причини съ чувства отъ ненависть противъ Русия, и той, при всички сполѣтѣли Франция злощастия отъ друга страна, не бѣше се още освободилъ отъ тия чувства. Между друго той ни спомена и за Полша, чиято участь той жаловито оплака прѣдъ насъ приписваещъ главно на сѣверния колосъ нейнитѣ нещастия и страдания. Отъ тукъ, ни каза, голѣмиятъ му страхъ и за самата наша свобода, страхъ да не би като младъ, слабъ и неопитенъ народъ, увлѣченъ, при това и отъ една небезосновна признателность, да подпаднемъ и ние не само подъ влиянието, но дори и подъ

властьта на тоя колосъ, щомъ се оттървемъ отъ турското иго. За това той всѐ бѣ на мнѣние, че ние трѣба да се освободимъ отъ това иго, но че трѣба въ сѫщо врѣме българскиятъ народъ да внимава да не би да замѣни неусѣтно едно иго съ друго иго, нѣщо, което би било и противъ интереситѣ на цѣла Европа. — За успокоение на тъй безпокойния сенаторъ, придружаещиятъ ни при него младъ господинъ Granet, който не зная какъ и отъ кѫдѣ познавалъ пó-отблизу и пó-отрано другаря ми г. Цанкова, побърза съ лекость да каже на сенатора политикъ, че тукъ той не трѣбало да има такъвъ и толкова страхъ, защото българитѣ не щѣли турско управление, но не щѣли и да замѣстятъ това управление съ руско, а за примѣръ — па и за мое голѣмо въ случая смущение — той посочи на г. Цанкова като на единъ българинъ, който, казваше Granet, не само не желаялъ таквозъ замѣстване въ управлението на България, но още и писалъ едно врѣме противъ Русия. — Длъженъ съмъ тукъ да забѣлѣжа, че и самъ г. Цанковъ остана неприятно изненаданъ отъ таквазъ нечакана прѣпорѫка прѣдъ любезния французски сенаторъ, и той съ погледа си и съ дигане раменѣтѣ си като че искаше да изкаже незадоволството си отъ нея, но Challemel-Lacour погледна сега на него пó-внимателно като че да се успокои до нѣйдѣ отъ тази нова прѣпорѫка и като че да се увѣри сега, че българската свобода, ако се добие, и която и той самъ желаеше, ще бѫде обезпечена при такива условия.

При всичко това, обаче, азъ си позволихъ да кажа на достоуважаемия инакъ републиканецъ, че, въ всѣки случай, ние за сега теглимъ отъ турското иго, и отъ него искаме да се оттървемъ, а руския деспотизъмъ ние не познаваме, познаваме, обаче, отблизу турския, който лежи тъй тежко върху плещитѣ ни. Впрочемъ, таквизъ

именно страхове у нѣкои западни държавници и публицисти, отъ една страна, насърдчватъ турцитѣ въ своето тиранско управление, а отъ друга, усилватъ, въпрѣки тъкмо желанието на тия държавници, и влиянието и престижа на Русия между християнскитѣ народонаселения въ Турско, които по тоя начинъ привикватъ да иматъ всѣкога погледитѣ си обърнати изключително къмъ Русия и отъ нея едничка да чакатъ своето спасение. Ние, прибавихъ да кажа още, имаме нужда отъ всички европейски народи за освобождението на нашето отечество, та не правимъ разлика между тѣхъ и не можемъ, па и нѣмаме право да осѫждаме която и да е отъ тия сили, а за Русия можемъ каза отдѣлно и това, че ней най-много дължатъ своето освобождение три малки държавици въ юго-източна Европа, Румѫния, Сърбия и Гърция и, до колкото се знае, тя до сега не е турила рѫка ни на една отъ тѣхъ, колкото и каквото и да се пише за нейнитѣ завоевателни ужъ замисли въ самитѣ дори тия страни. Ние не криемъ, и не можемъ да скриемъ, че Русия е била и е и до днесъ надеждата на всички православни християни въ Турско. Въ всѣки случай, ние не можемъ вече да търпимъ турското иго и ще приемемъ помощь отъ дѣто и да е, стига да се оттървемъ отъ това иго. Ако тази помощь ни дойде отъ Русия, тя ще бѫде за насъ най-голѣмата благодѣтелка". — „Азъ не искамъ да кажа, побърза да отговори опитниятъ публицистъ и строгиятъ републиканецъ, че вие не трѣба да приемете за вашето освобождение помощь отъ дѣто и да ви дойде тя, азъ разбирамъ това, думата ми е само да не би да се замѣни единъ деспотизъмъ съ други деспотизъмъ, и това казвамъ въ полза не на Турция, която никакъ нѣма моитѣ симпатии, но на християнскитѣ въ нея народонаселения, които обичамъ. Азъ и Русия цѣня и не съмъ тъй про-

авторитетъ. Ето защо намъ бѣше присърдце да дойдемъ да му поднесемъ лично нашитѣ почитания и да помолимъ и него да съдѣйствува и той съ помощьта на авторитетното си слово и на своето безспорно влияние въ държавнитѣ работи за подобрение участьта на нашия народъ. — „Азъ нѣма, отговори той, да скрия отъ Васъ, че симпатиитѣ ми къмъ вашия народъ, слѣдъ полученитѣ въ западна Европа новини за извършенитѣ свирѣпства, сѫ голѣми. Тѣзи новини ме възмутиха до нѣмай-кѫдѣ, както нѣмамъ съмнѣние, се възмутили и цѣлия образованъ свѣтъ; но въ политиката, както знаете, симпатиитѣ често могатъ да не хармониратъ за жалость съ интереситѣ на държавитѣ. Азъ съмъ за мира, азъ мисля, че Европа трѣба да си почине слѣдъ послѣднитѣ ѝ голѣми сътресения прѣзъ французско-нѣмската война, а избухналитѣ прѣзъ това послѣдньо врѣме движения въ Балканския полуостровъ страхъ ме е да не дойдатъ да нарушатъ общия миръ, отъ който Европа има толкозъ голѣма нужда, а за Франция той е първото необходимо условие, за да може тя да дойде на себе си и да се подигне отново, защото, далечъ отъ мене всѣкакъвъ народенъ егоизъмъ, но безъ Франция Европа куца. Това като казвамъ, недѣйте, моля, мисли, че азъ одобрявамъ турското управление у васъ и турскитѣ свирѣпства, или че съмъ противъ каквито и да сѫ миролюбиви мѣрки за подобрение участьта на вашия народъ, както и на другитѣ още християнски народонаселения въ турската империя. Никакъ не, но кажете ми, моля, какво именно желаете, какво искате вие отъ Европа?“ — Ние казваме това въ мемоара си, който имахме честь да ви изпратимъ, бѣше нашиятъ общъ отговоръ; а въ допълнение единъ отъ насъ произнесе думата *княжество.* — „Княжество! отговори веднага, горчиво полузасмѣнъ стариятъ държав-

никъ. Но знаете ли вие, че на Европа сѫ дотегнали, сѫ омрързнали всички тия княжества? L'Europe en est dégoûtée de toutes ces principautés! Имахме до скоро княжество влашко и княжество молдовско, станали послѣ *съединени княжества* (principautés unies), имаме още сърбско княжество, имаме черногорско княжество, па имаме и елинско кралевство; всички тия сѫ стрували и морално и материално твърдѣ скѫпо на Европа, но какъ отговориха тѣ на ожиданията на Европа? Съ постоянни размирици и съ постоянни несъразмѣрни съ силитѣ имъ претенции. Сърбитѣ пъкъ обявиха въ послѣдньо врѣме и война на Турция! И видѣхте, какво патиха. Да не бѣ Русия, тѣ бѣха загубени. Европа като че да нѣма друга работа, та трѣба все́ съ тия княжества да се занимава. Франция не само помогна морално, но и грамадни жертви направи за нѣкои отъ тѣхъ, като, напримѣръ, за Гърция и за съединенитѣ княжества, но тѣ не я оставатъ на миръ, тѣ сѫ постоянно недоволни; това сѫщо може да се каже и за Сърбия и за Черна-Гора". — „Ние не държимъ найпослѣ, му казахме, на думата; онова, което искаме, то е да се отърве народътъ ни отъ една администрация, която за насъ е вече нетърпима, а за Европа постояненъ страхъ за нарушение мира, защото съ нищо не могатъ се спрѣ народитѣ въ турската империя да не възставатъ, когато могатъ и до колкото могатъ противъ тази турска администрация". — „Азъ зная какво нѣщо е турска администрация и да не мислите, че азъ съмъ за нея, пое пакъ думата нашиятъ уважаемъ събесѣдникъ. Но менѣ ми се струва, че най-доброто за васъ, както и за другитѣ християнски народонаселения въ Турция, е, да ви се даде и обезпечи една особена администрация съ по́-малко или по́-много ограничени политически правдини. Това би било сега за васъ и едно училище, въ което да узрѣете

авторитетъ. Ето защо намъ бѣше присърдце да дойдемъ да му поднесемъ лично нашитѣ почитания и да помолимъ и него да съдѣйствува и той съ помощьта на авторитетното си слово и на своето безспорно влияние въ държавнитѣ работи за подобрение участьта на нашия народъ. — „Азъ нѣма, отговори той, да скрия отъ Васъ, че симпатиитѣ ми къмъ вашия народъ, слѣдъ полученитѣ въ западна Европа новини за извършенитѣ свирѣпства, сж голѣми. Тѣзи новини ме възмутиха до нѣмай-кждѣ, както нѣмамъ съмнѣние, се възмутили и цѣлия образованъ свѣтъ; но въ политиката, както знаете, симпатиитѣ често могатъ да не хармониратъ за жалость съ интереситѣ на държавитѣ. Азъ съмъ за мира, азъ мисля, че Европа трѣба да си почине слѣдъ послѣднитѣ й голѣми сътресения прѣзъ французско-нѣмската война, а избухналитѣ прѣзъ това послѣдньо врѣме движения въ Балканския полуостровъ страхъ ме е да не дойдатъ да нарушатъ общия миръ, отъ който Европа има толкозъ голѣма нужда, а за Франция той е първото необходимо условие, за да може тя да дойде на себе си и да се подигне отново, защото, далечъ отъ мене всѣкакъвъ народенъ егоизъмъ, но безъ Франция Европа куца. Това като казвамъ, недѣйте, моля, мисли, че азъ одобрявамъ турското управление у васъ и турскитѣ свирѣпства, или че съмъ противъ каквито и да сж миролюбиви мѣрки за подобрение участьта на вашия народъ, както и на другитѣ още християнски народонаселения въ турската империя. Никакъ не, но кажете ми, моля, какво именно желаете, какво искате вие отъ Европа?“ — Ние казваме това въ мемоара си, който имахме честь да ви изпратимъ, бѣше нашиятъ общъ отговоръ; а въ допълнение единъ отъ насъ произнесе думата *княжество*. — „Княжество! отговори веднага, горчиво полузасмѣнъ стариятъ държав-

никъ. Но знаете ли вие, че на Европа сж дотегнали, сж омрѣзнали всички тия княжества? L'Europe en est dégoûtée de toutes ces principautés! Имахме до скоро княжество влашко и княжество молдовско, станали послѣ *съединени княжества* (principautés unies), имаме още сърбско княжество, имаме черногорско княжество, па имаме и елинско кралевство; всички тия сж стрували и морално и материално твърдѣ скжпо на Европа, но какъ отговориха тѣ на ожиданията на Европа? Съ постоянни размирици и съ постоянни несъразмѣрни съ силитѣ имъ претенции. Сърбитѣ пъкъ обявиха въ послѣдньо врѣме и война на Турция! И видѣхте, какво патиха. Да не бѣ Русия, тѣ бѣха загубени. Европа като че да нѣма друга работа, та трѣба все́ съ тия княжества да се занимава. Франция не само помогна морално, но и грамадни жертви направи за нѣкои отъ тѣхъ, като, напримѣръ, за Гърция и за съединенитѣ княжества, но тѣ не я оставатъ на миръ, тѣ сж постоянно недоволни; това сжщо може да се каже и за Сърбия и за Черна-Гора". — „Ние не държимъ най-послѣ, му казахме, на думата; онова, което искаме, то е да се отърве народътъ ни отъ една администрация, която за насъ е вече нетърпима, а за Европа постояненъ страхъ за нарушение мира, защото съ нищо не могатъ се спрѣ народитѣ въ турската империя да не въставатъ, когато могатъ и до колкото могатъ противъ тази турска администрация". — „Азъ зная какво нѣщо е турска администрация и да не мислите, че азъ съмъ за нея, пое пакъ думата нашиятъ уважаемъ събесѣдникъ. Но менѣ ми се струва, че най-доброто за васъ, както и за другитѣ християнски народонаселения въ Турция, е, да ви се даде и обезпечи една особена администрация съ по́-малко или по́-много ограничени политически правдини. Това би било сега за васъ и едно училище, въ което да узрѣете

дока върху ни силно впечатление, помолихме го още веднажъ да не прѣстава да помага и съ словото си, и съ влиянието си дѣто трѣба за подобрение участьта на нашия народъ, поклонихме му се съ дълбоко уважение и си излѣзохме. Часътъ бѣше заминалъ 11. Аудиенцията трая 1½ часъ, аудиенция длъжка, но поучителна отъ всѣка страна. Какво изобилие отъ политически мисли, какво красноречие, каква живость и каква пъргава и читава старость! Тиеръ бѣше една отъ славитѣ на Франция прѣзъ деветнадесетия вѣкъ.

IX.

При Гамбета.

Сжщия день ние имахме да идемъ и при една друга политическа знаменитость прѣзъ онова врѣме въ Франция. Тази знаменитость бѣше извѣстниятъ Гамбета, прочутиятъ ратникъ противъ империята на Наполеонъ III и главниятъ радѣтель за основание на третята, сегашната, французска республика слѣдъ падането на казаната империя. На письмото ни, което бѣхме му отправили съ молба да му се прѣдставимъ, той ни бѣше отговорилъ, че поради многото му извънредни занятия не ще може за жалость да ни приеме прѣзъ деня, та ни молѣше да минемъ у него вечерьта часа кадѣ 9½ тоя сжщи день, 15/27 ноемврий. И на урочения часъ ние бѣхме у него. Той бѣше самъ. Прие ни не само твърдѣ любезно, но нѣкакъ, тъй да кажа, домашно, което даде послѣ и на всичкия ни разговоръ единъ фамилиаренъ тонъ. Той бѣ като на почивка у дома си слѣдъ опорития дневенъ трудъ. Той се извини най-напрѣдъ, че ни приема по такъвъ часъ, но иначе не му било възможно, а узналъ, че ние не сме щѣли да се бавимъ дълго врѣме въ Парижъ. Ние му

благодарихие толкозъ по-много за приема, че той откжсвалъ за насъ по такъвъ начинъ нѣколко минути отъ тъй драгоцѣнното си врѣме. Разправихме му послѣ, каква е нашата мисия по Европа и какъ имахме честь да се прѣдставимъ и прѣдъ г. министра на външнитѣ дѣла въ Франция, отъ когото, му казахме, ние излѣзохме благодарни и съ убѣждение, че французското правителство ще дѣйствува навсѣкждѣ дѣто трѣба въ смисълъ за подобрението участьта на нашия народъ. — „Едно французско правителство не може да постжпи инакъ", бѣше отговорътъ на французския републикански трибунъ. — Слѣдъ това той ни разправи, че пжтувалъ прѣзъ България, че цѣнилъ българитѣ, че съчувствувалъ къмъ тѣхъ, че искалъ освобождението имъ отъ турския режимъ, и че той чакалъ много нѣщо отъ цариградската европейска Конференция. Както Тиеръ, така и той желае миролюбиво разрѣшение на въпроса, и той се надѣе за таквозъ едно разрѣшение, стига само, казва, да се зазапази до край съгласието между силитѣ. — „Ако, обаче, турцитѣ не приематъ нищо, и ние сме на мнѣние, че тѣ нѣма да приематъ, тогава какво трѣба да стане", попитахме ние Гамбета. „Тѣ ще приематъ, каза той, щомъ видятъ, че цѣла Европа налѣга съ всичката своя тежесть". — „Ние се съмнѣваме, побързахме да възразимъ, съмнѣваме се толкозъ пó-много, че интереситѣ на европейскитѣ сили не сж еднакви на изтокъ, че съгласието между тѣхъ може да се запази само до като прѣдставителитѣ имъ се съвѣщаватъ платонически около една зелена масса, но, кога настане часътъ за полагане въ дѣйствие взетитѣ рѣшения, а турчинътъ се възпротиви, насъ ни е много страхъ, че това съгласие ще бжде скжсано, че работитѣ ще си останатъ както и по-напрѣдъ, щомъ като Европа не употрѣби срѣдства, за да наложи

на Турция взетитѣ рѣшения; но Европа ще ли бжде тъй съединена до край, за да употрѣби таквизъ срѣдства за изпълнение волята й?“ — Имате до нѣйдѣ право, отговори Гамбета; Европа не е днесъ това, което бѣше другъ пжть или, по-скоро, *нѣма днесъ Европа, а нѣма Европа, защото нѣма Франция,* таквазъ, каквато трѣба да бжде. За това и вие тамъ въ Балканския полуостровъ не трѣбаше да бързате, а трѣбаше да почакате още малко. Какво направиха сърбитѣ съ войната си? Тѣ се съсипаха. Но, както и да е, азъ всé се надѣя, че съ цариградската Конференция ще се постигне нѣщо добро и че това, което тя рѣши, силитѣ ще гледатъ да се изпълни така или инакъ именно за това, защото всички желаятъ да се избѣгне войната, и ето защо и азъ не вѣрвамъ още въ войната, колкото и да слушамъ, че Русия се готвила за война“. — „Какво ще рѣши Конференцията, казахме ние, и какви срѣдства ще се употрѣбятъ за изпълнение нейнитѣ рѣшения, ние за сега не знаемъ, но ние желаемъ и радимъ навсѣкждѣ и прѣдъ всички, правителства и държавни мжже като васъ, за едно нѣщо, а то е да ни се помогне да се отървемъ отъ турското иго. Прѣдпочитаме това да се постигне по миролюбивъ начинъ, но, ако това е невъзможно, войната въ България за тая цѣль ще се посрѣщне съ неописана радость, на каквито жертви и да знаемъ, че ще бжде изложена. Въ всѣки случай ние прѣпоржчваме и вамъ нашето справедливо дѣло и искаме да вѣрваме, че неуморимиятъ трибунъ и ратникъ за свободата въ Франция не ще откаже съдѣйствието си и за постигане една пó-добра участь на единъ трудолюбивъ, но злочестъ народъ, тъй мжченъ незаслужено подъ единъ режимъ варварски. Франция, продължихме, при съвсѣмъ други режими, при кралевства и империи, не отказа да даде помощь на нѣкои

други народи за тѣхното възраждание, защо да не се надѣемъ сега, че и републиканска Франция ще направи, ако не повече, а то поне толкова за спасението на нашия народъ". — „Имате право, отвѣща трогнатъ републиканскиятъ трибунъ. Азъ ви казахъ, че съчувствувамъ къмъ вашия народъ, зная положително, че нашата французска политика работи въ ваша полза, а тая политика азъ поддържамъ съ моитѣ приятели, и увѣренъ съмъ, че, така или инакъ, България нѣма да остане тъй, както си бѣше до сега. За това можете да бѫдете спокойни. Истината е, че въ интереса на Франция е да не се нарушава днесъ европейскиятъ миръ, за това ние желаемъ да се свършеше работата миролюбиво, и за тая цѣль се трудимъ, и азъ се надѣя да сполучимъ, та по това азъ и не вѣрвамъ сега въ войната, но не трѣба и да забравимъ, че въ политиката играе често голѣма роля това, което се казва непрѣдвидено (l'imprévu), и че, най-послѣ, ако турцитѣ противостоятъ, и съгласието между силитѣ се разтури, възможно е да се дойде и до война. Какво ще направимъ въ такъвъ случай ние въ Франция, ще видимъ. Въ всѣки случай, относително до християнскитѣ народонаселения, тя ще бѫде въ всѣки случай отъ тѣхна страна и въ тѣхна полза. Въ това не се съмнѣвайте. Втора кримска война за турцитѣ днесъ е невъзможна, републиката нѣма, както доскорошната Наполеонова империя, нужда отъ войни за да се затвърди".

Това бѣха послѣднитѣ думи на Гамбета къмъ насъ. Благодарихме му и зехме сбогомъ отъ него часа кѫдѣ 11. Не ще да кажа тукъ, съ какъвъ подходящъ епитетъ го окачестви моя другарь, когато бѣхме вече вънъ на пѫть.

Съ посѣщението ни при Гамбета, нашата мисия въ Франция се свършаше, защото, освѣнъ надлежния ми-

нистъръ и горѣпоменатитѣ господа, ние бѣхме успѣли да се срѣщнемъ и съ нѣкои други лица, политици, списатели и публицисти, та нѣмахме вече какво да правимъ въ Парижъ. Отъ друга страна, ние бързахме да идемъ пó-скоро и въ другитѣ държави прѣдъ видъ на Конференцията въ Цариградъ, и рѣшихме да се отправимъ направо за Римъ.

Отъ Парижъ тръгнахме на 16/28 ноември, вторникъ, часа на 11 ½ прѣди пладне.

Италия.

I.

Пристигане въ Туринъ — отбиване въ Бергамо.

На 17/29 ноемврия, срѣда, рано часа на 9 ние стигнахме въ Туринъ. Тукъ се раздѣлихъ за врѣме съ другаря си; той тръгна направо за Римъ, а азъ рекохъ да се ползувамъ отъ прѣдставения ми сега случай да ида до Бергамо за една проста визита.

Въ тоя градъ азъ имахъ единъ добъръ приятель, бивши мой другарь за нѣколко мѣсеци въ Хейделбергъ. На име Emile Engel, половина италиянецъ по мѣсторождение, половина швейцарецъ по мѣстопрѣбиване и възпитание, той бѣше момъкъ съ прѣкрасна душа, съ възвишенъ умъ, съ благо сърдце, съ чувства най-благородни. Не зная какъ, но при първа още срѣща нашитѣ мисли и нашитѣ чувства тъй се срѣщнаха, че неусѣтно между насъ се завърза едно отъ ония рѣдки приятелства, които, намѣсто да разслабватъ, усилватъ ги, напротивъ, още повече врѣмето и разстоянието. То не бѣше обикновено приятелство, то бѣше просто единъ видъ побратимство, нѣщо повече,

то бѣше една пълна хармония между двѣ души, въпрѣки различието имъ и по климатъ, и по народность, и по религия, и по възпитание. Ние бѣхме раздѣлени редъ години единъ отъ други; единътъ живѣеше ту въ сѣверна Италия, ту въ съсѣдна Швейцария, а другия сждбата бѣ го хвърляла ту тукъ, ту тамъ въ нашия полуостровъ, ту въ Цариградъ, ту по дѣсния брѣгъ на Дунава, и, най-сетнѣ, въ Софийското поле при подножието на Витоша, но мислено, душевно ние бѣхме всѣкога наедно, ние бѣхме нераздѣлни. Съ каква гореща прочувственость ме поздравяваше той съ освобождението на отечеството ми, което бѣше толкозъ пжти прѣдметъ на разговоръ между насъ! Горкиятъ Emile Engel! Душа човѣкъ, сърдце прѣкрасно и любвеобилно! Той се помина прѣди осемь години въ млада още възрасть, и азъ го оплакахъ горчиво отъ далечъ като собственъ мой братъ. Клетата му стара майка, която той обожаваше и която бѣше ме посрѣщала съ неописана радость въ гостеприемния си въ Швейцария домъ като второ свое чадо тъй тѣсно свързано съ любимия ѝ синъ Emile, побърза да ми съобщи самà съ свое съ сълзи облѣно писмо смъртьта на моя приятель, като ми описваше въ подробности както болестьта му, така и послѣдната му агония, така и погребението му. На моя проникнатъ отъ дълбока скърбь отговоръ, при всичкитѣ ми отъ друга страна усилия да я утѣша, като утѣшавахъ и самъ себе си, тя не се забави да се отзове съ второ трогателно писмо, като ми пращаше тоя пжть и послѣдния портретъ на моя незабравимъ приятель. Този портретъ азъ го съхранявамъ загрижно и до днесъ при ония на най-скжпитѣ и любими менѣ сжщества, едни тоже прѣселени въ вѣчностьта, а нѣкои други още между живитѣ. Този мой приятель се рѣшихъ азъ да посѣтя сега пжтемъ въ Бергамо, дѣто

нистъръ и
да се срѣщ
сатели и
въ Париж
пó-скоро
ренцията
направо

О

никъ,

Пр

н
I

амъ прошка за тоя личенъ епизодъ въ тия спо-
предъ паметьта на моя незабравенъ приятель
ъчно ми бѣше да залича или да изоставя това
веднажъ писано.

II.

Въ Римъ. — Графъ Распони.

а 18/30 ноемврия, четвъртъкъ, желѣзницата ме
е прѣзъ Александрия, Болоня и Флоренция къмъ
Хубави мѣстности въ прѣкрасна Италия.

На 19 ноемврия (1 декемврия), петъкъ, часа на $5^1/_2$
пладне азъ бѣхъ въ Римъ, въ Hôtel de la Minerva,
намѣрихъ другаря си г. Цанкова, стигналъ тамъ
и пладне, както бѣше и нагласено прѣдварително
жду ни.

20 ноемврия (2 декемврия), сѫббота. Ние имахме
между други едно хубаво прѣпорѫчително писмо до
фъ Распони, мѫжъ съ голѣмо обществено значение,
дникъ съ Наполеоновци по женски поесъ, жененъ за
щерята на князъ Гика отъ Румѫния, живѣещъ по-
янно въ г. Равена, а сега прѣбиваещъ въ Римъ като
енъ отъ сената. Писмото ни до него бѣше отъ покой-
я Евлоги Георгиевъ, който, както се научихъ отпослѣ,
лъ въ редовна съ него кореспонденция и държалъ му-
ията на жена му, принцеса Гика, въ Румѫния. Ние му се
рѣдставихме тоя день съ това писмо часа на 10 прѣди
ладне, и намѣрихме въ неговото лице единъ човѣкъ
учтивъ, благороденъ, скроменъ, а за насъ сега и крайно
услужливъ. Той ни прие съ най-голѣма любезность, и,
мога да кажа, като свои отколѣ познати, но отсѫтству-
вавши, мили съотечественици. Ние нѣмахме нужда да му
разправимъ какво трѣсимъ въ Римъ. Той всичко знаеше
и всичко угаждаше. На сѫщия часъ той ни каза, че ще

види въ камарата министра на външнитѣ дѣла и ще ни обади, кога ще ни приеме тоя министъръ. И, наистина надвечеръ часа кждѣ 6 ние получихме отъ него писмо, съ което ни съобщаваше, че министрътъ щѣлъ да ни приеме на другия день, недѣля, и че той, графъ Распони, щѣлъ самъ да дойде да ни земе и да ни заведе съ кола у него. Но тоя день, сжббота, ние не рекохме да стоимъ празни. Веднажъ въ Римъ, ние поискахме да видимъ, поне мимоходно, пó-забѣлѣжителнитѣ любопитности въ тоя вѣченъ и съ всемирно значение градъ. Придружени отъ единъ господинъ, когото ни изпрати графъ Распони нарочно за тази цѣль, ние посѣтихме Капитола, Колизея, палата на римскитѣ цезари, Пантеона, прочутата черква Св. Петъръ и други още паметници, които нѣма да описвамъ тука. Азъ бѣхъ посѣтилъ Римъ и като простъ туристъ прѣзъ лѣтото отъ 1870 г., когато засѣдаваше тамъ и прочутиятъ католически вселенски съборъ за утвърждение и прогласяване непогрѣшимостьта на римския епископъ, папата. Но Римъ съ своитѣ стари и срѣдневѣковни паметници, съ своитѣ исторически възпоминания както отъ езическитѣ, така послѣ и отъ християнскитѣ врѣмена всѣкога възбужда и голѣмъ интересъ, и голѣмо любопитство, което ние удовлетворихме до колкото ни позволяваха другитѣ належещи наши длъжности по възложената ни мисия.

На 21 ноемврия (3 декемврия), недѣля, часа на 12½ дойде при насъ графъ Распони, за да ни земе съ своя каляска и ни заведе при министра на външнитѣ дѣла, но тоя послѣдния билъ се поразболѣлъ отъ вечерьта, та обади чрѣзъ единъ службашъ въ министерството му, че не ще може да ни приеме него день. Бѣше нагласено да идемъ сжщия день да посѣтимъ и министра прѣдседа-

теля Депретисъ (Depretis), но и той извѣстилъ на графа, че ще ни чака на другия день, понедѣлникъ. Графъ Распони се задоволи тогава да ни разведе низъ града отново и да ни покаже повторно каквото можеще като достозабѣлѣжително. Хубаво, извънредно, очарователно впечатление произведе върху ми прѣкрасната площадь народна *Пяца ди Пополо.* Посѣтихме въ сѫщо врѣме и нѣкои политически личности, у които всички намѣрихме симпатиченъ италиянски приемъ.

III.

У министра прѣдседателя Депретисъ.

На 22 ноемврия (4 декември), понедѣлникъ, часа на 1 $^{1}/_{2}$, дойде графъ Распони та ни зе отново и ни заведе при министра прѣдседателя, *Депретисъ.* Той бѣше единъ старецъ съ побѣлѣли брада и мустаци, израсть средня, очи пронизателни (perçants), вѣжди едробѣликави, физиономия близу до строгость, но слово внушително и привлѣкателно. Той ни прие съ твърдѣ голѣма учтивость и ни покани и трима ни да седнемъ до него. Той говорѣше полека. Каза ни и той, че знаялъ за нашата мисия и че приятно му било сега да ни види и отблизу и да чуе и отъ насъ каквото трѣба за тази България, за която се писало и говорило толкозъ много отъ нѣкое врѣме насамъ. Ние му благодарихме за добрината, съ която ни приима, и, като му описахме вкратцѣ страданията и изобщо плачевното състояние на народа си, помолихме го да помогне и Италия при неговото министерствуване да се избави тоя народъ веднажъ за всѣкога отъ това положение, да се освободи, съ други думи, отъ турския яремъ. Уважаемиятъ старецъ, слѣдъ като ни изслуша съ очевидна интересность, пое думата и ни каза, че Италия не може да се отнася другояче освѣнъ симпатично къмъ

всички злостраждещи народи, че тя особено съчувствува сега къмъ българския народъ, тъй жестоко пострадалъ, и че ние трѣба да бждемъ увѣрени въ добритѣ разположения, въ добрата воля на Италия. Отъ своя страна, правителството, ни каза, залѣга всѣчески за постигане едно дѣйствително подобрение въ участьта на вашия народъ, и то нѣма да прѣстане да дѣйствува въ тоя духъ, до като не се постигне това подобрение. — За всичко това ние изказахме жива благодарность на стария и мждъръ министъръ, като казахме още, че българскиятъ народъ смѣе да разчитва толкозъ по́-много на Италия, че тя е страна *патила*, не, разумѣва се, като нашиятъ народъ подъ турското владичество, но *патила* всѐ до толкозъ, за да усѣща и цѣни, какво нѣщо е чуждо иго. Впрочемъ, прибавихъ да кажа, като страна сравнително съсѣдна, Италия е, при това, и въ състояние да знае по́-добрѣ положението на нашия народъ, въ състояние да слуша по́-отблизу страданията и охканията на мжчения нашъ народъ. — Министърътъ ни увѣри, че ние не сме били излъгани въ надеждитѣ си и че Италия работи и ще работи въ наша полза, па прибави да каже, че и нашето живо слово и нашитѣ живи прѣдставления ще помогнатъ сжщо за тая цѣль. Съ тия думи той стана и се прости съ насъ по най-любезенъ начинъ, като прибави, че колегътъ му за външнитѣ работи може да ни каже и нѣщо повече.

IV.

Въ камарата и у Распони.

Часа кждѣ 4 сл. пл., г. Распони дойде та ни заведе въ камарата, дѣто ни дадоха мѣсто въ дипломатическата ложа, въ която впрочемъ не намѣрихме, освѣнъ единъ само господинъ. Тамъ стояхме около единъ часъ. Разис-

кваше се въпросътъ за изнасянето на коститѣ по поводъ на едно прошение отъ едно земледѣлческо дружество. Съ това прошение дружеството искаше да се обложатъ съ извѣстно даждие изнасянитѣ кости, та по тоя начинъ да може да се спре изнасянето имъ, защото тѣ били добъръ торъ. Не зная, какъ се рѣши тогава тоя доста интересенъ въпросъ.

Сѫщия день, вечерьта, г. Распони ни покани на единъ великолѣпенъ обѣдъ. Въ разговора, който имахме тукъ съ него, той ни разказа, че той отколѣ се занимавалъ съ източния въпросъ и че прѣзъ 1867 г. той, като пó-отблизу запознатъ съ Наполеона III, билъ прѣдставилъ на тоя послѣдния единъ проектъ за мѣстни народни автономии въ европейска Турция, но поради политическитѣ тогавашни обстоятелства въпросътъ се отложилъ, а послѣ, слѣдъ падането на Наполеона, съвършено изоставенъ.

Слѣдъ обѣда г. Распони ни заведе въ редакцията на вѣстникъ „Дирито“ (Diritto), дѣто ни запозна и съ много извѣстни политици и публицисти, които ни чакали тамъ по прѣдварително споразумѣние съ г. Распони. Между тѣхъ, намъ биде особено прѣпорѫченъ *Корренти,* бивши министъръ и сега прѣдседатель на географическото въ Римъ дружество. Той имаше доста богати географически понятия за Балканския полуостровъ, но границитѣ на България или, пò-скоро, на земята, която населяватъ българи, бѣха и за него съмнителни. Вънъ отъ границитѣ, обаче, всички изказваха симпатии къмъ нашия народъ и всички искаха освобождението му отъ турското иго. Мнозина пъкъ, като знаяха нашата черковна разпря съ цариградската патриаршия, изказваха желание да се турѣше край на тази разпря и да видимъ да се споразумѣемъ както съ гърцитѣ, така и съ сърбитѣ за едно задружно дѣйствие противъ общия врагъ,

на Турция взетитѣ рѣшения; но Европа ще ли бжде тъй съединена до край, за да употрѣби таквизъ срѣдства за изпълнение волята ѝ?“ — Имате до нѣйдѣ право, отговори Гамбета; Европа не е днесъ това, което бѣше другъ пжть или, по-скоро, *нѣма днесъ Европа, а нѣма Европа, защото нѣма Франция,* таквазъ, каквато трѣба да бжде. За това и вие тамъ въ Балканския полуостровъ не трѣбаше да бързате, а трѣбаше да почакате още малко. Какво направиха сърбитѣ съ войната си? Тѣ се съсипаха. Но, както и да е, азъ всé се надѣя, че съ цариградската Конференция ще се постигне нѣщо добро и че това, което тя рѣши, силитѣ ще гледатъ да се изпълни така или инакъ именно за това, защото всички желаятъ да се избѣгне войната, и ето защо и азъ не вѣрвамъ още въ войната, колкото и да слушамъ, че Русия се готвила за война“. — „Какво ще рѣши Конференцията, казахме ние, и какви срѣдства ще се употрѣбятъ за изпълнение нейнитѣ рѣшения, ние за сега не знаемъ, но ние желаемъ и радимъ навсѣкждѣ и прѣдъ всички, правителства и държавни мжже като васъ, за едно нѣщо, а то е да ни се помогне да се отървемъ отъ турското иго. Прѣдпочитаме това да се постигне по миролюбивъ начинъ, но, ако това е невъзможно, войната въ България за тая цѣль ще се посрѣщне съ неописана радость, на каквито жертви и да знаемъ, че ще бжде изложена. Въ всѣки случай ние прѣпоржчваме и вамъ нашето справедливо дѣло и искаме да вѣрваме, че неуморимиятъ трибунъ и ратникъ за свободата въ Франция не ще откаже съдѣйствието си и за постигане една пó-добра участь на единъ трудолюбивъ, но злочестъ народъ, тъй мжченъ незаслужено подъ единъ режимъ варварски. Франция, продължихме, при съвсѣмъ други режими, при кралевства и империи, не отказа да даде помощь на нѣкои

му и хуманно правителство да види осѫществени исказанитѣ въ нашия мемоаръ негови желания за освобождението му отъ турското иго. Министъръ г. Мелегари бѣше единъ много добродушенъ човѣкъ и той прочувствено ни отговори, че „наистина Италия съчувствува съ пълна искренность къмъ нашия народъ и че тя счита за своя длъжность да му помогне, споредъ силитѣ си, за да излѣзе изъ положението, въ което се намѣрва, и да се сдобие и той съ такава свобода, съ каквато се наслаждаватъ съсѣдитѣ му ромѫни, сърби и гърци. Както въ цариградската Конференция, така и вънъ отъ нея, така още и подиръ разотиването на членоветѣ ѝ, Италия, ни каза, ще поддържа въ международния концертъ ония начала, които иматъ за цѣль автономията на българския народъ, ако и подъ върховната власть, сюзеренитета на Султана, защото това било днесь май необходимо, но и безобидно за България условие. Впрочемъ, приложи да каже министърътъ, българскиятъ въпросъ днесъ занема първо мѣсто въ дипломатическитѣ прѣговори. Той е *краеуголния камъкъ* на днешнето положение, за това вие не трѣба да се безпокоите, защото, каквото и да стане, азъ не се съмнѣвамъ, че той ще се рѣши въ ваша полза. И това тъй трѣба да бѫде, продължи съ растеще възмущение добриятъ г. Мелегари, защото е срамота за християнска и цивилизувана Европа да търпи още на вратата си такива варварщини, каквито се извършиха миналата пролѣть въ България, и каквито се вършили и до днесъ частично, както слушамъ и както ми донасяте сега и вие сами. Трѣбаше отколѣ Европа да земе мѣрки да се даде автономно управление на християнскитѣ народонаселения въ турската империя и въ такъвъ случай тя нѣмаше днесъ да присѫтствува на таквизъ грозни и кървави сцени, които сѫ позоръ за нея. Както и да е, азъ

съмъ убѣденъ сега, че България ще се сдобие съ автономия, стига само това да се постигне безъ война, както всинца желаемъ; но, да ви кажа цѣлата истина, това пакъ зависи главно отъ Турция и отъ нейнитѣ искренни съвѣтници. Ако опорствува, скжпо ще плати тя за това си опорство, защото Европа днесъ не е разположена да иде да пролива кръвь за нея". Всичко това италиянскиятъ министъръ ни разкаваше съ прочувственость и съ дълбоко убѣждение. Ние бѣхме просто възхитени отъ думитѣ му. Той като че да съживи, да стопли и закрѣпи още повече вѣрата ни въ прѣдстоещето политическо възраждане на народа ни, толкозъ искренъ и увлѣкателенъ бѣше тонътъ, съ който ни говорѣше. Слѣдъ това той влѣзе въ нѣкои подробности относително до нашия народъ. Той ни пита̀, до какво число се възкачва въ Балканския полуостровъ българскиятъ народъ, чисто ли е и компантно българското население или размѣсено съ други народни елементи, какво е общинското му управление, въ състояние ли сж общинитѣ му да дадатъ, за първо поне врѣме, лица способни да зематъ участие въ управлението, до дѣ се простира българскиятъ народъ, какво му е образуванието, какъ състои той въ земледѣлческо, търговско, и промишлено отношение, и пр. На всички тия въпроси ние отговорихме каквото знаехме. И най-послѣ ние му поблагодарихме повторно, прѣпоржчихме на неговата и на колегитѣ му въ министерството политическа мждрость българското дѣло, казахме му, че подиръ всичко, което чухме въ Италия и отъ него, и отъ министра прѣдседателя, у насъ се усили вѣрата ни въ възтържествуване на правдата, и зехме сбогомъ и отъ него.Ауденцията трая около единъ часъ. Отъ това, що казахъ, излишно е, мисля, до прибавя, че ние излѣзохме и отъ тукъ не само доволни, но и радостни. Министърътъ ни говори съ италиянска горещина, съ италиянско краснорѣчие.

* * *

Сѫщия день часа на 4 ние ходихме при редактора на вѣстникъ „L'Opinione". Всички тамъ се обявиха за въ полза на България. Всичкиятъ свѣтъ, ни казваха, е за васъ и съ васъ, но има малко страхъ отъ Русия. — За отстранение тоя страхъ, отговорихме ние, ако дѣйствително той сѫществува, има въ случая едно едничко само срѣдство, а то е, да ни помогне Европа да се оттървемъ отъ турското иго. Това турско иго ни кара да обръщаме погледитѣ си главно къмъ Русия, която едничка е помогнала и помага за облегчението теглата на християнскитѣ народонаселения въ Турция.

VI.

Разни.

24 ноемврия (6 декемврия).

Освѣнъ нѣкои писма до домашнитѣ ми и до нѣкои приятели въ Цариградъ, него день азъ писахъ писмо до редактора на „Daily News" въ Лондонъ г. F. Hille, въ което му описвахъ вкратцѣ свиждането ни съ двамата италиянски министри. Писахъ тъй сѫщо и до мисъ Fanny Ellen Albert, като ѝ пратихъ и въ оригиналъ, и въ французски прѣводъ отговора на свищовскитѣ госпожи до единбургскитѣ госпожи, отъ който отговоръ не съмъ запазилъ за жалость прѣписъ за себе си, та затова нѣмамъ и възможность да го помѣстя тукъ, както забѣлѣжихъ това и по́-горѣ, въ третата часть (вж. стр. 246). Не забравихъ и моя добъръ приятель Emile Engel съ своитѣ близки въ Бергамо, къмъ които счетохъ за длъжность да отправя и отъ Римъ моитѣ искрени благодарения за незабравеното имъ гостоприемство.

Имахъ отъ Парижъ, отъ единъ мой отколѣшенъ приятель русецъ, полковникъ Петъръ Бутурлинъ, сега и той

между покойнитѣ, едно прѣпоржчително писмо до единъ неговъ приятель, живѣещъ прѣзъ онова врѣме въ Римъ, именно графъ Павелъ Строгановъ. Тоя день ходихъ да го търся, но, като не го намѣрихъ, азъ му оставихъ писмото съ една моя картичка; подиръ малко той дойде самъ въ Hotel Minevra, да ме види. Добъръ, но оригиналенъ май човѣчецъ. Слѣдъ това ние, придружени все отъ графъ Распони, ходихме при нѣколко извѣстни личности, а мнозина доходиха и при насъ за свиждане и земане сбогомъ.

Отъ желание да ни услужатъ нѣкои си отъ тѣхъ ни прѣдлагаха да ни придружатъ и до о. Капрера, за да посѣтимъ тамошния прочутъ отшелникъ *Гарибалди*. Благодарихме за тази хубава инакъ мисъль, но отклонихме поканата, едно, че ние бързахме сега да идемъ и другадѣ, друго, че по взетитѣ още въ Цариградъ рѣшения ние въ постжпкитѣ си не трѣбаше да даваме на правителствата и на легалнитѣ опозиции поводъ да мислятъ, че ходимъ по Европа съ цѣль да търсимъ революционнитѣ елементи, а пъкъ името на Гарибалди кой не знае, че въ онова врѣме равнозначеше съ революция?

Длъжность ми е да отбѣлѣжа тукъ, че ние бѣхме поканени и почетени и въ единъ новосъставенъ италиянски комитетъ за славянското дѣло (Comitato di soccorso per la causa slava, Roma), който комитетъ имаше за прѣдседатель (presidente) Biagio Placidi отъ съвѣта на римското кметство и който, въ отговоръ на негови по онова врѣме поздравителни телеграми, бѣ получилъ сърадователни телеграми отъ черногорския князъ Никола и отъ сърбския министъръ Ристичь. Живи и горещи симпатии се изявиха и тукъ къмъ злочестия български народъ и дадоха се съ пламенно италиянско краснорѣчие увѣрения, че този комитетъ ще дѣйствува съ всичкитѣ си сили,

за да убѣди италиянското правителство, че е въ интереса на общата свобода, на европейския миръ, на Италия, на човѣщината да залѣгне и самò то и заедно съ другитѣ велики сили да се избави тоя народъ отъ варварското турско иго, подъ което стене и страда тъй много. Излишно е да забѣлѣжа тукъ, до каква степень всичко това ни трогваше и какъ отправяхме и ние къмъ събранитѣ въ голѣмо число членове отъ тоя комитетъ нашитѣ найтепли благодарения отъ името на нашия народъ.

Вечерьта сѫщия день бѣхме пакъ на госте у Распони и зехме сбогомъ отъ тоя благороденъ, вѣжливъ, великодушенъ, тъй симпатиченъ и тъй услужливъ за насъ господинъ.

Часа на 10½ другарьтъ ми г. Цанковъ тръгна по най-кѫсия пѫть за Виена, а азъ останахъ за другия день.

VII.

Отъ Римъ прѣзъ Флоренция за Виена.

25 ноември (7 декемврия), четвъртъкъ.

Въ него день, часа на 10 и 45 м. азъ тръгнахъ отъ Римъ за Флоренция. На желѣзницата се запознахъ случайно съ едно английско семейство, баща и дъщеря. Тѣ идѣха отъ Австралия, но, когато въ разговора узнаха, че говорещиятъ съ тѣхъ се казвалъ Балабановъ и билъ единъ отъ българскитѣ делегати, тѣ като че да се срѣщнаха съ едно отколѣ тѣмъ познато лице, зарадваха се отъ душа, па станаха и баща, и дъщеря да му подадатъ рѫка, като сѫщеврѣменно бащата му подаваше и картата си съ име M-r James Bonwik и го канѣше, ако би че ще има да се върне отново въ Англия до 1 идущи февруария, да иде безъ друго да ги посѣти въ Лондонъ по указания адресъ. Тѣ идѣха отъ Австралия, но тѣ всичко знаяха за нашитѣ

между покойнитѣ, едно прѣпоржчително писмо до единъ неговъ приятель, живѣещъ прѣзъ онова врѣме въ Римъ, именно графъ Павелъ Строгановъ. Тоя день ходихъ да го търся, но, като не го намѣрихъ, азъ му оставихъ писмото съ една моя картичка; подиръ малко той дойде самъ въ Hotel Minevra, да ме види. Добъръ, но оригиналенъ май човѣчецъ. Слѣдъ това ние, придружени все отъ графъ Распони, ходихме при нѣколко извѣстни личности, а мнозина доходиха и при насъ за свиждане и земане сбогомъ.

Отъ желание да ни услужатъ нѣкои си отъ тѣхъ ни прѣдлагаха да ни придружатъ и до о. Капрера, за да посѣтимъ тамошния прочутъ отшелникъ *Гарибалди*. Благодарихме за тази хубава инакъ мисъль, но отклонихме поканата, едно, че ние бързахме сега да идемъ и другадѣ, друго, че по взетитѣ още въ Цариградъ рѣшения ние въ постжпкитѣ си не трѣбаше да даваме на правителствата и на легалнитѣ опозиции поводъ да мислятъ, че ходимъ по Европа съ цѣль да търсимъ революционнитѣ елементи, а пъкъ името на Гарибалди кой не знае, че въ онова врѣме равнозначеше съ революция?

Длъжность ми е да отбѣлѣжа тукъ, че ние бѣхме поканени и почетени и въ единъ новосъставенъ италиянски комитетъ за славянското дѣло (Comitato di soccorso per la causa slava, Roma), който комитетъ имаше за прѣдседатель (presidente) Biagio Placidi отъ съвѣта на римското кметство и който, въ отговоръ на негови по онова врѣме поздравителни телеграми, бѣ получилъ сърадователни телеграми отъ черногорския князъ Никола и отъ сърбския министъръ Ристичь. Живи и горещи симпатии се изявиха и тукъ къмъ злочестия български народъ и дадоха се съ пламенно италиянско красноречие увѣрения, че тозъ комитетъ ще дѣйствува съ всичкитѣ си сили,

за да убѣди италиянското правителство, че е въ интереса на общата свобода, на европейския миръ, на Италия, на човѣщината да залѣгне и само̀ то и заедно съ другитѣ велики сили да се избави тоя народъ отъ варварското турско иго, подъ което стене и страда тъй много. Излишно е да забѣлѣжа тукъ, до каква степень всичко това ни трогваше и какъ отправяхме и ние къмъ събранитѣ въ голѣмо число членове отъ тоя комитетъ нашитѣ найтепли благодарения отъ името на нашия народъ.

Вечерьта сѫщия день бѣхме пакъ на госте у Распони и зехме сбогомъ отъ тоя благороденъ, вѣжливъ, великодушенъ, тъй симпатиченъ и тъй услужливъ за насъ господинъ.

Часа на 10½ другарьтъ ми г. Цанковъ тръгна по най-кѫсия пѫть за Виена, а азъ останахъ за другия день.

VII.

Отъ Римъ прѣзъ Флоренция за Виена.

25 ноемврия (7 декемврия), четвъртъкъ.

Въ него день, часа на 10 и 45 м. азъ тръгнахъ отъ Римъ за Флоренция. На желѣзницата се запознахъ случайно съ едно английско семейство, баща и дъщеря. Тѣ идѣха отъ Австралия, но, когато въ разговора узнаха, че говорещиятъ съ тѣхъ се казвалъ Балабановъ и билъ единъ отъ българскитѣ делегати, тѣ като че да се срѣщнаха съ едно отколѣ тѣмъ познато лице, зарадваха се отъ душа, па станаха и баща, и дъщеря да му подадатъ рѫка, като сѫщеврѣменно бащата му подаваше и картата си съ име M-r James Bonwik и го канѣше, ако би че ще има да се върне отново въ Англия до 1 идущи февруария, да иде безъ друго да ги посѣти въ Лондонъ по указания адресъ. Тѣ идѣха отъ Австралия, но тѣ всичко знаяха за нашитѣ

знаменити иерарси, между които и Киевскиятъ митрополитъ Исидоръ като прѣдставитель на руската черкова, още и на Иерусалимския патриархъ, както и Иоасафъ Ефески, замѣстникъ на Антиохийския патриархъ. Бѣха се стекли по тоя случай въ Флоренция и разни принцове и властелини, между които и пратеници на князетѣ: московски, грузински, влашки и пр. И този опитъ не остана простъ опитъ. Слѣдъ дълги прѣния и разисквания върху точкитѣ, които раздѣлятъ двѣтѣ черкови, на 6 юлия 1439 г. *съединението* между тѣхъ се обяви тържествено отъ Събора като *дѣло свършено*. Написа се за това на латински и на гръцки едно опрѣдѣление, единъ *Оросъ* (Ὅρος), подписанъ, волно или неволно, отъ всички членове на събора, съ изключение на трима-четворица, главно на Марко Евгеникъ иеромонахъ, а послѣ митрополитъ Ефески, отличивши се особено въ тоя съборъ съ своитѣ широки богословски познания и съ своето краснорѣчие. Той бѣше замѣстникъ и на патриарситѣ Александрийски и Иерусалимски. Оросътъ се написа въ четири еднакви екземпляри, подписани и четиритѣ собственоръчно отъ членоветѣ на събора, между които императорътъ и папата. Отъ тия четири екземпляри единътъ се вижда и днесъ още въ една отъ залитѣ на тъй много извѣстната въ учения свѣтъ Laurentiana въ Флоренция библиотека, както, отъ друга страна, въ тамошната черкова Санта Мария Новелла се вижда сѫщо и до днесъ гробътъ на починалия прѣзъ прѣбиването му тогава въ тоя градъ цариградски патриархъ Иосифъ, на когото е съхраненъ и до сега изписаниятъ върху гроба му образъ. Но, въпрѣки всички тия тържествени прогласявания за свършеното съединение, въпрѣки craналитѣ протоколи, въпрѣки четиритѣ екземпляри отъ издаденото опрѣдѣление, еднакво подписани собствено-

ржчно и четиритѣ отъ членоветѣ на събора, съ изключение на Марко и неговитѣ нѣколко послѣдователи, въпрѣки волята на императора и на всички други велможи, това историческо, това прочуто съединение остана само на книга; на дѣло раздѣлението между двѣтѣ черкови, западна и източна, си остана пакъ раздѣление, продължавано и до день днешенъ. Нито поданницитѣ на Византийския императоръ и на поменатитѣ князе и властелини, нито пасомитѣ на източнитѣ иерарси, и на казания руски митрополитъ Исидоръ, подписавши това *съединение,* не рачиха по никой начинъ да го приематъ. Побѣдитель въ това отношение за източната черкова излѣзе ефескиятъ митрополитъ Марко. Когато папата узналъ, че всички почти подписали ороса за съединението, но не и ефескиятъ митрополитъ Марко, той извикалъ: „Прочее, ние нищо не направихме“. И наистина нищо не се постигна, и флорентийскиятъ съборъ за това съединение остава просто едно историческо събитие; черковата, обаче, въ своитѣ молитви не прѣстава да се моли и до днесъ „О благостояніи святыхъ Бо̀жіихъ церквей и соединеніи всѣхъ“.

Оставихъ хубавия гр. Флоренция надвечеръ ч. на 7½, и въ сжбота, 27 ноемврия (9 декемврия), осъвнахъ при Ала, градецъ съпрѣдѣленъ между Италия и Австрия. Часа кждѣ 10 желѣзницата захвана да се възкачва по планината Беннеръ. Зрѣлище великолѣпно! По́-нависоко снѣгъ, желѣзницата непрѣстанно се катери нагорѣ, като се извива ту налѣво, ту надѣсно и си пробива пжть прѣзъ снѣга. Застигаме и заминаваме въ Тиролъ градоветѣ Трантъ, прочутъ за извѣстния тамъ католически вселенски съборъ прѣзъ 1545 г., послѣ Бриксенъ, Инсбрюкъ, Халъ, мѣстности, които напомнюватъ Наполеоновитѣ тамъ по-

ходи и сражения прѣзъ 1809 г. съ австрийцитѣ. — Часа на $6^1/_2$ стигнахъ въ Мюнхенъ, дѣто бѣхъ прѣстоялъ другъ пжть мѣсецъ и половина, а понеже сега ми обаждаха, че трѣба да чакамъ желѣзницата цѣли 2 часа, азъ се възползувахъ отъ това свободно врѣме да ида да поздравя мимоходомъ моя любимъ Мюнхенъ и да го кръстосамъ съ кола̀ по всички почти посоки. Часа на $8^1/_2$ тръгнахъ отъ тамъ направо за Виена.

Тукъ пристигнахъ на другия день, 28 ноемврия (10 декемврия), недѣля, рано часа на 7 сутриньта. Другарьтъ ми ме чакаше тукъ въ Hôtel Garni, въ Fleischmarkt.

* * *

По заминаване прѣзъ Виена.

I.

Поздравителна телеграма.

Да не пропусна да забѣлѣжа тукъ и това, че на другия день отъ пристигането ни въ Виена, ние получихме, чрѣзъ добрѣ извѣстния тамъ български търговецъ г. Г. Киселовъ, една поздравителна и насърдчителна телеграма отъ учещитѣ се тогава въ Загребъ български студенти. „Вие първи — ни казваха тѣ въ тази прочувствено съставена телеграма — вие първи издигнахте тъй „високо български гласъ въ Европа за насъ българитѣ „и вие първи съ вашето слово, устно и писмено, и съ „вашата неуморима дѣятелность запознахте европейския „свѣтъ съ страданията и съ положението на майка България и поискахте отъ цивилизувана Европа балсамъ за „болкитѣ ѝ и оттърването ѝ отъ тиранията. Хвала вамъ „и честь, уважаеми господа! Отъ страна на българската „младежь ние, трогнати отъ вашитѣ патриотически дѣйствия, ви отправяме искренна и гореща признателность.

„Живѣйте и дерзайте! Нашиятъ народъ, когото прѣдста-„влявате тъй достойно и за когото се трудите тъй само-„отвержено, цѣни скѫпо тая ваша услуга и вѣчна ще „бѫде признателностьта му къмъ таквизъ народни тру-„женици“. Между подписитѣ подъ тая телеграма личеше подписътъ на Г. Златарски, сега професоръ по геологията въ нашето Висше училище, както и ония на М. Сарафовъ, бивши финансовъ министъръ, и на Спасъ Вацовъ, нашия сега метеорологъ.

Сѫщия день ние узнахме, че въ Виена по онова врѣме живѣялъ князъ Емануилъ Вогориди, синъ на Николаки Вогориди. Ние ходихме да го посѣтимъ и го намѣрихме съ чувства тогава съвършено български. Той се занимаваше сериозно съ българскитѣ работи и учеше прилежно български езикъ.

II.

У генералъ Чернаевъ.

Него день, обаче, ние направихме друга една визита отъ съвършено друго значение. Часа кѫдѣ 4 сл. пладне посѣтихме генералъ Чернаевъ, който при заминаването си за Русия слѣдъ извѣстната нещастна сръбско-турска война бѣше се отбилъ за нѣкой день въ Виена. Генерала, мѫжъ отъ срѣдна ръсть, ние намѣрихме въ гражданско облѣкло, колкото скроменъ и непретенциозенъ въ разговора, толкозъ енергиченъ и рѣшителенъ на изгледъ. Той политика не прави, ни каза, но позволява си да каже, че той се чуди съ сегашната руска политика. Той е на мнѣние, че само войната може да разрѣши въпроса, но той казва, че трѣба да се приготви една война, която да се свърши най-късно въ 4—5 сед-

съмъ убѣденъ сега, че България ще се сдобие съ автономия, стига само това да се постигне безъ война, както всинца желаемъ; но, да ви кажа цѣлата истина, това пакъ зависи главно отъ Турция и отъ нейнитѣ искренни съвѣтници. Ако опорствува, скѫпо ще плати тя за това си опорство, защото Европа днесъ не е разположена да иде да пролива кръвь за нея". Всичко това италиянскиятъ министъръ ни разкаваше съ прочувственость и съ дълбоко убѣждение. Ние бѣхме просто възхитени отъ думитѣ му. Той като че да съживи, да стопли и закрѣпи още повече вѣрата ни въ прѣдстоещето политическо възраждане на народа ни, толкозъ искренъ и увлѣкателенъ бѣше тонътъ, съ който ни говорѣше. Слѣдъ това той влѣзе въ нѣкои подробности относително до нашия народъ. Той ни пита̀, до какво число се възкачва въ Балканския полуостровъ българскиятъ народъ, чисто ли е и компантно българското население или размѣсено съ други народни елементи, какво е общинското му управление, въ състояние ли сѫ общинитѣ му да дадатъ, за първо поне врѣме, лица способни да зематъ участие въ управлението, до дѣ се простира българскиятъ народъ, какво му е образуванието, какъ състои той въ земледѣлческо, търговско, и промишлено отношение, и пр. На всички тия въпроси ние отговорихме каквото знаехме. И най-послѣ ние му поблагодарихме повторно, прѣпорѫчихме на неговата и на колегитѣ му въ министерството политическа мѫдрость българското дѣло, казахме му, че подиръ всичко, което чухме въ Италия и отъ него, и отъ министра прѣдседателя, у насъ се усили вѣрата ни въ възтържествуване на правдата, и зехме сбогомъ и отъ него. Ауденцията трая около единъ часъ. Отъ това, що казахъ, излишно е, мисля, до прибавя, че ние излѣзохме и отъ тукъ не само доволни, но и радостни. Министърътъ ни говори съ италиянска горещина, съ италиянско красноречие.

III.

Отдихъ.

Днитѣ, 29 ноемврия (11 декемврия), понедѣлникъ, и 30 ноемврия (12 декемврия), вторникъ бѣха за насъ въ Виена, отъ една страна, дни на отдихъ, отъ друга, дни на приготовление за пжтуванието ни по̀-къмъ сѣверъ, като рѣшихме да отложимъ прѣдставянето ни прѣдъ надлежния министръ въ австрийската столица за най-послѣ, толкозъ по-много, че г. Каницъ дойде та ни съобщи, че не билъ още въ състояние да ни даде какъвто и да е положителенъ отговоръ относително до направенитѣ му постжпки за нашето приимане отъ намѣстника на графъ Андраши, а пъкъ ние бързахме да идемъ уврѣме и другадѣ. Излишно е да кажа, че ние, по съвѣта на нашитѣ приятели съотечественици въ Виена, се снабдихме съ каквито трѣбаше зимни дрѣхи за сѣверния климатъ, а между тѣхъ и съ скжпи кожуси, безъ каквито ни се каза, че е немислимо пжтуването ни въ сѣверна Германия и Русия по онова врѣме.

Ще забѣлѣжа тукъ съ приятна длъжность, че прѣзъ кратковрѣменното ни тоя пжть прѣстояване въ Виена ние бѣхме прѣдметъ на извънредна любезность и извънредна внимателность отъ страна на нашитѣ тамъ съотечественици-търговци, братия Паница, Димитъръ Аневъ, Никола Ковачевъ, Георги Киселовъ, Генишевъ и пр. Г-да Братия Паница ни каниха на госте у дома си не веднажъ и дважъ, а другитѣ не знаяха просто, въ коя по-първа гостилница да ни заведатъ. Особено приятно бѣше домашното събрание една вечерь у веселия и добрия, но злочестия отпослѣ въ свободна България, покойния Димитъръ Аневъ отъ Свищовъ. При изключително български ястия, едни сухи доставени направо изъ

мици, защото инакъ, ако се продължи повече, дипломацията ще има врѣме да се намѣси, и работата може така да се усложни. Той мисли, че сегашното врѣме е най-сгодно за благополучното разрѣшение на източния въпросъ въ полза на славянитѣ. Въ всѣки случай, прибави, въпросътъ е ясно поставенъ и той ще се разрѣши така или инакъ. Генералътъ похвали послѣ българитѣ и каза, че отъ тѣхъ може да се образува една добра, една прѣкрасна войска. Попита ни послѣ съ очевидно живъ интересъ, дали тѣ сѫ и народъ религиозенъ, защото сърбитѣ, каза, сѫ почти лишени отъ религиозни чувства. На въпроса ни, какво е мнѣнието му за турския войникъ, той отговори съ безпристорена похвала за него, и прибави да каже, че въ турската войска, противъ която се сражавалъ прѣди малко въ Сърбия, имало английски офицери, английски пушки, английски провизии, бискоти и пр. Колкото за сърбитѣ той не се произнесе май твърдѣ ласкателно по отношение било къмъ тѣхната военна дисциплина, било къмъ тѣхната храбрость, но той инакъ не ги порицаваше като народъ и не ги осѫждаше, а въ сѫщо врѣме се показваше непоколебимо прѣданъ на сърбското дѣло, часть, казваше, отъ общеславянското дѣло. „Исстински прѣмодушенъ славянинъ“, съмъ забѣлѣжилъ буквално за него въ моя дневникъ. Посѣщението ни при генералъ Чернаевъ бѣше за насъ въ онова врѣме като едно приятно, па и поучително междучасие въ мисията, която изпълнявахме.

Сѫщия день ние посѣтихме и г. Каница, който ни каза, че ще се погрижи да издѣйствува едно наше свиждание съ намѣстника на графъ Андраши, защото самъ тоя послѣдниятъ отсѫтствувалъ тия дни въ Пеща.

III.

Отдихъ.

Днитѣ, 29 ноемврия (11 декемврия), понедѣлникъ, и 30 ноемврия (12 декемврия), вторникъ бѣха за насъ въ Виена, отъ една страна, дни на отдихъ, отъ друга, дни на приготовление за пѫтуването ни пò-къмъ сѣверъ, като рѣшихме да отложимъ прѣдставянето ни прѣдъ надлежния министръ въ австрийската столица за най-послѣ, толкозъ по-много, че г. Каницъ дойде та ни съобщи, че не билъ още въ състояние да ни даде какъвто и да е положителенъ отговоръ относително до направенитѣ му постѫпки за нашето приимане отъ намѣстника на графъ Андраши, а пъкъ ние бързахме да идемъ уврѣме и другадѣ. Излишно е да кажа, че ние, по съвѣта на нашитѣ приятели сънародници въ Виена, се снабдихме съ каквито трѣбаше зимни дрѣхи за сѣверния климатъ, а между тѣхъ и съ скѫпи кожуси, безъ каквито ни се каза, че е немислимо пѫтуването ни въ сѣверна Германия и Русия по онова врѣме.

Ще забѣлѣжа тукъ съ приятна длъжность, че прѣзъ кратковрѣменното ни тоя пѫть прѣстояване въ Виена ние бѣхме прѣдметъ на извънредна любезность и извънредна внимателность отъ страна на нашитѣ тамъ съотечественици-търговци, братия Паница, Димитъръ Аневъ, Никола Ковачевъ, Георги Киселовъ, Генишевъ и пр. Г-да Братия Паница ни каниха на госте у дома си не веднажъ и дважъ, а другитѣ не знаяха просто, въ коя по-първа гостилница да ни заведатъ. Особено приятно бѣше домашното събрание една вечерь у веселия и добрия, но злочестия отпослѣ въ свободна България, покойния Димитъръ Аневъ отъ Свищовъ. При изключително български ястия, едни сухи доставени направо изъ

български работи и голѣми бѣха симпатиитѣ имъ къмъ нашия народъ. Тѣ чели въ вѣстницитѣ и въ телеграмитѣ за нашето прѣбивание въ Лондонъ. Госпожицата особено, ако и студена на изгледъ, изказваше съ горещина съчувствието си къмъ българитѣ и съ голѣмо любопитство ме разпитваше за сѫдбата на отведенитѣ въ плѣнъ българки и за участьта на останалитѣ български сирачета. Тя строго осѫждаше английското правителство за неговата безчувственость въ тоя случай. Но бащата поимаше думата и казваше съ убѣждение, че английскиятъ народъ нѣма да остави това правителство да попрѣчи за освобождението на единъ мѫченически народъ, че мистеръ Гладстонъ не е на власть, но той е велика сила въ Англия, и че вѣстникъ „Daily News“ нѣма тъй сѫщо да остави българитѣ. Така, той и дъщеря си успокояваше, и мене утѣшаваше и насърдчваше. Той бѣ либералъ непримиримъ и горещъ поклоникъ на Гладстона. Това не ме очуди, но ме очуди фактътъ, че тѣзи лица, които идѣха отъ антиподния намъ свѣтъ, знаяха до подробности всичко относително до българскитѣ работи. Раздѣлихме се на станцията въ Флоренция като отколѣшни познайници и приятели съ надежда отъ тѣхна страна, че ние ще се срѣщнемъ и видимъ пакъ въ Лондонъ до 1-и идущи февруария. Човѣшки кроежи и надежди всждѣ и всѣкога еднакви!

Въ Флоренция стигнахъ привечеръ и прѣнощувàхъ въ единъ скроменъ, но хубавъ и чистъ хотелъ.

На другия день, петъкъ, 26 ноемврия (8 декемврия), азъ ходихъ, като на крилье, да посѣтя поне нѣкои мѣста въ тоя прѣкрасенъ градъ, до скоро, отъ 1865—1871 г. столица на възродена Италия. Прѣкрасенъ е наистина този забѣлѣжителенъ градъ съ своитѣ хубави мряморни

това ще забѣлѣжа, че тукъ въ Берлинъ ние срѣщнахме, сравнително, най-голѣми мжчнотии, до като пробиемъ пжть до надлежнитѣ политически сфери. Първиятъ отъ казанитѣ господа ни прие любезно, но ни каза, че, понеже сега билъ управляещъ посолството, не щѣлъ може за жалость да ни помогне както би могълъ да направи това, ако би билъ просто секретарь. Другиятъ, мжжъ развитъ и духовитъ, показа голѣмо усърдие да ни услужи въ каквото може, но, не знамъ вече, по каква причина, той не успѣ да ни улесни по въпроса за приимането ни въ министерството на вънншнитѣ дѣла, при всичко че добрата воля не липсуваше у него, защото той дохождà самъ по тоя въпросъ два-три пжти при насъ. Той се учеше български и съ насъ размѣни нѣколко думи по български. Щомъ ни видѣ и поздрави съ голѣма учтивость, той побърза да ни каже: „Зная, защо пжтувате и защо сте дошли сега и въ Берлинъ; всички сж съ васъ, но има страхъ отъ Русия". — „Ако всички сж съ насъ и всички искатъ искренно да ни помогнатъ, нѣма никакъвъ страхъ отъ Русия", бѣше набързо и моятъ отговоръ. Подадохме му слѣдъ това нашата брошура, и той ни каза, че ще си послужи съ нея въ своитѣ кореспонденции. Въ недоумѣнието си, обаче, дали ще могатъ да ни помогнатъ тия или други господа да се прѣдставимъ дѣто трѣба за изпълнение и тукъ мисията си по възможность азъ седнахъ на другия день, четвъртъкъ, 2/14 декемврия, та написахъ направо до желѣзния канцлеръ князь Бисмаркъ слѣдното писъмце:

„Берлинъ, 14 декемврия 1876 г.

„Ваше Сиятелство,

„Нечуванитѣ злощастия на България накараха по-„срѣдъ терора нашитѣ съотечественици да изпратятъ

„двама душъ по Европа, за да прѣдставятъ както пла-
„чевното състояние, така и желанията на тази злочеста „страна.

„Избрани за тази цѣль, ние бѣхме вече въ Лондонъ, въ Парижъ, въ Римъ и имахме честьта да бждемъ приети по най-благосклоненъ начинъ отъ лордъ Дерби, отъ дюкъ Деказъ и отъ господина Мелегари.

„Стигнали сега въ Берлинъ, отъ дѣто бързаме да заминемъ и за Петербургъ, а отъ тамъ за Виена, ние зимаме, княже, свободата, да Ви помолимъ да ни опрѣдѣлите часъ, въ който би могли да имаме честьта да се прѣдставимъ на Ваше Сиятелство, за да станемъ и прѣдъ васъ вѣренъ отзивъ както на оплакванията, така и на желанията на нашитѣ съотечественици.

„Въ надежда, че Ваше Сиятелство ще благоволите да земете въ внимание нашата просба, имаме честь да сме на Ваше Сиятелство

Покорни и уважаещи слуги:

Д. Цанковъ,
М. Д. Балабановъ.

На това писмо, прѣдадено сжщия день на пощата, трѣбаше сега да се чака отговоръ. До получването му ние, освѣнъ нѣкои посѣщения при лица, до които бѣхме прѣпоржчани, се ползувахме отъ свободното си врѣме да посѣтимъ както града изцѣло съ неговитѣ достозабѣлѣжителности и паметници, между които и новия паметникъ, издигнатъ за споменъ на прускитѣ и германски побѣди прѣзъ 1864 г. срѣщу Дания по въпроса за Шлезвигъ-Холщайнъ, 1866 срѣщу Австрия, и 1870—1871 срѣщу Франция, така, по̀-надалечъ, и Потстдамъ, Пруския Версаилъ, съ замъка Санъ-Суси (Sans-Souci), *Безгрижность*.

Надвечеръ на мръкване азъ ходихъ и въ университета и бѣхъ допустнатъ да влѣза въ гжсто прѣпълнената

аудитория, въ която четѣше правъ лекция по французската революция историкътъ Трайшке (Treischke). Още като че да гледамъ прѣдъ себе си тозъ възвисокъ господинъ съ кржгла прошарена брада, съ плоскодлъгнесто лице, съ жива изразителность, още като че да ечатъ въ ушитѣ ми неговитѣ прочувствени и натъртени интонации при произнасянето нѣкои думи. Залата бѣше прѣпълнена, но тишината крайна, и общото внимание напрегнато и благоговѣйно.

Мина се петъкъ, 3/15 декемврия, а ние нѣмахме още никакъвъ отговоръ за нашето приимане въ министерството на външнитѣ дѣла. Д-ръ Абелъ доходи него день при насъ, както и ние ходихме при него надвечеръ, но напразно. Отговоръ нѣма никакъвъ. Той самъ се чудѣше и безпокоеше, защото той наистина искаше да ни услужи.

II.

У докторъ Бюшъ.

Сжщата история се продължи и на другия день, 4/16-и, часа до 1 слѣдъ пладне, когато пъкъ доходи д-ръ Абелъ да ни види и да ни обади, че за жалость пакъ не ни носи чаканата новина, защото и нему нищо още не обадили, а при това и на нашето писмо все нѣмаше още отговоръ отъ никждѣ и отъ никого. Но ние не се отчайвахме. Часа кждѣ 2 ние сами се отзовахме, и безъ отговоръ на писмото ни, въ улица Wilhelmstrasse, 72, дѣто се помѣщава министерството на външнитѣ дѣла. По съвѣта на нѣкои приятели, ние потърсихме тамъ д-ръ Бюшъ (Büsch), единъ отъ първитѣ тогава службаши въ това министерство. Той не се забави да излѣзе да ни види и да ни покани да влѣземъ при него въ неговия кабинетъ.

„двама душъ по Европа, за да прѣдставятъ както пла-
„чевното състояние, така и желанията на тази злочеста „страна.

„Избрани за тази цѣль, ние бѣхме вече въ Лондонъ, въ Парижъ, въ Римъ и имахме честьта да бѫдемъ приети по най-благосклоненъ начинъ отъ лордъ „Дерби, отъ дюкъ Деказъ и отъ господина Мелегари.

„Стигнали сега въ Берлинъ, отъ дѣто бързаме да „заминемъ и за Петербургъ, а отъ тамъ за Виена, ние „зимаме, княже, свободата, да Ви помолимъ да ни опрѣдѣлите часъ, въ който би могли да имаме честьта да „се прѣдставимъ на Ваше Сиятелство, за да станемъ и „прѣдъ васъ вѣренъ отзивъ както на оплакванията, така „и на желанията на нашитѣ съотечественици.

„Въ надежда, че Ваше Сиятелство ще благоволите „да земете въ внимание нашата просба, имаме честь да „сме на Ваше Сиятелство

Покорни и уважаещи слуги:

Д. Цанковъ,

М. Д. Балабановъ.

На това писмо, прѣдадено сѫщия день на пощата, трѣбаше сега да се чака отговоръ. До получването му ние, освѣнъ нѣкои посѣщения при лица, до които бѣхме прѣпорѫчани, се ползувахме отъ свободното си врѣме да посѣтимъ както града изцѣло съ неговитѣ достозабѣлѣжителности и паметници, между които и новия паметникъ, издигнатъ за споменъ на прускитѣ и германски побѣди прѣзъ 1864 г. срѣщу Дания по въпроса за Шлезвигъ-Холщайнъ, 1866 срѣщу Австрия, и 1870—1871 срѣщу Франция, така, пò-надалечъ, и Потстдамъ, Пруския Версаилъ, съ замъка Санъ-Суси (Sans-Souci), *Безгрижность.*

Надвечеръ на мръкване азъ ходихъ и въ университета и бѣхъ допустнатъ да влѣза въ гѫсто прѣпълнената

аудитория, въ която четѣше правъ лекция по французската революция историкътъ Трайшке (Treischke). Още като че да гледамъ прѣдъ себе си тозъ възвисокъ господинъ съ кръгла прошарена брада, съ плоскодлъгнесто лице, съ жива изразителность, още като че да ечатъ въ ушитѣ ми неговитѣ прочувствени и натъртени интонации при произнасянето нѣкои думи. Залата бѣше прѣпълнена, но тишината крайна, и общото внимание напрегнато и благоговѣйно.

Мина се петъкъ, 3/15 декемврия, а ние нѣмахме още никакъвъ отговоръ за нашето приимане въ министерството на външнитѣ дѣла. Д-ръ Абелъ доходи него день при насъ, както и ние ходихме при него надвечеръ, но напразно. Отговоръ нѣма никакъвъ. Той самъ се чудѣше и безпокоеше, защото той наистина искаше да ни услужи.

II.

У докторъ Бюшъ.

Сѫщата история се продължи и на другия день, 4/16-и, часа до 1 слѣдъ пладне, когато пъкъ доходи д-ръ Абелъ да ни види и да ни обади, че за жалость пакъ не ни носи чаканата новина, защото и нему нищо още не обадили, а при това и на нашето писмо все нѣмаше още отговоръ отъ никѫдѣ и отъ никого. Но ние не се отчайвахме. Часа кѫдѣ 2 ние сами се отзовахме, и безъ отговоръ на писмото ни, въ улица Wilhelmstrasse, 72, дѣто се помѣщава министерството на външнитѣ дѣла. По съвѣта на нѣкои приятели, ние потърсихме тамъ д-ръ Бюшъ (Büsch), единъ отъ първитѣ тогава службаши въ това министерство. Той не се забави да излѣзе да ни види и да ни покани да влѣземъ при него въ неговия кабинетъ.

Приятенъ, вѣжливъ и крайно услужливъ господинъ. Той ни каза, че тѣ имали свѣдѣния за нашето пристигане въ Берлинъ и че писмото ни до князъ Бисмарка било получено, но прибави да каже, че князь Бисмаркъ, освѣнъ дѣто тия дни билъ малко неразположенъ, билъ въ сжщо врѣме и извънредно много занятъ поради разисквания въ Райсрата законопроектъ за единъ общъ наказателенъ кодексъ въ цѣлата германска империя, та за това, като не се знаяло, дали ще има врѣме да ни приеме самъ, билъ отложенъ и отговорътъ на писмото ни; навѣрно, обаче, ни каза, ние ще се прѣдставимъ прѣдъ държавния министъръ (Staatsminister) на външнитѣ дѣла г-нъ Бюловъ, което било едно и сжщо. Като ни казваше всичко това, той ни остави за минута, влѣзе въ една друга близосѣдна стая, и, като се върна, обади ни засмѣнъ, че г. Бюловъ щѣлъ да ни чака утрѣ, недѣля, часа на 2 слѣдъ обѣдъ. Д-ръ Бюшъ ни задържа слѣдъ това нѣколко минути още и приказва съ насъ за нашитѣ български работи. И той самъ ни увѣри, че България имала днесъ симпатиитѣ на всички държави и че, до колкото самъ той знае, всички правителства не само желаятъ платонически едно подобрение за нея, но и работѣли за тая цѣль. За жалость, прибавяше да каже, България не е нѣкой островъ осамотенъ въ нѣкой океанъ, та да се нареди тя, безъ да засѣга каквито и да сж други интереси, при всичко че и така работата пакъ не би била тъй лесна. Освѣнъ че тя се намѣрва въ турската империя, която не може токо тъй да се прѣмахне, тя е, при това, съпрѣдѣлна и съ други народи, които тъй сжщо иматъ свои интереси, па и свои претенции. Въ всѣки случай, обаче, той се надѣе, нѣщо повече, той билъ почти увѣренъ, че, както сж се развили до сега работитѣ, положението на българския народъ въ Турция нѣма да остане, както е

било до сега. Така или инакъ трѣба да се очаква едно подобрение. Но и той загатна нѣщо за въпроса на границитѣ, който въпросъ той нарече каменъ прѣткновения въ случая.

III.

При министра Бюловъ (Bülow).

На 5/17 декемврия, недѣля.

Часа тъкмо на 2 ние бѣхме при министра на външнитѣ дѣла г. Бюловъ, който ни чакаше въ кабинета си и ни прие съ голѣма любезность.

Министрътъ Бюловъ ни каза, прѣди всичко че той ни приима както отъ своя страна, така и отъ страна на княза Бисмарка, съ когото ималъ прѣдишния день разговоръ за насъ, и който му казалъ, между друго да ни съобщи, че можалъ да ни приеме и той самъ, но само слѣдъ 4—5 деня, ако имаме врѣме да продължимъ за толкова още дни прѣбиванието си въ Берлинъ. Прѣдъ Бюловъ ние изложихме цѣльта на мисията си, описахме несносното положение на народа ни, наумихме му подадения отъ насъ мемоаръ на германския въ Лондонъ посланникъ, помолихме го да погледне и Германия съ милостиво око на нашитѣ дълговрѣмени мѫченически страдания и да помогне и тя за измѣнение на сѫществуещия редъ въ нашето сега разплакано и разкървавено отечество, като се потруди и тя заедно съ другитѣ сили да се замѣни турското управление съ друго мѣстно християнско.

Бюловъ бѣше единъ любезенъ старикъ и той ни изслуша, мога да кажа, съ напрегнато внимание. Той пое послѣ думата и, като повтори, че ни приима и говори отъ страна на княза Бисмарка, той ни каза слѣдното:

„Германското правителство нѣма наистина прѣми „интереси въ източния въпросъ, то слѣдва обаче съ го-

„лѣмо внимание източнитѣ работи, то зима дѣятелно „участие въ дѣлата на цариградската конференция и „работи тамъ въ смисълъ на подобрение, дѣйствителното „подобрение на християнскитѣ народонаселения, а именно, „въ тоя случай, на българския народъ, въ извѣстнитѣ „страдания на когото не само германскиятъ народъ, но и „самото германско правителство, па и самиятъ императоръ, „зиматъ живо участие. Германското правителство, про„дължи още министъръ Бюловъ всѐ отъ страна на Бис„марка, германското правителство работѣло въ смисълъ „да се даде на българския народъ една автономия адми„нистративна, която да му даде възможность да се раз„вива самъ свободно и безпрѣпятствено. Самиятъ нашъ „императоръ — и г. Бюловъ ни увѣри, че това му по„ржчалъ князъ Бисмаркъ изрично да ни го каже, — съ „чудна живость си припомнялъ голѣмото прѣди 50 и „повече години движение въ Германия и въ цѣла про„свѣтена Европа за освобождението на Гърция, която „била започнала тогава своя великъ подвигъ срѣщу „Турция. Императорътъ билъ тогава още младъ момъкъ, „но той не забравялъ и до днесъ още онова движение, „къмъ което и самъ живо съчувствувалъ. Въ всѣки слу„чай, прибави да каже г. Бюловъ, азъ зимамъ въ вни„мание вашитѣ заявления и ще ги доложа както на князъ „Бисмарка, така и на самия императоръ. Но бждете увѣ„рени, че Германия е съ васъ и че въ крлга на дипло„матическитѣ и политически разисквания и дѣйствия, тя „ще поддържа вашитѣ народни желания. Въ този крлгъ „тя ще направи каквото е възможно въ съгласие съ „другитѣ европейски сили".

Благодарихме отъ всѐ сърдце на министра за тия му увѣрения. Казахме, че „ние разчитваме толкозъ по-много на помощьта отъ страна на Германия и считаме

тая помощь толкозъ по-драгоцѣнна, че днесъ за днесъ гласътъ на възродена и могуществена Германия не е безъ да има значително, тежко дори влияние върху общата политика въ Европа, а тъй сѫщо и по прѣплитанията на Изтокъ, каквито и да сѫ интереситѣ ѝ въ тая страна. Не мислимъ, казахме още, че облекчението сѫдбата на единъ злощастенъ народъ, каквито интереси и да иматъ великитѣ сили на Изтокъ, ще да поврѣди на тия интереси, ще да прѣобърне зловрѣдно всемирната политика. Боримъ се, прибавихме да кажемъ, не за *луксозъ* въ политическия животъ, не за идеалъ на нѣкоя правителствена форма, не за надмощно влияние или за завоевание, не за разклащане единъ сѫществуещъ добъръ поредъкъ, но за свободно дишене, просто за човѣшки правдини, за единъ възможенъ животъ подъ небето, въ земя, която е напоена съ нашъ потъ и съ наши сълзи, за единъ modus vivendi въ човѣшкото общество".

Министрътъ ни изслуша пакъ внимателно и съчувствено и той ни увѣри отново, че Германия работи и ще работи за подобрението участьта на нашия народъ. На тръгване, и вече прави, ние го помолихме да донесе на князъ Бисмарка, че много бихме желали да се прѣдставимъ, ако е възможно, и нему, ако не за друго, то поне да му благодаримъ за увѣренията, които ни се дадоха. Каза ни, че ще му поговори, но не знае дали това ще бѫде възможно при условията, въ които се намѣрва сега князътъ, условия такива, че той отъ нѣкое врѣме насамъ не виждалъ, ни каза, дори и самитѣ посланници на великитѣ сили.

Както и да е, ние излѣзохме доволни, защо да не кажа много доволни, отъ приема и отъ съобщенията на министра г. Бюловъ. И можехме да речемъ, че ние си

„двама душъ по Европа, за да прѣдставятъ както плачевното състояние, така и желанията на тази злочеста „страна.

„Избрани за тази цѣль, ние бѣхме вече въ Лондонъ, въ Парижъ, въ Римъ и имахме честьта да бѫдемъ приети по най-благосклоненъ начинъ отъ лордъ „Дерби, отъ дюкъ Деказъ и отъ господина Мелегари.

„Стигнали сега въ Берлинъ, отъ дѣто бързаме да „заминемъ и за Петербургъ, а отъ тамъ за Виена, ние „зимаме, княже, свободата, да Ви помолимъ да ни опрѣдѣлите часъ, въ който би могли да имаме честьта да „се прѣдставимъ на Ваше Сиятелство, за да станемъ и „прѣдъ васъ вѣренъ отзивъ както на оплакванията, така „и на желанията на нашитѣ съотечественици.

„Въ надежда, че Ваше Сиятелство ще благоволите „да земете въ внимание нашата просба, имаме честь да „сме на Ваше Сиятелство

Покорни и уважаещи слуги:

Д. Цанковъ,

М. Д. Балабановъ.

На това писмо, прѣдадено сѫщия день на пощата, трѣбаше сега да се чака отговоръ. До получването му ние, освѣнъ нѣкои посѣщения при лица, до които бѣхме прѣпорѫчани, се ползувахме отъ свободното си врѣме да посѣтимъ както града изцѣло съ неговитѣ достозабѣлѣжителности и паметници, между които и новия паметникъ, издигнатъ за споменъ на прускитѣ и германски побѣди прѣзъ 1864 г. срѣщу Дания по въпроса за Шлезвигъ-Холщайнъ, 1866 срѣщу Австрия, и 1870—1871 срѣщу Франция, така, пò-надалечъ, и Потстдамъ, Пруския Версаилъ, съ замъка Санъ-Суси (Sans-Souci), *Безгрижность*.

Надвечеръ на мръкване азъ ходихъ и въ университета и бѣхъ допустнатъ да влѣза въ гѫсто прѣпълнената

почти наши познати ни увѣряваха, че по нѣмане врѣме и по едно дѣйствително неразположение, не ще ни бѫде възможно да се прѣдставимь прѣдъ канцлера, като ни утѣшаваха съ това, че нашата мисия била напълно изпълнена съ прѣдставянето ни прѣдъ министра Бюловъ. (Staatsminister Bülow). Но тамъ дѣто се стѣгахме за пѫть, ние получаваме чрѣзъ единъ разсиленъ отъ министерството на външнитѣ дѣла едно писмо отъ д-ръ Бюшъ часа на 2, понедѣлникъ, 6/18 декемврия.

Набързо той ни извѣстява, че Князъ Бисмаркъ желае да ни види още сѫщия день, часа на 4 1/2.

Бѣхъ самъ въ хотела при получване това писмо. Цанковъ бѣше отишълъ въ едно кафене. Разприпкахъ се и азъ самъ и едно момче отъ хотела и едва го намѣрихме.

IV.

При Бисмарка*).

Нѣколко минути прѣди това опрѣдѣлено врѣме, ние се намѣрихме въ министерството на външнитѣ дѣла, Вилхемстрассе, № 72. Тъкмо въ 4 1/2 ч. насъ ни въвеждатъ

*) За приема ни отъ князъ Бисмарка, вижъ статията ми въ в. „България" година I, София, 31 юлия, 1898 г., брой 61. Тази статия започва така:

„ПРИ БИСМАРКА

5/17 — 6/18 декемврия, 1876 год.

Той бѣ справедливо нареченъ *желѣзенъ канцлеръ*. Но смъртьта смазва и желѣзото. И ето, че подъ нейния тежъкъ ударъ, падна тия дни и желѣзния канцлеръ — голѣмото и крайно човѣческо падане, отъ което никой вече не става. Това падане, ако и не до тамъ неочаквано, разпотърси цѣла Германия. Той млъкна безжизненъ веднажъ за всѣкога; но около ковчега на смъртнитѣ му останки глухитѣ стенания се примѣсватъ съ шумоление отъ безчислени вѣнци и прѣдъ тоя ковчегъ отива та колѣничи благоговѣйно наедно съ съпругата си и самия германски монархъ; около името му като че да се съживѣва отново

Приятенъ, вѣжливъ и крайно услужливъ господинъ. Той ни каза, че тѣ имали свѣдѣния за нашето пристигане въ Берлинъ и че писмото ни до князъ Бисмарка било получено, но прибави да каже, че князь Бисмаркъ, освѣнъ дѣто тия дни билъ малко неразположенъ, билъ въ сѫщо врѣме и извънредно много занятъ поради разисквания въ Райсрата законопроектъ за единъ общъ наказателенъ кодексъ въ цѣлата германска империя, та за това, като не се знаяло, дали ще има врѣме да ни приеме самъ, билъ отложенъ и отговорътъ на писмото ни; навѣрно, обаче, ни каза, ние ще се прѣдставимъ прѣдъ държавния министъръ (Staatsminister) на външнитѣ дѣла г-нъ Бюловъ, което било едно и сѫщо. Като ни казваше всичко това, той ни остави за минута, влѣзе въ една друга близосѣдна стая, и, като се върна, обади ни засмѣнъ, че г. Бюловъ щѣлъ да ни чака утрѣ, недѣля, часа на 2 слѣдъ обѣдъ. Д-ръ Бюшъ ни задържа слѣдъ това нѣколко минути още и приказва съ насъ за нашитѣ български работи. И той самъ ни увѣри, че България имала днесъ симпатиитѣ на всички държави и че, до колкото самъ той знае, всички правителства не само желаятъ платонически едно подобрение за нея, но и работѣли за тая цѣль. За жалость, прибавяше да каже, България не е нѣкой островъ осамотенъ въ нѣкой океанъ, та да се нареди тя, безъ да засѣга каквито и да сѫ други интереси, при всичко че и така работата пакъ не би била тъй лесна. Освѣнъ че тя се намѣрва въ турската империя, която не може токо тъй да се прѣмахне, тя е, при това, съпрѣдѣлна и съ други народи, които тъй сѫщо иматъ свои интереси, па и свои претенции. Въ всѣки случай, обаче, той се надѣе, нѣщо повече, той билъ почти увѣренъ, че, както сѫ се развили до сега работитѣ, положението на българския народъ въ Турция нѣма да остане, както е

наказателенъ кодиксъ за цѣлата империя, друго, че, вслѣдствие на тия му много занятия, той билъ и малко неразположенъ; но той се видѣлъ за насъ съ г. Бюловъ и му разправилъ какво да ни каже, и той знае вече всичко, каквото е станало при прѣдставянето ни прѣдъ тоя министръ. „Не мога, ни каза, освѣнъ, лично да потвърдя това, което ви е казалъ той. Но съ готовность ще ви изслушамъ и азъ, ако имате да кажете и менѣ нѣщо".

Поехъ тогава думата и му казахъ въ съкращение тия думи: „Княже, ние, прѣди всичко, считаме за длъжность да ви благодаримъ твърдѣ горещо за честьта, „която правите на злощастния български народъ, като „благоволихте посрѣдъ толковата ви важни занятия да „приемете и лично, па и тъй любезно смиреннитѣ му „делегати, на които акредитивнитѣ писма сж, прѣди „всичко, страданията, воплитѣ и сълзитѣ на тоя народъ. „Благодаримъ още, както вамъ, така и на императора, „за увѣренията, които г. Бюловъ ни даде въ ваше име „и отъ ваша страна, че германската империя, щастието и „сждбинитѣ на която сж повѣрени вамъ, е на наша страна, „че тя съчувствува къмъ насъ за нашитѣ злощастия, и „че тя работи въ смисъль да се сдобие народътъ ни съ „една автономия. Ние не щемъ да злоупотрѣбимъ съ „врѣмето, което ни отстжпвате тъй великодушно, и което „знаемъ, че е тъй скжпо за васъ, та ще свършимъ, като „се отнасяме до онова, което казахме на г-на Бюловъ и „което вече знаете, и като молимъ повторно и васъ, а „чрѣзъ васъ, и императора, да подѣйствувате да не остане „и за напрѣдъ народътъ ни въ положението, въ което „пжшка отъ столѣтия насамъ, и което напослѣдне стана „вече повече отъ несносно". Повторихме да кажемъ и нему, че ние не се боримъ за раскошъ, за луксозъ въ политическия животъ, за нѣкои социални прѣврати въ нашата

земя, въ нашия държавенъ строй, отъ какъвто ние сме лишени като народъ, а просто за свободно дишене подъ небето, за трохица свободенъ животъ, за самосъхранение.

Князъ Бисмаркъ изслуша всичко това съ особено внимание. Какво ни каза сега той, и какво му отговорихме ние на единъ зададенъ въпросъ, всичко това азъ прѣписвамъ тука, речи, буквално отъ запискитѣ, взети слѣдъ малко въ онова врѣме. Всичко това е отъ живъ интересъ и азъ и до днесъ още живо си прѣдставямъ прѣдъ насъ импозантната и енергична физиономия на опитния държавникъ, който се разговарѣше съ скромни и неизвѣстни делегати на единъ народъ, още не заживѣлъ напълно като такъвъ.

„Както знаете, ни каза Бисмаркъ, и както ви е вече „съобщено, Германия наистина съчувствува къмъ васъ и „германското правителство, мога да ви увѣря повторно „и азъ, върши все що е възможно за да докара работитѣ до единъ добъръ край. Въ цариградската Конференция се е изработила една програма въ ваша полза. „Това е една голѣма печалба. Вие ще си имате управители и сѫдии християне . . . . “ — Князътъ се поспрѣ тукъ, като ни каза, че ние трѣба да сме извѣстени за всичко това, та не е нужда да ни говори за тия нѣща. — „Германия, продължи послѣ той, желае искренно, работата да се свърши миролюбиво и за това тя гледа, тя „се старае да докара въ съгласие всичкитѣ сили. Ние, „казва, нѣмаме прѣми интереси на Изтокъ, интересуваме „се, обаче, въ общата политика, интересуваме се въ случая за васъ като християни. Австрия има по-голѣми и „по-прѣми интереси на балканския полуостровъ, за това „ний гледаме да я съгласимъ съ Русия, която е напълно „отъ ваша страна. Възгледитѣ на Австрия въ Балканския „полуостровъ не съвпадатъ съ възгледитѣ на Русия въ

„тая страна и азъ се трудя да ги примиря до колкото е „възможно. Австрия не е противъ васъ, но тя гледа малко „инакъ на работата въ случая, а Русия явно държи за „васъ. Ние, като приятели на Русия, не можемъ освѣнъ „да одобримъ онова, което върши тя и ще върши за „васъ въ тоя случай. Азъ ще ви кажа открито, че ние „ви съчувствуваме и, въ кржга на дипломатическитѣ „дѣйствия, ние ще направимъ каквото можемъ за да „се измѣни вашето положение, но ние нѣма да обявимъ „за това война. Ако войната стане необходима, тази „война ще я направи Русия, а, както ви казахъ, ние сме „приятели на Русия. И до колкото зная, Русия се зани- „мава вече съ мобилизирането, отъ сега още, на три „корпуса. За дѣйствителни реформи въ България всички „сж съгласни, но мжчнотиитѣ захващатъ кога доде въп- „росътъ за срѣдствата по изпълнението. Стана дума за „румжнската войска, тя да мине прѣзъ Дунава въ Бъл- „гария, та при нея да се турятъ въ дѣйствие реформитѣ. „Какъ сте съ Румжнитѣ? попита ни тукъ Князъ Бис- „маркъ. — Добрѣ, отговорихме ние. Но румжнска оку- „пация може ли да стане безъ кръвопролитие, безъ „война? Румжнитѣ могатъ ли сами да извършатъ тая „работа? Отъ друга страна, между България и Румжния „има Дунавътъ, и не знаемъ, но прѣминаването му отъ „Румжнитѣ съ войска и насилствено, ни се види малко „мжчничко. — Да! пое пакъ думата Князъ Бисмаркъ и „продължи, да! но Дунавътъ е дълъгъ и може да се „мине отъ разни мѣста, отъ кждѣ Сърбия, напримѣръ. „Въ всѣки случай, бждете спокойни. Промѣнение ще „стане, и това не ще да е проста теория. Императорътъ, „моя господаръ, живостно се интересува и той въ ва- „шитѣ работи и искренно желае да се подобри вашето „положение. Той всѐ помни още борбата на Гърцитѣ за

„освобождението имъ отъ Турско. Той и вамъ съчув-„ствува сега. Не се съмнѣвайте. Ще сполучите. Европа „е съ васъ. На дѣло пакъ, ако стане нужда да се при-„бѣгне къмъ дѣло, Руситѣ нѣма да ви оставятъ, а ние, „казвамъ ви го още веднажъ, сме приятели на Руситѣ".

При тия думи той стана, приближи се до насъ любезно, подаде ни пакъ ржка съ най-голѣма учтивость, но, като ни изпращаше, той се поспрѣ правъ и взе да ни разпитва какво е било племето, което е наложило на народа ни името *Българинъ,* славянско ли или *чудско,* и още, каква сжществена разлика сжществува между нашето сегашно славянско нарѣчие и другитѣ славянски езици, сръбския, напримѣръ, каза, и руския. Отговорихме му набързо каквото помнѣхме по първия въпросъ, и каквото можахме по втория. „Както и да е, каза най-послѣ полузасмѣнъ, тѣ сж нѣща, които не се отнасятъ до мисията ви. Добрѣ сте сторили, че дойдохте. Желая ви добъръ успѣхъ и бждете увѣрени, че дѣлото, по което сте тръгнали, ще успѣе". Той ни изпрати до вратата на стаята.

* * *

Подиръ толкозъ прѣкарани мжчнотии до приимането ни отъ германския канцлеръ всѣки може, ми се чини, да угади сега, колко доволни, да кажа даже радостни излѣзохме ние отъ тая ауденция, особено пакъ като узнахме по единъ положителенъ начинъ, че Русия нѣмало да се задоволи просто съ думи и обѣщания и платонически рѣшения, а ще иска дѣла, и че за тия дѣла тя се готвила и за война.

Слѣдъ ауденцията ни при князъ Бисмарка ние ходихме сжщия день въ редакциитѣ на по́-важнитѣ вѣст-

ници, като Norddeutsche Allgemeine Zeitung, National Zeitung, Die Post и др. за да имъ прѣпоржчимъ българското дѣло, а на д-ръ Abel, по нѣмане врѣме, съобщихме писмено за приимането ни и отъ князъ Бисмарка и му благодарихме за неговитѣ му къмъ насъ услуги. Слѣдъ това ние счетохме за длъжность да идемъ да посѣтимъ и английския посланикъ, за когото имахме и писмо отъ Lady Russel, но, като не го намѣрихме, ние оставихме дома му това писмо съ визитнитѣ си карти. Още сжщата вечерь посланикътъ ни повърна своята визитна карта съ едно писъмце, за което нѣма, вѣрвамъ, да ми се вмѣни въ грѣхъ, ако го прѣдамъ тука въ български прѣводъ:

„Британско посолство, Берлинъ.

Понедѣлникъ, 18 декември 1876 г.

„Лордъ Одо Рюсселъ прѣдставя своитѣ компли-„менти на г. г. Д. Цанковъ и Марко Д. Балабановъ и „имъ благодари за писмото отъ леди Рюсселъ, което сж „имали добрината да му донесатъ отъ Лондонъ. Лордъ „О. Рюсселъ скърби много, за дѣто не билъ у дома си, „когато г. г. Цанковъ и Балабановъ му направили честьта „да заминатъ при него, но той се надѣе, че тѣ ще иматъ „добрината да го увѣдомятъ кога се върнатъ въ Берлинъ „за да може да ги види и благодари лично, понеже тѣ „тръгвали още тая вечерь“.

И наистина още тази вечерь часа на 10 и 45 минути ние тръгнахме за къмъ Русия.

* * *

На пжть отъ Берлинъ къмъ Русия.

Унесени като отъ крилати надежди за близкото по̀-честито бждеще на България и полупрѣдадени на

Морфея ние се возѣхме сега по желѣзницата къмъ великата сѣверославянска държава, дѣто така или инакъ ние мислѣхме, че ще чуемъ рѣшителната дума за народното бѫдеще. При таквизъ надежди и при таквизъ хубави сѫнища ние се и събудихме на пѫть рано другия день, 7/19 декемврия, вторникъ.

Не зная отъ дѣ бѣше се качила въ сѫщия компартиментъ, въ който бѣхме сами отъ вечерьта, но срѣщу насъ ние, като се събуждахме, съзрѣхме свита въ ѫгъла една госпожа хубаво покрита съ зименъ шалъ и полузадрѣмала. Отъ погледъ на погледъ ние дойдохме съ нея до дума, а отъ дума на дума ние завързахме съ нея и цѣлъ разговоръ, който, ако и да се прѣсичаше понѣкогажъ, трая обаче, речи, до самия Петербургъ, т. е. цѣли почти два деня. Тя бѣше една благовъзпитана, приятна, учтива, скромна и солидно образована дама, срѣдня възрасть. Тя се наричаше *Олга Кругликова*. Била по баща нѣмско произхождение, но родена въ Киевъ и възпитана като чиста рускиня. Освѣнъ матерния си езикъ, руския, тя говорѣше прѣвъзходно и нѣмски, и французски. Отъ деветь годинъ насамъ тя живѣла съ мѫжа си въ главния градъ на западния Сибиръ, Томскъ, дѣто мѫжъ ѝ билъ инспекторъ на тамошнитѣ училища. Тя приказваше почти съ сълзи на очи и съ нѣжна майчина любовь за милитѣ си дѣца, отъ които се била раздѣлила прѣди нѣколко мѣсеца, за да иде да се цѣри въ нѣкои лѣчебни води въ Европа поради болесть. Тя сега се връщаше пакъ въ Томскъ и въ нетърпѣнието си да иде да види часъ пò-скоро своитѣ дѣца, тя намираше, че желѣзницата не върви доста бързо. — А вие отъ кѫдѣ сте и кѫдѣ отивате, ни попита и тя съ право по едно врѣме. — И като узна полека-лека отъ кѫдѣ сме, какви сме и защо пѫтуваме, тя се зачуди за това съвпадение,

за тая тъй случайна срѣща. Тя бѣше просто смаяна. Тя знаеше всичко по послѣднитѣ събития въ България и отъ сърдце съчувствуваше къмъ нея за нейнитѣ бѣди и злощастия, и тя не можеше да повѣрва, че Русия ще остави турцитѣ ненаказани за тия тѣхни звѣрства върху единъ обезоръженъ и беззащитенъ православенъ народъ. Тя бѣше една мила и нѣжна дама, но говорѣше като строгъ и доблестенъ мѫжъ по тоя въпросъ. Тя била чела въ вѣстницитѣ за насъ и не можеше да се нарадва за тази случайна срѣща. Тя ни разпитваше за всичко до подробности и ни слушаше съ крайно любопитство и внимание. За тази срѣща, ни казваше, тя щѣла да приказва съ гордость въ Томскъ на мѫжа си и на дѣцата си като за едно важно събитие въ това ѝ пѫтуване. Тъй, съ такава случайна приятна дружина и съ такива приказки, се возѣхме ние по желѣзницата къмъ столицата на великата славянска държава, дѣто и стигнахме подиръ два-дни, на 8/20 декемврия, срѣда, часа на 10 вечерьта. На станцията ние се простихме по най-любезенъ начинъ съ *Олга Кругликова* отъ Сибиръ, името на която азъ счетохъ за длъжность да запиша въ тия мои бѣлѣжки заради нейната любовь и нейнитѣ симпатии къмъ злочестия тогава нашъ народъ, съ чиито делегати тя се запозна тъй случайно.

Като излизахме изъ станцията, лъхна единъ студенъ вѣтъръ, и ние зехме да свиваме колкото се може повечко новитѣ си и хубави кожуси, съ които бѣхме се снабдили въ Виена, па набързо се качихме на една шейна, която ни отведе и остави въ хотелъ Москва, хотелъ отъ найскромнитѣ, който ни бѣше прѣпорѫченъ по икономически съображения.

Русия.

ПЕТЕРБУРГЪ.

I.

Първото впечатление.

Казахъ по́-горѣ, съ какво настроение, съ какви чувства и прѣдчувствия тръгнахме ние отъ Берлинъ за Петербургъ. По навикъ ли, по възпитание ли, по исторически възпоминания ли, по вкоренени надежди ли, по племено и религиозно сходство ли, подъ обновеното влияние на толкозъ пѫти слушанитѣ народни приказки и прѣдания за дѣдо Иванъ ли, но ние се сѣщахме сега тукъ като въ една страна сродна нѣкакъ съ насъ, сродна съ народа, въ името на когото ние ходѣхме отъ държава на държава, отъ градъ на градъ въ европейския континентъ, за да просимъ милость за него отъ силнитѣ на деня. И намъ се струваше, че тази милость тукъ е тъй естествена, че стига само да споменемъ за състоянието на народа ни, за да ни се каже веднага, че тукъ нѣма нужда отъ просия за такава милость, защото тукъ и царь, и народъ знаятъ болкитѣ, знаятъ теглилата на бѣдния български народъ, и тѣ всички отъ сърдце съчувствуватъ къмъ него и всички сѫ готови да направятъ за него всичко, що могатъ, за да го избавятъ отъ тежкото положение, въ което се намира. И ние не бѣхме излъгани.

II.

При Горчакова.

9/21 декемврия, четвъртъкъ.

На 11 часа прѣди пладне ние отидохме въ министерството на външнитѣ дѣла, за да подадемъ нѣкои

писма и да се научимъ, кога и кой день ще можемъ да се прѣдставимъ прѣдъ надлежнитѣ лица по нашия въпросъ. Въ министерството узнахме веднага, че всички почти тамъ знаяли не само за нашето пѫтуване по Европа, но и за нашето отъ вечерьта още пристигане въ Петербургъ. И тамъ, дѣто се разговарѣхме съ едного и съ другиго и искахме да узнаемъ, кога ще можемъ да дойдемъ пакъ, за да се прѣдставимъ на поменатитѣ лица, прѣдъ насъ се изправя единъ младъ господинъ и ни казва, че г. Гирсъ, помощникъ на канцлера, искалъ да ни види още сега. Волею-неволею ние тръгнахме съ тоя господинъ и за минута бѣхме при г. Гирса. Господинъ Гирсъ, мѫжъ скроменъ, благъ и тихъ, слѣдъ като ни прие по най-задължителенъ начинъ и се поразговори съ насъ любезно за едно и за друго, покани ни да идемъ още на часа заедно съ него при канцлера князъ Горчаковъ, дѣйствителния, ни казваше, министъръ на външнитѣ дѣла, който му билъ и поржчалъ, щомъ се научи, че ние сме дошли въ министерството, да ни заведе незабавно при него. Потрудихме се да се извинимъ и да отложимъ за сега прѣдставянето ни прѣдъ князъ Горчаковъ, най-вече за това, че бѣхме облѣчени просто като пѫтници, но г. Гирсъ, като влѣзе при Горчакова и пакъ излѣзе минутно, ни каза, че облѣклото ни е доста добро и безъ повече други обяснения той зе та ни заведе самъ въ близката стая при руския канцлеръ, и ние съвсѣмъ ненадѣйно се намѣрихме прѣдъ единъ мѫжъ възвисокъ, малко снаженъ, широколиченъ, брада и мустаци бръснати, физиономия изобщо жива, приятна и симпатична. Щомъ влѣзохме при него, той при подаване ржка ни посрѣщна полузасмѣнъ съ думитѣ, че наистина той въ насъ виждалъ дѣйствителни български делегати още и по облѣклото, съ което му се прѣдставяхме.

„Прѣди 3—4 седмици, продължи сѐ шеговито, бѣше дошълъ тука единъ българинъ отъ Букурещъ и бѣ пожелалъ да ме види. Азъ го приехъ, но да ви кажа истината, намѣрихъ се въ деликатно положение, защото занятъ както съмъ извънредно тия дни, азъ бѣхъ въ работната си дрѣха, а той ми се яви съ фракъ, съ черни панталони, съ бѣла вратовръзка, съ бѣли ръкавици, съ лакени обувки, па при това и съ хубаво златно pince-nez. Милъ господинъ, но облѣклото му не хармонираше никакъ съ идеята, която сме си съставили ние сега тукъ за ваша мъченическа България, и всичко ме караше да вѣрвамъ, че той не иде изъ България. Но шегата на страна, седнете, моля, ни каза послѣ стариятъ, но бодриятъ и весело разположениятъ канцлеръ". При него бѣха Гирсъ, помощникътъ му, кротость олицетворена, баронъ Жомини, извѣстниятъ и талантливъ съвѣтникъ въ министерството на външнитѣ дѣла, и единъ другъ господинъ, името на когото не съмъ забѣлѣжилъ. Прѣди да кажемъ ние нѣщо, канцлерътъ съ своята живость и учтивость зе та ни прѣдвари съ слѣднитѣ думи:

„Ние сме увѣдомени за васъ и за вашата мисия „по Европа още прѣди четери мѣсеца отъ Цариградъ, „чрѣзъ нашия посланникъ генералъ Игнатиевъ. Ние „знаемъ още, дѣ сте ходили и какъ сте се трудили „да разположите правителствата на великитѣ западни „европейски сили къмъ България. Вие сте изпълнили „така една голѣма длъжность къмъ вашето отечество. „Но тукъ въ Русия вашата задача е много пó-проста. „Вашето дѣло е спечелено тука, та не ще имате нужда „да го защищавате било прѣдъ насъ, било прѣдъ когото „и да е въ Русия, защото цѣла Русия, заедно съ своя „императоръ, е за васъ". — „И ние, побързахъ да кажа канцлеру, не сме дошли тукъ съ цѣль да защищаваме

българското дѣло. Ние знаехме и знаемъ, че то е тукъ спечелено. Дошли сме тукъ, за да благодаримъ просто на императорското правителство, както за горещитѣ симпатии, които се изявяватъ тъй човѣколюбиво и тъй християнски въ цѣла Русия къмъ нашия народъ, така и за усилията, които полага тъй настойчиво това правителство заедно съ императора, за да се сдобие тоя народъ съ едно човѣшко управление". — „Какво ви каза въ Лондонъ лордъ Дерби, какво князъ Бисмаркъ въ Берлинъ, попита ни князъ Горчаковъ".—Ние му разказахме въ подробности всичко, каквото бѣхме извършили и каквото ни бѣ казано въ тия два столични града, както изложихъ това по́-горѣ, дѣто е думата за дѣятелностьта ни въ Англия и въ Германия. — „Нѣма съмнѣние, отговори канцлерътъ, че въ Англия има едно симпатично къмъ васъ течение, но правителството съ Дизраели во главѣ, ако и да знае всичко твърдѣ добрѣ, се показва до сега туркофилско, та ми се чини, че ще имаме доста работа съ него. Колкото за князъ Бисмарка, ние наистина и знаемъ, и слушаме, че той иска Германия да бжде въ приятелски отношения съ насъ и се труди за това, но, както всѣкога, така и сега, това ще се види на дѣло, защото отъ слова и обѣщания ние сме наситени". — „Ще бждемъ много честити, казахъ канцлеру, ако се удостояхме съ честьта да прѣдставимъ благодарностьта на българския народъ лично и на самия руски императоръ, — покровитель на славянитѣ, добави тукъ другарьтъ ми г. Цанковъ".—„Рускиятъ императоръ, побърза да отговори канцлерътъ, е по Божий Промисль и по прѣдание покровитель на всички безъ разлика християнски народонаселения, на всички християни, а не само на славянитѣ. Добрѣ е да знаятъ това всички, [illegible] свидѣтелствува и историята. Русия нѣма да [illegible] тоя пжть". — Отъ всичко това, естествено [illegible]

сега дума за българската Екзархия и за българската разпря съ цариградската Патриаршия. Князъ Горчаковъ скърбѣше за тази разпря между два, каза, християнски народа въ турската империя, разпря тъй гибелна, каза, и за двѣтѣ страни, и тъй изкусно експлоатирана въ своя полза отъ турското правителство и отъ чуждитѣ пропаганди, и той съ увѣреность твърдѣше, че въ интереса не само на православната черкова, но и на сегашното и по-нататъшно щастие на двѣтѣ противоположни страни, длъжность на всички умни и просвѣтени дѣйци било да работятъ съ усърдие за прѣмахване това нежелателно разногласие. — Слѣдъ това князъ Горчаковъ, увѣренъ въ едно близко автономно управление на България, изказа съжаление, че, до колкото поне той билъ увѣдоменъ, между българския народъ нѣмало човѣкъ съ всички ония качества, които се изискуватъ, за да може да бѫде назначенъ главенъ управитель въ автономна България. Той ни попита, дали можемъ му посочи ние на такъвъ нѣкой човѣкъ. На това отговорихме, че за всѣки случай, поне споредъ насъ, прѣдпочтително би било, за такъвъ да се намѣрѣше нѣкой добъръ и опитенъ чужденецъ; ако, обаче, Европа е рѣшила или ще рѣши, че той трѣба безъ друго да е българинъ, то възможно е и да се намѣри нѣкой такъвъ. При настояването му да споменемъ именно нѣкое лице подходеще за такъвъ високъ постъ, ние се попогледнахме и споменахме името ни покойния Гавриилъ Кръстовичъ, въ случай, обаче, на необходимость. Той ни отговори, че „ималъ за него доста добри свѣдѣния, но прибави да каже, че, до колкото той знае изобщо, християнитѣ на турска служба били често по-лоши отъ самитѣ турци. Впрочемъ, продължи канцлерътъ, човѣкътъ, който се търси за тоя постъ, трѣба между друго да е и богатъ самъ по себе, за да бѫде и

независимъ, такъвъ, обаче, както се види, не ще да има въ България, а пъкъ едва ли може да се търси въ нѣкоя отъ съсѣднитѣ ней страни. За това, кога му дойде врѣмето, трѣба да се търси за тая цѣль нѣкой добъръ християнинъ отъ западна Европа. Бѫдете въ всѣки случай спокойни. Нека по́-напрѣдъ се създаде България, и тя ще се създаде, както се надѣемъ, и тогава ще видимъ, кой ще ѝ бѫде управитель". Съ тия думи аудиенцията се свърши, но на пущане канцлерътъ ни каза, че ние ще се видимъ съ него още веднажъ, а може би и два пѫти. При това той ни каза, че ще ни обади, има ли императорътъ врѣме да ни приеме и кога. Той щѣлъ да узнае за това въ единъ два часа.

Излишно е, ми се струва, да забѣлѣжа тукъ, съ какви чувства, съ какво душевно настроение и съ какви надежди излѣзохме ние изъ кабинета на стария, но живостния, духовития, веселия, шеговития, при това сериозния руски канцлеръ. Той бѣ облѣченъ съ една дълга и широка редингота и държеше постоянно въ едната си рѫка перо, въ другата бѣла книжка. Той е отъ ония лица, които, като физиономия, ни оставиха неизгладимо впечатление.

Сѫщия день вечерьта ние получихме въ хотела си едно писъмце отъ г. Гирсъ, съ което ни съобщаваше, че Негово Величество Императорътъ ще благоволи да ни приеме въ сѫбота часа на 1 слѣдъ пла́дне въ зимния дворецъ. Тази новина ни прѣизпълни съ радость и съживи още по-много нашитѣ надежди за прѣдстоещето освобождение на България.

Русия.

ПЕТЕРБУРГЪ.

I.

Първото впечатление.

Казахъ по́-горѣ, съ какво настроение, съ какви чувства и прѣдчувствия тръгнахме ние отъ Берлинъ за Петербургъ. По навикъ ли, по възпитание ли, по исторически възпоминания ли, по вкоренени надежди ли, по племено и религиозно сходство ли, подъ обновеното влияние на толкозъ пѫти слушанитѣ народни приказки и прѣдания за дѣдо Иванъ ли, но ние се сѣщахме сега тукъ като въ една страна сродна нѣкакъ съ насъ, сродна съ народа, въ името на когото ние ходѣхме отъ държава на държава, отъ градъ на градъ въ европейския контанентъ, за да просимъ милость за него отъ силнитѣ на деня. И намъ се струваше, че тази милость тукъ е тъй естествена, че стига само да споменемъ за състоянието на народа ни, за да ни се каже веднага, че тукъ нѣма нужда отъ просия за такава милость, защото тукъ и царь, и народъ знаятъ болкитѣ, знаятъ теглилата на бѣдния български народъ, и тѣ всички отъ сърдце съчувствуватъ къмъ него и всички сѫ готови да направятъ за него всичко, що могатъ, за да го избавятъ отъ тежкото положение, въ което се намира. И ние не бѣхме излъгани.

II.

При Горчакова.

9/21 декемврия, четвъртъкъ.

На 11 часа прѣди пладне ние отидохме въ министерството на вънншнитѣ дѣла, за да подадемъ нѣкои

дължи той, вие не трѣба да се отчайвате. Както ви каза канцлерътъ, вашето дѣло е спечелено тука, и Русия нѣма да се задоволи само съ слова и проекти.

Слѣдъ пладне тоя день азъ ходихъ самъ да посѣтя Баронъ Жомини, дѣто намѣрихъ и баронеса Жомини съ г-жа Ону и съ една млада цариграждaнка гъркиня, които всички познавахъ доста добрѣ отъ Цариградъ. Тамъ заварихъ тъй сѫщо и г. Лабуле, секретарь по онова врѣме въ французското посолство, а послѣ, както е извѣстно, дълго врѣме и самъ французски посланникъ въ Петербургъ. Той бѣше синъ на извѣстния едно врѣме професоръ въ Парижския Collége de France, Е. Лабуле, знаменитъ списатель, авторъ между друго, на „Парижъ въ Америка", на една история на Съединенитѣ Щати и на нѣкои други съчинения отъ юридически характеръ. Баронъ Жомини имà добрината да ме прѣдстави на този господинъ, който съ живъ интересъ ме разпитваше за българскитѣ работи. Баронътъ, който бѣше въ течение на цѣлата не само руска, но и европейска политика, потвърди прѣдъ мене всичко онова, което бѣше ни казалъ канцлерътъ, а бѣ повторилъ послѣ накѫсо и помощникътъ му г. Гирсъ. Каквото и да стане, ми каза, азъ се надѣя, че така или инакъ наскоро има да възкръсне една автономна България. Такова е рѣшението, ми се чини, на самия Божи Промисълъ, прибави да каже съ пълна самоувѣреность. На сѫщото мнѣние бѣше и благородната Баронеса, а дъщеря имъ, жена духовита, съпруга на познатия ми отъ Цариградъ първъ драгоманинъ, а послѣ и съвѣтникъ въ руското въ тоя градъ посолство г. Ону, починалъ прѣди година като руски пълномощенъ министъръ въ Атина, и тя ме сърадваше за всичко това, като въ сѫщо врѣме ми заржчаше да пиша безъ друго за тия новини и на добрѣ

познатата ѝ моя съпруга, когато пъкъ, отъ друга страна, цариградската млада гъркиня, отъ доста врѣме на госте у тѣхъ, ме учеше вѣжливо, по кой официяленъ и сигуренъ пѫть мога да изпратя писмата си за Цариградъ, като принасяше и сама тя за това своитѣ услуги.

IV.

При руския царь.

11/23 декемврия, сѫбота.

Този день бѣше за българскитѣ делегати най-знаменитиятъ прѣзъ цѣлата имъ мисия. Както забѣлѣжихъ по-горѣ, него день имахме да се прѣдставимъ прѣдъ руския царь. Това и стана.*)

Часа на единъ, ние бѣхме въ Зимния Дворецъ. Тамъ ни въведоха въ единъ голѣмъ и великолѣпенъ салонъ, дѣто имаше събрани голѣмо число високопоставени военни и граждански лица. Десетина минути слѣдъ това дохожда единъ генералъ-адютантъ, извиква велегласно българскитѣ делегати и ги води при Царя въ особната му близоседна стая. Царьтъ, сладка, симпатична, но въ сѫщо врѣме и изразителна физиономия, ни посрѣща правъ, подава ни по най-милостивъ начинъ рѫка, която искаме да цѣлунемъ, като му се покланяме, но той не ни остава. Попита ни, на кой езикъ говоримъ, но самъ захвана най-напрѣдъ по френски. И прѣди още да продумаме ние нѣщо, той ни каза, че той знае, съ каква цѣль ние сме тръгнали да ходимъ по Европа при правителствата на великитѣ сили. При това, той ни разказа, какви старания е полагала всѣкога Русия за дѣйствителното подобрение

---

*) Приемътъ ни отъ Царя съмъ описалъ накѫсо подъ заглавие: *Царскитѣ сълзи,* и въ в. „България“, година I, София, 20 февруария, 1898, брой 16.

на християнитѣ на Изтокъ, и какъ и сега българитѣ сѫ прѣдметъ на неговитѣ грижи. „Двадесеть години, каза той, Турция ни обълщава съ голи думи и съ голи обѣщания. Това трѣба да се свърши. Много ми е драго, че въ сегашната цариградска конференция всички сили били съгласни за прѣдлаганитѣ реформи. Но работата е, че взетитѣ рѣшения, за които сте се научили отъ князъ Горчакова, трѣба да станатъ дѣло, и ние ще гледаме. това да се постигне тоя пѫть.

Като се поспрѣ Царьтъ тукъ, азъ се възползувахъ отъ това и му отправихъ на френски слѣднитѣ думи:

„Ваше Величество! Ние сме дошли отъ страна на „българския народъ въ Русия не да защищаваме дѣлото „му прѣдъ Ваше Величество, защото, както ни каза това „и славниятъ тълкователь на Вашата мисъль, князъ Гор„чаковъ, това дѣло е спечелено въ Русия. Ние дойдохме „въ Русия да поднесемъ Вамъ и ней дълбоката и вѣчната „признателность на тоя народъ за живия интересъ, който „Вие взимате въ сѫдбата му, най-вече при днешнитѣ му „теглила и бѣди, стигнали до не вече по-нататъкъ. Той „чака спасението си отъ руския царь и руския народъ.

„Благороднитѣ и човѣколюбиви усилия, които Ваше „Величество полагате, за да направите въ бѫдеще не„възможно възвръщането помежду тоя народъ подобни „теглила и подобни злощастия, се благославятъ и ще „бѫдатъ за всѣкога благославяни отъ цѣлия християн„ски, отъ цѣлия образуванъ свѣтъ. Българитѣ особено, „като трептятъ въ сърдцата си отъ надежда за пò-добра „участь и отъ признателность за руската милость съ „сълзи на очи, обърнати къмъ сѣверъ, молятъ да имъ се „позволи да привѣтствуватъ, чрѣзъ своитѣ скромни де„легати, своя избавитель въ лицето на великодушния мо„нархъ на великия руски народъ, съ когото толкозъ све-

сега дума за българската Екзархия и за българската разпря съ цариградската Патриаршия. Князъ Горчаковъ скърбѣше за тази разпря между два, каза, християнски народа въ турската империя, разпря тъй гибелна, каза, и за двѣтѣ страни, и тъй изкусно експлоатирана въ своя полза отъ турското правителство и отъ чуждитѣ пропаганди, и той съ увѣреность твърдѣше, че въ интереса не само на православната черкова, но и на сегашното и пò-нататъшно щастие на двѣтѣ противоположни страни, длъжность на всички умни и просвѣтени дѣйци било да работятъ съ усърдие за прѣмахване това нежелателно разногласие. — Слѣдъ това князъ Горчаковъ, увѣренъ въ едно близко автономно управление на България, изказа съжаление, че, до колкото поне той билъ увѣдоменъ, между българския народъ нѣмало човѣкъ съ всички ония качества, които се изискуватъ, за да може да бѫде назначенъ главенъ управитель въ автономна България. Той ни попита, дали можемъ му посочи ние на такъвъ нѣкой човѣкъ. На това отговорихме, че за всѣки случай, поне споредъ насъ, прѣдпочтително би било, за такъвъ да се намѣрѣше нѣкой добъръ и опитенъ чужденецъ; ако, обаче, Европа е рѣшила или ще рѣши, че той трѣба безъ друго да е българинъ, то възможно е и да се намѣри нѣкой такъвъ. При настояването му да споменемъ именно нѣкое лице подходеще за такъвъ високъ постъ, ние се попогледнахме и споменахме името ни покойния Гавриилъ Кръстовичъ, въ случай, обаче, на необходимость. Той ни отговори, че „ималъ за него доста добри свѣдѣния, но прибави да каже, че, до колкото той знае изобщо, християнитѣ на турска служба били често пò-лоши отъ самитѣ турци. Впрочемъ, продължи канцлерътъ, човѣкътъ, който се търси за тоя постъ, трѣба между друго да е и богатъ самъ по себе, за да бѫде и

Излишно е да разказвамъ тукъ, съ какви впечатления и чувства излѣзохме ние отъ тая извънредна ауденция и подиръ тия царски увѣрения. У насъ не оставаше вече ни сѣнка съмнѣние, че въ неизслѣдуемитѣ божии сѫдби дрънналъ бѣ вече часътъ за подобрение участьта на българския народъ. Рускиятъ царь бѣ проговорилъ за това, а думата на руския царь въ такъвъ случай не можеше да бѫде гола дума. — Азъ не се въздържахъ, щомъ излѣзохъ отъ тая аудиенция, да припна при добрия и благородния Жомини и съ негово съгласие да изпратя на добрия ми тъстъ, покойния Дим. Ив. Гешовъ, една телеграма чрѣзъ руското въ Цариградъ посолство, въ която му съобщавахъ царскитѣ думи и царскитѣ сълзи.

V.

У Василчикова и графиня Блудова.

Сѫщия день вечерьта, ние ходихме при князъ Василчикова, прѣдседателя на славянския комитетъ въ Петербургъ. Тамъ се срѣщнахме и съ г. Кирѣева, адютантъ на великия князъ Константинъ Николаевичъ, съ сръбския държавникъ покойния Мариновичъ и съ други още нѣкои личности. Князь Василчиковъ ни покани да му идемъ на госте повторно, ако е възможно, въ понедѣлникъ надвечеръ.

12/24 декемврия, недѣля.

Прѣди пладне ние него день ходихме въ Исаковската черкова. Слѣдъ отпуска, кѫдѣ пладне, приятели нѣкои ни заведоха при графиня Блудова, първа госпожа въ царския дворецъ, съ голѣмо тамъ влияние и значение, главно по въпроситѣ относящи се до християнскитѣ народонаселения въ Турция, а по́-особено до бъл-

III.

При Гирса и баронъ Жомини.

10/22 декемврия, петъкъ.

Него день часа кадѣ 11 прѣди пладне, ходихме при г. Гирса, първо да му благодаримъ за писъмцето, второ да се допитаме до него за начина, по който трѣба да се явимъ прѣдъ императора. Услужливиятъ помощникъ на канцлера бѣше тъй любезенъ, че ни упѫти по всичко до най-малкитѣ подробности, така че не стана нужда да ходимъ да се допитваме до други лица за сѫщата работа, както ни съвѣтваха наши нѣкои приятели. Слѣдъ това г. Гирсъ поиска да ни зарадва и съ една приятна новина, пристигнала вчера вечерь отъ руския въ Цариградъ посланникъ, извѣстния вече намъ генералъ Игнатиевъ. Той ни прочете единъ проектъ изработенъ отъ цариградската конференция за реформи въ България. Въ тоя проектъ, освѣнъ други нѣкои по̀-много или по̀-малко важни разпореждания, като главни точки изпѫкваха мѣстна народна стража (milice), официалностьта на българския езикъ, сѫдебно устройство споредъ мѣстното болшинство, раздѣлението на България въ двѣ области съ главни градове Търново и София. Г. Гирсъ ни каза, че този проектъ може да прѣтърпи и нѣкои измѣнения, но въ всѣки случай това е една печалба за насъ, защото сама̀ Европа дохожда и прѣдлага таквизъ реформи; въпросътъ е само, ни каза, дали Турция ще приеме тия реформи и дали европейскитѣ сили ще останатъ до край съгласни да искатъ настойчиво изпълнението имъ, и г. Гирсъ не се стѣсни никакъ да ни каже, че той се съмнѣва май въ това, при всичко че, като човѣкъ миролюбивъ по характеръ, той отъ сърдце желаялъ миролюбивото разрѣшение на въпроса. Въ всѣки случай, про-

Блудова, жена на прѣклонна вече възрасть, при взимане отъ нея сбогомъ, изказа за България най-горещи благопожелания съ увѣреность, че тѣ наскоро ще се изпълнятъ, па ни каза полузасмѣна, че за православнитѣ българи въ Русия били не само мѫжетѣ, но и женитѣ, а понеже салонътъ бѣше прѣпълненъ съ госпожи и госпожици, тѣ всички единодушно и почти съ рѫкоплѣскане потвърдиха думитѣ на високопоставената и високоуважаемата графиня.

VI.

На гости у князъ Горчакова.

Него день ние бѣхме канени на вечеря у канцлера князъ Горчакова. Въ началото на вечерята той самъ не се яви, а го замѣстяше синъ му. Госпожата на тоя послѣдния, млада, красива и пъргава невѣста, била, ни казаха, родомъ отъ семейството Стурдза въ Румѫния, а по майка внучка на извѣстния вече намъ Стефанъ Вогориди отъ Котелъ (вж. стр. 62—66). Тя заимаше на вечерята почетното мѣсто. Тамъ бѣха още и помощникътъ на канцлера Гирсъ, и съвѣтникътъ Жомини, и г-жа Ону съ други още двѣ дами и двама-трима други господа. Прѣди да влѣземъ въ богато украсената столовая, насъ ни поспрѣха въ единъ по-малъкъ салонъ, дѣто имаше сложени разкошни и разнообразни закуски, съ различни пития, така наредени и въ такова изобилие, че ние насмалко да земемъ тия закуски за самата вечеря, на която бѣхме поканени. Но, ето че изеднажъ прѣдъ насъ се отварятъ вратата на една другояче освѣтлена и украсена зала, въ която ни и поканиха да влѣземъ, като наредиха въ сѫщо врѣме кой коя дама ще земе, за да иде съ нея заедно до обозначеното на столоваята мѣсто. Нѣма да описвамъ тука нито

познатата й моя съпруга, когато пъкъ, отъ друга страна, цариградската млада гъркиня, отъ доста врѣме на госте у тѣхъ, ме учеше вѣжливо, по кой официяленъ и сигуренъ пжть мога да изпратя писмата си за Цариградъ, като принасяше и сама тя за това своитѣ услуги.

IV.

При руския царь.

11/23 декемврия, сжбота.

Този день бѣше за българскитѣ делегати най-знаменитиятъ прѣзъ цѣлата имъ мисия. Както забѣлѣжихъ по-горѣ, него день имахме да се прѣдставимъ прѣдъ руския царь. Това и стана.*)

Часа на единъ, ние бѣхме въ Зимния Дворецъ. Тамъ ни въведоха въ единъ голѣмъ и великолѣпенъ салонъ, дѣто имаше събрани голѣмо число високопоставени военни и граждански лица. Десетина минути слѣдъ това дохожда единъ генералъ-адютантъ, извиква велегласно българскитѣ делегати и ги води при Царя въ особната му близоседна стая. Царьтъ, сладка, симпатична, но въ сжщо врѣме и изразителна физиономия, ни посрѣща правъ, подава ни по най-милостивъ начинъ ржка, която искаме да цѣлунемъ, като му се покланяме, но той не ни остава. Попита ни, на кой езикъ говоримъ, но самъ захвана найнапрѣдъ по френски. И прѣди още да продумаме ние нѣщо, той ни каза, че той знае, съ каква цѣль ние сме тръгнали да ходимъ по Европа при правителствата на великитѣ сили. При това, той ни разказа, какви старания е полагала всѣкога Русия за дѣйствителното подобрение

*) Приемътъ ни отъ Царя съмъ описалъ накжсо подъ заглавие *Царскитѣ сълзи*, и въ в. „България“, година I, София, 20 февруари 1898, брой 16.

„служи още съ пълна енергия на господаря си императора „и поддържа съ млади сили политиката му, и той вѣрва, „че ще може да помогне за възтържествуването на тазъ „политика и ще бѫде още честитъ да види не само Бъл„гария автономна, но и положението на другитѣ хри„стиански народонаселения въ Турция подобрено“. Всички се отзоваха съ одобрителенъ шумъ на това младенческо заявление на стария канцлеръ, а българскитѣ делегати станаха та отидоха при него да му стиснатъ отъ близу рѫката и, дълбоко покъртени, да му изкажатъ дълбоката си признателность. Думитѣ, па и самото тукъ присѫтствие на канцлера разположиха нѣкакъ по́-хуморно всички присѫтствуещи, разговорътъ се съживи сега още повече и взе тонъ нѣкакъ по́-фамилияренъ и по̀-шеговитъ. По едно врѣме самиятъ канцлеръ прѣдложи отъ фотейла си здравица за българскитѣ делегати и за автономна България въ едно близко бѫдеще, здравица, посрѣщната отъ всички съ най-горещи благопожелания. Като ставаше дума за единого и другиго отъ по́-извѣстнитѣ руски политически дѣйци по дневната политика, князъ Горчаковъ произнесе името на генералъ Игнатиевъ, руския въ Цариградъ посланникъ, и каза, че въ голѣма часть той е авторътъ, той е главната пружина (la cheville ouvière) на българския въпросъ, както е билъ развитъ до оназъ минута. Разговорътъ, смѣсенъ така съ сериозность и съ шеговитость, трая близу до 11 часа, когато првъ стана да се оттегли канцлерътъ, а слѣдъ него полека-лека и всички други. На излизане той се обърна пакъ къмъ насъ и ни каза, че безъ друго той ще ни види още веднажъ поне прѣди заминаването ни отъ Петербургъ.

Изпуснахъ да спомена по́-горѣ, че него день ние ходихме да посѣтимъ и сърбския извънреденъ пратеникъ

г. Мариновичъ, който се намираше въ Петербургъ по сърбскитѣ работи, доста заплетени по онова врѣме слѣдъ злополучната война съ Турция. Той тъй сѫщо ни увѣри, че по неговитѣ свѣдѣния България нѣма да остане така и че тя ще се сдобие съ една автономия по̀-много или по̀-малко широка, изказа само желание, българи и сърби да се сближатъ помежду си и да живѣятъ дружелюбно за взаимна тѣхна полза, че инакъ нѣмало да бѫде добрѣ ни за тѣхъ, ни за насъ.

VII.

У князъ Черкаски.

13/25 декември, понедѣлникъ.

По изрична порѫка не само на Гирса, но и на самия канцлеръ Горчаковъ, ние него день прѣди пладне ходихме при князъ Черкаски. Тѣ ни бѣха казали, че въ случай на война той ще бѫде въ България при главнокомандуещия Николай Николаевичъ началникъ на гражданското управление на постепенно освобожданитѣ мѣстности. Князъ Черкаски бѣше единъ визвисокъ и едъръ мѫжъ съ физиономия доста строга. Той бѣше увѣдоменъ за нашето посѣщение и, като се обадихме, той ни прие завчасъ съ голѣмо благодарение. Задържа ни въ кабинета си повече отъ единъ часъ и прѣдметъ на дългия ни разговоръ бѣше положението на България отъ всѣка една страна и въ всѣко едно отношение. Той отиде дори до тамъ, да ни разпитва какви сѫ нравитѣ, какви сѫ религиознитѣ чувства на българитѣ, обичатъ ли тѣ да ходятъ въ черкова, държатъ ли за черковнитѣ обреди и обичаи, какъвъ е домашниятъ имъ животъ и пр. Той и самъ ни съобщи, че прѣдъ видъ на войната щѣлъ по взетото отъ царя рѣшение да бѫде въ България управ-

ляещъ гражданската часть при главнокомандуещия, та за това искаше още отъ сега да знае, какви административни съвѣти има въ Турско, въ които се прииматъ и християнски членове, и по какъвъ начинъ постѫпватъ тѣ въ тѣхъ, какъ сѫ наредени селскитѣ и градскитѣ общини, какви имъ сѫ приходитѣ, какъ се образуватъ черковнитѣ и училищни настоятелства, какъ е духовенството ни и каква роля играе то въ обществото, има ли въ България достатъчно солидно образувани лица, за да имъ се повѣрятъ по-първитѣ постове въ гражданското управление, какви могатъ да бѫдатъ по това управление нашитѣ отношения съ турското и другото небългарско населения, па, освѣнъ земледѣлието, съ какво друго се занимаватъ българитѣ, има ли у насъ търговия и въ чии рѫцѣ е тя, каква е нашата промишленость, какви даждия има, по кой начинъ се събиратъ тѣ и. п. р. ч. На всичко това ние отговаряхме каквото знаехме и каквото можехме. Князъ Черкаски за любопитство само ни попита най-послѣ, какви сѫ нашитѣ впечатления отъ пѫтуванието по западна Европа, но той самъ послѣ си отговори, че, каквито и да сѫ тѣ, въпросътъ ще го свърши Русия сама. На масата му стоеше разгъната нашата брошура, която, ни каза, прочелъ и веднажъ и дважъ, и зелъ бѣлѣжки отъ нея, но това не стигало за всички поставяни отъ него въпроси. „Ако е рекълъ Господъ, ние ще се срѣщнемъ въ България и ще поработимъ заедно за нейното благоустройство“, бѣха послѣднитѣ думи, съ които се и простихме.

гаритѣ. Споредъ както ни увѣряваха отпослѣ, тя била най-много съдѣйствувала на врѣме за назначението на генералъ Игнатиевъ руски посланникъ въ Цариградъ като прозорливо оцѣнила неговитѣ способности, неговата дѣятелность и неговата привързаность къмъ славянофилството. По нейно сѫщо пристояване била създадена пó-послѣ и руска болница въ Цариградъ за лѣкуване, между други, и бѣдни тукъ българи. Тя се интересувала живо за българскитѣ движения и работи изобщо и считала за своя длъжность да запознава до подробности съ тѣхъ както покойната императрица Мария, така и самия императоръ, като узнавала всичко, измежду други, и отъ българина д-ръ Каракановски при руското въ Цариградъ посолство, на когото тя била и покровителка. Графиня Блудова ни се описваше при това като добра християнка, добра патриотка, па и голѣма българофилка. При въвеждането ни въ нейния приеменъ салонъ, ние се намѣрихме прѣдъ значително множество посѣтители и отъ единия, и отъ другия полъ. Тя ни прие твърдѣ любезно и милостиво и, като прѣкѫсна разговора си съ всички други, почна да разпитва насъ за всичко, що се отнася до България, както и за всички подробности по нашето пѫтуване въ Европа. У насъ въ Русия, ни каза, всички, и царь, и правителство, и народъ живо всички съчувствуватъ къмъ православнитѣ християни, къмъ православнитѣ българи, които страдатъ подъ турското иго, и азъ мога, казваше, да ви увѣря, че Русия, че рускиятъ царь нѣма да остави работитѣ така. Ние, продължи, говоримъ често за славяни, а сега почти ежедневно за България и за българи, но у насъ простиятъ народъ не прави разлика, той знае само православни християни, за него славянинъ значи православенъ, та че и гърци и румѫни за него сѫ славяни, т. е. православни. Графиня

ляещъ гражданската часть при главнокомандуещия, та за това искаше още отъ сега да знае, какви административни съвѣти има въ Турско, въ които се приниматъ и християнски членове, и по какъвъ начинъ постѫпватъ тѣ въ тѣхъ, какъ сѫ наредени селскитѣ и градскитѣ общини, какви имъ сѫ приходитѣ, какъ се образуватъ черковнитѣ и училищни настоятелства, какъ е духовенството ни и каква роля играе то въ обществото, има ли въ България достатъчно солидно образувани лица, за да имъ се повѣрятъ по-първитѣ постове въ гражданското управление, какви могатъ да бѫдатъ по това управление нашитѣ отношения съ турското и другото небългарско населения, па, освѣнъ земледѣлието, съ какво друго се занимаватъ българитѣ, има ли у насъ търговия и въ чии рѫцѣ е тя, каква е нашата промишленость, какви даждия има, по кой начинъ се събиратъ тѣ и. п. р. ч. На всичко това ние отговаряхме каквото знаехме и каквото можехме. Князъ Черкаски за любопитство само ни попита най-послѣ, какви сѫ нашитѣ впечатления отъ пѫтуванието по западна Европа, но той самъ послѣ си отговори, че, каквито и да сѫ тѣ, въпросътъ ще го свърши Русия сама. На масата му стоеше разгъната нашата брошура, която, ни каза, прочелъ и веднажъ и дважъ, и зелъ бѣлѣжки отъ нея, но това не стигало за всички поставяни отъ него въпроси. „Ако е рекълъ Господъ, ние ще се срѣщнемъ въ България и ще поработимъ заедно за нейното благоустройство“, бѣха послѣднитѣ думи, съ които се и простихме.

VIII.

У прѣдседателя на благотворителния славянски комитетъ и у военния министръ Милютинъ.

Отъ тамъ ние ходихме повторно, както и бѣхме поканени за него день, у князъ Василчиковъ, прѣдседателя на славянския благотворителенъ комитетъ въ Петербургъ. Между друго той ни каза, че въ Букурещъ сѫществували два български комитета, които не само съперничествували помежду си, но се и гонѣли пристрастно единъ другъ. Прочете ни дори и едно писмо, отправено до него отъ прѣдсѣдателя ужъ, казваше, на младия комитетъ, г. Кирякъ Цанковъ, и попита другаря ми г. Цанкова, дали той е неговъ роднина, и узна, че той му билъ племяникъ. Както и да е, продължи князъ Василчиковъ, тозъ прѣдседатель ми пише надълго за нѣкои тайни комитети и общества, но азъ нѣма да скрия че лично съмъ недоволенъ отъ тия раздѣления и отъ тия междуособни гонения въ таквизъ критически за отечеството ви обстоятелства, и то въ една чужда страна, каквато е Румѫния. По свѣдѣнията, ни каза още, които имамъ отъ руския консулъ въ Букурещъ, баронъ Стюардъ, азъ съмъ наклоненъ да одобрявамъ повече благоразумното поведение на почтенни и изпитани български патриоти въ тоя градъ, отколкото не добрѣ обмисленитѣ постѫпки на нѣкои млади и неопитни български момци. Другарьтъ ми г. Цанковъ се поопита да каже нѣщо въ оправдание на племяника си, но князъ Василчиковъ не се разубѣди. Впрочемъ, казахъ азъ отъ моя страна, нашата мисия не е била и не е да сѫдимъ така или инакъ за нѣкои комитети било въ Румѫния, било другадѣ. Князъ Василчиковъ ни каза и той послѣ, че, както се развиватъ работитѣ, войната се види като неизбѣжна, и Русия е

много напрѣднала, за да се дръпне назадъ, но желателно е българитѣ, дѣто и да се намиратъ, да бѫдатъ съгласни помежду си, че така само би могли да бѫдатъ и тѣ полезни на отечеството си въ днешно врѣме. „Отъ наша страна като благотворителенъ славянски комитетъ, ни каза, ние ще направимъ и ще принесемъ каквото можемъ въ тоя случай, за да помогнемъ и ние на великото дѣло, което по волята на императора прѣдприима Русия, за да избави бѣдния български народъ отъ турското иго и отъ турскитѣ варварщини. Цѣла Русия съчувствува къмъ вашия народъ и азъ вѣрвамъ, че въ кѫсо врѣме той ще бѫде освободенъ“. — Говорихме послѣ за българския езикъ, за българската книжовность, за българската черкова слѣдъ извѣстната схизма. Князъ Василчиковъ намѣрваше, че по тази часть и двѣтѣ страни, българи и гърци, отишли много надалечъ, и той дълбоко скърбѣше за това, но се утѣшаваше съ мисъльта, че слѣдъ освобождението на България всичко ще може да се поправи и въ това отношение. При тазъ утѣха и при тия надежди ние се оттеглихме съ взаимни обѣщания, за да се видимъ и повторно; за зла честь, обаче, това не се сбѫдна по нѣмане врѣме отъ наша страна.

Ходихме послѣ та оставихме карти на нѣкои отъ другитѣ министри, а министра на войната, извѣстния Милютинъ, ние видѣхме и лично. Читавъ и пъргавъ той ни прие много любезно и побърза да ни увѣри, че всичко се готви за война и че той вѣрва въ успѣха на руското орѫжие. „Ваша България ще бѫде освободена“, ни каза на прощаване, съ пълна, съ твърда вѣра въ това, което ни казваше.

VIII.

У прѣдседателя на благотворителния славянски комитетъ и у военния министръ Милютинъ.

Отъ тамъ ние ходихме повторно, както и бѣхме поканени за него день, у князъ Василчиковъ, прѣдседателя на славянския благотворителенъ комитетъ въ Петербургъ. Между друго той ни каза, че въ Букурещъ сѫществували два български комитета, които не само съперничествували помежду си, но се и гонѣли пристрастно единъ другъ. Прочете ни дори и едно писмо, отправено до него отъ прѣдсѣдателя ужъ, казваше, на младия комитетъ, г. Карякъ Цанковъ, и попита другаря ми г. Цанкова, дали той е неговъ роднина, и узна, че той му билъ племяникъ. Както и да е, продължи князъ Василчиковъ, тозъ прѣдседатель ми пише надълго за нѣкои тайни комитети и общества, но азъ нѣма да скрия че лично съмъ недоволенъ отъ тия раздѣления и отъ тия междуособни гонения въ таквизъ критически за отечеството ви обстоятелства, и то въ една чужда страна, каквато е Румѫния. По свѣдѣнията, ни каза още, които имамъ отъ руския консулъ въ Букурещъ, баронъ Стюардъ, азъ съмъ наклоненъ да одобрявамъ повече благоразумното поведение на почтенни и изпитани български патриоти въ тоя градъ, отколкото не добрѣ обмисленитѣ постѫпки на нѣкои млади и неопитни български момци. Другарьтъ ми г. Цанковъ се поопита да каже нѣщо въ оправдание на племяника си, но князъ Василчиковъ не се разубѣди. Впрочемъ, казахъ азъ отъ моя страна, нашата мисия не е била и не е да сѫдимъ така или инакъ за нѣкои комитети било въ Румѫния, било другадѣ. Князъ Василчиковъ ни каза и той послѣ, че, както се развиватъ работитѣ, войната се види като неизбѣжна, и Русия е

много напрѣднала, за да се дръпне назадъ, но желателно е българитѣ, дѣто и да се намиратъ, да бѫдатъ съгласни помежду си, че така само би могли да бѫдатъ и тѣ полезни на отечеството си въ днешно врѣме. „Отъ наша страна като благотворителенъ славянски комитетъ, ни каза, ние ще направимъ и ще принесемъ каквото можемъ въ тоя случай, за да помогнемъ и ние на великото дѣло, което по волята на императора прѣдприима Русия, за да избави бѣдния български народъ отъ турското иго и отъ турскитѣ варварщини. Цѣла Русия съчувствува къмъ вашия народъ и азъ вѣрвамъ, че въ кѫсо врѣме той ще бѫде освободенъ". — Говорихме прослѣ за българския езикъ, за българската книжовность, за българската черкова слѣдъ извѣстната схизма. Князъ Василчиковъ намѣрваше, че по тази часть и двѣтѣ страни, българи и гърци, отишли много надалечъ, и той дълбоко скърбѣше за това, но се утѣшаваше съ мисъльта, че слѣдъ освобождението на България всичко ще може да се поправи и въ това отношение. При тазъ утѣха и при тия надежди ние се оттеглихме съ взаимни обѣщания, за да се видимъ и повторно; за зла честь, обаче, това не се сбѫдна по нѣмане врѣме отъ наша страна.

Ходихме послѣ та оставихме карти на нѣкои отъ другитѣ министри, а министра на войната, извѣстния Милютинъ, ние видѣхме и лично. Читавъ и пъргавъ той ни прие много любезно и побърза да ни увѣри, че всичко се готви за война и че той вѣрва въ успѣха на руското орѫжие. „Ваша България ще бѫде освободена", ни каза на прощаване, съ пълна, с[illegible] вѣра въ това, което ни казваше.

IX.

У княгиня Львова.

На връщане у дома сжщия день азъ намѣрихъ покана отъ старата княгиня Львова, която бѣхъ позналъ още въ Парижъ прѣди нѣкоя година по прѣпоржка на единъ мой приятель, за да уча на гръцки едно нейно внуче. Като срѣщнала въ вѣстницитѣ моето име, тя си спомнила това познанство и пожелала да ме види. Не мога изказа тукъ въ нѣколко думи нито радостьта, нито любезностьта, съ които ме посрѣщна и прие тази благородна и добродушна госпожа въ своя малъкъ зименъ дворецъ. Тя си спомнюваше при тази сега съвсѣмъ ненадѣйна срѣща всичко, каквото съмъ билъ приказвалъ въ семейството ѝ, при схванатия ѝ синъ князъ Львовъ, при снаха ѝ, негова съпруга, при внучката ѝ и внучето ѝ, тѣхни дѣца, приказвалъ за България, за нейнитѣ теглила подъ турското иго и за усилията, които се правятъ да може да се оттърве тя отъ това иго. „Азъ всичко си спомнихъ сега, като прочетохъ въ вѣстницитѣ за васъ, и азъ отъ сърдце се радвамъ, че цѣльта, която гонѣхте още тогава като студентъ въ Парижъ, сега я постигате", ми казваше повторително и съ искренно съчувствие добрата княгиня, като ме увѣряваше и тя, че въ Русия всичко било готово за война, че тази война била отъ най-популярнитѣ и че азъ нѣма да се забавя да видя освободено отечеството си, за което тя слушала толкозъ много отъ мене въ Франция. Подиръ щедра руска гощавка тя ме изпрати почти съ сълзи на очи, съ най-горещи, съ най-трогателни молитствувания за мене, за семейството ми и за моето отечество. Добрата княгиня Львова! Отъ сърдце казвамъ и за нея тукъ: Богъ да я прости!

X.

У Прѣстолонаслѣдника.

Прѣзъ сѫщия день ние ходихме при генералъ Зиновиевъ, дворцовия марешалъ при прѣстолонаслѣдника, за да го попитаме, може ли, и кога да ни приеме прѣстолонаслѣдникътъ. Генералътъ ни каза, че ще попита и ще ни увѣдоми за това безотлагателно. И дѣйствително още сѫщата вечерь ние получихме отъ него една записка, съ която ни съобщаваше, че прѣстолонаслѣдникътъ ще ни приеме на другия день, часа тъкмо на 12.

14/26 декемврия, вторникъ.

Тъкмо часа на 12 ние бѣхме въ двореца Аненковъ при прѣстолонаслѣдника Александъръ Александровичъ, младъ мѫжъ на около 30 години, физиономия приятна и мѫжествена, до нѣйдѣ като „английска", съмъ забѣлѣжилъ буквално въ дневника си. Той ни прие правъ твърдѣ учтиво, подаде ни рѫка, па ни покани да седнемъ като сѣдаше и самъ той. Ние му благодарихме за зимането му, както бѣха ни увѣдомили, живо участие въ българското дѣло, а той ни отговори, че като русецъ той чувствува както чувствува и цѣла Русия въ тоя случай, както и самиятъ императоръ. Като солдатинъ той не се занимавалъ, ни каза, съ политика, но като славянинъ и християнинъ той съчувствувалъ къмъ страждущитѣ християнски народонаселения, съчувствувалъ сега къмъ тъй много пострадалитѣ българи. Отъ нѣколко мѣсеца насамъ той тщателно челъ всичко, що се пишело за тѣхъ и за страната имъ. Той знаялъ и за нашето пѫтуване по западна Европа и ни питаше, какви впечатления сме изнесли ние изъ тия страни. Слѣдъ това той ни разпита до подробности за положението изобщо на България, за българския народъ, за езика му, за черковното

IX.

У княгиня Лъвова.

На връщане у дома сжщия день азъ намѣрихъ покана отъ старата княгиня Лъвова, която бѣхъ позналъ още въ Парижъ прѣди нѣкоя година по прѣпоржка на единъ мой приятель, за да уча на грѫцки едно нейно внуче. Като срѣщнала въ вѣстницитѣ моето име, тя си спомнила това познанство и пожелала да ме види. Не мога изказа тукъ въ нѣколко думи нито радостьта, нито любезностьта, съ които ме посрѣщна и прие тази благородна и добродушна госпожа въ своя малъкъ зименъ дворецъ. Тя си спомнюваше при тази сега съвсѣмъ ненадѣйна срѣща всичко, каквото сѫмъ билъ приказвалъ въ семейството ѝ, при схванатия ѝ синъ князъ Лъвовъ, при снаха ѝ, негова сѫпруга, при внучката ѝ и внучето ѝ, тѣхни дѣца, приказвалъ за България, за нейнитѣ теглила подъ турското иго и за усилията, които се правятъ да може да се оттърве тя отъ това иго. „Азъ всичко си спомнихъ сега, като прочетохъ въ вѣстницитѣ за васъ, и азъ отъ сърдце се радвамъ, че цѣльта, която гонѣхте още тогава като студентъ въ Парижъ, сега я постигате", ми казваше повторително и съ искренно съчувствие добрата княгиня, като ме увѣряваше и тя, че въ Русия всичко било готово за война, че тази война била отъ най-популярнитѣ и че азъ нѣма да се забавя да видя освободено отечеството си, за което тя слушала толкозъ много отъ мене въ Франция. Подиръ щедра руска гощавка тя ме изпрати почти съ сълзи на очи, съ найгорещи, съ най-трогателни молитствувания за мене, за семейството ми и за моето отечество. Добрата княгиня Лъвова! Отъ сърдце казвамъ и за нея тукъ: Богъ да я прости!

XI.

Сбогуване съ Горчакова.

15/27 декемврия, срѣда.

Него день бѣхме се вече приготвили да си тръгнемъ отъ Петербургъ, но трѣбаше да идемъ да видимъ още веднажъ княза Горчакова, както ни бѣше самъ казалъ. И часа кждѣ 11 пр. пл. ние бѣхме за тази цѣль въ министерството на външнитѣ дѣла. Служещитѣ тамъ ни поканиха да почакаме въ една стая, а сжщеврѣменно побързаха да идатъ да обадятъ на канцлера за нашето присжтствие. Канцлерътъ ненадѣйно се яви самъ прѣдъ насъ въ стаята, държещъ въ дѣсната си ржка перо, въ лѣвата бѣла полунадраскана книга, и набързо ни помоли да го извинимъ за 4—5 минути, че ималъ отвжди една безотлагателна работа, пакъ за България. Слѣдъ нѣколко минути той ни прие въ кабинета си, при всичко че се виждаше да бѣ много занятъ въ онова врѣме. Ние му поблагодарихме за всичко, що чухме и видѣхме въ Петербургъ и му казахме, че ние си отиваме не вече съ надежда, а съ пълна увѣреность, че нашето дѣло е наистина спечелено въ Русия, и че така или инакъ България ще бжде освободена по волята на могуществения руски царь. Канцлерътъ потвърди отново всичко, що ни бѣ казалъ пò-напрѣдъ и прибави, че въпрѣки всички мжчнотии, противъ които се бори и има още да се бори Русия, той се надѣе, че работата въ всѣки случай ще се свърши благополучно за България. На въпроса ни, дали ще може да се избѣгне войната или Русия ще бжде безъ друго принудена да я обяви, стариятъ канцлеръ съ истинска младенческа пъргавина стана веднага отъ стола си и се отправи набързо и лекичко до прозореца, дѣто повика и насъ. „Виждате ли, какво става по небето? ни

му управление, за отношенията му спрѣмо неговитѣ християнски съсѣдни страни. Забѣлѣжително е, че той ни пита още и какво ни казаха въ министерството на външнитѣ дѣла и какъ и какво има рѣшено тамъ за нашия народъ, но самъ пакъ побърза да каже завчасъ, че, до колкото знае той, нѣмало съмнѣние, че има да стане нѣщо добро за християнитѣ въ Турция, между които и българитѣ, тъй жестоко пострадали напослѣдъкъ. Той, като че нарочно избѣгваше да говори изключително за българитѣ. На края той пожела да узнае, като какви сили би могълъ да даде и българскиятъ народъ въ случай на война. На това ние му отговорихме, че не можемъ да се произнесемъ съ точность по тоя въпросъ, защото българскиятъ народъ не е ималъ и нѣма въ турско отдѣлна милиция, но че безъ съмнѣние значителна часть отъ самоотвержени младежи ще побързатъ, при първия слухъ за обявяване война между Русия и Турция, да идатъ да се запишатъ въ редоветѣ на поборницитѣ противъ полумѣсеца. Това крайно зарадва и задоволи младия тогава прѣстолонаслѣдникъ, единъ отъ военачалницитѣ въ руската армия въ България подиръ 6—7 мѣсеца, а послѣ императоръ Александъръ III. На изпращане той ни каза, че рускиятъ царь и Русия нѣма да оставатъ за напрѣдъ тоя народъ въ онова положение, въ което се намира сега, и че, ако се обяви война, той съ благодарение ще поиска да се отправи съ армията към България прѣзъ Дунава.

* * *

Сжщия день вечерьта ние бѣхме на вечеря у барона Жомини, дѣто останахме до 10 ½ часа. Крайна, незабравена бѣше любезностьта, съ която ни посрѣщнаха въ тоя гостеприеменъ домъ.

XI.

Сбогуване съ Горчакова.

15/27 декемврия, срѣда.

Него день бѣхме се вече [illegible] нем отъ Петербургъ, но трѣбаше да [illegible] още веднажъ княза Горчакова, както [illegible] залъ. И часа кждѣ 11 пр. пл. ние [illegible] въ министерството на външнитѣ дѣла. [illegible] ни поканиха да почакаме въ една стая, а [illegible] побързаха да идатъ да обадятъ на канцлера [illegible] присжтствие. Канцлерътъ ненадѣйно се [illegible] насъ въ стаята, държещъ въ дѣсната си [illegible] лѣвата бѣла полунадраскана книга, и [illegible] да го извинимъ за 4—5 минути, че ималъ [illegible] безотлагателна работа, пакъ за България. [illegible] минути той ни прие въ кабинета си, при [illegible] виждаше да бѣ много занятъ въ онова врѣме. [illegible] поблагодарихме за всичко, що чухме и видѣхме въ Петер-бургъ и му казахме, че ние си отиваме не [illegible] дежда, а съ пълна увѣреность, че нашето дѣло е [illegible] тина спечелено въ Русия, и че така или инакъ България ще бжде освободена по волята на могуществения [illegible] царь. Канцлерътъ потвърди отново всичко, що ни бѣ [illegible] залъ по̀-напрѣдъ и прибави, че въпрѣки всички [illegible] нотии, противъ които се бори и има още да се бори Русия, той се надѣе, че работата въ всѣки случай [illegible] се свърши благополучно за България. На въпроса ни, [illegible] ли ще може да се избѣгне войната или Русия ще бжде безъ друго принудена да я обяви, стариятъ канцлеръ [illegible] истинска младенческа пъргавина стана веднага отъ стола си и се отправи набързо и лекичко до прозореца, дѣто повика и насъ. „Виждате ли, какво става по небето? ни

„каза; прѣди единъ часъ бѣше ведро и ясно; сега е „пълно съ облаци едни пò-гжсти, други пò-прозрачни; „кой знае, какво ще се случи слѣдъ малко? Ще зависи „отъ вѣтъра. Така е и съ политиката днесъ за днесъ; „вчера новинитѣ ни като че да бѣха май по-успокоителни, „днесъ не зная, какво да ви кажа. Както ви каза и самъ „императорътъ, ние искренно желаемъ миръ при благо-„получно разрѣшение на дневния въпросъ, но запазва-„нето на мира не зависи само отъ насъ . . . Въ всѣки „случай, съ думи голи сме рѣшени да не се задоволимъ... „Впрочемъ, вие бждете спокойни. За България сè ще „стане нѣщо добро. Русия, каквото и да се случи, нѣма „да я остави така. Рускиятъ императоръ е далъ за това „думата си!“ Тия бѣха послѣднитѣ думи на руския канцлеръ къмъ българскитѣ делегати. При това той имъ пожела добъръ пжть, добри успѣхи въ патриотическото имъ дѣло и добро връщане въ свободна България. Тѣ се оттеглиха прѣпълнени съ чувства отъ уважение, любовь и благодарность къмъ тоя знаменитъ руски канцлеръ.

Лека пръсть сега и нему! Той заслужва вѣчния споменъ на България.

* * *

Слѣдъ тази ауденция ние ходихме да оставимъ сбогомъ и на Гирса, и на Жомини, и на нѣкои други още лица. За длъжность счетохъ азъ лично да ида да върна визита на Филипова, отпослѣ главенъ финансовъ контрольоръ въ Русия, който бѣше доходилъ да ме види и съ когото азъ бѣхъ се запозналъ, по прѣпоржка на генералъ Игнатиевъ, още прѣди двѣ годинѣ въ Цариградъ, дѣто бѣ дошълъ за нѣкое врѣме.

Седнахъ послѣ та писахъ писма до покойния Евлогий Георгиевъ въ Букурещъ, до графъ Распони въ

Римъ, до моя приятель полковникъ Бутурлинъ въ Парижъ, до г. Женсона въ Лондонъ, въ които писма съобщавахъ вкратцѣ впечатленията, съ които оставяхме руската столица.

Ползувахъ се послѣ отъ единъ свободенъ часъ да посѣтя и прѣкрасния въ руската столица Ермитажъ, извѣстния дворцовъ музей, прочутъ по своята богата колекция не само отъ рѣдки картини, но и отъ скѫпи археологически древности, отъ пó-стари и пó-нови царски съкровищни цѣнности и отъ разни източно-азиятски и други художественни издѣлия.

Да не забравя да забѣлѣжа тукъ, че въ Петербургъ ние се запознахме и съ г. Минкова, извѣстния едно врѣме директоръ на Николаевския пансионъ.

Часа на $7^{1}/_{2}$ ние оставихме Петербургъ и тръгнахме за Москва.

ВЪ МОСКВА.

XII.

У Станишевъ.

16/28 декемврия четвъртъкъ.

Въ Москва пристигнахме него день часа на 11 прѣди пладне. Студъ „порядъчно“ московски, но идеята само че ние сме сега въ срѣдата на славянския православенъ свѣтъ, че ние сме въ руския иерупулисъ, руския свещенъ градъ, стопляше сърдцата и ни прѣпълваше съ още пó-живи надежди за бѫдещето на България.

Часа на 1 сѫщия день ние ходихме у Константина Николаевичъ Станишевъ, родомъ българинъ отъ Кукушъ, училъ се въ Москва и отколѣ установенъ тукъ като професоръ въ едно отъ най-добритѣ учебни заведения и съ когото бѣхме се видѣли накратко въ Виена (вж.

стр. 108). Той ни посрѣщна съ възклицания отъ радость и не знаеше, какъ да изкаже благодарностьта си за това тъй внезапно посѣщение отъ българскитѣ делегати. У него случайно намѣрихме и Жинзифова, сѫщо родомъ българинъ изъ Битолско, свършившъ историко-филологическия факултетъ въ Москва и сега прѣподаватель на грьцки езикъ въ тъй наречения „Лазаревски институтъ восточныхъ языковъ", чающъ деня за освобождението на отечеството. За зла честь той нѣмà щастието да го дочака. Както узнахъ отпослѣ, той се поминалъ прѣзъ февруария 1877 г. При тѣхъ бѣше и д-ръ Визанковъ, сѫщо българинъ изъ Македония. Приказки живи, бързи, непрѣкѫснати, несвързани, се завързаха изведнажъ между насъ по всички въпроси относещи се до настоещето и до бѫдещето на България. Всички изказвахме съ неприкрита радость единъ къмъ други убѣждението си, че, стане що стане, ударилъ е вече часътъ за пò-честити сѫдбини на отечеството. Слѣдъ малко ние се раздѣлихме, за да се срѣщнемъ пó-послѣ отново.

XIII.

У Каткова.

По онова врѣме въ Москва живѣеше единъ много извѣстенъ, единъ знаменитъ руски публицистъ. Той бѣше покойниятъ сега Катковъ, главенъ редакторъ на авторитетния по онова врѣме руски вѣстникъ „Московскія Вѣдомости", който отъ начало още бѣ държалъ и държеше и тогава настойчиво страната на българитѣ. Ние счетохме за длъжность да идемъ да посѣтимъ този публицистъ, толкозъ пó-много, че за това бѣха ни съвѣтвали и нѣкои приятели още отъ Петербургъ, и надвечеръ, часа кждѣ 6 ние бѣхме при него. Un homme

sérieux; belle et claire intelligence, съмъ забѣлѣжилъ на французски въ дневника си, слѣдъ като се прибрахъ вечерьта въ хотела. Мѫжъ сериозенъ, прѣкрасенъ и ясенъ умъ. Той бѣше въ течение дору и на най-малкитѣ подробности по дневнитѣ въпроси. Той знаеше, какъ сме били приети въ Петербургъ, какво ни бѣ казалъ царьтъ, какво Горчаковъ и какво Гирсъ. Той бѣ съ твърдость убѣденъ въ необходимостьта на войната. Това го изискували сега, казваше, не само честьта на Русия, но и интереситѣ, па още и историята на тазъ държава. Питà ни и той за впечатленията, които бѣхме изнесли изъ пѫтуванието си по западна Европа, най-вече въ Англия, и видѣхме, че имахме прѣдъ себе си мѫжъ, който бѣше всестранно запознатъ не само съ текущитѣ съврѣменни въпроси, но още и съ цивилизацията и съ политическитѣ учреждения на западнитѣ народи, както и тѣхнитѣ нужди и стремения изобщо. Той изказа мнѣние, че изъ православния български народъ може да се образува една яка славянска държавица не безъ значение за развитието на събитията пó-нататъкъ въ юго-източна Европа. Думитѣ му бѣха умѣрени и като прѣтеглени, но за това тѣ придобиваха и особена тяжесть. Между друго той ни съобщи, че сръбскиятъ държавникъ г. Мариновичъ, съ когото се бѣхме срѣщнали въ Петербургъ, както и забѣлѣжихъ пó-горѣ, се изсказалъ противъ окупирането на България отъ когото и да е. Въ такъвъ случай, обаче, казваше Катковъ, какъ ще може да се въведе новъ редъ въ България, когато турцитѣ не само не прииматъ нищо, но и не могатъ направи нѣщо въ тоя смисълъ. Най-послѣ той ни искренно благодари за посѣщението, увѣри ни, че дѣлото, за което ратуваме, ще се увѣнчае въ концѣ концовъ съ успѣхъ и ни изпрати съ най-голѣмо насърдчване.

Излишно е да кажа тукъ, какви бѣха нашитѣ благодарения къмъ тоя исторически сега руски публицистъ.

XIV.

У И. С. Аксакова.

Отъ Каткова ние отидохме часа на 8 вечерьта при другъ знаменитъ русецъ, при единъ славянски великанъ по разумъ и по сърдце, при приснопаметния Иванъ Сергеѣвичъ Аксаковъ. Ние дължехме това посѣщение на свѣтлия и доблестния въ онова врѣме знаменоносецъ въ Москва, та че и въ цѣла Русия, на славянската идея, — на искренния и усърдния приятель на славянския и православния български народъ, на неуморимия и самоотвержения ратникъ, и съ перо и съ слово, за политическото възкръсване на тозъ народъ; дължехме ние това посѣщение на този великъ руски човѣколюбецъ, на тозъ руски отличенъ списатель и първостепененъ публицистъ, на тоя пламенъ славянофилъ и българофилъ, не само като български делегати, които не можаха да минатъ прѣзъ Москва, безъ да идатъ се поклонятъ на руския въ Русия Гладстонъ по българскитѣ работи, дори и нѣщо повече, но и като прости синове на народа си, като прости смъртни, за които човѣщината не е гола дума. Аксаковъ, който бѣше извѣстенъ за нашето отиване при него, ни посрѣщна и прие като отколѣ познати госте и приятели. Той не ни остави да му кажемъ нито една дума отъ благодарность или нѣщо подобно". Дѣлото е славянско, дѣлото е християнско—православно, и всички сме длъжни да изпълнимъ въ тоя случай длъжностьта си кой както може"; съ тия думи ни посрѣщна той. „Колкото за българския народъ, къмъ когото храня искренна любовь, продължи той, — азъ мога да ви увѣря, че за неговото

освобождение нѣма вече въ Русия никакво съмнѣние и азъ вѣрвамъ, че това освобождение ще се постигне, но не вѣрвамъ, че това ще може да се добие безъ война, а Русия се готви, Русия е готова за война. Господарь императоръ изпълнява едно велико дѣло съ рѣшението, което зима въ тоя случай. Русия трѣба да освободи бѣдния славянски и православенъ български народъ, тя би трѣбало дори веднажъ за винаги да свърши за всички християнски народонаселения въ Турция съ този турски режимъ". И Аксаковъ ни говори надълго всѐ въ тоя смисълъ. Той бѣше душа човѣкъ. Слабостьта му къмъ българитѣ бѣше забѣлѣжителна. Между друго, той съ радость ни казваше, че отъ учащата се въ Москва южно-славянска младежь, най-много се отличавали българскитѣ момци, което му закрѣпвало още повече вѣрата въ политическото възраждане на България. Той мечтаеше и радѣше за създаването въ Балканския полуостровъ на едно силно българо-славянско господарство. — Слѣдъ малко дойдоха та ни поканиха на чай, и Аксаковъ стана та ни заведе самъ въ близосъсѣдната стая. Ние се намѣрихме ненадѣйно прѣдъ единъ не малъкъ кржжокъ отъ госте, господа и госпожи. Прѣди всичко Аксаковъ ни прѣпоржчи на госпожа Аксакова, Александра Ѳеодоровна, дъщеря на извѣстния руски поетъ-философъ Тютчевъ, госпожа благородна, образована и крайно вѣжлива, бивша придворна фрейлейнъ при императрица Мария Александровна. Тамъ бѣха между нѣкои други и г. г. Поповъ (Нилъ Александровичь, † 1891 год.), Кошелевъ, Рачински, бивши руски консулъ въ Варна, много други членове отъ Славянския благотворителенъ комитетъ, чиято душа бѣше самъ Аксаковъ, който ни и прѣдстави на всички. Прѣдметъ на разговора, при служене чай съ вкусни руски закуски въ изобилие, бѣха пакъ българ-

скитѣ работи въ свръзка съ сърбскитѣ и съ положението изобщо на християнскитѣ народонаселения въ Турция, за която тукъ нѣмаше ни зърно милость у никого и у никоя. Помня, обаче, още, какъ благородната и милозлива госпожа Аксакова, като слушаше господата, какъ оживено приказваха за славянитѣ и за славянофилството въ Русия, се обърна полузасмѣна къмъ мѫжа си Ивана Сергѣевича и му казваше, че всичко това, за което говорятъ, е прѣкрасно, но че тѣ въ своя славянски идеализъмъ забравяли дѣйствителностьта, забравяли, че редоветѣ имъ се разрѣждатъ постоянно, че отъ день на день престижътъ имъ се уронвалъ, че нови сили не попълвали вече оставенитѣ празноти въ руското славянофилство. Дѣ сѫ, казваше тя, Хомяковъ, дѣ Погодинъ, дѣ Самаринъ, дѣ толкозъ други? Вие сте останали сами тукъ и съ малцина нѣкои други въ Петербургъ. Види се, че въ обществото захваща да вѣе другъ вѣтъръ. Сама тя пакъ, обаче, се признаваше скоро като неправа до нѣйдѣ и бързаше по най-деликатенъ начинъ да прибави съ лице засмѣно, че тя говорила на шега и че дѣлото само по себе било прѣвъзходно, патриотично, полезно, хуманно и заслужваеще за продължение подкрѣпа отъ всички сериозни лица, и мѫже и жени; за всичко това всички присѫтствуещи ставаха да й благодарятъ живостно и шумно, а тя въ отговоръ ги питаше любезно и учтиво, не желаятъ ли още по една чашка, по единъ *стаканъ чайку,* и неудобно ли имъ е да си зематъ по нѣщо отъ сложенитѣ разновидни закуски. Събранието трая близу до полунощь. Азъ съхранявамъ отъ тази славянофилска вечеринка въ Москва живъ и неизгладимъ споменъ и до днесъ.

Както може да е извѣстно на мнозина, слѣдъ смъртьта на И. С. Аксаковъ неговитѣ съчинения издаде въ 7 тома добрата му и благородна съпруга, днесъ и

тя, както ми донасятъ, между покойнитѣ. Миръ на праха имъ!

Тъй употрѣбихме ние първия день отъ пристигането ни въ Москва.

XV.

У Кошелева, Е. Ѳ. Тютчева, и повторно у Аксакови.

17/29 декември, петъкъ.

Нѣма да описвамъ тукъ достозабѣлѣжителноститѣ въ Москва: като черкови, улици, кѫщи, здания, площади, заведения, магазини, учреждения, паметници, прочути камбани, старини и светини, всички почти своего рода, нито прочутия Кремлъ съ неговитѣ стари и нови пристройки и поправки, нито великолѣпния храмъ на Спасителя, съ които всички имаха него день добрината нѣкои приятели да ни запознаятъ поне повърхно като дойдоха рано още та ни зеха и ни разведоха и съ шейна и пѣшкомъ низъ цѣлия почти тоя любопитенъ по всичко градъ.

Но него день ние, придружени пакъ отъ добри и неуморимо услужливи приятели, ходихме да направимъ нѣколко достопаметни посѣщения. Най-напрѣдъ ние ходихме у *Кошелева* (Александръ Ивановичь), съ когото се бѣхме запознали у Аксакова. Въ лицето на Кошелева ние намѣрихме не само единъ просвѣтенъ русецъ, единъ сериозенъ публицистъ, единъ опитенъ и цѣненъ бивши държавенъ служитель, единъ горещъ славянофилъ, но и единъ благъ, единъ прѣкрасенъ човѣкъ. Съ живо съчувствие ни говорѣше той за България, а покрай нея и за другитѣ славянски земи. На неговитѣ чувства отговаряха напълно и чувствата на добрата му съпруга, както и ония на

образованата му дъщеря, на които ни прѣдстави, и които не само присжтствуваха прѣзъ цѣлото врѣме при разговора ни за славянството изобщо, и главно сега за България, но зимаха, ако и съ скромна прѣдпазливость, съ пълна, обаче, вѣщина по прѣдмета, живо участие въ тоя разговоръ. Съ удоволствие си спомнямъ азъ и до сега любезния приемъ въ това любезно и образовано руско семейство.

Отъ тамъ ни заведоха у фрейлеинъ Екатерина Ѳеодоровна Тютчева, сестра на токо-що поменатия поетъ-философъ Тютчевъ, близка сродница на госпожа Аксакова, личность добрѣ извѣстна и съ безпорно значение въ висшето московско общество по своето образование, по своитѣ обширни познания, по своитѣ литературни трудове. Тя е прѣвела сама отъ руски на английски найдобритѣ съчинения на знаменития и приснопаметния московски митрополитъ Филаретъ. Тя е писала и „Разкази изъ священной исторіи Ветхаго и Новаго Завѣта“, издадени прѣзъ 1887 г. слѣдъ смъртьта ѝ, послѣдвала, както се уча, прѣзъ 1882 г. Тя ни прие съ извънредно голѣма любезность и ни говори като лице твърдѣ добрѣ запознато съ всички съврѣменни и дневни въпроси, политически, социални, религиозни, художествени, литературни. Всички тия въпроси тя ги обсжждаше съ пълна вѣщина и съ научна зрѣлость. Тя бѣ просвѣтена православна рускиня и убѣдена славянофилка и тя се живо интересуваше за участьта на южнитѣ славяни. Съ забѣлѣжително любопитство тя ни разпитваше до най-малки подробности за нашето пжтуване по западна Европа и за впечатленията, които бѣхме изнесли отъ тамъ, най-вече изъ Англия. За България, главенъ прѣдметъ на нейнитѣ грижи отъ нѣколко мѣсеци насамъ, тя тъй сжщо бѣше убѣ-

дена, че ще се отърве отъ турското иго, че тя ще бѫде освободена, но, прибавяше да каже, всичкиятъ за постигане тая цѣль тежъкъ товаръ ще падне и тозъ пѫть изключително върху плещитѣ на матушка Русия. Но нищо отъ това, бързаше сама пакъ тя да каже, тозъ товаръ се налага на Русия отъ самата нейна история, отъ самото нейно прѣдназначение въ всеобщата история. Въ интереса на православието, въ интереса на славянството, въ интереса на Русия, въ интереса на напрѣдъка въ юго-източна Европа, България трѣба да се освободи, свърши тя дългия си и интересенъ разговоръ по тоя въпросъ. Съ неизгладими и до днесь още въ паметьта ми прѣкрасни впечатления ние се разпростихме съ тази отъ всѣка страна забѣлѣжителна рускиня. Не успѣхме, за жалость, да се видимъ съ нея и повторно, както бѣ казано при раздѣлата ни. Отъ душа и отъ сърдце казвамъ тука и за нея: Богъ да я прости!

Отъ тамъ ние ходихме да видимъ повторно Аксакова, който повторно ни говори за България по сѫщия прочувственъ начинъ и съ сѫщото убѣждение, по какъвъто и съ каквото ни бѣ говорилъ и първия пѫть. „Азъ вѣрвамъ, казваше, че въ едно близко бѫдеще ние ще имаме радостьта да поздравимъ всрѣдъ Балканския полуостровъ издигането на едно солидно и отъ всѣка страна благонадеждно славянско и православно господарство. Само че за това ще потрѣбатъ голѣми жертви, и Русия е готова вече да понесе тия жертви. Нѣма за нея сега друга възможность. Вижте, обаче, и вие българитѣ да направите въ тоя случай каквото трѣба и каквото е възможно, за да се улесни дѣлото на Русия“. Трогателно бѣше за насъ раздѣлата, разпрощаването съ тоя знаменитъ русецъ, съ тоя добросъвѣстенъ славянинъ, съ тоя добъръ

човѣкъ. България дължи много на Иванъ Сергѣевичъ Аксаковъ!

XVI.

У Рачински.

Отъ Аксакова, все сжщия день 17/29 декемврия, петъкъ, ние ходихме у Рачински, съ когото тъй сжщо бѣхме се запознали у първия. Рачински, като бившъ руски консулъ въ Варна, познаваше доста добрѣ и отъ близу българскитѣ работи. Тази срѣща тозъ пжть съ него бѣше много любопитна. Той ни сжщо увѣри, че войната отъ страна на Русия е належаща, че тя е дѣло рѣшено и че наскоро ще има, както и да е, една автономна България. Но той намѣрвалъ, че въпросътъ трѣбало да се свърши по другъ начинъ. Споредъ него освобождението на България идвало не тъй на врѣме. То трѣбало да дойде малко пó-късно. Слѣдъ разрѣшението на черковния въпросъ трѣбало би, казваше той, чрѣзъ добрѣ устроено черковно управление, чрѣзъ размножаване на училищата, чрѣзъ доставяне, въ нѣкои поне отъ тѣхъ, по-високо и по-солидно образование, трѣбало би да се даде така народу врѣме и възможность да се развие позрѣло отъ всѣка страна, па, до колкото би било възможно, нѣкои отъ тъй развититѣ и образовани млади българи да постжпятъ на държавна служба въ турската империя. По тоя начинъ, казваше ни Рачински, вие щѣхте да бждете по-приготвени и за свобода, и за самоуправление. Както става сега всичко прѣждеврѣменно, вие ще срѣщнете голѣми мжчнотии, казваше, и ще имате много неразбории, до като се наредите. При това не се знае, какви ще бждатъ и границитѣ на тъй извоюваната автономна България, а това не е маловаженъ за васъ въпросъ.

Но работата днесъ е много напрѣднала и противъ пороя не може да се върви, прилагаше самъ да каже Рачински. Войната ще се обяви и ще се роди една свободна България. Като говорѣше възъ тозъ смисълъ Рачински бързаше да прибави, че той мисли така просто отъ искренна любовь къмъ българския народъ, чиято участь го интересувала въ най-висока степень, та за това и желаялъ да бѣ миналъ той прѣдварително прѣзъ едно прѣдуготвително училище, та да постжпи послѣ по-рѣшително въ единъ по-пъленъ самостоятеленъ животъ. Той не билъ противъ това, което става днесъ, но той изказвалъ просто неговия възгледъ по тоя въпросъ.

Върху всичко това ние приказвахме надълго съ покойния Рачински, но въ заключение всички се съгласихме, и той и ние, че, както бѣха се сложили по онова врѣме обстоятелствата, за България другъ изходъ изъ създаденото ѝ положение нѣмаше, освѣнъ освобождението ѝ отъ турския режимъ съ война или безъ война, ако това е още възможно. Да не пропусна тукъ да забѣлѣжа и това, че Рачински поставяше като необходимо, безусловно условие за нашето по-нататъшно мирно народно развитие въ Балканския полуостровъ споразумѣнието ни какъ и какъ съ нашитѣ съсѣдни народи сърби, гърци, румжни и пр., че инакъ у насъ нѣмало никога да има ни миръ, ни редъ.

XVII.

У Генералъ-Губернатора.

Него день бѣше наредено да идемъ да се прѣдставимъ и на Московския генералъ-губернаторъ князъ Долгоруки. И часа на 3 точно ние бѣхме при него. Князътъ, въ роднински, както ни казаха, връзки съ царската фамилия,

човѣкъ въ зрѣла старость, въскжсичекъ, едричъкъ, съ блага и приятна физиономия, съ военна униформа, ни прие по най-любезенъ начинъ. Той ни каза, колко дълбоко съчуствува и той лично заедно съ цѣлия градъ Москва, па и съ цѣла Русия къмъ злощастния православенъ български народъ. Той, обаче, се надѣеше, че съ Божията помощь положението на тоя народъ ще се подобри. Той ни увѣряваше, че рускиятъ царь нѣма да остави нашия народъ да тегли и за напрѣдъ подъ турското иго. Той ни разправи послѣ, какви разни помощи се събирали въ Москва и другадѣ за пострадавшитѣ българи. Подиръ това той самъ ни заведе въ близкия мънастирь *Страстной,* дѣто между събранитѣ тамъ лица ние видѣхме и извѣстната по срѣдногорското възстание панагюрска учителка Райна, избавена отъ ноктетѣ на турцитѣ и доведена прѣди нѣкой другъ мѣсецъ въ Москва. Като знаяхъ всичката й история и си спомнихъ въ това спасително прибѣжище всички турски злосторства „менѣ ми тъй дожалѣ, че не можихъ да въздържа сълзитѣ си", съмъ забѣлѣжилъ и тукъ буквално въ моя дневникъ. На тръгване князътъ ни изпроводи самъ до стълбата и милостиво и сладкодумливо ни отправи най-горещи молитствувания и най-сърдечни благопожелания за насъ и за нашия народъ. Добро, любезно, кротко и милостиво старче, което и до днесъ не излиза изъ паметьта ми.

XVIII.

Увеселителна срѣща. — Д-ръ Боневъ. — Госпожа Стрѣкалова.

Нашитѣ съотечественици, па сега и наши приятели вече Константинъ Николаевичь Станишевъ, Д-ръ Молловъ отъ с. Беброво (Търновско), Д-ръ Андрей Богдановъ

отъ Рѣсенъ (Македония), Д-ръ Визанковъ, сжщо, — и двамата загинали послѣ прѣзъ освободителната война —, Петко Каравеловъ отъ Копривщица, Жинзифовъ, за когото споменахъ пò-горѣ, бѣха ни поканили него день на угощение. И кждѣ 5 часа ние бѣхме всички събрани въ гостилницата Ермитажъ за вечеря. Нашитѣ приятели бѣха се разпоредили отъ пó-рано да бжде тая вечеря разкошно и великолѣпно приготвена. Онова, обаче, което не бѣше приготвено и което не можеше да се приготви отъ пò-напрѣдъ, то бѣше онази радушна интимность, оня веселъ хуморъ, ония приятелски чувства, които господствуваха помежду ни прѣзъ всичката тая вечеря и които безъ съмнѣние придаваха на всичко единъ особено приятенъ вкусъ. Българскитѣ делегати бѣха обсипани съ здравици една отъ друга пó-въодушевени. Но и българскитѣ делегати не останаха въ това отношение пó-долу отъ своитѣ весели амфитриони. Тѣ имъ напомниха тѣхната дѣятелность за народното дѣло въ сърдцето на велика Русия, въ свещения градъ Москва, дѣто и като студенти и като служещи тѣ никога не бѣха забравили отечеството и всѣкога сж ратували за него кой както е могълъ. Прѣдложиха се здравици за императора, за Горчакова, за Аксакова, за генералъ Игнатиева, руския посланникъ въ Цариградъ, за Каткова и пр., всички посрѣщнати съ въодушевена благодарность. Нашитѣ приятели, обаче, не се задоволиха само съ тази вечеря, дадена въ честь на българскитѣ делегати. Часа кждѣ 10 тѣ пожелаха да имъ покажатъ, какъ се пжтува въ Русия и нощемъ на шейна по дебелъ снѣгъ. И тѣ се разпоредиха да се докаратъ 2—3 тройки, които ни отведоха съ бързина като вѣтъръ далечь около 1 ч. вънъ отъ града въ една зимна градина, наричана *Стрѣльня*. Тукъ слушахме руски пѣсни, изпълнявани по единъ страненъ начинъ отъ единъ

страненъ пѣвчески хоръ. Достазабѣлѣжителното за насъ особено тукъ бѣше, че посрѣдъ московски студъ къмъ края на декемврия ние седѣхме въ тазъ стоплена градина като прѣзъ лѣтно врѣме при цъвнали цвѣтя и богата зеленина.

Ние се върнахме у дома часа кждѣ 12$^1/_2$. Въпрѣки тъй напрѣдналия часъ, ние намѣрихме да ни чака въ хотела д-ръ Боневъ, сега и той между покойнитѣ. Той ни разказа за много работи, между тѣхъ и това, че имало вече разпореждания и за медицитѣ прѣдъ видъ на прѣдстоещата война. При това, той натякваше много на извѣстния по онова врѣме генералъ Кишелеки, българинъ, родомъ отъ Котелъ, достигналъ до тоя чинъ въ руската армия. Д-рътъ като че да искаше да се пооплаче отъ него, че ужъ той монополизиралъ българския патриотизъмъ и българското дѣло, като си позволявалъ да работи и да дѣйствува всѣкога самъ отъ себе, безъ да обади нищо на никой другъ българинъ. За това, както и за нѣкои други нѣща, д-ръ Боневъ, родомъ отъ Търново, а послѣ, въ освободена България, главенъ воененъ лѣкаръ, бѣше писалъ и пò-напрѣдъ едно писмо до Цанкова, като неговъ отколѣшенъ познайникъ. Но, вънъ отъ всичко това, докторътъ показваше нетърпѣние да чуе веднажъ войната обявена, та да тръгне и той безотлагателно за България било като медикъ, било въ краенъ случай като простъ опълченецъ. Раздѣлихме се слѣдъ единъ почти двучасовъ разговоръ съ взаимни пожелания да се срѣщнемъ кждѣ пролѣть въ България.

18/30 декемврия, сжбота.

Рано него день ходихме у Станишева, за да земемъ сбогомъ отъ госпожата му. Слѣдъ това насъ ни заведоха

въ единъ приютъ, за който се грижеше, между други, и госпожа Стрѣкалова. Александра Николаевна Стрѣкалова, заможна, благодѣтелна и съ богати срѣдства руска бариня, бѣше ревностна и неуморима попечителка на всевъзможни благотворителни дружества. Въпрѣки тая своя многосложна и многоклонна дѣятелность, тя имаше заедно съ други свои другарки и грижата за пристояване, наглеждане, въспитание и помагане на учащи се въ Москва южно-славянски дѣвици, главно българки, настанени обикновенно въ извѣстния Алексѣевски мънастирь като въ пансионъ. Тамъ ние срѣщнахме за втори пѫть бившата панагюрска учителка Райна. Срѣщнахме тамъ тъй сѫщо и двѣ софиянки ученички, едната, сестра на покойния и той сега Христо Стояновъ отъ София, възпитанъ въ Москва, а починалъ прѣди нѣкоя година въ родното си мѣсто, София, като прѣдседатель на върховния касационенъ сѫдъ, другата, сестра на г. Михаилъ Буботиновъ, бивши учитель, и извѣстенъ и пъргавъ още коренемъ гражданинъ въ българската столица. Но освѣнъ тѣхъ, тукъ имаше прибрани и много сироти спасени прѣзъ миналото лѣто въ България и доведени въ Москва. Г-жа Стрѣкалова, пъргава и читава дама, ако и въ напрѣднала възрасть, ни заведе при всички и ни разказа за пó-многото отъ тѣхъ, какъ и отъ кѫдѣ бѣха доведени тукъ, какъ ги гледатъ и какво мислятъ да правятъ съ тѣхъ пó-нататъкъ.

* * *

Този день бѣше послѣдниятъ отъ прѣбиването ни въ Москва. Кѫдѣ 4 часа слѣдъ пладне при насъ дойде добриятъ господинъ Рачински и ни заведе на обѣдъ въ една гостилница. Той бѣше се тъй свързалъ въ това кратко врѣме съ насъ, че ние се раздѣлихме съ него като стари приятели съ сълзи на очи. И той е отколѣ вече между покойнитѣ. Миръ и на неговия прахъ!

Часа на 7 ние бѣхме на̀ желѣзнопѫтната станция. Тамъ бѣха дошли за сбогомъ и нашитѣ приятели. Между друго, още помня какъ приятельтъ г. д-ръ Молловъ ми поднесе за изпроводякъ една кутия скѫпи цигари, при всичко че азъ не пушахъ тогава, както не пуша и сега, а приятельтъ г. П. Каравеловъ при много сладки приказки ме потупна по рамото дружелюбно и ми каза, че ние наскоро може би ще се срѣщнемъ въ България и тамъ ще работимъ за нея наедно! Богъ да го прости сега и него!

На 7½ ние оставихме и свещения руски градъ — Москва.

* * *

Далеченъ отзвукъ отъ Москва.

И сега, при отдалечаването ми, въ тия бѣлѣжки, отъ тоя оригиналенъ, тоя исторически, тоя полуевропейски, полуазиатски, но чисто славянски градъ, една кратка тукъ бѣлѣжка, като въ скоби. Когато по̀-послѣ азъ имахъ случай да се запозная малко по́ отъ близу съ нѣкои отъ извѣстнитѣ руски съчинения, като „Славянство и Европа“ отъ О. Миллеръ, „Славянскій въпросъ“ отъ Ив. С. Аксаковъ, „Росія и Европа“ отъ Н. Як. Данилевски, „Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи“ отъ Іосифа Первольфа и други още, между които и творенията на А. С. Хомякова*), азъ съ голѣмо и съ истинско удоволствие усѣщахъ при прочитането имъ като единъ далеченъ, но

*) Още при прѣбиванието ни въ Москва приятели нѣкои ми съобщиха покрай други съчинения и нѣкои стихотворения отъ А. С. Хомяковъ, между които и една неизвѣстна менѣ до тогава, но тъй много извѣстна на всички що-годѣ запознати съ новата руска литература поезийка, на която обстоятелствата и нашитѣ надежди въ онова врѣме придаваха за насъ особено значение. Тя е слѣднята:

вѣренъ отзивъ отъ разговоритѣ, който бѣхме имали въ разнитѣ ни срѣщи съ разни образовани и политически руски личности при прѣбиванието ни било въ Петербургъ, било главно въ Москва. Руското по онова врѣме славянофилство имало, си казвахъ, своитѣ учени историци, своитѣ дълбоки мислители, своитѣ въодушевени поети, своитѣ авторитетни публицисти, своитѣ вдъхновени апостоли, своитѣ доблестни знаменоносци. Въ своето славянофилство тѣ бѣха си създали единъ видъ идеална Русия и за сама Русия, и за славянския изобщо свѣтъ; а сънътъ и блѣнътъ на приснопаметния Ив. С. Аксаковъ, по́-частно,

Орелъ.

Высоко ти гнѣздо поставилъ,
Славянъ полунощныхъ Орелъ,
Широко крыля ты расправилъ,
Глубоко въ небо ты ушелъ!
Лети, но въ горнемъ морѣ свѣта,
Разгуломъ вольности согрѣта,
О младшихъ братьяхъ не забудь!
На степь полуденнаго края,
На дальный западъ оглянись:
Ихъ много тамъ, дѣ гнѣвъ Дуная,
Гдѣ Альпы тучей обвились,
Въ ущельяхъ скалъ, въ Карпатахъ темныхъ,
Въ Балканскихъ дебряхъ и лѣсахъ,
Въ сѣтяхъ Тевтоновъ вѣроломныхъ,
Въ стальныхъ Татарина цѣпяхъ...
И ждутъ окованные братья —
Когда же зовъ услышитъ твой,
Когда ты крылья, какъ объятья,
Прострешъ надъ слабой ихъ главой!..
О, вспомни ихъ, Орелъ полночи!
Пошли имъ звонкій твой привѣтъ,
Да ихъ утѣшитъ въ рабской ночи
Твоей свободы яркій свѣтъ!
Питай ихъ пищей силъ духовныхъ,
Питай надеждой лучшихъ дней,
И хладъ сердецъ единокровныхъ
Любьвю жаркою согрѣй!
Ихъ часъ придетъ, окрѣпнутъ крылья,
Младые когти подростутъ,
Вскричатъ орлы, — и цѣпь насилья
Желѣзнымъ клювомъ расклюютъ!

бѣше между друго издигането на едно силно въ Балканския полустровъ славяно-православно господарство, България, вървеща въ пѫтя на напрѣдъка рѫка подъ рѫка съ Русия въ юго-източна Европа. Чини ми се, като че да звучатъ още въ ушитѣ ми неговитѣ сладкодумни, прочувствени и убѣдителни проповѣди по тоя въпросъ. Въ всѣки случай, на това настроение на руското тогавашно славянофилство мисля да не се лъжа, ако кажа, че България дължи твърдѣ много не само за своето освобождение, но изобщо и за своето още отъ по́-напрѣдъ по̀живо умствено пробуждане като народность. Това славянофилство броеше голѣмо число просвѣтени и влиятелни привърженици не само въ образованото руско общество, но и въ рѫководещитѣ по онова врѣме политически крѫгове; то бѣ успѣло да си пробие пѫть дори и въ самия царски дворецъ, въ самия кабинетъ на руския монархъ.

* * *

На другия день, 19/31 декемврия, недѣля, на пѫть за Виена ние минахме прѣзъ гр. Смоленскъ, дѣто станцията бѣше прѣпълнена съ войници, а на 20 декемврия 1876 г. (1 януария 1877 г.), ние бѣхме въ красивия

Съ наслаждение тоже четяхъ и повтаряхъ тогава и двѣтѣ първи строфи отъ инакъ неотрадното въ послѣдующитѣ строфи негово пакъ стихотвореніе: *Россіи* (1854). Тѣ сѫ слѣднитѣ:

Тебя призвалъ на брань святую,
Тебя Господъ нашъ полюбилъ,
Тебѣ далъ силу роковую,
Да сокрушишъ ты волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

Вставай, страна моя родная,
За братьевъ! Богъ тебя зоветъ
Чрезъ волны гнѣвнаго Дуная —
Туда, гдѣ, землю огибая,
Шумятъ струи егейскихъ водъ.

и живостния градъ Варшава, дѣто прѣстояхме до единъ часъ и ходихме да видимъ въ него каквото по́-забѣлѣжително можеше да се види въ това кѫсо врѣме. На 21 декемврия 1876 (2 януария 1877 г)., вторникъ, часа на 5 вечерьта ние стигнахме въ Виена здрави, бодри, радостно разположени и още подъ очарователното влияние на хубавитѣ впечатления, съ които бѣхме тръгнали отъ Москва.

Австрия.

ВИЕНА.

I.

Виенскитѣ българи. — Каницъ за нашето приемане отъ графъ Андраши.

Въ Виена ние се потрудихме още сѫщата вечерь да се видимъ съ нашитѣ тамъ съотечественици. Тѣ бѣха духомъ убити и като че ли досущъ вече отчаяни за народното дѣло по това, що прочитали въ нѣкои виенски вѣстници и що слушали отъ разни мѣста и отъ тѣмъ познати въ Виена лица. Ние счетохме за длъжность да ги посъживимъ и за тая цѣль ние имъ съобщихме новинитѣ, които носѣхме и отъ Берлинъ, и отъ Русия. Тѣ като че да се възродиха сега изведнажъ на новъ животъ, и безкрайни и разновидни бѣха признацитѣ, съ които залѣгаха да засвидѣтелствуватъ своята благодарность и къмъ насъ, и къмъ Русия. То бѣше цѣла радость и единъ видъ шумна побѣда надъ всички извѣстни и неизвѣстни зломишленици за нашето народно дѣло. Тѣ ни сърадваха, тѣ ни хвалѣха, тѣ ни почитаха като усърдни и неуморими апостоли, като спасители на народа.

Но ние трѣбаше да се приготвимъ за утрѣ, че нашето дѣло като делегати не бѣ още свършено. Ние имахме да се прѣдставимъ още и прѣдъ австро-венгерския министъръ на иностраннитѣ дѣла.

И още на другия день 22 декемврия 1876 (3 януария 1877 г.), срѣда, ние бѣхме раничко при г. Каница, за когото говорихъ въ втората часть отъ тая книжка (вж. стр. 106). Съгласихме се, че намѣсто да се отнесемъ ние направо съ писмо до графъ Андраши, тогавашния министъръ на иностраннитѣ дѣла въ Австро-Венгрия, за ауденция при него, пó-добрѣ ще бѫде самъ г. Каницъ да направи нужнитѣ за това постѫпки дѣто трѣба и за резултата да ни извѣсти. Още сѫщия день нашиятъ приятель ходилъ за тая цѣль дѣто трѣба и извършилъ успѣшно каквото трѣбаше.

Въ четвъртъкъ, 23 декемврия 1876 г. (4 януария 1877 г.), часа кѫдѣ 10 прѣди пладне, ние получихме отъ министерството съобщение, че графъ Андраши ще благоволи да ни приеме на другия день, въ петъкъ, на 12 часа.

II.

При графъ Андраши министъръ на външнитѣ дѣла.

24 декемврия 1876 (5 януария 1877 г.), петъкъ.

Тъкмо часа на 12 ние бѣхме въ министерството на иностраннитѣ дѣла. Слѣдъ 4—5 минути единъ милъ господинъ ни въведе въ единъ салонъ, дѣто се намѣрихме прѣдъ единъ мѫжъ срѣдня възрасть, ръсть едва ли малко пó-висока отъ срѣдня, сухичъкъ, но съ жива физиономия. Той бѣше графъ Андраши, родомъ маджарецъ, едно врѣме непримиримъ противникъ на Австрия,

и даже осжденъ, та за това и дълго врѣме емигрантъ, а сега водитель на иностранната политика въ Австро-Венгрия. Слѣдъ като ни поздрави и ни покани да седнемъ, той прѣди всичко пожела да узнае, кой отъ насъ е Балабановъ и кой Цанковъ.

Ще забѣлѣжа тукъ, че по това, що бѣхме узнали, Балабановъ билъ прѣдставенъ въ виенското министерство на иностраннитѣ дѣла като човѣкъ ужъ на генералъ Игнатиевъ, руския въ Цариградъ посланникъ, а другарьтъ му Драганъ Цанковъ, цензоръ въ турското писалище на печата за българскитѣ вѣстници, като измѣникъ и на турското правителство, и на католицизма; при това него смѣсвали и съ племеника му Кирякъ Цанковъ, живѣещъ отъ дѣтинство въ Букурещъ и сега прѣдседатель на революционния комитетъ въ тоя градъ.

Слѣдъ даденитѣ обяснения графъ Андраши ни каза, че той билъ слушалъ за насъ и ималъ свѣдѣния за нашата мисия, по която, прибави да каже, идете безъ друго сега и при мене.

„Да, поехъ думата и казахъ: по сжщата мисия ние „бѣхме длъжни да се прѣдставимъ и прѣдъ Ваше Прѣ„възходителство. Положението, въ което се намѣрва зло„щастниятъ нашъ народъ, и което нѣма съмнѣние, че е „извѣстно и Вамъ тука, особено пъкъ всеизвѣстнитѣ „послѣдни турски свирѣпства въ България възбудиха въ „по́-главнитѣ български срѣдини мисъльта за изпровaж„дане двама прѣдставители при подписавшитѣ парижкия „договоръ шесть велики европейски сили, за да прѣдста„вятъ прѣдъ тѣхъ това положение въ всичката му дѣй„ствителность. Сжщеврѣменно тѣмъ бѣ поржчено и да „помолятъ тия сили да зематъ всички цѣлесъобразни „мѣрки, за да се избави българскиятъ народъ отъ нес„носната вече турска администрация и да се постави въ

„условия да може да живѣе и той за напрѣдъ спокойно „и безопасно, защото днешното му положение, освѣнъ „дѣто е нетърпимо вече за него, но ще бжде и постоя-„ненъ изворъ на размирици въ Балканския полуостровъ. „За таквизъ прѣдставители на българския народъ бѣхме „избрани ние, Ваше Прѣвъсходителство, и смѣемъ да ка-„жемъ, че по изпълнението тази тежка наша длъжность при „днешнитѣ условия на народа ни ние намѣрихме улекчение „и утѣшение въ това обстоятелство, че навсѣкждѣ, при „всички европейски кабинети, прѣдъ които имахме честь „да се прѣдставимъ, ние констатирахме факта, че всички „знаятъ положението, въ което се намира нашиятъ народъ, „и че всички съчувствуватъ къмъ него, както още и „факта, че всички не само желаятъ, но и залѣгатъ, както „ни увѣряватъ, да се подобри положението на тоя народъ, „за която цѣль и дѣйствували и дѣйствуватъ още въ „цариградската конференция. Тукъ сега прѣдъ Ваше Прѣ-„възходителство ние нѣма да се наемемъ да описваме „настоещето положение на българския народъ. То е все-„извѣстно — *най-паче менѣ, прѣкжсна ме и каза графъ „Андраши.* — То е всеизвѣстно, продължихъ азъ, и ние „вѣрваме, че и императорското и кралевско австро-вен-„герско правителство, къмъ което, като пó-съсѣдно намъ, „нашиятъ народъ всѣкога е обръщалъ погледи съ благи „надежди, залѣга да се измѣни това несносно положение, „че то ще земе въ внимание желанията на тоя народъ, „изказани въ мемоара, който имахме честь да поднесемъ „на великитѣ сили отъ страна на нашия народъ и който, „не се съмнѣваме, е билъ прѣпратенъ и вамъ отъ австро-„венгерския въ Лондонъ посланикъ, комуто го дадохме. „Ние искаме да вѣрваме това толкозъ пó-много, че подо-„брението участьта на тоя тъй онеправданъ и тъй страж-„дущъ народъ ще бжде, отъ друга страна, и здрава

„гаранция за спокойствие въ Балканския полуостровъ, въ „сждбата на който австро-венгерската монархия се интересува тъй много“.

„Имате право да разчитвате така върху австро-венгерското правителство, отговори на всичко това графъ „Андраши. Както ви казахъ, като си позволихъ да ви „прѣкжсна одевѣ, менѣ ми е твърдѣ добрѣ извѣстно „положението на вашия народъ, и азъ всѣкога съмъ „билъ на мнѣние, че, въ интереса на самия миръ и редъ „въ Балканския полуостровъ, неговото положение трѣба „безъ друго да се подобри, и това толкозъ пó-много, че „споредъ доставянитѣ ни свѣдѣния, той вече се развива „отъ день на день повече и заслужва пò-голѣмо внимание отъ наша страна. Азъ съмъ билъ по вашитѣ „страни, познавамъ отъ близу отечеството ви, и всѐ съмъ „поддържалъ това мое мнѣние за него. При това азъ „мога да ви увѣря, че днешната политика на Австро-Венгрия не е вече оная политика, която прѣодоляваше въ „нея другъ пжть. Азъ поне, съ съгласието на моя августѣйшъ господарь, съмъ скжсалъ всѣка свръзка съ политиката на моитѣ прѣдшественици по отношение къмъ „източния въпросъ, именно же къмъ народитѣ отъ Балканския полуостровъ, скжсалъ съмъ съ политиката на „покойния Метернихъ въ това отношение. Азъ съмъ за „постепенното, но мирното въ всѣки случай развитие „на народноститѣ въ тоя полуостровъ, въ участьта на „които имате право да казвате, че ние се интересуваме. „Именно пакъ за вашия народъ, азъ мога безъ забикалки да ви кажа, че правителството, въ което имамъ „честь да служа на моя господарь, отъ нѣколко врѣме „насамъ сериозно се занимава съ неговото положение и „искренно залѣга да му помогне всѣчески за подобрение „неговата участь“.

„Ние знаемъ това, побърза да му отговори моя другарь г. Д. Цанковъ. И по тоя случай, каза той, позволете ни да поблагодаримъ тукъ както за благосклонностьта, показана отъ това правителство народу ни по „черковния ни въпросъ, така и за добрината, която имà „да поиска, да приеме и да поддържа съ свои срѣдства „въ училищата си нѣкои наши младежи. Но ние молимъ „да се помогне и другояче днесъ на тоя народъ, който „не може вече да диша и да живѣе при условията, въ „които е поставенъ въ турската империя, най-вече слѣдъ „послѣднитѣ кървави събития“.

„Разбирамъ това, подье думата отново графътъ, не „трѣба обаче народътъ ви да се храни съ фантазии, съ „утопии. Ние се трудимъ, каза, да стане онова, което е „възможно. Турцитѣ, както знаете, обѣщаватъ, но рѣдко „изпълняватъ, та затова ние трѣба да търсимъ и да „искаме постижимото, но нѣщо дѣйствително. И вие „трѣба вече да знаете, какви постѫпки сме направили „за тая цѣль. Искаме, обаче, и търсимъ възможното „подобрение не съ шумъ и съ мятежи, не съ революционни програми, а съ мирна и тиха дѣятелность, съ „добрѣ обмислени постѫпки въ съгласие съ другитѣ „сили, па и съ интереситѣ още на другитѣ народности „въ Балканския полуостровъ, защото, каквото и да става, „тукъ има не само български интереси, а и други, па „има и въпросъ за граници. Поради това и вашиятъ „народъ трѣба сега да търси възможното, а не фантазии, „както казахъ, непостижими въ всѣки случай по миренъ „начинъ. И ето защо азъ откровено ще ви кажа, че, „колкото добрѣ и да сме разположени къмъ вашия народъ, и колкото и да се трудимъ да постигнемъ нѣщо „добро за него, азъ не мога да одобря постѫпки и дѣйствия за една фантастична България, за едно българско

„кралевство и пр., за каквито постжпки и дѣйствия ми „донасятъ, че ставали отъ ваша страна“.

Странно впечатление произведоха върху насъ послѣднитѣ думи на благородния графъ, изказани хладнокръвно, но и съ чувствително внушителенъ тонъ. Подиръ нѣкои обяснения, обаче, стана явно, че съ тѣхъ той ималъ прѣдъ видъ не лични наши нѣкои постжпки и дѣйствия, и не нашия мемоаръ, който му билъ изпратенъ отъ Лондонъ на врѣме, както самъ ни каза, а ималъ прѣдъ видъ съобщени му нѣкои постжпки и дѣйствия отъ страна на единъ български комитетъ въ Букурещъ, както и единъ отъ тоя комитетъ обнародванъ пò-късно мемоаръ (1/13-и декемврия 1876 г.), въ който се иска възстановлението на една автономна и независима българска държава, едно българско кралевство, съ собствена България, съ Тракия и Македония и пр. Върху графа повлияла въ тоя случай еднаквостьта на името *Цанковъ* — Цанковъ, моя другарь, и Цанковъ (Кирякъ), неговъ племеникъ, името на когото стои на първо мѣсто между подписавшитѣ тоя букурешки мемоаръ. Отъ тукъ смѣсване и на имената и на дѣйствията.

„Такива бъркотии ставатъ, когато въ една и сжща „обща работа се мѣсятъ безъ прѣдварително споразу- „мѣние много и разни лица“, съмъ забѣлѣжилъ буквално по тоя случай въ дневника си.

Въ всѣки случай ние се потрудихме да освѣтимъ австро-венгерския министръ върху нашата особена мисия, която, казвахме, не произхожда отъ какъвъто и да е вънъ изъ България комитетъ, а иде изъ самия страждущъ български народъ, върху подадения отъ насъ мемоаръ, въ който не става дума за българско кралевство, и върху дѣйствителнитѣ за сега желания на тоя народъ, който, казвахме още, не мислимъ да иска невъзможното, като

моли подписавшитѣ парижкия договоръ сили да го освободятъ главно отъ една администрация, днесъ отъ всички и навсѣкждѣ вече осждана.

„Разбирамъ сега, каза графътъ доволенъ отъ станалитѣ разяснения, и виждамъ, че вие наистина сте „по-близу нѣкакъ до възможното, но азъ пакъ ще прѣпоржчамъ и вамъ, и на всички други български дѣйци „умѣренность, до колкото е възможно, и то, вѣрвайте „ми, въ самия интересъ на вашия народъ, къмъ когото „не само азъ лично, но и всички тукъ съчувствуваме".

Слѣдъ това графъ Андраши, като ни благодари за посѣщението и за обясненията, които му дадохме, и като повторно пакъ ни увѣри въ благонамѣреностьта на австро-венгерското правителство къмъ народа ни, и въ рѣшителностьта му да дѣйствува заедно съ другитѣ сили, за да се подобри положението на тоя народъ по миренъ начинъ, той стана отъ стола си, подаде ни ржка любезно и ни изпрати учтиво до самитѣ врата на салона, въ който бѣхме приети.

Съ тази наша аудиенция при австро-венгерския министръ на външнитѣ дѣла се свърши и нашата мисия при великитѣ сили. Тази аудиенция бѣ послѣдната при управляещи министри.

* * *

Сжщия день, вечерьта, азъ бѣхъ честитъ да посрѣщна въ Виена здраво и живо семейството си, избѣгало отъ Цариградъ.

Бѣлѣжа тукъ по тоя случай, че не слѣдъ дълго врѣме дойде въ Виена и бащата на покойната ми съпруга, покойниятъ и той Димитъръ Ив. Гешовъ заедно

„Ние молимъ покорно Ваше Прѣвъзходителство да „земете въ внимание желанията и убѣжденията на всич„кия български народъ. Ние разчитваме както върху „хуманностьта, така и върху усилията и благосклоннитѣ „стремения, които показаха къмъ нашия народъ евро„пейскитѣ сили, и сме всепокорни на Ваше Прѣвъзхо„дителство,

Християнскитѣ български жители
отъ Татаръ-Пазарджикския окрѫгъ.

(Слѣдватъ многочислени подписи съ селски печати).

Казахъ по-горѣ, че прошението за италиянския министръ Мелегари азъ изпратихъ чрѣзъ графа Распони. Ето писмото, което по тоя случай изпроводихъ до тоя добъръ нашъ приятель.

„Виена, 3/15 февруарий 1877 г.

„Уважаеми Господине Графъ Распони,

„Злощастнитѣ жители отъ Татаръ-Пазарджийския „окрѫгъ, — окрѫгъ, който пострада най-много миналото „лѣто отъ турскитѣ свирѣпства — сѫ изпратили до два„мата български делегати г. г. Цанковъ и Балабановъ „едно прошение за шестьтѣхъ велики сили. Това про„шение е писано на български и е направено въ шесть „еднакви екземпляри. За насъ бѣше длъжность да из„пратимъ въ оригиналъ всѣко едно отъ тия шестъ про„шения по принадлежность, придружено съ единъ прѣ„водъ на французски.

„Вие бѣхте тъй добъръ, господинъ графе, за насъ „при послѣднето ни прѣбивание въ Римъ и Вие сте въ „Италия единъ отъ най-добритѣ приятели и защитници „на нашето народно дѣло. Ще благоволите, прочее, да „ни позволите да оползотворимъ и сега още Вашата

турската полиция при не веднажъ и дважъ правенъ отъ нея обискъ въ търговското му заведение дигнала и два тамъ оставени мои сандъка пълни и двата съ разни книги и писма, пó-голѣмата часть въ свръзка съ редакцията и съ издаването на в. „Вѣкъ", но инакъ безвредни и безопасни. Двѣ години слѣдъ освобождението азъ успѣхъ да намѣря въ Цариградъ и да си зема единия отъ тия два сандъка, но всичко почти въ него бѣ вече мухлясало и изгнило.

* * *

Прѣкарахме коледнитѣ праздници и новата година въ австрийската столица не безъ грижи и тревоги, но ние намѣрвахме всѣкога утѣха въ любезнитѣ посрѣщания и добритѣ приеми отъ страна на нашитѣ тукъ приятели съотечественици.

Ще ми бѫде, вѣрвамъ, позволено да забѣлѣжа сега на края, че срѣдствата ни по това задружно до тукъ пѫтуване бѣха се вече изчерпали и свършили досущъ, както се бѣ свършила и нашата задружна до тозъ день мисия. Сега всѣки отъ насъ захвана да мисли, дѣ и какъ да се настани до нови разпореждания на сѫдбата.

На 3/15 януария 1877 г. другарьтъ ми г. Цанковъ тръгна за Букурещъ, а пъкъ азъ се прѣнесохъ съ семейството си на особена квартира въ Виена, като се съгласихме да се споразумѣемъ отъ далечь съ писма, какво би трѣбало да вършимъ пó-нататъкъ до окончателното разрѣшение на българския политически въпросъ. Въ сѫщность, обаче, на задружното ни и незабравимо пѫтуване по Европа като български делегати тази раздѣла туряше вече край.

ЧАСТЬ ПЕТА.

Еднолични делегатски дѣяния.

Подъ това заглавие азъ ще разкажа, всѐ споредъ дневника ми, и за слѣднитѣ нѣкои произшествия, тъй тѣсно свързани съ нашата мисия, при всичко че азъ бѣхъ останалъ сега самъ въ австрийската столица.

I.

Едно българско прошение.

На 25 януария (6 февруария) 1877 г. получихъ отъ Цариградъ, дѣто бѣха увѣдомени за моето врѣменно спиране въ Виена, купъ писма, между които и шесть еднакви прошения отъ Татаръ-Пазарджикския окрѫгъ, всички въ еднаквъ оригиналъ и всички съ безброй подписи и селски печати, прѣдназначени всѣко едно за всѣка една отъ шестьтѣхъ велики сили, подписавши парижкия договоръ отъ 1856 год. Азъ се умолявахъ съ особено до мене писмо да се погрижа да изпратя по принадлежность тия прошения по който вече начинъ намѣря за пò-добрѣ и въ какъвто прѣводъ благоразсѫдя азъ самъ, но въ всѣки случай, заедно съ оригинала, за пò-голѣма автентичность. Побързахъ да се съобразя съ тая молба и съ тия наставления. Зехъ та прѣведохъ прошението на французски и отъ този прѣводъ приготвихъ 6 чисти прѣписи по единъ при всѣко едно отъ оригиналнитѣ

еднакви прошения. При това изпращането на оригинала съ прѣвода му рѣшихъ да придружа и съ по едно мое кратко писъмце до надлежния министъръ въ всѣка една отъ шестьтѣхъ велики сили. Тъй приготвена работата, азъ на 4/16 февруария изпратихъ въ Лондонъ чрѣзъ Михаиловъ, Тотьо и С-іе въ Манчестеръ, прошението до лордъ Дерби, — въ Римъ чрѣзъ нашия добъръ приятель графъ Распони до министра Мелегари, а на 5/17 февруария въ Парижъ направо до Дюкъ-Деказъ; за князъ Горчаковъ пакъ въ Петербургъ азъ го занесохъ самъ на руския въ Виена посланникъ Новиковъ, както и за князъ Бисмарка въ Берлинъ азъ го прѣдадохъ лично на германския посланикъ. Тъй постѫпихъ и въ сама Виена, като ходихъ та подадохъ самъ това прошение на барона Орци, намѣстникъ на Андраши, който отсѫтствуваше. Въ сѫщо врѣме копия отъ това прошение азъ изпроводихъ и до нѣкои вѣстници, между които въ Англия до „Daily News", въ Франция до „France", а въ сама Виена до в. „Die Presse". Това прошение видѣхъ послѣ обнародвано както въ тоя послѣденъ виенски вѣстникъ, така и въ нѣкои други иностранни.

Не зная сега, дали то се обнародва по онова врѣме на български въ нѣкой български вѣстникъ вънъ изъ България; но понеже у мене по начина, по който го изпратихъ, не остана ни единъ оригиналъ, а не бѣхъ се сѣтилъ да снема и прѣписъ, то азъ съмъ принуденъ да го прѣведа сега отъ нѣмски, както се обнародва въ съхранения у мене в. „Die Presse" отъ 12/24 февруария, № 53, и да му дамъ мѣсто въ тия бѣлѣжки, — толкозъ пò-много, че това прошение имà цѣла история въ английския парламентъ, както ще разкажа тукъ пò-долу:

Ето това българско прошение въ прѣводъ тукъ отъ нѣмски.

ПРОШЕНИЕ

отъ жителитѣ на Татаръ-Пазарджикския окрѫгъ до шестьтѣхъ велики сили.

„Както и слѣдъ всички ноти и фермани издадени „до сега отъ Султана, каквито сѫ хатишерифътъ отъ „1839 г. и хатиюмаумътъ отъ 1856 г., *злосторствата* и „*насилствията*, упражнявани постоянно отъ мусулман-„ското население срѣщу насъ българитѣ, не прѣстанаха „*никога*, така *и днесъ още*, слѣдъ тържественото обявя-„ване на оттоманската конституция, която обѣщава на „всички безъ разлика подданици равенство, тия злостор-„ства и насилствия *слѣдватъ да се вършатъ непрѣкѫс-„нато* противъ насъ, и то съ *много по̀-голѣма ярость „отколкото по̀-напрѣдъ*.

„Между насъ българитѣ и мусулманитѣ не сѫщес-„твува никакво равенство нито по упражнение на рели-„гията, нито отъ гледна точка на обществения животъ. „Мусулманитѣ всѣкога сѫ гледали на насъ като на тѣмъ „подчинени сѫщества, като на тѣхни *роби*, върху които „тѣ сѫ мислили, че могатъ, че иматъ безспорно *право* „да извършатъ всѣкакви злодѣяния и всѣкакви злоу-„потрѣбения, каквито станаха послѣдне извѣстни и на „Европа.

„Многобройни заповѣди и фермани се обнародваха „до сега много пѫти отъ Султана и още по̀-голѣмо число „отъ прѣдписания и инструкции сѫ отправени до упра-„вителитѣ; *нищо*, обаче, отъ всичко това не се *държа̀*, „*нищо не се изпълни*. Султанътъ всѣкога биде прѣдста-„венъ като въодушевенъ отъ *дълбока любовь къмъ всички „свои подданици* безъ *разлика* на *племе* и на *религия*. „Ние, обаче, увѣряваме, че всичко това е *било само на „книга*.

„И днесъ още, когато отъ една страна *Султанътъ* „обявява равенство и безопасность за всички свои под-„даници, а, отъ друга страна, *великиятъ везиръ* увѣрява, „че всичко това ще бѫде изпълнено, бѣдниятъ български „народъ е изложенъ на *всѣкакви произволи* отъ страна „на мусулманитѣ, и ние виждаме, че любовьта на Сул-„тана за всички негови подданици, тъй хубава по теория, „зима въ практика формата на едно *постоянно притѣс-„нение,* което понѣкогажъ се обръща въ *кланета.* „Въпрѣки всичко това, турското правителство, по своя „навикъ слѣдъ издаването на всѣки ферманъ, днесъ „прави усилия да изтръгне отъ своитѣ подданици *бла-„годарителни адреси* за обявяването на турската кон-„ституция. Подобенъ единъ адресъ биде приготвенъ отъ „мусулманското население и въ нашата страна и прави-„телството *принуди българитѣ* да подпишатъ този адресъ „волею и неволею.

„Ние *българитѣ,* които сме болшинството въ Т.-„Пазарджикския окрѫгъ, безразлично противъ съвѣстьта „си ли, или подъ натиска на силата и на страха сме под-„писали такъвъ единъ адресъ, *явяваме* на *Ваше прѣвъз-„ходителство,* че ние не даваме *никаква вѣра* на *кон-„ституционнитѣ обѣщания* на турското правителство, „и *протестираме* противъ начина, който употрѣби това „правителство, за да земе нàсила подписитѣ ни, които „заради това ние и считаме за *никога недадени* и *безъ „всѣка сила.* Ние сме твърдо убѣдени, че вънъ отъ „*проектитѣ на великитѣ сили,* никакви други реформи „не може да има, които да облагополучатъ българския „народъ.

„Ние не сме благодарни отъ *турската консти-„туция* и ние не можемъ никога да бѫдемъ благодарни „отъ нея.

„Ние молимъ покорно Ваше Прѣвъзходителство да „земете въ внимание желанията и убѣжденията на всич„кия български народъ. Ние разчитваме както върху „хуманностьта, така и върху усилията и благосклоннитѣ „стремения, които показаха къмъ нашия народъ евро„пейскитѣ сили, и сме всепокорни на Ваше Прѣвъзхо„дителство,

Християнскитѣ български жители
отъ Татаръ-Пазарджикския окрѫгъ.

(Слѣдватъ многочислени подписи съ селски печати).

Казахъ по-горѣ, че прошението за италиянския министръ Мелегари азъ изпратихъ чрѣзъ графа Распони. Ето писмото, което по тоя случай изпроводихъ до тоя добъръ нашъ приятель.

„Виена, 3/15 февруарий 1877 г.

„Уважаеми Господине Графъ Распони,

„Злощастнитѣ жители отъ Татаръ-Пазарджийския „окрѫгъ, — окрѫгъ, който пострада най-много миналото „лѣто отъ турскитѣ свирѣпства — сѫ изпратили до два„мата български делегати г. г. Цанковъ и Балабановъ „едно прошение за шестьтѣхъ велики сили. Това про„шение е писано на български и е направено въ шесть „еднакви екземпляри. За насъ бѣше длъжность да из„пратимъ въ оригиналъ всѣко едно отъ тия шестъ про„шения по принадлежность, придружено съ единъ прѣ„водъ на французски.

„Вие бѣхте тъй добъръ, господинъ графе, за насъ „при послѣднето ни прѣбивание въ Римъ и Вие сте въ „Италия единъ отъ най-добритѣ приятели и защитници „на нашето народно дѣло. Ще благоволите, прочее, да „ни позволите да оползотворимъ и сега още Вашата

„благосклонность съ молбата ни да имате крайната до-„брина да прѣдадете вие самъ, ако е възможно, на не-„гово прѣвъзходителство г. Мелегари прошението на „нашитѣ злощастни сънотечественици, както и писъмцето, „съ което придружавамъ това прошение.

„Не можемъ исказа достатъчно благодарностьта си „къмъ италиянския кабинетъ за правдолюбивитѣ и ху-„манни чувства, които изявява спрѣмо нашия народъ. „Блѣскаво за тия чувства доказателство сж обнародва-„нитѣ напослѣдъкъ отъ английското правителство доку-„менти. Не ние ще разрѣшимъ въпроса, какъ ще могатъ „християнскитѣ сили да изпълнятъ единодушнитѣ си „рѣшения прѣдъ видъ на съпротивлението отъ страна „на турцитѣ. Но ние не се отчайваме, ние слѣдваме още „да разчитваме повече отъ всѣки други пжть върху „християнскитѣ сили, които, обичаме да вѣрваме това, „нѣма да оставатъ послѣднята дума на едно варварско „правителство, което се подържа само съ свирѣпства и „насилствия върху собственото си население.

„Увѣрени сме, господинъ графе, че Вие не ще прѣ-„небрѣгнете да подкрѣпите прошението на злощастнитѣ „наши съотечественици при италиянското правителство. „При това Вие можете му дà гласность въ италиянския „печатъ.

„За всичко това ние Ви благодаримъ прѣдвари-„телно и имаме честь да сме

Ваши прѣдани
(за двамата делегати)
Марко Д. Балабановъ.

Сжщия день, 3/15 февруария азъ отправихъ и до великия Гладстонъ слѣдното писмо:

„Виена, 3/15 февруария 1877 г.

„Глѫбокоуважаеми Господине.

„Българскиятъ народъ, ако и изтощенъ и почти „убитъ отъ злощастия и теглила, не е прѣстаналъ още „да се надѣе. Той слѣдва още да вѣрва, че християнска „и цивилизувана Европа нѣма да го остави и тозъ пѫть „на неговитѣ джелати. Като доказателство за тазъ на„дежда на нашия народъ, имамъ честь да Ви изпратя, „тукъ притворенъ, французски прѣводъ на едно про„шение, което тъй много пострадалитѣ жители отъ Та„таръ-Пазарджийския окрѫгъ сѫ изпроводили до бъл„гарскитѣ делегати Цанковъ и Балабановъ съ жалба да „го прѣдадатъ или прѣпроводятъ на шестьтѣхъ велики „сили. Това прошение, носеще безбройно число подписи „отъ града и отъ селата, е най-добриятъ коментарий, „който би могълъ да се даде на турскитѣ реформи, съ „които туркофилитѣ правятъ толкозъ голѣмъ шумъ. То „се изпрати до всички министри на иностраннитѣ дѣла „за шестьтѣхъ велики сили.

„Глѫбокоуважаеми Господинъ Гладстоне,

„Българитѣ чакаха съ голѣмо нетърпѣние отваря„нето на английския парламентъ. Нѣма нужда да Ви „кажа, че отъ разискванията, които ще се подигнатъ въ „него, тѣ очакватъ най-добъръ резултатъ за тѣхното „дѣло. Тѣ благодарятъ прѣдварително на всички прия„тели и защитници на правдата и на хуманностьта, които „ще издигнатъ тамъ гласа си за това дѣло на самата „цивилизация.

„Като Ви моля, при това, да приемете и моитѣ най„горещи благодарения, както и изражение на моето най„дълбоко уважение към Васъ.

Съмъ Вашъ прѣданний
М. Д. Балабановъ.

Ето и писмото, което отправихъ до главния редакторъ на „Daily News“, г. Hill, нашия добъръ приятель.

„Виена 3/15 февруарий 1877 г.

„Любезни Господине,

„Злощастнитѣ жители отъ Татаръ-Пазарджийския „окрѫгъ изпращатъ чрѣзъ двамата български делегати „Цанковъ и Балабановъ едно прошение до шестьтѣхъ „велики сили. Прѣдметъ на тази просба е да се докаже „на тия сили, къмъ какви низки срѣдства прибѣгва „турското правителство, за да накара Европа да повѣрва, „че българскиятъ народъ е благодаренъ отъ комедията „на турската конституция. Българскитѣ делегати побър„заха да изпратятъ до надлежнитѣ министри това про„шение въ самия му български оригиналъ съ безбройно „число подписи и общински печати, придруженъ съ „единъ французски прѣводъ. Имамъ честь, любезни „господине, да изпратя и вамъ единъ прѣписъ отъ това „прошение съ молба да му дадете гласность въ Вашия „уважаемъ и тъй скѫпъ за насъ вѣстникъ. Друго едно „прошение, произходеще отъ единъ важенъ градъ и из„пратено до членоветѣ на цариградската конференция, „ми се съобщи прѣди нѣколко деня. И то е една про„тестация противъ изтъргнатитѣ на́сила отъ турскитѣ „власти подписи. Изпращамъ ви и отъ него едно копие „за Вашия вѣстникъ. Страхътъ, да не би турскитѣ власти „да си отмъстятъ по най-жестокъ начинъ на жителитѣ „отъ тоя градъ за доблестьта, която сѫ имали да иска„ратъ така на явѣ тѣхната обноска, ми налага повели„телна длъжность да не дамъ на гласность името на

„тоя градъ. Ще прибавя само, че той не е едничкиятъ, „който е протестиралъ по тоя начинъ.*)

„Като Ви моля да дадете гласность на тия два до-„кумента въ Вашия вѣстникъ, който е направилъ толкова „блѣскави до сега услуги на нашия злощастенъ народъ, „остаямъ,

„Съ почитание Вашъ прѣданъ:
Марко Д. Балабановъ.

Писмото пъкъ, което отправихъ до разни други вѣстници съ по единъ прѣписъ отъ въпросното прошение е слѣдното:

„Виена, 3/15 февруария 1877 г.

„Господине редакторе,

„Въ едно врѣме, въ което става толкозъ шумъ „около оттоманската конституция, не е, вѣрвамъ, безин-„тересно да се знае, по кой начинъ турскитѣ власти се „завзиматъ да каратъ българското население да почув-„ствува и то благодѣянията отъ тая конституция.

„Не искамъ да говоря тука за извѣстнитѣ вече „турски свирѣпства, нито за обискитѣ и реквизициитѣ, „които сѫ ежедневнитѣ произшествия въ България. „Имамъ само честь да Ви изпратя, тукъ притворено, въ „французски прѣводъ, едно прошение, което жителитѣ „отъ Татаръ-Пазарджийския окрѫгъ, черпещи доблесть

*) Градътъ, името на който не се споменуваше въ това писмо, е Пловдивъ. Подадениятъ отъ него протестъ до цариградската конференция противъ употрѣбени отъ турското правителство насилия за изтъргване подписи отъ гражданетѣ, че сѫ благодарни отъ турската конституция, се обнародва и той на врѣме въ „Daily News“, но не можихъ да се снабдя съ него сега, за да прѣдамъ и него тука. Впрочемъ, той бѣ написанъ, до колкото помня, въ сѫщия почти духъ, въ какъвто и Татаръ-Пазарджийскиятъ.

„въ своето отчаяние, отправятъ до шестьтѣхъ велики „сили посрѣдствомъ извѣстнитѣ Ви български делегати „Д. Цанковъ и Марко Д. Балабановъ. Това прошение „служи за най-добъръ коментаръ на тази комедия, която „се нарича отоманска конституция.

„Като Ви моля, господине, да благоволите да дадете „на това прошение надлежната публичность въ Вашия „уважаемъ листъ, азъ Ви благодаря за това прѣдварително отъ името на всички подписавши въпросното „прошение и съмъ

Вашъ прѣданъ:

Марко Д. Балабановъ.

(Български делегатъ).

По подаването на това прошение лично отъ мене на руския въ Виена посланикъ Новиковъ, както и на намѣстника на графъ Андраши въ виенското министерство на външнитѣ дѣла, имамъ да забѣлѣжа слѣдното:

Г-нъ Новиковъ, който, както имахъ случай да забѣлѣжа още въ втората часть отъ тия бѣлѣжки (вж. стр. 107), не бѣше вече оня Новиковъ, когото видѣхме при първото ни още отъ Цариградъ идване въ Виена, ме прие сега твърдѣ ласкаво, прочете прошението прѣдъ мене, намѣри го твърдѣ умѣстно и дори умѣрено, но каза, че турцитѣ не зиматъ отъ дума, та, както се види отъ всичко, ще трѣба да се постѫпи съ тѣхъ другояче. По тоя случай стана дума и за нашия приемъ въ Петербургъ както отъ Царя, така и отъ Горчакова, и видѣхъ, че той знаеше всичко. На изпращане той не можà да се въздържи да загатне и тозъ пѫть пакъ нѣщо за унията и за другаря ми г. Д. Цанковъ, за когото той знаялъ още отъ Цариградъ, когато билъ тамъ съвѣтникъ въ руското посолство, че билъ знаменоносецъ на тая уния, а, като

такъвъ, и неприятель на православна Русия. Съ скромность му отговорихъ и азъ, че тукъ въпросътъ бѣше не религиозенъ, а чисто политически, та трѣбаше прѣдъ общия интересъ на тъй пострадалия народъ да се оставатъ на страна нѣкои нѣща, и че въ всѣки случай г. Цанковъ е сега на друго мнѣние.

Колкото пъкъ за графъ-Андрашевия намѣстникъ баронъ Орци, азъ ходихъ при него на 7/19 февруария и, като му поднесохъ прошението, което той прие безъ мѫчнотия, ползувахъ се отъ случая да кажа и нему, че българскиятъ народъ слѣдва да разчитва върху австро-венгерското правителство за подобрение неговата участь въ днешно врѣме. Баронътъ ми отговори, че, като сме имали вече честь да видимъ графъ Андраши, ние знаемъ какво мисли днесъ това правителство за нашитѣ работи, но изобщо той бѣше твърдѣ много прѣдпазливъ по тоя въпросъ, а взе да ме пита, дали сѫ наистина основателни слуховетѣ за едно належаще споразумѣние между двѣтѣ черкови, патриаршеската и българската. Това ме поочуди. Побързахъ да му отговоря, че по тоя въпросъ азъ нито имамъ, нито съмъ чакалъ сега нѣкои свѣдѣния; имамъ обаче, купъ свѣдѣния за отчаянното днесъ положение на българския народъ въ политическо, административно и социално отношение подъ жестокия турски режимъ. Българитѣ, продължихъ, иматъ днесъ други рани и други болки да цѣрятъ, та не вѣрвамъ да имъ остава врѣме да мислятъ сега за черковни въпроси, или да водятъ по тѣхъ каквито и да сѫ прѣговори съ коя и да е друга черкова. Споразумѣнието по този въпросъ ще дойде, може би, казахъ, само отъ себе единъ день, когато се дигне отъ главата имъ тежката и жестока рѫка на турската власть, която, намѣсто да желае и да работи за нѣкое сближение между народитѣ въ

империята, работила е всѣкога и работи и днесъ за разцѣплението, като подига изкуствено и по разни начини едни противъ други. Както и да е, днесъ въ България главната мисъль, едничката грижа е, какъ да се замѣсти турската администрация съ друга по́-справедлива и по́-хуманна. За черковния въпросъ има врѣме и по-нататъкъ. — „Съ политическия въпросъ сега се занимава дипломацията“, каза баронътъ, и разговорътъ се свърши.

* * *

Въпросното прошение въ английския парламентъ.

Историята, обаче, съ Т.-Пазарджикското прошение не се свърши тъй лесно.

На 16/28 февруария прочетохъ въ пристигналия въ Виена в. *Daily News* отъ 14/26 сѫщаго, както Татаръ-Пазарджикското прошение, така и онова до членоветѣ на цариградската конференция прошение отъ единъ голѣмъ градъ — Пловдивъ, — изпратени и двѣтѣ отъ мене до тоя вѣстникъ, така сѫщо и самото мое до сѫщия вѣстникъ писмо, съ което бѣхъ придружилъ тия прошения и което помѣстихъ сега тукъ малко по́-горѣ. Обнародването, обаче, на първото най-паче отъ тия двѣ прошения въ английския вѣстникъ не останало безъ послѣдствие. Още прѣдидещия день, 15/27 февруария, вторникъ, азъ бѣхъ прочелъ въ виенския вѣстникъ Neie Freie Presse една телеграма, която съобщаваше, че въ английския парламентъ правителството било запитано, получило ли е то нѣкое прошение изъ България, на което запитване държавниятъ секретарь Бурке билъ отговорилъ, че таквозъ прошение било получено отъ правителството на 20 (8 по нашему) февруария. То е прошението отъ Татаръ-

Пазарджикския окрѫгъ. Сѫщия день на това запитване въ парламента, отъ министерството на външнитѣ дѣла счели за нуждно да увѣдомятъ съ писмо българскитѣ делегати за получването на това прошение, писмо изпратено чрѣзъ нашитѣ приятели въ Манчестеръ, Михаиловъ, Тотьо и С-ие, и получено въ Виена отъ мене на 19 февруария (3 мартъ). Ето това писмо:

„Foreign office

„Февруария 26 (14 по нашему).

„Господа (Gentlemen)!

„Азъ съмъ натоваренъ отъ негово прѣвъзходителство лордъ Дерби да Ви увѣдомя за получването Вашето писмо отъ 15-и (3 по нашему) съ притвореното въ него прошение на християнскитѣ жители отъ Татаръ-Пазарджикъ, съ което тѣ обявяватъ за несъстоятелни отправенитѣ до Султана адреси по случай дадената конституция.

Съмъ, господа, Вашъ покоренъ и смиренъ слуга:

Tenterden".

Г. Г. Цанковъ и Балабановъ

Чрѣзъ г. г. Михаиловъ, Тотьо и с-ие въ Манчестеръ.

Но въ парламента станали и нѣколко разисквания по това прошение. Между друго, изказало се мнѣние да се изпрати това прошение въ Цариградъ, споредъ нѣкои дори въ самия оригиналъ съ подписитѣ му и печатитѣ. Други, обаче, станали и възразили на това не безъ успѣхъ. Между тия послѣднитѣ най-много и най-настойчиво говорилъ депутатътъ Андерсонъ. Като прочетохъ всичко това въ Daily News, азъ му отправихъ слѣдното писмо:

„Виена, 3 мартъ 1877.

„Многоуважаеми господине,

„Вие направихте голѣма услуга на българския на-„родъ, и така тъй злощастенъ, съ настояването си въ „парламента, че изпращането въ Цариградъ на българ-„ското прошение, за което е имало въпросъ въ тоя пар-„ламентъ, може да изложи на опасность ония, които сѫ „имали доблестьта да го подпишатъ; вие спасихте отъ „разни бѣди цѣло едно население. Въ качеството си на „делегатъ български, азъ изпълнявамъ една свещена „длъжность, като Ви отправямъ моитѣ най-тепли благода-„рения въ името на това население. Не зная, какво готви „на моето злощастно отечество европейската политика, „която при всичко това единодушно осѫди турския ре-„жимъ, подъ който пѫшка още това население. Но, как-„вото и да се случи, българитѣ ще споменуватъ всѣкога „съ дълбока признателность ония сърдцати и благородни „мѫже, които, най-вече въ Англия, взеха и взиматъ още „таквозъ живо участие въ злощастията на нашия народъ. „Вие сте, уважаеми господине, единъ отъ тия мѫже и „имате право за таквазъ признателность.

„Въпрѣки неотстѫпчивата политика на лордъ Би-„консфилдъ, българитѣ слѣдватъ още да разчитватъ и „на Англия за подобрение участьта имъ. Тѣхнитѣ на-„дежди за това сѫ толкозъ по́-много основателни, че „турскитѣ свирѣпства, които покъртиха миналото лѣто „цѣлия свѣтъ, се продължаватъ частично и до днесъ още „и че изобщо положението на народа ни е хилядо пѫти „по́-зло отколкото бѣше прѣди тия свирѣпства. Могатъ „ли българитѣ да вѣрватъ, че Европа, че Англия ще ги „остави и тозъ пѫть на произвола на тиранитѣ и на „джелатитѣ имъ?

„Оставамъ, уважаеми господине, съ почитание и съ „признателность

Вамъ прѣданъ

„Марко Д. Балабановъ.

На това писмо получихъ слѣдния отговоръ:

Лондонъ, 10 мартъ 1877.

Господине,

„Съ голѣмо удоволствие получихъ Вашето уважаемо „писмо отъ 3 марта.

„Благодаренията, които ми отправяте въ името на „българския народъ (по случай българското прошение), „сѫ твърдѣ много за една твърдѣ малка услуга.

„Самъ азъ съмъ шотландецъ, и както мнозина други „отъ либералната партия въ Шотландия и въ Англия, „възмутихъ се и азъ, съ пълна симпатия къмъ народа „ви, отъ новинитѣ за свирѣпствата, извършени надъ едно „безорѫжено население, а най-вече върху беззащитни „жени и дѣца; и азъ нѣмамъ никакво съмнѣние, че тѣзъ „свирѣпства сѫ извършени по заповѣдь на позорното „турско правителство.

„На 7 миналия августъ „Daily News“ обнародва „едно цѣло изложение за ужаснитѣ кланета въ Батакъ и „сѫщия день, азъ говорихъ въ долнята камара подробно „за тия ужаси, които трогнаха всички членове отъ либе- „ралната партия, но лордъ Биконсфилдъ (тогава г. Диз- „раели) и партията му изслушаха всичко това съ без- „вѣрие и съ безчувственость, които слѣдватъ повече „или по́-малко и до днесъ, защото сѫ плодъ отъ „тур- „кофилството“, политическата вѣра на консервативната „тукъ партия и на лордъ Биконсфилдъ.

„За зла честь тази партия има голѣмо болшинство „въ парламента; но азъ вѣрвамъ, че вънъ отъ парламента „работата е съвършено друга: сърдцето на народа въ „цѣлото съединено кралство дълбоко съчувствува къмъ „българския народъ и храни горещи надежди за осво-„бождението му отъ турската тирания.

„Съ сѫщата надежда и съ моитѣ искренни благо-„дарения оставамъ и азъ

Вашъ прѣданъ
George Anderson.

По-голѣмата часть отъ моето писмо до г. Андерсона се обнародва въ в. „Daily News“ отъ 9-и марта.

Таквазъ бѣше дългата и любопитна, както вижда читательтъ, история съ прошението отъ Т.-Пазарджикския окрѫгъ, а покрай него и съ онова отъ гр. Пловдивъ.

* * *

Графъ Игнатиевъ въ Виена.

Ще спомена тукъ извѣстния фактъ, че прѣзъ мѣсецъ февруария и мѣсецъ мартъ тая година 1877 год., рускиятъ кабинетъ бѣше изпратилъ при другитѣ петь велики сили своя цариградски посланникъ Игнатиевъ съ мисия за постигане едно възможно между тѣхъ съгласие по дневния въпросъ, именно да се покани отъ всички тѣхъ Турция да приеме и да положи въ дѣйствие прѣдложенитѣ отъ цариградската конференция реформи, а въ случай че тя откаже, да й се съобщи, че силитѣ въ такъвъ случай ще бѫдатъ свободни да прибѣгнатъ, съвокупно или отдѣлно, къмъ принудителни мѣрки за прилагане тия реформи. Каква участь имà тази мисия на руския дипломатъ, това е часть отъ съврѣменната история, и то

не може да има мѣсто въ тия кратки и лични бѣлѣжки. Ще спомена мимоходно само, че тя не се увѣнча съ успѣхъ, както съ успѣхъ не се увѣнча и подписаниятъ на 31-и марта въ Лондонъ протоколъ, чрѣзъ който силитѣ канѣха Портата да се обезоръжи, зимаха актъ отъ обѣщанията ѝ за реформи и се възнамѣряваха да бдятъ грижливо чрѣзъ своитѣ посланници въ Цариградъ и чрѣзъ мѣстнитѣ консули въ турскитѣ области върху начина, съ който турското правителство трѣбало да изпълни даденитѣ обѣщания. Както и да е, азъ рекохъ да спомена тукъ за казаната мисия на генералъ Игнатиева, защото на 4/16 марта той пристигна по тази си мисия и въ Виена заедно съ съпругата си графиня Игнатиевъ, и азъ имахъ честь да се видя не веднажъ съ него по тоя случай. Както забѣлѣжихъ още въ първата часть на тая книжка (вж. стр. 56—57), генералъ Игнатиевъ ме познаваше доста добрѣ още отъ Цариградъ. Той говори сега тукъ съ мене открито и безъ никакви забиколки. Той ми каза, че трѣба да се чака още 10—15 дни до окончателното разяснение на прѣплетения въпросъ. Той призна, че въ Англия,—дѣто сѫщо бѣше ходилъ по своята работа — имало дѣйствително едно доста забѣлѣжително течение въ полза на пострадалия български народъ, па и на всички други християнски народонаселения въ Турция, течение особено силно въ либералната партия подъ прѣдводителството на Гладстона, но прибавяше, че въ нинѣшното Биконсфилдово английско правителство отсѫтствувало всѣко чувство отъ хуманность. Къмъ това той казваше още, че въ Англия партиитѣ подчинявали всички въпроси и всичко на своитѣ интереси, а Биконсфилдъ разполагалъ сега въ парламента съ голѣмо и прѣдано нему болшинство. Отъ всичко това генералътъ заключваше, че войната става

отъ день на день по̀-необходима, но прилагаше, че на дипломацията работата не била още окончателно свършена. Тя ще се помжчи, казваше, да изпълни до край трудната си задача.

Понеже много наши приятели, а между тѣхъ на първо мѣсто манчестерскитѣ бѣха ни писали и веднажъ и дважъ, че безъ друго ние трѣбало да се върнемъ повторно въ Англия и тамъ да работимъ още за нашето дѣло, до като земе то край, а за това азъ бѣхъ писалъ и въ Цариградъ, па бѣхъ размѣнилъ и двѣ-три писма съ другаря си, тогава въ Букурещъ, то си позволихъ при тази ми срѣща съ генерала да попитамъ и него, какво може да е и неговото мнѣние по тоя въпросъ. Той ми отговори, че каквото и да направимъ за напрѣдъ ние, па и други още, Биконсфилдъ нѣма да се разубѣди поне за сега, но въ всѣки случай нашето присжтствие въ Англия до окончателното разрѣшение на въпроса не би било безполезно, защото наистина голѣма часть отъ обществото съчувствувало къмъ нашето дѣло.

При всичко това, връщането ни повторно въ Англия не се сбжднa, и българскитѣ делегати останаха за врѣме единиятъ въ Букурещъ, другиятъ въ Виена да чакатъ края на почнатата и продължавана история на тъй тревожно очакваното рѣшение за нови сждбини на отечеството. Но и раздѣлени така по мѣстность, тѣ не прѣстанаха отпослѣ да си пишатъ редовно единъ къмъ други за общото дѣло, за което бѣха радили цѣли мѣсеци наедно. Единиятъ съобщаваше отъ Букурещъ на другаря си всичко що се мислило, кроѣло и работило тамъ отъ българската емиграция прѣдъ видъ на прѣдчувствованитѣ и прѣдвижданитѣ вече събития за освобождението на България, другиятъ пъкъ увѣдомяваше отъ Виена своя другарь за всички постжпки, които правѣше

било лично въ тоя градъ, било съ писма за други страни като продължение отъ прѣкъснатата задружна мисия. Така заняти сега отдѣлно тѣ чакаха уречения свисше сѫдбоносенъ за отечеството часъ.

* * *

У Ami Boué.

Прѣзъ това волно и неволно чакане азъ имáхъ случай да направя едно посѣщение, за което би било отъ моя страна не само опущение, но и непризнателность, ако не споменѣхъ тукъ съ нѣколко думи. Въ виенскитѣ околности Баденъ и Феслау (Baden, Vöslau) живѣеше по онова врѣме извѣстниятъ изслѣдователь на Балканския полуостровъ не въ едно отношение Ami Boué. Името му ми бѣше отчасти извѣстно по неговитѣ скѫпи съчинения, и азъ счетохъ за длъжность да ида да го посѣтя, снабденъ съ прѣпорѫка отъ добъръ единъ приятель. Уважаемиятъ, приятниятъ и пъргавиятъ старецъ ме посрѣщна и прие съ крайна любезность. Това посѣщение, ми каза още въ първитѣ минути, отъ страна на единъ синъ на България, прѣзъ която той пѫтувалъ едно врѣме съ научна цѣль, която обичалъ, къмъ която съчувствувалъ, и за която слушалъ сега да се говори толкозъ много, го прѣизпълва съ радость, защото му се давало така възможность да се поразговори за нея съ едно нейно чадо въ своя собственъ домъ. Той ме разпитвà подробно за народа ни, за нашето пѫтуване по Европа, за нашитѣ впечатления и надежди отъ това ни пѫтуване. Ако и французинъ по произхождение, а сега прѣданъ австрийски подданикъ, той строго осѫждаше кръмската война, която наричаше война на цивилизувания свѣтъ въ полза на азиятския варваризъмъ. Пропадането на Турция той билъ прѣдска-

залъ, ми казваше, прѣди десетки години, както прѣди десетки години той прѣдчувствувалъ и прѣдвиждалъ и събуждането на християнскитѣ народонаселения въ Балканския полуостровъ и освобождението имъ отъ турския режимъ. За българския народъ особено, когото билъ оцѣнилъ отъ близу, той вѣрваше сега, че положението му безъ друго ще се подобри, че той ще се избави отъ тоя режимъ. И за всичко това добриятъ старецъ се радваше отъ сърдце като дѣте. Азъ излѣзохъ отъ при него очарованъ отъ добрия му приемъ и отъ утѣшителнитѣ и насърдчителнитѣ му увѣрения *).

*) Въ своята Autobiographie, обнародвана и издадена слѣдъ смъртьта му, Ami Boué, въ единъ особенъ Отдѣлъ отъ това съчинение подъ заглавие: „Hommes célébres ou de queque renommée de ma connaissance", изрежда и споменува нѣкои отъ пò-много или пò-малко извѣстнитѣ лица отъ всички почти народности, съ които лица той ималъ случай да се запознае отъ близу. Между тия лица, по случай на това мое посѣщение у него, той прави честь и менѣ да ме вчисли и запише между тѣхъ. Той пише именно слѣдното: „J'ai aussi connu le bulgare „Balabanow, rédacteur d'une gazette bulgare à Constantinople et en 1878 „à la tête de l'administration de la ville de Sistow" (Mon autobiographie pour mes amis, p. 73).

Въ сѫщото съчинение на Ami Boué се срѣщатъ и нѣкои любопитни бѣлѣжки по пѫтуванието му въ България прѣзъ 1837 год. На страница 142-143, като разказва, какъ отъ Трънъ и Брѣзникъ стигналъ въ София, той пише послѣ слѣдното: „Въ София ние заварихме чумата „и бѣхме привѣтствувани съ погребението на единъ умрѣлъ отъ нея „човѣкъ, носенъ съ открито лице по турски. Единъ бюлюкъ-башия на „твърдѣ вѣжливия софийски паша Кямилъ ни придружи до Етрополе. „Първото ни становище бѣше въ селото Уселия (Новоселци?) принад„лежеще на бюлюкбашията. Тукъ ми се случиха двѣ нѣща. Едното „бѣше, че се намѣрихъ въ нужда да се браня, както бѣше ми се слу„чило и другъ пѫть близу до Радомиръ, Зеленградъ и другадѣ, про„тивъ една тълпа кучета, които едва се разбѣгаха, сплашени отъ теж„ката ми тояга. Другото бѣше слѣдното: прѣди да си легна, господа„рьтъ на селото ми проводи шесть млади моми, за да си избера която „ща отъ тѣхъ, и той се очуди твърдѣ много, че азъ отказахъ да се „ползувамъ отъ тази учтивость. Горката наша хубава гостилничарка, „ако и женена, била принудена да прѣтърпи насилията на господаря „или на едного отъ придружаещитѣ ни човѣци, защото сутриньта тя бѣше „много нажалена и смутена отъ срамъ. Таквазъ е, нà, всѣкидневната „обноска на турцитѣ спрѣмо това прѣвъзходно и трудолюбиво бъл„гарско население, и говорете подиръ това вие сикофантитѣ (клеветни-

* * *

Но мисията ни като делегати, било задружно, било сега и отдѣлно, бѣше се вече свършила. Сега имаше да почне друго, пó-важно дѣйствие отъ дългата драма по освобождението на българския народъ.

„цитѣ), че турцитѣ сж пò-способни да се цивилизуватъ, отколкото „българитѣ, сърбитѣ и албанцитѣ! За да ги реформирате ли, да ги образувате ли имъ испратихте черкезитѣ, диви и жестоки крадци, заради „които турцитѣ накараха съ сила българитѣ да имъ отстжпятъ работни „земи и да имъ съградятъ колиби? У кой другъ народъ можете да ми „посочите жестокости като тия на черкезитѣ, които вбивали изкусно „ситни камънчета или още и игли въ краката на плѣненитѣ отъ тѣхъ „лица, за да не могатъ да бѣгатъ?“

Случката съ проводенитѣ му отъ бюлюкбашията въ Новоселци шесть млади моми и съ насилванието на жената на гостилничаря, Ami Boué разказа слѣдъ 40 почти години и въ виенския вѣстникъ Neue Wiener Tageblatt, прѣзъ мѣсецъ май 1876 г. за доказателство, че турцитѣ не сж зачитали никога честьта на българскитѣ моми и жени. Това се въспроизвежда въ поменатото съчинение, стр. XLVIII.

Особено любопитни сж неговитѣ сжждения за разрѣшение на близкия до насъ источенъ въпросъ. Привеждамъ тукъ въ оригиналъ.

„Une solution de la question d'Orient ne se trouve pas dans une „guerre à outrance de race à race ou de religion à religion, mais dans „le Veto d'une telle imbellicité par les grandes puissances de l'Europe et „une tutelle ou un partage équitable de la Turquie entr'elles. En effet on „ne cherche pas à convertir l'Orient en un désert, mais à y importer et „imposer par force, s'il le faut, notre civilisation dans l'interêt commun „général et matériel de l'humanité comme du monde civilisé. Quoiqu'en di„sent les scribes soldés ou les magyares, les populations slaves, et schki„petares de la Turquie d'Europe sont toutes disposées à s'adapter à notre „civilisation et ont pu donner même sous le regime turc des preuves lo„cales de leur habilité à se gouverner communalement extrêmement bien à „la satisfaction du peuple. En ce point ils surpassent même de beaucoup „la commune dose d'intelligence de nos paysans.

„Au contraire tout le passé et le présent semblent prouver l'impos„sibilité que l'islamisme puisse jamais s'élever à la hauteur des principes „de la civilisation européenne actuelle. Cette dernière n'a été que dans „un rapport indirect avec le court espace de temps où, vu la barbarie de „l'Europe d'alors, la culture des lettres et des sciences s'était réfugiee en „grane partie à la cour des califes arabes. Malheureusement les idées et „les moeurs mahometanes se basent sur leur cher Coran, dont la simplicité „des dogmes éloigne de l'idéalisme compliqué du Christianisme“. (p. XLIX).

Напомнюването и съобщението цѣлото съчинение на Ami Boué, „Mon autobiographie pour mes amis“, дължа главно на г. Г. Златарски, професоръ на геологията въ нашето Висше училище.

Както е извѣстно, на 12/24 априлия 1877 г. рускиятъ царь, слѣдъ като изчерпи напразно всички срѣдства за едно миролюбиво разрѣшение на въпроса, призова, както тържествено бѣше казалъ на двамата български делегати, когато ги приемаше въ зимния дворецъ въ Петербургъ, призова на помощь Божието благословение, обяви всеизвѣстната освободителна война и потегли самъ съ своята армия отъ сѣверъ къмъ Дунава; и България бѣ извиквана, съ особена отъ него прокламация, на новъ животъ.

Малко слѣдъ това, бившитѣ вече сега български делегати, Д. Цанковъ и Марко Д. Балабановъ, се повикаха отъ надлежната руска власть да зематъ, както и зеха, участие въ гражданското управление, повѣрено на князъ Черкаски при главнокомандуещия Николай Николаевичь, назначени и двамата първи вице-губернатори въ освободена България, единиятъ въ Свищовъ, другиятъ въ Търново.

КРАЙ.

ПРИБАВКА.

БЪЛГАРИЯ

отъ двамата й делегати

Д. Цанковъ и Марко Д. Балабановъ.

Истина свободитъ Вы, — Іоан. VIII, 32.

Лондонъ, 1876.

Прѣдисловие за българския прѣводъ.

Издадената въ Англия на французски и на английски отъ българскитѣ делегати брошура, за която стана дума не веднажъ въ прѣдшествуещитѣ бѣлѣжки (вж. стр. 237, 238, 249, 260), е часть неотдѣлна отъ тѣхъ. По тази причина обнародването ѝ сега тукъ въ направенъ отъ самия ѝ авторъ български прѣводъ се налагаше само отъ себе.

Брошурата бѣше написана, за да се дадатъ въ общи поне нѣкои черти на западно-европейската, главно на английската публика, нѣкои свѣдѣния за оня български народъ, за когото се пишеше и говорѣше тъй много по онова врѣме (1875—1877 г.), а по тоя случай да се оборятъ вкратцѣ и всички турски доводи за отказване или оправдание извѣстнитѣ турски свирѣпства.

Съобщенията за нѣкои по́-нови турски грозотии, изброявани въ тая брошура, сѫ извлѣчени, въ по̀-голѣмата имъ часть, изъ писма, изпратени до българскитѣ делегати отъ екзархийския по онова врѣме въ Цариградъ архимандритъ или протосингелъ Методий Кусевичъ, нинѣ Старо-Загорски митрополитъ.

По духа на тия писма, както и на други получавани направо, чрѣзъ сѫщия или другъ източникъ, отъ разни други мѣста, а тъй сѫщо и съгласно съ взетитѣ въ Цариградъ рѣшения при заминаването на българ-

скитѣ делегати за Европа (вж. стр. 77 и 113), авторътъ е прѣминалъ твърдѣ леко, мълчеливо почти, и съ плъзгава бързина срѣдньо-горското възстание.

По съвѣта, който ни се даде отъ нѣкои приятели въ Англия за успокоение на нѣкои заинтересувани лица, каза се въ края на брошурата мимоходно и твърдѣ прѣдпазливо една дума и за възможнитѣ единъ день нѣкои задължения на България, въ случай че тя се освободи, разумѣва се безъ сполѣтѣлитѣ я отпослѣ нови катастрофи и безъ осакатяването ѝ до прѣполовяване почти на българското тѣло.

Въ брошурата може сега да се забѣлѣжатъ — и безъ друго ще се забѣлѣжатъ — нѣкои недостатъци и неточности било по нѣкои съврѣменни събития, било по тогавашнитѣ изобщо наредби въ България и по тогавашното социялно състояние на народа; но любознателниятъ читатель се умолява да знае, че авторътъ ѝ, освѣнъ дѣто бѣше обзетъ по онова врѣме заедно съ другаря си отъ други безотлагателни занятия, нѣмаше при това и никакви отъ никѫдѣ спомагателни срѣдства за почти наложения му тозъ извънреденъ трудъ. Той дори се чуди сега и самъ, какъ е можилъ да го изкара и до толкова при абсолютно отсѫтствие отъ каквито и да сѫ таквизъ срѣдства. Единственото му помагало бѣше възбудената му паметь, подпомагана отъ другаря му, като по-отблизу запознатъ по онова врѣме, главно съ общинскитѣ народни наредби и съ общинския народенъ животъ.

София, 8 май 1904 година.

Марко Д. Балабановъ.

Прѣдисловие за оригинала.

Нечуванитѣ злощастия на България, които узна цѣлиятъ свѣтъ, прославиха печално тази страна въ съврѣменната история на Европа.

Добри приятели въ Англия ни поискаха по тоя случай нѣкои свѣдѣния за нашия народъ, на когото носимъ траура въ Европа.

Настоещата книжка е отговоръ на това искане.

Поднасяме я на европейската публика и иска ни се да вѣрваме, че тая публика, която показа толкозъ живи симпатии къмъ нашия злощастенъ народъ, ще надтегне съ всичката тяжесть на своето мнѣние, за да му помогне да се оттърве той за всѣкога отъ своитѣ джелати.

Лондонъ, 15/27 октомврия 1876 год.

Българскитѣ делегати:

Д. Цанковъ, Марко Д. Балабановъ.

скитѣ делегати за Европа (вж. стр. 77 и 113), авторътъ е прѣминалъ твърдѣ леко, мълчеливо почти, и съ плъзгава бързина срѣдньо-горското възстание.

По съвѣта, който ни се даде отъ нѣкои приятели въ Англия за успокоение на нѣкои заинтересувани лица, каза се въ края на брошурата мимоходно и твърдѣ прѣдпазливо една дума и за възможнитѣ единъ день нѣкои задължения на България, въ случай че тя се освободи, разумѣва се безъ сполѣтѣлитѣ я отпослѣ нови катастрофи и безъ осакатяването ѝ до прѣполовяване почти на българското тѣло.

Въ брошурата може сега да се забѣлѣжатъ — и безъ друго ще се забѣлѣжатъ — нѣкои недостатъци и неточности било по нѣкои съврѣменни събития, било по тогавашнитѣ изобщо наредби въ България и по тогавашното социялно състояние на народа; но любознателниятъ читатель се умолява да знае, че авторътъ ѝ, освѣнъ дѣто бѣше обзетъ по онова врѣме заедно съ другаря си отъ други безотлагателни занятия, нѣмаше при това и никакви отъ никждѣ спомагателни срѣдства за почти наложения му тозъ извънреденъ трудъ. Той дори се чуди сега и самъ, какъ е можилъ да го изкара и до толкова при абсолютно отсжтствие отъ каквито и да сж таквизъ срѣдства. Единственото му помагало бѣше възбудената му паметь, подпомагана отъ другаря му, като по-отблизу запознатъ по онова врѣме, главно съ общинскитѣ народни наредби и съ общинския народенъ животъ.

София, 8 май 1904 година.

Марко Д. Балабановъ.

България.

Българитѣ говорятъ единъ славянски диалектъ. Старобългарскиятъ езикъ е старославянскиятъ, на който сѫ били прѣведени прѣзъ деветия вѣкъ свещенитѣ книги на Ветхия и Новия Завѣтъ, употрѣбявани и до сега въ славянскитѣ черкови отъ грѫцкото вѣроизповѣдание.

Българитѣ се установиха въ обитаванитѣ и до днесъ отъ тѣхъ страни прѣзъ петия, шестия и седмия вѣкъ отъ християнската ера. Дълго врѣме тѣ бѣха въ война съ императоритѣ на Византия. Кога побѣдители, кога подвластни на тази империя, тѣ бѣха почти всѣкога самостоятелни, устроени било въ царство, повече или по́-малко могѫществено, било въ область съ по̀-голѣма или по́-малка автономия.

Българитѣ приеха християнството прѣзъ 864 г. при царя имъ *Борисъ*. Апостолитѣ имъ бѣха двамата солунски братия, Кирилъ и Методий, които сѫ и изобрѣтателитѣ на славянската азбука.

Християнството въ скоро врѣме направи българитѣ питомни, каквито не бѣха тѣ по́-напрѣдъ при воинственитѣ имъ царе, между които се отличаватъ Аспарухъ (640—700) и Крумъ (802—815).

Покръщането на българитѣ даде поводъ на дълги разпри между римската черкова при Папа Николай († 13 ноември 867 г.) и цариградската черкова при Патриарха Фотия († 891 г.). Всѣка една отъ тия черкови искаше да задържи подъ своето вѣдомство новопокръстенитѣ. На конецъ българитѣ останаха привързани къмъ грѫцкия обредъ съ своя народна черкова.

Християнството помогна тъй сѫщо за развитието на раждаещата се българска литература. Царуването на царь *Симеонъ* (893—927) бѣ едно отъ най-славнитѣ. Българскитѣ историци го наричатъ *златния вѣкъ* на народа. Между забѣлѣжител-

нитѣ царувания трѣба да се вчисли и царуването на *Самуила* (976—1014).

Подчинено почти напълно (1020) на византийската империя, българското царство се възстанови отново прѣзъ 1186 год. отъ Асѣня I, който имà за наслѣдници брата си *Калоянъ* (1197—1207) пò-послѣ, сина си Асѣнъ II (1218—1241). При двамата послѣдни българитѣ постѫпиха въ съюзъ съ византийскитѣ императори противъ *латинската империя*, основана въ Цариградъ отъ кръстоносцитѣ прѣзъ 1204 г. и траяла до 1259 г.

Българското царство мина послѣ прѣзъ разни перипетии. То трая до края на четирнадесетото столѣтие. Слѣдъ героически борби, споменътъ на които се е съхранилъ и до днесъ въ народнитѣ имъ пѣсни, българитѣ пропаднаха на конецъ прѣзъ 1393 г. прѣдъ тържествуещето орѫжие на *оттоманцитѣ,* каквато сѫдба имаха и всички други християнски народи на Изтокъ. Покоряването на българитѣ се извърши при условия, че тѣ ще се ползуватъ съ нѣкои прѣимущества, като, напримѣръ, съ свои народни главатари, наричани *войводи*. Завоевателитѣ не уважиха сетнѣ ни едно отъ тия обѣщания. Малко-помалко българскитѣ страни се прѣобърнаха въ прости административни окрѫжия на турската империя, изложени на произвола, на насилията и на озлобленията отъ страна на турцитѣ. Българитѣ бѣха лишени дори и отъ правото да си градятъ черкови подъ Божието слънце. Въ почти подземни божии храмове, отъ които много сѫществуватъ и до днесъ още, ходѣше тозъ народъ, съ сълзи на очи, да открива сърдцето си прѣдъ разпятаго Христа и да моли за помощь и закрила отъ Небеснаго, за да може да понесе съ търпѣние тежкото чуждо иго до уречения отъ Божия Промисълъ день за освобождението му.

* * *

Българитѣ сѫ разпространени днесъ отъ двѣтѣ страни на Балкана. Тѣ занематъ въ гѫсто число странитѣ, които се бѣлѣжатъ на обикновенитѣ карти съ името *България* и *Румелия*, или, по новата турска терминология, вилаетитѣ (области) дунавски, пò-голѣмата часть отъ Одринския, Солунския и отъ Битолския. Това е една земна повърхность отъ почти 4,000 германски мили.

Числото на българитѣ, които заселяватъ тия страни, възлиза на около 5,000,000. Освѣнъ тѣхъ има до 400,000 българи,

извѣстни подъ името *помаци*, които въ врѣме на турското завоевание пригърнаха ислямизма въ надежда да запазятъ своитѣ прѣимущества. *Помацитѣ* сж разпръснати въ разни окржжия на поменатитѣ четири вилаети. Тѣ сж истински българи, съхранивши и до днесъ българскитѣ обичаи, па още и българскитѣ имена. Пò-многото отъ тѣхъ не знаятъ нито дума по турски и, ако да не бѣха турскитѣ власти, които дразнятъ религиозния имъ фанатизъмъ, тѣ би живѣли въ пълна хармония съ своитѣ сънародници християни.

Числото на истинскитѣ турци по племенно произхождение не надминава въ България 350,000 *). Тѣ сж разпръснати главно по градоветѣ, и именно въ укрѣпенитѣ градове или ония, които иматъ пó-голѣмо или пó-малко стратегическо значение. Безъ турската войска и безъ турската администрация това число могло би да се намали до половина.

Къмъ Изтокъ българското население отива до Варна при черноморския брѣгъ и до отвждъ Одринъ къмъ югъ отъ Балкана.

България е страна чудесно надарена отъ природата. Земята е отъ най-плодороднитѣ, многобройнитѣ планини сж лѣсисти и има богати пасбища. Скотовъдството вирѣе прѣвъзходно. Климатътъ е умѣренъ. Вода се намира почти навсѣкждѣ въ изобилие. Българската *Морава, Тополовица, Искърътъ, Осма, Янтра, Видболъ* сж рѣки, които отиватъ та се вливатъ въ *Дунава*, естествената граница на България отъ къмъ сѣверъ. *Марица* (стариятъ *Евросъ), Тополка, Стара-рѣка, Тунджа, Струма* (стариятъ *Стримонъ), Вардаръ* (стариятъ *Аксиосъ)* поливатъ българскитѣ страни отъ къмъ югъ на Балканитѣ.

Пó-главнитѣ произведения на България сж хранитѣ отъ всѣкакъвъ видъ, и добитъкътъ. Лоното на Балканитѣ съдържа богатства още неиздирени, още неоткрити.

* * *

Историята на българския народъ подъ турското владичество може да се съкрати въ тия четири думи: *теглила и сълзи, стенания и надежди*. Тиранството, произволътъ, убийствата, грабежитѣ, озлобленията, обидитѣ, чиновническитѣ злоупотрѣбления по даждията и по управлението, затворитѣ, заточенията,

*) Очевидна погрѣшка. Тѣ бѣхж и сж и сега много повече.

нитѣ царувания трѣба да се вчисли и царуването на *Самуила* (976—1014).

Подчинено почти напълно (1020) на византийската империя, българското царство се възстанови отново прѣзъ 1186 год. отъ Асѣня I, който имà за наслѣдници брата си *Калоянъ* (1197—1207) пò-послѣ, сина си Асѣнъ II (1218—1241). При двамата послѣдни българитѣ постѫпиха въ съюзъ съ византийскитѣ императори противъ *латинската империя*, основана въ Цариградъ отъ кръстоносцитѣ прѣзъ 1204 г. и траяла до 1259 г.

Българското царство мина послѣ прѣзъ разни перипетии. То трая до края на четирнадесетото столѣтие. Слѣдъ героически борби, споменътъ на които се е съхранилъ и до днесъ въ народнитѣ имъ пѣсни, българитѣ пропаднаха на конецъ прѣзъ 1393 г. прѣдъ тържествуещето орѫжие на *оттоманцитѣ*, каквато сѫдба имаха и всички други християнски народи на Изтокъ. Покоряването на българитѣ се извърши при условия, че тѣ ще се ползуватъ съ нѣкои прѣимущества, като, напримѣръ, съ свои народни главатари, наричани *войводи*. Завоевателитѣ не уважиха сетнѣ ни едно отъ тия обѣщания. Малко-помалко българскитѣ страни се прѣобърнаха въ прости административни окрѫжия на турската империя, изложени на произвола, на насилията и на озлобленията отъ страна на турцитѣ. Българитѣ бѣха лишени дори и отъ правото да си градятъ черкови подъ Божието слънце. Въ почти подземни божии храмове, отъ които много сѫществуватъ и до днесъ още, ходѣше тозъ народъ, съ сълзи на очи, да открива сърдцето си прѣдъ разпятаго Христа и да моли за помощь и закрила отъ Небеснаго, за да може да понесе съ търпѣние тежкото чуждо иго до уречения отъ Божия Промисълъ день за освобождението му.

* * *

Българитѣ сѫ разпространени днесъ отъ двѣтѣ страни на Балкана. Тѣ занематъ въ гѫсто число странитѣ, които се бѣлѣжатъ на обикновенитѣ карти съ името *България* и *Румелия*, или, по новата турска терминология, вилаетитѣ (области) дунавски, пò-голѣмата часть отъ Одринския, Солунския и отъ Битолския. Това е една земна повърхность отъ почти 4,000 германски мили.

Числото на българитѣ, които заселяватъ тия страни, възлиза на около 5,000,000. Освѣнъ тѣхъ има до 400,000 българи,

и която още не е стигнала до развезката си. Всѣки единъ день иде да ни открие и да ни донесе нови подробности, едни по-печални и по-възмутителни отъ другитѣ, върху тия свирѣпства. При всичко това, сѫщностьта е извѣстна, и ние нѣма да се наемемъ тука да напомнимъ добивши печална извѣстность имена на села като Батакъ, Перущица, Клисура, Панагюрище и толкозъ други още. Не ще се наемемъ да излагаме тукъ отново кланетата, грабежитѣ, пожаритѣ, изнасилванията на жени и на дѣвици, озлобленията, изтезанията, които опетниха сѫврѣменната цивилизация въ Европа, по насъскване отъ едно правителство „прието прѣди двадесеть години, да участвува въ сгодитѣ отъ публичното право и отъ европейския концертъ!“ Нѣма да напомнимъ тука злокобнитѣ имена на Ахмедъ-аа, на Тосунъ-бей, на Хафѫзъ-паша, на Шефкетъ-паша, на Фазлѫ-паша, всички върли мѫчители и жестоки джелати на българския народъ. Впрочемъ, ние ще имаме да споменемъ по-долу турски злосторства по-прѣсни, които доказватъ безпрѣкословно, че наистина започенатата въ България кървава драма е още далечъ отъ своя край.

За честь на човѣшкото естество, цивилизуваниятъ свѣтъ почувствува най-напрѣдъ единъ видъ отвращение да повѣрва, че сѫщества човѣшки, колкото развалени и да сѫ, би били способни да извършатъ таквизъ жестокости и дивотии. Но дѣлата не закъснѣха да дойдатъ да докажатъ, че даденитѣ новини не само не прѣувеличаваха нищо, но че напротивъ върху много нѣща тѣ бѣха дори по-долу отъ самата дѣйствителность.

Компрометирано тъй тежко прѣдъ Европа, възмутена отъ тия злосторства, турското правителство се разпореди набързо да се съставятъ отъ негови чиновници рапорти върху рапорти, едни по-лъжливи отъ другитѣ, за да измами публичното мнѣние въ Европа. Турското правителство се нае да изопачи фактитѣ, да размѣни ролитѣ въ кървавата драма, да прѣобърне жертвитѣ въ нападатели. Тази система прие турското правителство, за да защити дѣлото на убийцитѣ, на подпалителитѣ, на грабителитѣ, на оскърбителитѣ и на разрушителитѣ на България. Турцитѣ, тирани безмилостни към християнскитѣ народонаселения въ истокъ, всѣкога сѫ разчитвали върху лековѣрието на християнска Европа, която, по зависть политическа, създаде отъ тия тирани галенитѣ дѣца на европейската дипломация. Но трудно е, опасно е дори да разчитва човѣкъ до безкрайность върху лековѣрието на публиката. Истината не закъснѣва да изпѫкне.

нитѣ царувания трѣба да се вчисли и царуването на *Самуила* (976—1014).

Подчинено почти напълно (1020) на византийската империя, българското царство се възстанови отново прѣзъ 1186 год. отъ Асѣня I, който имà за наслѣдници брата си *Калоянъ* (1197—1207) пò-послѣ, сина си Асѣнъ II (1218—1241). При двамата послѣдни българитѣ постѫпиха въ съюзъ съ византийскитѣ императори противъ *латинската империя*, основана въ Цариградъ отъ кръстоносцитѣ прѣзъ 1204 г. и траяла до 1259 г.

Българското царство мина послѣ прѣзъ разни перипетии. То трая до края на четирнадесетото столѣтие. Слѣдъ героически борби, споменътъ на които се е съхранилъ и до днесъ въ народнитѣ имъ пѣсни, българитѣ пропаднаха на конецъ прѣзъ 1393 г. прѣдъ тържествуещето орѫжие на *оттоманцитѣ*, каквато сѫдба имаха и всички други християнски народи на Изтокъ. Покоряването на българитѣ се извърши при условия, че тѣ ще се ползуватъ съ нѣкои прѣимущества, като, напримѣръ, съ свои народни главатари, наричани *войводи*. Завоевателитѣ не уважиха сетнѣ ни едно отъ тия обѣщания. Малко-помалко българскитѣ страни се прѣобърнаха въ прости административни окрѫжия на турската империя, изложени на произвола, на насилията и на озлобленията отъ страна на турцитѣ. Българитѣ бѣха лишени дори и отъ правото да си градятъ черкови подъ Божието слънце. Въ почти подземни божии храмове, отъ които много сѫществуватъ и до днесъ още, ходѣше тозъ народъ, съ сълзи на очи, да открива сърдцето си прѣдъ разпятаго Христа и да моли за помощь и закрила отъ Небеснаго, за да може да понесе съ търпѣние тежкото чуждо иго до уречения отъ Божия Промисълъ день за освобождението му.

* * *

Българитѣ сѫ разпространени днесъ отъ двѣтѣ страни на Балкана. Тѣ занематъ въ гѫсто число странитѣ, които се бѣлѣжатъ на обикновенитѣ карти съ името *България* и *Румелия*, или, по новата турска терминология, вилаетитѣ (области) дунавски, пò-голѣмата часть отъ Одринския, Солунския и отъ Битолския. Това е една земна повърхность отъ почти 4,000 германски мили.

Числото на българитѣ, които заселяватъ тия страни, възлиза на около 5,000,000. Освѣнъ тѣхъ има до 400,000 българи,

извѣстни подъ името *помаци*, които въ врѣме на турското завоевание пригърнаха islямизма въ надежда да запазятъ своитѣ прѣимущества. *Помацитѣ* сѫ разпрѣснати въ разни окрѫжия на поменатитѣ четири вилаети. Тѣ сѫ истински българи, съхранивши и до днесъ българскитѣ обичаи, па още и българскитѣ имена. Пò-многото отъ тѣхъ не знаятъ нито дума по турски и, ако да не бѣха турскитѣ власти, които дразнятъ религиозния имъ фанатизъмъ, тѣ би живѣли въ пълна хармония съ своитѣ сънародници християни.

Числото на истинскитѣ турци по племенно произхождение не надминава въ България 350,000 *). Тѣ сѫ разпрѣснати главно по градоветѣ, и именно въ укрѣпенитѣ градове или ония, които иматъ пó-голѣмо или пó-малко стратегическо значение. Безъ турската войска и безъ турската администрация това число могло би да се намали до половина.

Къмъ Изтокъ българското население отива до Варна при черноморския брѣгъ и до отвѫдъ Одринъ къмъ югъ отъ Балкана.

България е страна чудесно надарена отъ природата. Земята е отъ най-плодороднитѣ, многобройнитѣ планини сѫ лѣсисти и има богати пасбища. Скотовъдството вирѣе прѣвъзходно. Климатътъ е умѣренъ. Вода се намира почти навсѣкѫдѣ въ изобилие. Българската *Морава, Тополовица, Искърътъ, Осма, Янтра, Видболъ* сѫ рѣки, които отиватъ та се вливатъ въ *Дунава*, естествената граница на България отъ къмъ сѣверъ. *Марица* (стариятъ *Евросъ), Тополка, Стара-рѣка, Тунджа, Струма* (стариятъ *Стримонъ), Вардаръ* (стариятъ *Аксиосъ)* поливатъ българскитѣ страни отъ къмъ югъ на Балканитѣ.

Пó-главнитѣ произведения на България сѫ хранитѣ отъ всѣкакъвъ видъ, и добитъкътъ. Лоното на Балканитѣ съдържа богатства още неиздирени, още неоткрити.

* * *

Историята на българския народъ подъ турското владичество може да се съкрати въ тия четири думи: *теглила и сълзи, стенания и надежди.* Тиранството, произволътъ, убийствата, грабежитѣ, озлобленията, обидитѣ, чиновническитѣ злоупотрѣбления по даждията и по управлението, затворитѣ, заточенията,

---

*) Очевидна погрѣшка. Тѣ бѣхѫ и сѫ и сега много повече.

гоненията, ангариитѣ, насилствията, оскърбленията, непрѣстаннитѣ нападки противъ всичко свещено: това е положението на българския народъ прѣзъ цѣли петь столѣтия подъ турското владичество. Одесеточенъ и изтощенъ, тозъ народъ, при всичко това, можà да прѣживѣе своитѣ нечувани злощастия. Отъ начало на това столѣтие (т. е. 1800) на напрѣдъкъ и на свѣтлина, българскиятъ народъ позапочна да се събужда при шума, който ставаше около него, било вслѣдствие на повтарянитѣ руско-турски войни, било вслѣдствие на героическитѣ подвизи, които правѣха сърбитѣ (1804—1815 г.) или, пó-послѣ, гърцитѣ (1821—1828 г.), за да придобиятъ отново ствоята независимость. Едно голѣмо число българи побързаха да се изселятъ сами и доброволно, като изгнаници, отъ отечеството си, за да идатъ да зематъ и тѣ участие въ тия благородни борби противъ общия неприятель на източнитѣ народи и на тѣхната религия. Но, колкото повече българитѣ, тласкани отъ течението на напрѣдъка, което дѣйствува тъй силно върху съврѣменнитѣ общества, почваха да даватъ знакъ на животъ чрѣзъ учението, чрѣзъ прѣдаването имъ на търговията, чрѣзъ полаганото имъ трудолюбие да направятъ земитѣ си пó-производителни, толкозъ пó-много турската тирания върлуваше противъ тѣхъ безмилостно и по единъ неимовѣренъ начинъ. Отъ двадесеть години насамъ турскитѣ тъмници въ Европа и Азия сѫ прѣпълватъ съ злощастни българи, хвърлени въ тѣхъ по едно просто подозиране, че тѣ обичатъ благосъстоянието и напрѣдъка на отечеството си.

Усилията, които направиха българитѣ прѣзъ тия послѣдни двадесеть години, за да добиятъ едно свое черковно управление бидоха лукаво експлоатирани отъ турското правителство, за да възбуди страсти отъ омраза и ненависть между българитѣ и гръцкия цариградски патриархъ. *Раздѣляй за да царувашъ:* бѣше лозинката на турското правителство въ всичката тая работа.

* * *

Ние нѣма да говоримъ тука за свирѣпствата, извършени въ България прѣзъ това послѣдньо врѣме. Тѣзи свирѣпства знае ги сега всичкиятъ свѣтъ. Европа знае сега всичкия имъ ужасъ, всичкия имъ размѣръ, почти всичкитѣ имъ подробности. Не! Ние се лъжемъ: Европа знае до сега само една часть отъ кървавата драма, която се започна миналия мѣсецъ май въ България

и която още не е стигнала до развезката си. Всѣки единъ день иде да ни открие и да ни донесе нови подробности, едни по̀-печални и по-възмутителни отъ другитѣ, върху тия свирѣпства. При всичко това, сжщностьта е извѣстна, и ние нѣма да се наемемъ тука да напомнимъ добивши печална извѣстность имена на села като Батакъ, Перущица, Клисура, Панагюрище и толкозъ други още. Не ще се наемемъ да излагаме тукъ отново кланетата, грабежитѣ, пожаритѣ, изнасилванията на жени и на дѣвици, озлобленията, изтезанията, които опетниха съврѣменната цивилизация въ Европа, по насъскване отъ едно правителство „прието прѣди двадесеть години, да участвува въ сгодитѣ отъ публичното право и отъ европейския концертъ!“ Нѣма да напомнимъ тука злокобнитѣ имена на Ахмедъ-аа, на Тосунъ-бей, на Хафжзъ-паша, на Шефкетъ-паша, на Фазлж-паша, всички върли мжчители и жестоки джелати на българския народъ. Впрочемъ, ние ще имаме да споменемъ по-долу турски злосторства по-прѣсни, които доказватъ безпрѣкословно, че наистина започенатата въ България кървава драма е още далечъ отъ своя край.

За честь на човѣшкото естество, цивилизуваниятъ свѣтъ почувствува най-напрѣдъ единъ видъ отвращение да повѣрва, че сжщества човѣшки, колкото развалени и да сж, би били способни да извършатъ таквизъ жестокости и диботии. Но дѣлата не закъснѣха да дойдатъ да докажатъ, че даденитѣ новини не само не прѣувеличаваха нищо, но че напротивъ върху много нѣща тѣ бѣха дори по-долу отъ самата дѣйствителность.

Компрометирано тъй тежко прѣдъ Европа, възмутена отъ тия злосторства, турското правителство се разпореди набързо да се съставятъ отъ негови чиновници рапорти върху рапорти, едни по-лъжливи отъ другитѣ, за да измами публичното мнѣние въ Европа. Турското правителство се нае да изопачи фактитѣ, да размѣни ролитѣ въ кървавата драма, да прѣобърне жертвитѣ въ нападатели. Тази система прие турското правителство, за да защити дѣлото на убийцитѣ, на подпалителитѣ, на грабителитѣ, на оскърбителитѣ и на разрушителитѣ на България. Турцитѣ, тирани безмилостни къмъ християнскитѣ народонаселения въ изтокъ, всѣкога сж разчитвали върху лековѣрието на християнска Европа, която, по зависть политическа, създаде отъ тия тирани галенитѣ дѣца на европейската дипломация. Но трудно е, опасно е дори да разчитва човѣкъ до безкрайность върху лековѣрието на публиката. Истината не закъснѣва да изпжкне.

* * *

Турското правителство, както и адвокатитѣ му въ една часть отъ печата, говориха за едно страшно възстание, отъ дълго врѣме приготвяно въ България. Истина е, че българитѣ, които пжшкатъ отъ петъ столѣтия насамъ подъ игото на едно унизително владичество, били би готови да направятъ всѣкакви жертви, за да се избавятъ отъ това иго. Но, вклещени както сж между Дунава и Балканскитѣ вериги, тѣ се усѣщатъ слаби, за да се впуснатъ токо-тъй въ едно възстание. Великото българско възстание, съ което турскитѣ рапортьори умишлено направиха такъвъ голѣмъ шумъ, сжществувало е само въ фантазията на нѣкои турци, които искатъ да се прѣдставятъ въ Цариградъ и въ Европа за голѣми реформатори, освѣнъ ако съ велико българско възстание се разумѣва съпротивлението, което жителитѣ на нѣкои села въ Пловдивския окржгъ, като *Панагюрище* и *Копривщица* (Авратъ-Аланъ) противопоставиха на нѣкои турски полицейски агенти, на които надмѣнностьта и оскърбленията бѣха турили край на тѣхното търпѣние. Тие агенти, пратени тамъ да съберать беззаконни даждия, бѣха се заловили да зхоупотрѣбяватъ всѣчески съ жителитѣ на тия села и да ги биятъ, както става почти всѣкога въ българскитѣ села, които посѣщаватъ турскитѣ агенти. Революционнитѣ пратеници въ Турция сж нейнитѣ собствени агенти.

* * *

Турското правителство и адвокатитѣ му пазятъ гробно мълчание върху едно друго възстание. То е възстанието на турцитѣ противъ българитѣ, възстание подсъскано отъ самитѣ турски власти по една заповѣдь отъ Цариградъ. И дѣйствително прѣзъ мѣсецитѣ септемврия, октомврия, ноемврия, декемврия 1875 г. турцитѣ бѣха направили едно истинско възстание противъ българитѣ. Цариградскитѣ вѣстници, български и други, станаха тогава печаленъ отзивъ на свирѣпствата, които извършиха турцитѣ, подъ самитѣ очи на турскитѣ власти, въ Стара-Загора, въ Казанлъкъ, въ Шуменъ, въ Търново, въ Сливенъ, въ Ямболъ, въ София и въ Добруджа. Вѣстницитѣ, французски, нѣмски и дори английски говориха тогава за тия свирѣпства; но виновницитѣ на тия свирѣпства, убийства, плячки, оскърбления, изтезания, останаха ненаказани, и тѣ се готвѣха за

други подобни юначества по-нататъкъ въ по-голѣмъ размѣръ. Всички въ България знаяха твърдѣ добрѣ, че турцитѣ още отъ есеньта 1875 г. се снабдяваха съ оржжия, за да се нахвърлятъ, щомъ се даде знакъ, противъ обезоржженитѣ българи. Намѣренията имъ не бѣха тайна за никого, защото сами тѣ явно разказваха, че се готвѣли да изколятъ *гяуритѣ* българи, да изнасилятъ женитѣ и дъщеритѣ имъ и да разграбятъ или разрушатъ съвършено селата имъ. Турскитѣ власти въ провинцията, както и самото централно правителство въ Цариградъ бѣха твърдѣ добрѣ увѣдомени за всичко това, но си правѣха углушки. По тоя начинъ турцитѣ устрояваха хладнокръвно кървавото си възстание, чаещи знака. При всичко това, за да си приготвятъ прѣдварително една система на защита и за да възбудятъ фанатизма на мусулманското народонаселение, тѣ умишлено раздаваха слуха, че българитѣ се въоржжавали противъ турцитѣ.

Лъжливитѣ рапортьори турски говориха за грамадни военни български приготовления, за складове на пушки, за припаси, за муниции. Що станаха, обаче, тия военни приготовления? Турското правителство направи съ тѣхъ голѣмъ шумъ, но не можа никога да ги покаже. Нѣма съмнѣние, че турскитѣ свирѣпства не би никога достигнали до извѣстната сега на всички грамадность, ако българитѣ — на които е строго запрѣтено да носятъ оржжие, до като турцитѣ могатъ всѣкога да се въоржжаватъ отъ глава до пети — имаха складове отъ оржжия и муниции; тѣ щѣха да се защитятъ поне до нѣкждѣ.

Каза се още, че, понеже намѣренията на българитѣ, веднажъ ужъ възстанали, били да избиятъ всички турци, то тия послѣднитѣ били се, казватъ, намѣрили за това въ случай на законна защита, когато извършили извѣстнитѣ кланета, грабежи, подпалвания и оскърбления. Но, най-напрѣдъ, въ едно общество повечко или по-малко наредено човѣкъ отговаря за дѣлата си, а не и за намѣренията си. Забѣлѣжителното, обаче, въ тоя случай, е, че тия намѣрения на българитѣ сж чиста измислица отъ първоначинателитѣ на свирѣпствата, извършени отъ башибозуцитѣ и редовнитѣ турски войници.

Но има и друго; дори и да се прѣдположи, — да допустнемъ за минута невъзможното — че у българитѣ имало таквизъ намѣрения, каквито имъ приписватъ турцитѣ и тѣхнитѣ адвокати, тѣзи намѣрения въ всѣки случай не ги е знаяло мусулманското население, когато то, въоржжено по заповѣдь отъ самото пра-

вителство и подпомагано въ злодѣянията си отъ редовнитѣ войници, се спусна необуздано да извърши извѣстнитѣ свирѣпства.

Движението въ двѣтѣ села — *Панагюрище* и *Копривщица* въ Пловдивския окржгъ — избухна прѣзъ първитѣ дни на мая (н. с.). Мнимиятъ планъ — планъ скроенъ отъ мнимитѣ турски реформатори — на българскитѣ ужъ възстаници да подпалятъ турскитѣ села и да избиятъ народонаселението имъ, се откри на 2-и юния, т. е. единъ мѣсецъ слѣдъ като започнаха свирѣпствата. Освѣнъ това, този планъ е извѣстенъ само чрѣзъ прѣводи и прѣписи, направени отъ турскитѣ власти. Тѣ никога не рачиха да покажатъ оригинала. Г-нъ Скайлеръ, генералниятъ консулъ на Съединенитѣ щати въ Цариградъ, поиска да види тоя оригиналъ, но полученитѣ отговори бѣха всѣкога избѣгливи. Турскитѣ власти въ България всѣкога сж се отличили въ фабрикуване лъжовни нѣкои книжа, за да поддържатъ лоши дѣла. Както знаятъ да каратъ насила българитѣ да подписватъ благодарителни адреси, така тѣ всѣкога сж съумѣвали съ хитрость да прѣдставятъ лъжовни документи противъ сжщитѣ тия българи.

Адвокатитѣ на башибозуцитѣ и черкезитѣ прибавиха да кажатъ още, че турското правителство било принудено да въоржжи мусулманското население, защото редовната войска била по сръбскитѣ граници. И това е единъ аргументъ измисленъ за случая. Сърбо-турската война избухна въ началото на юлия, а свирѣпствата въ България бѣха захванали още отъ началото на мая. Освѣнъ това, въ България не се отличиха съ варварски храбрости само башибозуцитѣ и черкезитѣ. Въ тѣхъ има своето участие и редовната войска. Извѣстни сж имената на Хафъзъ-паша, на Адилъ-паша, на Хасанъ-паша, на Шевкетъ-паша, на Фазлж-паша, всички команданти на редовната войска. Тѣ си поставиха за честь да не останатъ по-долу отъ башибозуцитѣ и отъ черкезитѣ по похода си въ България. Намѣсто, обаче, да бждатъ понижени и наказани, тѣ се повишиха. Наказанието на единъ паша турски, защото извършилъ свирѣпства въ една страна *гяурска,* би било прѣстжпление отъ страна на турското правителство, самò то прѣстжпно. Па, не ли всички тѣ дѣйствуваха по насъскване отъ самото него?

Отъ всичко казано става явно, че турското правителство и адвокатитѣ му не сж били щастливи въ избора на аргументитѣ

си, за да оневинятъ башибозуцитѣ и черкезитѣ, които сж искали да припишатъ на самитѣ жертви първата причина на свирѣпствата.

Въ затворитѣ на Татаръ-Пазарджикъ, на София, на Пловдивъ и на Одринъ турскитѣ власти подвъргнаха злощастнитѣ затворници българи на неимовѣрни изтезания, за да ги накаратъ да признаятъ прѣдъ слѣдователната комисия нѣща, за които не сж знаяли нищо. Турското правителство имало нужда отъ таквизъ по такъвъ начинъ изтъргнати признания, за да може да се оправдае прѣдъ възмутената Европа. Нѣкои отъ тия злощастни затворници, избавени подъ натиска на нѣкои посолства въ Цариградъ, разказватъ съ ужасъ и до днесъ още какъ сж ги мжчили тъмничаритѣ (geôlier) и сждебнитѣ слѣдователи въ затворитѣ, за да ги накаратъ насила да кажатъ, че имали намѣрение да избиятъ турцитѣ, да изгорятъ селата имъ и да разорятъ всичко, що би срѣщнали на пжтя си. За тази цѣль тѣ ги били безмилостно, тѣ ги обѣсвали съ главата на долу и краката на горѣ, тѣ ги подвъргвали и денемъ и нощемъ на непрѣкжсвано безсъние, тѣ ги поливали съ студена вода и п. ч. Особени жестокости сж били упражнявани върху затворенитѣ свещеници. Тѣхъ ги бияли често, попръжали ги въ вѣрата имъ и въ свещеническото имъ достоинство, карали съ сила да вършатъ найнечиститѣ работи, н. п. да чистятъ съ собственитѣ си ржцѣ нуждницитѣ.

Тия неимовѣрни злосторства противъ българскитѣ свещеници и бѣсътъ, който показаха турцитѣ въ разрушението и осквернението на българскитѣ черкови, доказватъ прѣдостатъчно, каква е религиозната търпимость, съ която се хвалятъ турцитѣ. Касателно почита на турцитѣ за женския полъ ние нѣма да говоримъ тука, за да не оскърбимъ чувствата на ония, които ще четатъ тази наша книжка. О майки и вие млади дѣвици въ Софийско, Татаръ-Пазарджийско, Пловдивско, Габровско и п. ч. нови неотмъстени Лукреции къмъ края на 19-ия вѣкъ, жертви на турскитѣ звѣрщини! нѣма ли да намѣрите и вие вашитѣ отмъстители, както римската едно врѣме дѣвица, за честьта на човѣшкия родъ, за честьта на цивилизацията?

Съ такива озлобления, съ такива мжки, съ такива заплашвания успѣха турскитѣ власти да изтъргнатъ отъ нѣкои злощастни затворници писмени признания, че имали ужъ намѣрение да избиятъ турцитѣ и да разорятъ селата имъ! Въ Търново обѣ-

сиха уважаемия седемдесеть годишенъ свещеникъ Иванъ, основаещи се върхъ една лъжлива декларация, която габровскитѣ турски власти бѣха го накарали, посрѣдъ неимовѣрни и безбройни изтезания, да подпише, като турили въ нея мнимото му признание, че той билъ ужъ главатарь на една чета възстаници! Въ Габрово сжщитѣ тия турски власти накарали съ сила нѣкои пó-първи граждани на 13 юния да подпишатъ едно прошение, въ което имъ туряли въ устата и подъ подписитѣ имъ, че тѣ искали да се прѣобърне въ казарма хубавото имъ училище. Това е едно отъ юначествата на Фазлж-паша, който въ пиянството си заповѣда на 11 юния да се обѣсятъ тамъ и двама почтени и най-невинни жители изъ село Божани. Подъ неговата тъй сжщо команда редовнитѣ войници и башибозуцитѣ извършиха въ Габрово и въ околностьта му неизказуеми свирѣпства и грамадни разграбвания.

Турскитѣ изтезания и насилствия върху българскитѣ затворници показватъ едно нѣщо, а то е, че турското правителство, като виждаше, че не може да излѣзе чисто прѣдъ възмутена Европа за тия свирѣпства, като гледаше, че не може да стовари инакъ отъ себе си отговорностьта си за тѣхъ, поиска чрѣзъ други варварски злосторства, да прѣдстави самитѣ българи отговорни за тия свирѣпства. Истината е, че нѣкои турски държавници, кръвопийци, каквито ги има много, като прѣдвиждаха належеща войната между Сърбия и Турция, рѣшиха по най-хладнокръвенъ начинъ да внесатъ съ кръвь и огънь терорь между българитѣ, за да ги направятъ неспособни да се съединятъ съ сърбитѣ.

Извършенитѣ въ България свирѣпства си иматъ извора въ Цариградъ; тѣ се започнаха просто по една дума, изпратена отъ Цариградъ къмъ края на априлия. Въ сжщность тѣ сж дѣло на единъ турски фанатически комитетъ, който има сѣдалището си въ Цариградъ и който успѣ до нѣйдѣ да измами една часть отъ европейската публика, като прѣдставяше за реформатори лица, дълбоко пропити отъ фанатизъмъ и ненависть противъ християнския свѣтъ изобщо, и противъ християнскитѣ народи въ Изтокъ пó-частно. Това е една истина, която българитѣ би могли да установятъ съ доказателства въ ржка и по най-безпоренъ начинъ, ако правителствата на цивилизувана Европа би назначили една международна комисия, прѣдъ която би се прѣдставили въ пълно равенство и двѣтѣ страни съ еднакво право за защита

своето дѣло. Трѣбало би, обаче, за това да се обезпечи на България едно сѫществоване повече или по́-малко независимо; инакъ тя би се изложила на опасностьта да бѫде изтрѣбена тя отъ своитѣ джелати. Мнѣнието, че извършенитѣ въ България отъ турцитѣ свирѣпства сѫ дѣло на мнимитѣ турски реформатори въ Цариградъ, се усилва дори и отъ цариградския кореспондентъ на лондонския „Times" въ една кореспонденция отъ Терапия, съ дата 10 октомврия, обнародвана на 17 въ тоя вѣстникъ.

Ето що четемъ тамъ:

„Дѣйствителната истина е, че тия свирѣпства въ България, ако имъ потръсимъ първоначалния източникъ, може да се докаже, че сѫ по́-скоро обмислено дѣло на самото правителство, отколкото внезапно избухване отъ страсти у турското население и напразно дипломацията ще чака да дойде Портата да обвини сама себе си. Може да се докаже, че черкезитѣ и други диваци бѣха настанени прѣди много години посрѣдъ българитѣ съ цѣль да тероризиратъ безобидното и трудолюбиво това население, и че, когато това послѣдньото, възбудено отъ вършенитѣ съ него злоупотрѣбения и озлобления, послуша побужденията на нѣкои ужъ освободители и се впусна леко въ едно недозрѣло движение, дивацитѣ бидоха въоружени и се обърнаха срѣщу беззащитното население при агенти отъ едно правителство, което имаше приготвена войска и което изпрати и сега таквизъ въ много по́-голѣмъ размѣръ, отколкото трѣбаше въ размиренитѣ мѣста, ако дѣйствително намѣрението му е било само да потуши възстанието, а не, по́-скоро, да прѣдотврати разпространението му съ кланета общи и безъ никаква разлика".

*

Всичко това за българитѣ е една истина вънъ отъ всѣко съмнѣние. Ако за чужденцитѣ остава още нѣкое съмнѣние, слѣднитѣ точки ще могатъ да разсѣятъ и това съмнѣние.

1-о. Турскитѣ власти, както и турското правителство въ Цариградъ, увѣдомени во́време за разположенията на мусулманитѣ спрѣмо християнитѣ, се прѣсториха, че нищо не знаятъ.

2-о. Цѣла България пострада, вслѣдствие на приготвеното избухване на турския фанатизъмъ. Но полето, въ което се разигра най-дивата и най-кървавата драма въ нашия вѣкъ, се про-

стира отъ Севлиево и Габрово до Батакъ въ направление отъ сѣверъ къмъ югъ прѣзъ Балкана, и отъ Ямболъ до София въ направление отъ истокъ къмъ западъ. За това има една особена причина, а тя е, че сравнителното благосъстояние на градоветѣ и селата отъ тази часть на България дразнѣше отъ дълго врѣме завистьта на турцитѣ. Нѣмаше тукъ почти ни едно село безъ своя черквица, безъ свое училище, дори и безъ свое читалище. Трудолюбието бѣше произвело тукъ едно сравнително благосъстояние, до като, поради лѣнивостьта на жителитѣ на нѣкои близосѣдни турски села, тѣзи послѣднитѣ изпадаха отъ день на день повече. Българитѣ обработваха земитѣ си, прѣдаваха се на търговия, основаваха училища, учеха се и вървѣха съ рѣшителни крачки въ пжтя на мирния напрѣдъкъ. Тази часть на България бѣше обърната не само въ една градина, грижливо отгледвана, но още и въ единъ разсадникъ за добри и просвѣтени членове на обществото. Всичко това турцитѣ не можаха да го гледатъ съ добро око. Селата Перущица, Батакъ, Панагюрище, Копривщица, Клисура, Златица, Карлово, Калоферъ и много други градища и села на длъжъ по Балкана, както отъ южната, така и отъ сѣверната страна смущаваха често сънътъ на нѣкои турски държавници. Нѣма за тиранитѣ нищо пó-обезпокоително отъ стремленията на тѣхнитѣ мжченици къмъ едно сравнително благосъстояние.

Митхадъ-паша, кога бѣше главенъ губернаторъ (валия) на дунавската область, често издавалъ въздишки отъ жалость, че голѣма часть отъ тия села не влизали въ вѣдомството на неговото управление. Тѣхното развитие дразнѣше завистьта му като на мусулмански патриотъ и той би взелъ за тѣхъ нужнитѣ мѣрки, за да потуши още въ зародиша му това развитие. Има турски държавни мжже, които не се стѣсняватъ никакъ да заявяватъ, че турската империя нѣмала нужда отъ учени или благосъстоятелни българи, а имала нужда отъ българи единичко за обработване земята.

Разумѣва се сега отъ всичко това, защо тази часть отъ България имà да пострада най-много отъ турскитѣ варварски злосторства. Това бѣше планъ скроенъ въ високо мѣсто, въ кабинета на единъ турчинъ, който си присвоилъ име на реформаторъ. Искаше се съ тоя планъ да се унищожи всичко, каквото българитѣ имаха въ тази часть отъ земята си, като учение, богатство, благосъстояние.

3-о. Историята на всички български села, изгорени или разграбени, доказва, че жителитѣ имъ, отчаяни, се отнесли до властитѣ на главнитѣ градове, за да искатъ помощь и покровителство срѣщу необузданитѣ башибозуци, но че тѣзи власти не искали да зематъ никакви мѣрки. Защо? Защото такава бѣше заповѣдьта отъ горѣ, такава бѣше общата политика.

4-о. Историята на сжщитѣ тия села доказва, че всички ония, които ги управляваха, бѣха се погрижили подъ единъ или другъ прѣдлогъ, да офейкатъ нѣколко дни прѣди започването свирѣпствата. Защо? Защото тия управители трѣбаше съ врѣме да приготвятъ въ своя полза аргумента *alibi*, отсжтствието имъ отъ мѣстото, дѣто се свършили тия свирѣпства.

5-о. Ако турцитѣ, въоржжени съ знанието на мѣстнитѣ власти и по заповѣдь на турското правителство, би имали на умъ само потушването на раждающето се възстание, защо тогава отидоха та клаха и жени, и дѣца, и старци? Защото възстанници нѣмаше, а пъкъ главната цѣль бѣше да оголятъ (raser), да обезлудятъ, да опустошатъ страната. Числото на убититѣ жени, дѣца и старци е безъ сравнение много по-голѣмо отъ числото на убититѣ валидни мжже.

Въ Панагюрище има около 800 душъ убити. Отъ това число едва ли има двѣстѣ мжже валидни. Остатъкътъ се състои отъ жени, дѣца и старци. Въ Клисура, село прѣобърнато въ прахъ и пепелъ, има изклани до 300 душъ. Отъ това число има само до 55 мжже; всички други сж жени, дѣца и старци.

6-о. Редовната войска имаше заповѣдь да дѣйствува срѣщу българскитѣ селяни тъкмо, както и самитѣ башибозуци.

Жителитѣ на Панагюрище се отнесоха до Хафъзъ-паша, за да искатъ покровителство срѣщу башибозушкитѣ чети. Хафъзъ-паша, турски командантъ, имъ отговаря, че тѣхното едничко покровителство било *кръвь и огънь.*

7-о. Защо се събориха черковитѣ и училищата? Защото такава бѣше заповѣдьта. Черковитѣ и училищата не сж само знакъ на едно сравнително благосъстояние, тѣ сж още въ Турция отличителната черта на народния животъ.

8-о. Защо турскитѣ власти се приструваха, че не знаяли ужъ нищо за дѣйствията, повече отъ явни, на нѣкои пратеници или апостоли, които кръстосваха свободно страната въ началото

на пролѣтьта? Защото тие апостоли, облѣчени въ костюмъ на български патриоти, дѣйствуваха съ знанието често на самитѣ тия власти, желаещи да прѣдизвикатъ по тоя начинъ едно изкуствено движение, отъ което да земать поводъ, за да турятъ въ дѣйствие скроения си планъ да изтрѣбятъ българитѣ и да опустошатъ България.

9-о. Българскиятъ Екзархъ — първиятъ свещенноначалникъ на българската черкова — основаещъ се на писма, които му пристигаха отъ българскитѣ епархии, се отнесе много пѫти както до великия везиръ, така и до министра на външнитѣ дѣла, за да имъ привлѣче вниманието върху теглилата на българското население. И единиятъ, и другиятъ, намѣсто да зематъ нужднитѣ мѣрки да се спре злото, тѣ го отричаха, напротивъ, а при това, показваха на Екзарха единъ документъ, фабрикуванъ въ Цариградъ, който извършенитѣ върху българитѣ свирѣпства отъ турцитѣ приписваше ги на българитѣ, извършени ужъ отъ тѣхъ върху турцитѣ. Направенитѣ на самитѣ мѣста анкети доказаха, че турскитѣ министри сѫ си служили съ този лъжовенъ документъ просто за своя защита.

10-о. До като една часть отъ мусулманското население се прѣдаваше съ таквозъ безстѣснение на извѣстнитѣ свирѣпства, друга една часть, както въ градоветѣ, така и въ селата, изтъргваше съ всѣкакви изтезания и заплашвания отъ жителитѣ колкото пари можеше. Въ общия планъ влизаше още и това, останалитѣ българи да се докаратъ до крайна мизерия.

11-о. Най-послѣ, главатаритѣ на убийцитѣ, намѣсто да бѫдатъ наказани, бидоха напротивъ, възнаградени. Защо? Защото тѣ друго не направиха, а изпълниха само даденитѣ имъ заповѣди.

Каза се, че българитѣ били подпалили и разграбили турски села, но не се именувà ни едно отъ тия села. Има само едно смѣсено село, *Стрѣлча,* което е пострадало.

Това село съ 400 кѫщи, отъ които 350 български и 50 турски, днесъ е останало само съ 13 кѫщи турски и 10 български. Това число само по себе е достатъчно да докаже, кои сѫ опустошителитѣ на това село. Дивотиитѣ, извършени въ това село отъ турцитѣ върху българитѣ изобщо, върху женитѣ по-частно не е възможно нито да се разкажатъ, нито да се повѣрватъ!

Каза се още, че въ Перущица първитѣ нападатели били българи. Напротивъ, българитѣ отъ Перущица се отнесли не веднажъ въ Пловдивъ да искатъ покровителство противъ башибозуцитѣ, които били заобиколили селото имъ, но пловдивската власть си направила углушки.

Прѣдъ смѣсената комисия, която бѣ изпратена послѣднѣ въ Пловдивъ, единъ албанецъ и двѣ госпожи арменки, които се намѣрили въ с. Перущица при съсипнята му, показаха чисто и ясно, че виновницитѣ на всичкото зло били само турцитѣ.

* * *

Не! рапортьоритѣ на турското правителство и адвокатитѣ му напразно защищаватъ едно дѣло загубено. Впрочемъ, и тогазъ даже, когато угнетенитѣ българи, докарани въ дълготърпѣнието си до отчаяние отъ турската тирания, би скроили планъ да възстанатъ противъ вѣковнитѣ си угнетители, едно правителство, „приeто да участвува въ сгодитѣ отъ публичното право и отъ европейския концертъ“, каквото е турското правителство, длъжно ли бѣше да прибѣгне до свирѣпства като тия, които оскверниха съврѣменната цивилизация, за да потуши това възстание? Българитѣ не сѫ извършили никакви свирѣпства; но, прѣдъ видъ на състоянието имъ като народъ заробенъ, даже и да се прѣдположи — голо прѣдположение отъ наша страна — че въ нѣкои си мѣста, като сѫ били принудени да отблъсватъ силата чрѣзъ сила, тѣ сѫ се забравили за единъ моментъ, чия е и тукъ пакъ погрѣшката? Единъ великъ и знаменитъ държавенъ мѫжъ, лордъ Джонъ Рюселъ, ще отговори вмѣсто насъ на тоя въпросъ. Ето какво е писалъ тозъ *държавенъ мѫжъ* прѣзъ 1824 год.*)

„Азъ желая да обсѫдя двѣ възражения, които често влиятъ „съ тяжесть дори и върху ума на благонамѣрени инакъ лица, „възражения противъ установяването на свободата въ страни „още варварски и понижени.

*) За историята на тоя пасажъ любознателниятъ читатель може да види писаното на стр. 281—282 въ самата прѣдшествующа книжка, отъ която тазь брошура е часть неотдѣлна. — Сѫчинението на Джонъ Рюселъ е издадено прѣзъ врѣмето на гръцкото възстание (1821—1829).

„Непрѣстанно се питаме, дали народитѣ, които искатъ да „добиятъ своята независимость или да прѣобразуватъ своитѣ „учреждения, сж способни да станатъ свободни. Жално би било „отистина да се остави това възражение да прѣвъзмогне про- „тивъ великодушнитѣ усилия на страни дълго врѣме угнетявани „отъ тиранията. Трѣбало би наистина въ такъвъ случай човѣ- „чеството да се отчае, ако би се позволило така на деспотизма „да се ползува отъ собствената си вина и да прѣдстави своитѣ „явни злодѣяния като титулъ за подкрѣпление на правата си. „Било би отистина чудно прѣвръщане на справедливостьта, ако „се позволяваше на деспотическитѣ правителства да дойдатъ да „кажатъ: „Виждате, какъ нашитѣ народи сж станали невѣжи, „„низки, фалшиви и жестоки подъ нашата власть; прочее, ние „„имаме право да ги задържимъ въ едно вѣковно подчинение и „„въ едно постоянно робство". Но не! Когато ме питатъ, дали „тозъ или другъ народъ е въ състояние да бжде свободенъ, азъ „питамъ отъ моя страна: има ли единъ човѣкъ, създаденъ съ „свойства да бжде деспотъ? Отговорътъ естествено е слѣдниятъ: „Нѣма ни единъ ни мусулманинъ, ни християнинъ, ни въ Гърция, „ни въ Колумбия. Свойствено на деспотизма е, дѣто и да се „появи отвратителниятъ му образъ, да създава злини, които се „преструва, че оплаква. И, при всичко че ония, които за първи „пжть се освобождаватъ отъ веригата, носятъ на лицето си бѣ- „лѣзитѣ на срамнитѣ бръчки, тия бѣлѣзи, обаче, изчезватъ, и, „яростьта на освободения плѣникъ веднажъ минала, отмъстител- „ностьта на роба ще отстжпи прѣдъ добродѣтелитѣ на свободния „човѣкъ.

„Отъ друга страна, увѣдомяватъ ни, че е наистина же- „лателно да се прѣобразуватъ абсолютичнитѣ монархии въ Ев- „ропа, но че революциитѣ се придружаватъ съ насилствени „и оскърбителни (d'outrages) дѣла. Тъй е наистина; но, върху „кого трѣба да се хвърли и тукъ бламажътъ за тия дѣла? Върху „ония ли, които сж станали съ оржжие въ ржцѣ за свободата, „но които не сж могли да въздържатъ буйностьта на единъ „народъ внезапно отърванъ отъ едно несносно иго, или върху „ония, които сж продължавали отъ година на година и отъ день на „день да трупатъ жестокитѣ оскърбления, що сж упражнявали „върху многочисленитѣ класи на единъ народъ, и да поддър- „жатъ чрѣзъ сила чудовищнитѣ неправди, що сж вършили за „просто удоволствие и по каприции? Върху ония ли, които

„дълго врѣме и търпѣливо сѫ понасяли онова, което никой не „би трѣбало да налага, или върху ония, които сѫ налагали „онова, което никой не би трѣбало да понася? Върху ония ли, „които желаятъ подобрение благощастието на човѣцитѣ, или „върху ония, които издигатъ статуя на наглия грабежъ, като „го наричатъ правителство? Безъ съмнѣние, върху главата на „ония, които прѣдизвикватъ единъ народъ на възстание трѣба „да се стоварятъ всички прѣстѫпления отъ това възстание. Оня, „който дава примѣръ на жестокость и на неправда не трѣба да „се оплаква, ако този примѣръ се отразява (rebondit) върху са-„маго него.

„Трѣба още да се отбѣлѣжи, че насилствията (excès) на „единъ народъ при едно възстание се забѣлѣжватъ и се прѣуве-„личаватъ; съ безкраенъ шумъ се разпространяватъ въ момента, „па се записватъ и за бѫдещитѣ врѣмена. Злодѣянията на де-„спотизма, отъ друга страна, се вършатъ изобщо въ тъмнина.

„Сѫщата рѫка, която се простира да отнеме живота на „единъ патриотъ, спира въ сѫщо врѣме и перото на историка. „Повръхнината на деспотизма е гладкость; свѣтътъ не знае, „колко жертви тлѣятъ (languisent) въ затворитѣ му, ни колцина „отъ поданницитѣ му сѫ грабнати чрѣзъ несправедливитѣ му „декрети. Хиляди човѣшки сѫщества може да сѫ пожертву-„вали живота си прѣдъ страха отъ единъ тиранинъ безъ никой „нищо да знае за това; но настане ли една революция и случи „ли се, единъ съзаклетникъ противъ нея да бѫде осѫденъ и „да пострада безъ формалноститѣ на закона, всичкиятъ свѣтъ „става тогава отзивъ отъ оплаквания и възмущение.

„Въпрѣки това, нека приятелитѣ на свободата правятъ „каквото имъ иде отрѫки за да въздържатъ отмъщението на на-„рода. Нека тѣхното великодушие бѫде достойно за голѣмата „кауза, която защищаватъ.*)

* * *

Турскитѣ свирѣпства, които имàха огроменъ и продъл-жителенъ отгласъ по цѣлия свѣтъ, не сѫ се още прѣкѫснали въ България. Въпрѣки протестациитѣ на цивилизувания свѣтъ

*) Memoirs of the Affairs of Europe from the peace of Utrecht. Jon Murray, Albermale Street, London, 1824.

изобщо, на английския по̀-частно, и въпрѣки всички турски анкети, сѫщитѣ свирѣпства се продължаватъ и до днешенъ день по начинъ по̀-много или по̀-малко правиленъ и разницата състои въ това само, че, намѣсто да се ограничаватъ въ двѣ или три окрѫжия и вършатъ съвмѣстно, тѣ се простиратъ върху едно по̀-широко поле, дѣто се вършатъ повече или по̀-малко частно.

Злощастията и теглилата на българския народъ отъ близу петь вѣка насамъ сѫ неимовѣрни, сѫ неописуеми, но трѣбало би нѣколко едри тома за кѫсо разказване само на сегашнитѣ имъ теглила, даже и слѣдъ избухването на възмутенитѣ чувства въ християнска Европа противъ турскитѣ варварски злодѣяния.

Днесъ въ България турскиятъ фанатизъмъ е възбуденъ до най-висока степень. Турцитѣ се подигравать съ Европа и безъ забикалки тѣ заявяватъ, че тѣхната главна сила се основава, отъ една страна, върху несъгласието на *гяурскитѣ* сили, отъ друга, върху паритѣ, които сѫ взели, чрѣзъ голѣми заеми, отъ западнитѣ *гяури*. „Тѣ иматъ нужда отъ паритѣ си, казватъ, искатъ не искатъ, тѣ ще ни запазятъ за своето злато. Между това, ние сме свободни да правимъ у дома си, каквото намираме за добро. Българитѣ сѫ наши подданици, ще правимъ съ тѣхъ каквото искаме“! Тъй резониратъ турцитѣ, и тъй се продължаватъ и до днесъ още въ България турскитѣ свирѣпства.

Въ постоянно враждебно настроение противъ българитѣ, турцитѣ, всѣкога въорѫжени отъ нѣкои главатари, които получаватъ заповѣдитѣ си направо отъ Цариградъ, прогласяватъ открито, че извършеното въ България не е нищо въ сравнение съ онова, което имало още да се извърши; тѣ не сѫ удовлетворени съ кланетата, съ пожаритѣ, съ грабежитѣ и съ оскърбленията, които извършиха подпомагани отъ турската войска; тѣ обмислюватъ други злодѣяния по̀-ужасни — ако могатъ се измисли злодѣяния по̀-ужасни — и между това, тѣ всѣки день се прѣдаватъ на нѣкои варварщини, за да не забравятъ, както се види, занаята си като кръвопийни опустошители. Турското правителство присѫтствува хладнокръвно на това ужасно зрѣлище и си доставя тайно удоволствие да мами възмутената Европа. Башибозуцитѣ сѫ още въорѫжени отъ глава до пети. Тѣ сѫ господари на страната.

Какви сѫ чувствата, които въодушевяватъ за сега турцитѣ, за това може всѣки да сѫди отъ разпръснатата между турското население прокламация, въ която се кани то да не се плаши отъ

нищо по разрушителното си дѣло въ България. Въ Европа се обнародватъ трогателни и проникнати отъ хуманность поезии за злощастницитѣ на България. Турцитѣ пъкъ отъ своя страна, като се присмиватъ съ тия благородни хуманни чувства, се позиватъ къмъ фанатизма и къмъ най-разузданитѣ страсти, за да възбудятъ и насърдчатъ мусулманското население къмъ безчовѣчни злосторства.

Ето случайно прѣводътъ отъ турски на три строфи отъ тая турска прокламация, отъ която нѣкои екземпляри бѣха попаднали въ ржцѣтѣ на Блакъ-бей и на Иванчо Ефенди *) — двамата комисари на турското правителство въ Пловдивъ прѣзъ послѣдния мѣсецъ августъ, — прокламация извѣстна на турскитѣ власти:

Стр. 17. „Да благодаримъ и да възхвалимъ Бога; да се помолимъ съ искренность и вѣрность;

„Както Мохаметъ, ние всички *вѣрни* сме станали мили на Бога;

„*Саблитѣ сж изтеглени изъ ножницитѣ; тѣ искатъ кръвь тазъ година*;

Страница 20. „Въ Цариградъ софтитѣ произведоха голѣмъ шумъ;

„Седемьтѣ ката на земята и седемьтѣ ката на небето потрепераха;

„Внезапно седемьтѣ посланици увѣдомиха за това седемьтѣхъ царе;

„Рускиятъ царь *Иш-Шаллахъ* (съ Божията помощь) ще каже *аманъ!* (милость!) тазъ година;

Стр. 21. „Рускиятъ царь се показа *гологлавъ* и безъ доблесть;

„Нѣмцитѣ, сърбитѣ, черногорцитѣ ще се покажатъ може би безъ царь;

„Англичанитѣ, французитѣ, всички *безъ вѣра* и *безъ религия;*

„Софтитѣ, казватъ, иматъ доблесть тазъ година".

---

*) Първиятъ англичанинъ на турска служба, вториятъ извѣстниятъ нашъ съотечественикъ Иванчо Пенчовичь отъ Русе, сжщо на турска служба по онова врѣме.

Ето поезийкитѣ, които турцитѣ разпространяватъ между мусулманското население. И подиръ това има още хора, които се чудятъ, че турцитѣ вършатъ и кроятъ нови още свирѣпства, нови още кланета въ България! И слушатъ се още въ Европа гласове и срѣщатъ се още въ Европа пера въ защита на Турцитѣ!

* * *

Теглилата на българитѣ днесъ сѫ стигнали на своя връхъ; селянинътъ българинъ, стреснатъ, не смѣе да обърне погледъ къмъ гордѣещия се за своитѣ варварщини мусулманинъ. Имуществото на българина, ако му остава още нѣщо, жена му, дѣцата му, животътъ му, всичко е на произвола на най-послѣдния отъ мусулманитѣ. Бѣдниятъ български селянинъ работи земята, сѣе, гради за смѣтка на турцитѣ, всѣкога готови да го разкѫсатъ. Всичкиятъ плодъ отъ труда му и отъ пота́ на челото му е въ разположение на турцитѣ, до като самъ той и дѣцата му мратъ отъ гладъ. Могли бихме да приведемъ тукъ хиляди факти, за да подкрѣпимъ това, що казваме. Ще се задоволимъ да туримъ подъ очитѣ на читателя само нѣколко факта. Истина е, че изборътъ е мѫченъ, но и това, което ще кажемъ, мислимъ, че ще бѫде достатъчно за назидание на читателя.

Беброво е едно българско село въ Търновския окрѫгъ. Едно достовѣрно писмо отъ 20 септемврий разказва накѫсо слѣдното: „На 26—28 августъ турцитѣ отъ село *Софталаръ* хванали шестмина българи, които минували отъ тамъ, за да идатъ на работа въ друго съсѣдно село; трима отъ тѣхъ заклали, а тримата други изгорили живи, като наклали огънь въ близката гора и ги хвърлили на него.

„На 12 септемврия, близу до сѫщото село, на разстояние $1^1/_2$ часъ, осемъ турци срѣщнали шестмина българи отъ Беброво и отъ Орѣхово, които се връщали у дома си; отнели имъ каквото носили съ себе си, стока и пари, слѣдъ като ги били и наранили съ ножове;

„Въ сѫщото врѣме голѣми грабежи се извършиха отъ турцитѣ въ околностьта на това село; таквизъ кражби и грабежи се повтарятъ всѣки день;

„На 20 септемврия донесоха въ Беброво трупа на Иванъ Драгановъ, единъ отъ по-първитѣ лица въ това село; той бѣ убитъ отъ турцитѣ на разстоение $1^1/_2$ часъ отъ селото.

„Въ това сжщо врѣме турцитѣ извършиха неимовѣрни свирѣпства въ българското село Кипилово; посрѣдъ пладне тѣ набиха много селяни българи и плячкосаха по-многото кжщя; много селяни бѣха прѣдварили да изпратятъ дъщеритѣ си въ едно близко село отъ страхъ да не би да ги грабнатъ турцитѣ и ги потурчатъ. Твърдѣ скжпо заплатиха тази си бащинска любовь и грижа клетитѣ селяни!"

Свищовъ е български крайдунавски градъ, — главенъ градъ на едно окржжие, въ което болшинството отъ народонаселението е българско.

Едно писмо отъ 1-и септемврия, произходеще отъ единъ автентиченъ източникъ, описва съ черни краски положението, въ което се намира българското население въ това окржжие. Тамъ господствува терорь отъ една година насамъ. Грабежитѣ и плячкитѣ тамъ се вършатъ посрѣдъ пладне както по полята, така и въ самитѣ села. Турцитѣ отвеждатъ добитъка на българитѣ било изцѣло, било частично. Въ селото Сливово тѣ отвели на 26 августъ цѣло стадо овце, отнети отъ българитѣ; въ селото Карасаново башибозуцитѣ се опитаха да убиятъ единъ бакалинъ, защото не рачилъ да имъ даде даромъ всичко, що искали; сжщитѣ башибозуци разграбили досущъ дукяна на именуемия Пантелей отъ сжщото село; откарали му послѣ и коня. Въ Сливово тѣ отнели и два чифта волове, принадлежещи на двама българи, едничкото имъ богатство. Напразно се оплаква българското население прѣдъ свищовскитѣ турски власти. Тѣ не знаятъ никакви мѣрки за спиране злото. Убийства се вършатъ всѣки день, и убийцитѣ се разхождатъ надмѣнно въ градоветѣ или въ селата. На 27 августъ една чета турци зеха отъ колара Рачо 50 турски лири. Жителитѣ свищовски не можиха тазъ година да идатъ да пожънатъ и да приберать отъ нивитѣ хранитѣ си отъ страхъ да не би турцитѣ да ги малтретиратъ и даже убиятъ; работили цѣла година, а сега мратъ отъ гладъ.

„Полицейскитѣ, тъй наричанитѣ *заптиета* — истински бичъ на страната — се преструватъ, че обикалятъ окржжието, за да пазятъ ужъ обществената безопасность! Истината е, че тѣ ходятъ по селата, дѣто искатъ да имъ готвятъ кокошки и да имъ служатъ женитѣ и дъщеритѣ на българскитѣ селяни".

Орѣхово е тъй сжщо единъ крайдунавски градъ. Писма отъ 12 и 20 августъ, произходещи тоже отъ достовѣренъ източникъ, разказватъ за ужасни свирѣпства. Убийства, грабе-

телства, насилствия, изтезания, озлобления: това съдържатъ и тия писма. А властьта се преструва, че нищо не знае отъ всичко това. Черкезитѣ, башибозуцитѣ и мусулманското население сѫ необуздани господари на страната. Единъ *субашия,* т. е. пазитель на реда, именуванъ Солиманъ, е по настоящемъ тиранинътъ на тая злощастна мѣстность.

Жителитѣ отъ село Буковци, отъ орѣховското окрѫжие, сѫ отправили на 15 августъ едно прошение до *каймакамина* или околийския началникъ, за да му се оплачатъ отъ притѣсненията на тоя *субаши,* комуто плащали отъ това село 4,000—5,000 гроша.

Ето съкращението на това прошение: „1о. Защо Субашията Солиманъ, въоруженъ отъ главата до петитѣ, ходи отъ кѫща на кѫща да иска вълна съ заплашване, че ще обади като членове на революцонния комитетъ ония, които би отказали да му дадатъ? По тоя начинъ той зима вълна дори и отъ ония бѣдняци, които едва ли иматъ три овце. На ония, които не му даватъ нищо, защото нѣматъ, той имъ изпраща вечерь 5-6 турци за да злоупотрѣбяватъ съ семействата имъ. Той извади окото на Георги Пановъ, защото отказалъ да му даде вълна. Други пъкъ той хвърли въ затвора се́ за тая причина.— 2-о. Противъ закона, който налага глоба единъ грошъ за животното, което би влѣзло въ заградено пасбище, нашиятъ субаши кара да плащатъ въ такъвъ случай 10—20 гроша ония, които едва ли иматъ сухъ хлѣбъ и соль у дома си. 3-о. Когато правителството иска кола за прѣнасяне провизии, прѣдназначени за войската, субашията знае да освобождава отъ тази реквизиция онѣзи, които му платятъ 5 гроша, а измѫчва ония, които му не даватъ тая сума. 4-о. Той докара насилствено 30 селяни съ воловетѣ имъ и съ оралата имъ въ нивята си, за да му ги разработятъ *даромъ;* така той постѫпва и съ членоветѣ отъ нашитѣ семейства, като ги кара, съ ножъ въ рѫка, да разкопаватъ земитѣ му. 5-о. Той самъ отбѣлѣжи на башибозуцитѣ кѫщята, които тѣ можаха да разграбятъ. 6-о. Той каза на всички, които притежаватъ единъ конь, че тѣ трѣба да му дадатъ по 50 гроша, инакъ щѣлъ да даде заповѣдь на черкезитѣ да откаратъ крадешкомъ коня имъ, което и направи не веднажъ; той постѫпи именно така съ Стоянъ Захария, съ Мирко Цвѣтковъ и съ Илия Пановъ“.

Въ прошението се излагатъ и други още злоупотрѣбения и прѣстѫпни дѣяния на тозъ малъкъ мѣстенъ тиранинъ. Какво

направи, обаче, каймакаминътъ? Нищо. Горкитѣ селяни нѣматъ хлѣбъ да ядатъ, нѣматъ риза да турятъ на гърба си, нѣматъ дрипелъ да покриятъ голитѣ си дѣца — всичко това за да платятъ тежкитѣ даждия на правителството, и ето по кой начинъ се отнася къмъ тѣхъ това правителство.

Отъ *Видинъ* едно писмо отъ 22 августъ разказва слѣдното: „Башибозуцитѣ и черкезитѣ не прѣставатъ да вършатъ всѣкакви варварщини върху мирното българско население. Въоржжени до зжби, тѣ ругаятъ жителитѣ по селата, тѣ имъ разграбватъ всичко, тѣ ги биятъ жестоко. По селата тѣ влизатъ свободно въ българскитѣ кжщя, установяватъ се въ тѣхъ безъ никакво стѣснение, хранятъ се и гледатъ се даромъ; и за награда тѣ разграбватъ всичко, що иматъ бѣднитѣ селяни; тѣ малтретиратъ тѣхъ сами, тѣ не уважаватъ нито женитѣ имъ, нито дъщеритѣ имъ. Селянитѣ сж паднали въ крайна нищета".

Отъ *Пиротъ (Шаркьой* по турски) едно писмо отъ 9 октомврия описва състоянието на това окржжие съ най-черни краски. Споредъ това писмо, отъ Пиротъ до Видинъ имало до 48 села изгорени отъ башибозуцитѣ отъ миналия августъ насамъ. Всичко сега било въ разположение на тия диваци. Мжжетѣ се биятъ отъ тѣхъ като животни; служатъ си съ тѣхъ за всѣкакви ангарии; женитѣ и дѣцата не стига, че мратъ отъ гладъ, но се още изложени и на всѣкакви грубости.

София — единъ отъ по̀-важнитѣ градове на България — е главенъ градъ на единъ окржгъ. Този окржгъ е отъ чисто българскитѣ. Само чиновницитѣ сж тамъ турци. Въ сжщото врѣме, обаче, той е окржгъ, на който трудолюбивото българско население всѣкога е било изложено на най-голѣми озлобения и на най-тежки беззаконни притѣснения за даждия и други берии. Турскитѣ чиновници не сж никога познали тамъ мѣрка въ своитѣ жестокости и беззаконни дѣйствия; у тѣхъ е било навикъ да биятъ безмилостно горкитѣ селяни, да ги затварятъ въ кочинитѣ при свинетѣ и въ нуждницитѣ, и да каратъ женитѣ и момитѣ да танцуватъ съ боси крака върху трънье, до като тѣ, турскитѣ чиновници, си правятъ удоволствие да се хвърлятъ върху тѣхъ. *Заптиетата*, когато отиватъ въ нѣкоя кжща, ставатъ тамъ абсолютни господари. Софийската турска власть никога не е искала да знае за оплакванията на това клето население, защото тя е съзаклетница въ всички тия злосторства. Една международна анкета могла би да открие само въ Софийския окржгъ

неистощимъ складъ отъ злоупотрѣбения, отъ насилия, отъ варваризъмъ.

Едно писмо отъ 18 августъ разказва, че това, що се върши тамъ отъ една година насамъ, надминава прѣдѣлитѣ на най-разваленара фантазия.

Писмото прибавя, че цѣли стада овце и говеда, както и цѣли колà, прѣпълнени съ плячка, изнесена изъ села, разорени или изгорени, се прѣкарватъ почти всѣки день прѣзъ София, возени отъ Нишъ и Пиротъ или други мѣстности. Между плячкитѣ се намиратъ кръстове, сребърни чаши и други черковни утвари, попаднали въ ржцѣтѣ на турцитѣ.

Ония, които иматъ смѣлостьта да идатъ да се оплачатъ, се хвърлятъ просто въ затвора. Махзаръ-паша, управитель въ София, покровителствуванъ любимецъ на Митхадъ-паша, е тиранинътъ на тая мѣстность отъ 5 годинъ.

Писмото се свърша така: „Не знаемъ, дали това ще да иде още дълго врѣме; ще кажемъ само, че за насъ нѣма вече животъ, и че, ако има Господъ, той не трѣба да търпи това".

Пó-нови писма разказватъ за пожари, които избухвали отъ нѣкое врѣме насамъ въ София. Забѣлѣжителното е, че тия пожари избухватъ всѣкога въ българскитѣ квартали. Отъ това всѣки разбира, каква е работата.

Отъ *Тетьово (Калкандале* по турски) едно писмо излага надълго всички убийства, изтезания и всѣкакви други злодѣяния, вършени тамъ отъ турцитѣ. Отчаяни отъ всичко това, жителитѣ на това градище отправили на 19 септемврия едно прошение до посланицитѣ на европейскитѣ сили въ Цариградъ за помощь и покровителство.

Отъ *Рѣсенъ* въ битолската область едно прошение отъ 22 септемврия направо до българскитѣ делегати, Цанковъ и Балабановъ, излага надълго еднакви злодѣяния.

Отъ поменатото пó-горѣ с. *Беброво* едно пó-ново писмо отъ 2 септемврия разказва, какъ турцитѣ се скитатъ свободно по околноститѣ му и свободно вършатъ всѣкакви свирѣпства; на 22 августъ една чета отъ 12 душъ побѣснѣли диваци се хвърлила върху шесть селянки, които работѣли въ лозята. Отъ страхъ тѣ побѣгнали въ една съсѣдна воденица. Турцитѣ изпочупили вратата на воденицата, набили злощастнитѣ жени и ги малтретирали.

Писмото разсказва още, че турски прокламации, като насъскватъ мусюлманското население къмъ ненависть, прѣслѣдване и клане на християнитѣ, били разпрѫснати въ голѣмо число между него. Много софти били пристигнали тамъ отъ Цариградъ.

Отъ *Стара-Загора (Ески-Заара* по турски) едно писмо отъ 27 септемврия разказва слѣднитѣ нѣща. На 20 септемврия се появила една чета отъ черкези въ село Расиманово; тѣ накарали селянитѣ да дойдатъ въ една кръчма и почнали да имъ искатъ тамъ пари; бирникътъ на даждиятаималъ върху си 600 гроша, събрани отъ селянитѣ за даждия; черкезитѣ зели тая сума; понеже другитѣ нѣмали пари, тѣ ги насилили да се заематъ отъ единъ турчинъ 11 турски лири и да имъ ги дадатъ. Сѫщо така постѫпили и въ селата Кулфанджа и Бѣли-Брѣгъ съ тази прибавка, че отвели още и всички коне. Старо-Загорскитѣ турски власти не направиха нищо за поправяне злото. На 22 септемврия едно заптие би единъ почтенъ българинъ до смърть прѣдъ саматѣ очи на едного отъ членоветѣ на административния съвѣтъ. Властьта остана равнодушна.

Въ с. *Кючуклери* двама турци разграбиха много кѫщя и убиха единъ българинъ. Старо-Загорскиятъ каймакаминъ бѣше изпратилъ *заптиета* въ нѣкои села за събиране данъцитѣ; заптиетата хванали да биятъ селянитѣ и да ги каратъ да продаватъ житата си съ низки цѣни на турцитѣ, за да си платятъ данъцитѣ съ тъй полученитѣ пари.

Сѫщото писмо разправя за трагическото убийство на снахата и на братята на свещеника Милчо.

Отъ *Шуменъ* едно писмо отъ 13 септемврия разказва за много убийства и грабителства, извършени отъ башибозуцитѣ.

На 4 септемврия единъ турчинъ, на име Ахмедъ Ага, удари съ ножъ сина на Никола градинаря и го остави полумъртавъ; въ сѫщия день нѣколко млади турци нараниха смъртоносно единъ българинъ отъ Шуменъ и разграбиха кѫщата му.

На 7 септемврия, въ околноститѣ на с. *Чикуръ*, намѣриха се труповетѣ на двама бъргари съ свързани рѫцѣ и съ отрѣзани глави.

Тъй сѫщо по това врѣме черкезитѣ бѣха откраднали въ с. Драгоево 17 чифта биволи и 5 чифта волове.

На 11 септемврия черкезитѣ отъ с. Сараджа извѣстиха шуменскитѣ търговци, че ще иматъ пазаръ въ селото си за про-

даване разни прѣдмети. Тѣзи прѣдмети произхождатъ отъ плячки и грабителства въ българскитѣ села. Много отъ тѣхъ сж черковни утвари.

На 5 септемврия тѣ ограбиха въ шуменскитѣ околности именуемия Димчо Хаджи Стояновъ, единъ отъ най-почтенитѣ шумненски жители; оголиха тъй сжщо и единъ хлѣбаръ като му зеха 8,000 гроша.

Едно писмо отъ *Ямболъ* отъ 20 октомврия, друго отъ *Прилѣпъ* 18 сжщаго разказватъ за многочислени свирѣпства, извършени тамъ отъ турцитѣ, както и за кланетата, съ които непрѣстанно заплашватъ всѣки день християнитѣ.

Не можемъ да влѣземъ въ всички подробности по тоя прѣдметъ, ще кажемъ само, че Митхадъ паша туря въ дѣйствие непрѣкжснато въ България реформаторскитѣ си планове.

Всички горѣизложени злодѣяния, както и много други, оставатъ редовно ненаказани.

Въ настояще врѣме и подиръ направения около една мнима турска амнистия шумъ тъмницитѣ сж прѣпълнени съ затворници, а при това търси се и най-малкиятъ прѣдлогъ, и най-малкиятъ случай да се хвърлятъ въ тия тъмници други злощастни българи. Турското правителство не е доволно отъ всички опустошения, които направиха България жалка пустиня; то не е доволно отъ безчисленитѣ бѣсилки прѣзъ послѣднитѣ мѣсеци мая и юния, нито даже отъ тифоса, който завлича сега по стотини дѣцата, останали въ опустошенитѣ окржжия; то слѣдва още да арестува, да пълни тъмницитѣ, да изтезава, да прѣвожда затворницитѣ отъ градъ въ градъ, за да понесатъ наказанията си. На 13 октомврия 32 българи затворници бѣха прѣведени отъ *Одринъ* въ Цариградъ, за да излежатъ наказанието си.

Не щемъ да продължаваме повече това печално изчисляване на диви злосторства. Прѣдшествуещето съкращение стига, за да даде едно понятие за сегашното състояние на България.

За да имате, обаче, картина пó-пълна на това състояние, прибавете още, че турското правителство не е прѣстанало нито единъ моментъ да изисква, чрѣзъ всевъзможни срѣдства, данъцитѣ още и отъ ония селяни, на които селата сж изгорени, и които сж останали просто голи, умиращи отъ гладъ и лишени

още и отъ оралата си и отъ необходимия си добитъкъ! До като християнската милость на цивилизувания свѣтъ бърза да достави помощь на вдовицитѣ и на сирачетата, останали безъ хлѣбъ и безъ дрипелъ, както и на хиляди други човѣшки сѫщества, лишени досущъ отъ всичко, турското правителство иска данъци и тамъ, дѣто башибозуцитѣ, въорѫжени по висша заповѣдь, както и самитѣ му войници, сѫ оставили само слѣди отъ разорение и омерзение.

Едно писмо отъ *Пловдивъ* отъ 18 септемврия разказва по тоя случай слѣдното:

„Правителството опорствова да иска даждията още и отъ изгорѣлитѣ села. Не събира само десетъка; изискватъ се и другитѣ даждия, като, напр., даждието за освобождението отъ военната служба. А любопитното е, че това даждие се иска още и за лица, изклани отъ башибозуцитѣ. Една комисия биде назначена въ Татаръ-Пазарджикъ за раздаване, отъ страна на правителството, помощи на пострадалитѣ. Знаете ли какво се върши тукъ? Каратъ горкитѣ селяни да се задължатъ писмено, че тѣ ще иматъ да повърнатъ по́-послѣ получената по тоя начинъ сума. Помощьта на правителството се прави просто за да се хвърли прахъ въ очитѣ на Европа. Ако бѣше искренно, въ всѣки случай то нѣмаше да мѫчи селянитѣ съ искане данъцитѣ, когато тѣ мратъ отъ гладъ и нѣматъ, съ какво да покриятъ ни себе си, ни дѣцата си“.

Тъй, теглилата на българския народъ отъ петь столѣтия насамъ сѫ въ нормално и постоянно състояние. Въ края на всѣка година могло би да се състави дългъ списъкъ отъ убийства, отъ плячки, отъ неправди, отъ насилствени потурчвания, отъ всѣкакви злини. Напослѣдъкъ, благодарение на въорѫженитѣ отъ самото турско правителство диви ордии, тия теглила сѫ стигнали на своя връхъ. Извършенитѣ прѣзъ мѣсецъ май свирѣпства въ България съставляватъ вече часть отъ съврѣменната история на Европа. Тия свирѣпства сѫ позагубили сега нѣщо отъ своя остъръ характеръ; за това, обаче, тѣ не сѫ прѣстанали, както видѣхме, и турскиятъ фанатизъмъ не е казалъ още своята послѣдня дума въ България. Не щемъ да кажемъ нищо тукъ за дѣйствията, които тежатъ днесъ тъй тежко върху западна България поради турско-сърбската война. Тази часть,

която образува като единъ трижгълникъ съ точки Видинъ, София и Битоля, е прѣобърната почти въ пустиня.

* * *

Прѣдъ таквозъ състояние и прѣдъ видъ на невъзможностьта за турското правителство да пригърне искренно западната цивилизация и да приеме реформи, които да могатъ да се изпълнятъ, българскиятъ народъ, изнуренъ вече отъ теглила подъ турското тиранство, направи аппелъ къмъ християнскитѣ европейски сили и поиска тѣхната морална подпорка, тѣхната благосклонность и тѣхното ефикасно посрѣдничество, за да му се даде *пълна автономия съ едно народно правителство*. Ние обнародваме тукъ мемоара, който двамата български делегати г. г. Цанковъ и Балабановъ подадоха за тази цѣль, въ името на българския народъ, на християнскитѣ сили, прѣдставителки на цивилизуванитѣ народи въ Европа *).

Прѣпълненъ отъ признателность къмъ тия народи за живитѣ имъ къмъ него симпатии въ злощастнитѣ му дни, българскиятъ народъ прави аппелъ къмъ сжщитѣ тия народи съ молба да му помогнатъ и тѣ чрѣзъ своето великодушно държане, за да се оттърве отъ унизителното иго, което тежи тъй тежко върху му отъ 5 близу столѣтия. Освобождението на българитѣ отъ това иго е едничкото срѣдство да ги прѣдпази отъ нови свирѣпства отъ страна на притѣснителитѣ му; то би било въ сжщо врѣме и най-малкото удовлетворение, дадено на съврѣменната цивилизация, осквернявана чрѣзъ турскитѣ варварщини. Дълго врѣме Европа си правѣше доброволно илюзии за възможностьта да се реформира турската империя. За да запази нѣкои мними интереси, Европа поиска да направи опитъ съ едно дѣло, което се показа, че не е отъ реда на възможнитѣ нѣща. Турската империя, на която населението въ Европа се състои, ако не изключително, то поне въ голѣмо болшинство отъ християни, нѣма да се реформира: тя ще пропадне; нека за това не бжде криво на нѣколкото ѝ адвокати въ една часть отъ европейския печатъ.

Нито кланетата въ България, нито прѣскжпитѣ ѝ побѣди въ Сърбия нѣма да я спасятъ. Побѣдена или побѣдителка, тя

*) Този мемоаръ е помѣстенъ въ прѣдшествующата книжка, стр. 139—149. Въ френския и английския текстъ на брошурата е обнародванъ въ края ѝ.

върви бързешкомъ къмъ устията (bords) на пропастьта. Както е съставена, тя е лишена отъ жизненни сили. Турцитѣ никога не сѫ били и не сѫ и днесъ още друго, освѣнъ войници установени като на лагеръ въ една часть отъ Европа; никога не имъ е билъ присърдце напрѣдъкътъ на завоеванитѣ отъ тѣхъ прѣкрасни страни; християнскитѣ жители на тия страни имъ сѫ останали съвършено чужди по религия, по идеи, по чувства, по езикъ, по нрави, по трудъ, по стремения.

Реформирането на турската империя е дѣло невъзможно. Съ корана и съ *харема* не може се реформира нищо. Всички знаятъ, че турската жена е просто робиня на единъ господарь, който може да притежава много такива. Турчинътъ не може да разбере, какво нѣшо е майка християнка, фамилия християнска. На турската империя липсува самата основа, па стоятъ още да ти говорятъ нѣкои за ремонтиране на зданието! Коранътъ не е Евангелието и, каквото и да става, турската империя, основана както е на корана, би се просто сгромолясала безъ него. Евангелието казва: „Обичайте враговетѣ си". Коранътъ, напротивъ, учи, че „всѣки човѣкъ, кой ще обикне другъ прѣдъ мусулманина, не е нищо прѣдъ очитѣ на Бога (Aalu Omrau, p. 37). И другадѣ: „Най-лошото между животнитѣ е невѣрниятъ, който не е искалъ да повѣрва въ Мохамеда". (Elanphal, p. 57).

Турцитѣ, като народъ, могли би да бѫдатъ добри човѣци подъ едно християнско правителство, но, пропити отъ гордость и самомнѣние, че тѣ сѫ завоевателното и господствуещето племе, тѣ сѫ непоправими и нетърпими. Ние не прѣдлагаме единъ християнски походъ противъ мусулманитѣ и, въпрѣки всички прѣтърпѣни жестокости, нѣма никой въ България, който би прѣдложилъ изгонването на турското население отъ тая страна; но турцитѣ, като меншество, а при това и неспособни по настоящемъ за западната цивилизация, трѣба да отстѫпятъ прѣдъ християнитѣ по-жедни за да се цивилизуватъ, по-прогресивни, по-трудолюбиви, по-търговци, по-промишленици, по икономни. Християнитѣ сѫ роби подъ турското владичество, турцитѣ би станали дѣйствителни граждани въ една християнска държава, ако искатъ да останатъ въ нея. Турцитѣ, които сѫ останали въ грæцкото кралевство, сѫ много по-щастливи въ всѣко отношение отколкото християнитѣ въ отоманската империя.

Въ автономна България, турцитѣ ще иматъ сѫщитѣ политически и граждански права, каквито и българитѣ. Въ чисто

турскитѣ села общинскиятъ съвѣтъ би състоялъ изключително отъ турски членове, включително кмета, и нѣма съмнѣние, че едно отъ първитѣ дѣла на правителството на възродена политически България ще бѫде да обяви пълна религиозна свобода, не изкуствена, съ каквато се хвали тъй незаслужено турското правителство, но дѣйствителна и приспособена за всички.

Днесъ всѣки християнинъ може да пригърне ислямизма, ако иска. Често даже, най-вече вънъ въ провинцията, обръщанията ставатъ насилствено, особено за млади жени. Ни единъ турчинъ, обаче, не би могълъ да се откаже отъ ислямизма, за да постѫпи въ християнската вѣра; той би се изложилъ въ такъвъ случай на най-строги наказания, на смърть.

* * *

Истина е, че въ Европа никой не оспорва на християнитѣ правото да се освободятъ. Но затова се прѣдставятъ прѣчки, отъ които повечето сѫ измислени, за да се поддържа противното.

Говори се за европейско равновѣсие, и мнозина дохождатъ до заключение, че турската империя, тъй както е днесъ, е необходима за запазване това равновѣсие! Това не значило ли би, че деспотизмътъ и варварщината сѫ абсолютно необходими за съхранение на европейската цивилизация?

Казва се още, че Цариградъ и противоположнитѣ интереси на нѣкои сили правятъ мѫчно разрѣшението на въпроса. Това причина ли е да се държатъ милиони християни въ най-низко робство? Какъ? Тънката европейска дипломация, политическата европейска наука, европейската философия, до тамъ ли сѫ отистинна безсилни, че не могатъ да намѣрятъ друго срѣдство за разрѣшение задачата между робуването на 9 милиона християни и положението, което занематъ турцитѣ въ Цариградъ? Какъ? Училищата на християнска и цивилизувана Европа ехтятъ отъ прѣсѫди противъ древния свѣтъ, който търпѣлъ робството, а днесъ, слѣдъ толкозъ столѣтия отъ напрѣдъкъ и свѣтлина, ето че въ Европа робството не вече на индивидууми, взети частично, но на цѣли народи цъвти съ пълно съзнание на цивилизувания свѣтъ; и Европа не намѣрва срѣдство да разрѣши тая задача!

Сѫществуватъ дружества за унищожение на търговията съ негритѣ, има пъкъ други за покровителство на животнитѣ; че има, обаче, въ една отъ най-хубавитѣ страни на Европа народи, на които общественото състояние не различава отъ онова

на негритѣ или даже и на животнитѣ, за това мнозина не рачатъ ни да знаятъ!

Намеква се често и на това, че християнскитѣ народи въ Изтокъ, ако се освободятъ, ще бѫдатъ въ постоянна враждебность едни срѣщу други. Този аргументъ е измисленъ отъ турцитѣ. Турцитѣ подклаждатъ повърхнитѣ разногласия между тия народи, съединени въ дѣйствителность, по еднаквость на вѣрата, по общи традиции, и, върху по̀-голѣмата часть отъ Балканския полуостровъ, чрѣзъ еднаквото произхождение на езика. Наистина, турскиятъ деспотизъмъ не ще да е сѫществувалъ въ тия страни толкозъ столѣтия, безъ да остави слѣди отъ присѫщи на всѣки деспотизъмъ пороци; но християнскитѣ народи въ Европейска Турция, съединени въ ненавистьта си противъ турската тирания, искатъ само своята свобода; веднажъ свободни, тѣ ще съумѣятъ да оцѣнятъ достатъчно благодѣянията на тазъ свобода, та да живѣятъ въ приятелство, благоприятно за напрѣдъка въ юго-източна Европа. Турскиятъ деспотизъмъ може да желае и да подклажда тѣхното разногласие, свободата ще ги съедини още по́-тѣсно.

Другъ единъ аргументъ противъ освобождението на славянскитѣ народонаселения по́-частно, е, че тѣ сѫ славяни и че, слѣдователно, имало отъ това страхъ да не би, веднажъ свободни, станатъ всепокорни орѫдия на една велика държава — Русия. Тукъ, обаче, се забравя, че орѫдия на други ставатъ робитѣ, но не и свободнитѣ народи. Славянскитѣ народонаселения, българитѣ особено, ще бѫдатъ въ своитѣ неимовѣрни злощастия орѫдия признателни на всички силни на деня, които ги утѣшаватъ и имъ даватъ надежда за по́-добра участь. Безъ да прѣстанатъ да бѫдатъ признателни къмъ всички, които имъ идатъ на помощь въ настоещето имъ положение, българитѣ, веднажъ добили своята свобода, ще иматъ нѣщичко, къмъ което да се привържатъ съ всички си сили. Въ стенанията си подъ турското владичество, тѣ не могатъ освѣнъ да обръщатъ просълзенитѣ си погледи къмъ всички силни, които имъ обѣщаватъ да ги спасятъ.

* * *

Питатъ ни, най-послѣ, дали българитѣ, освободени отъ турското иго, иматъ моралнитѣ сили и нужнитѣ елементи, за да образуватъ едно свое правителство.

Можехме, отъ наша страна, да попитаме кои сѫ моралнитѣ сили и нужнитѣ елементи, съ които разполага турското меншество, за да управлява българитѣ — народъ отъ най-трудолюбивитѣ и прѣданъ на миролюбивия напрѣдъкъ.

Безспорно е, че отъ точка зрѣния на труда, на икономията, на учението, на търговскитѣ прѣдприятия, на напрѣдничавитѣ стремения, на промишления духъ, на привързаность къмъ обществения редъ, българитѣ, въпрѣки всички тѣхни и минали, и сегашни теглила, стоятъ безсравнено по̀-горѣ отъ турцитѣ, на които едничкото прѣвъзходство върху българитѣ е, че тѣ сѫ господствуещето племе. Стига човѣкъ да иде да посѣти едно българско село и едно турско село, и разликата, която отбѣлѣзваме, ще изпѫкне веднага прѣдъ очитѣ му. Земледѣлието — основа на благосъстоянието за всѣко общество — е почти изключително въ рѫцѣтѣ на българитѣ. Твърдѣ малцина сѫ българитѣ, които да не притежаватъ въ своя собственость единъ кѫсъ земя, грижливо поливана отъ пота на челото му. Тия кѫсове земя могли би така да произведатъ четери пѫти повече отъ това, което днесъ произвождатъ, ако имаше въ България една добра администрация, ако обществената безопасность не бѣше празна дума, ако пѫтищата за прѣнасяне и съобщение не оставаха постоянно въ проекти, ако сѫществуваше дѣйствително правосѫдие, ако злоупотрѣбенията не бѣха всѣкога на дневенъ редъ, ако най-послѣ системата на десетъка и другитѣ даждия не смазваха бѣдния български селянинъ.

Земитѣ, които държатъ нѣколко турски *бейове*, се зиматъ и обработватъ и тѣ пакъ отъ българи. Тия бейове живѣятъ и се обогатяватъ отъ труда на българитѣ, за това обаче тѣ ги възнаграждаватъ съ бѣдствия и теглила.

Българитѣ тъй сѫщо се занимаватъ усърдно и грижливо и съ скотовъдството. Мнозина отъ тѣхъ притежаватъ стада овце, волове, биволи, коне, свине, съ които търгуватъ било вѫтрѣ въ империята, било вънъ отъ нея. Башибозуцитѣ и черкезитѣ караха тазъ година голѣмо число отъ таквизъ стада, но отъ това турцитѣ нѣма да станатъ по̀-богати.

Турцитѣ нѣматъ ни понятие за търговия. Ако по нѣкогажъ се срѣщне — случай твърдѣ рѣдъкъ — нѣкой турчинъ търговецъ, може да се каже 99 на 100, че той е съдружникъ на нѣкой християнинъ. Българитѣ напротивъ се прѣдаватъ съ ревность на търговията и се отличаватъ по своя положителенъ духъ и по

своята честность въ търговскитѣ операции. Много търговски кѫщи се намиратъ въ сношение съ Виена, съ Лейпцигъ, съ Манчестеръ, съ Марсилия, съ Цариградъ, съ Одеса, съ Галацъ, съ Браила, съ Букурещъ и т. н. Дѣятелностьта имъ срѣща въ всѣка стѫпка безбройни прѣпятствия, но трудолюбието имъ всѣкога имъ дава куражъ. Търговията на българитѣ съ чуждитѣ страни могла би да земе твърдѣ значителни размѣри, ако би имали едно правителство, въодушевено отъ желание да увеличи благоденствието и благосъстоянието на страната имъ.

Голѣмо число българи заминаватъ всѣка година въ Мала Азия, за да продаватъ единъ видъ вълнено сукно, *шаекъ*, тъкано и приготвяно отъ женитѣ имъ. Голѣма часть пъкъ отъ окрѫжията Казанлъшко и Татаръ-Пазарджийско е покрита съ пространни розови долини и тамъ се приготвя розовото масло, което български търговци разнасятъ на западъ.

Относително до учението, българитѣ, въпрѣки всички прѣпятствия що сѫ срѣщнали, полагатъ, най-вече отъ 30 годинъ насамъ, свърхчовѣчни усилия, за да се учатъ. За тая цѣль тѣ нищо не пощадиха. Въ по́-многото български окрѫжия не се срѣща почти село, което да нѣма своето малко училище, често дори и своето читалище. Окрѫжията, които пострадаха най-много въ послѣдно врѣме, бѣха отъ това число. Съ постоянство, съ самоотвержение и съ икономии добиха се редовни приходи за подържане първоначалнитѣ училища. Въ Тулча, въ Русчукъ, въ Свищовъ, въ Търново, въ Габрово, въ София, въ Пловдивъ има училища и за срѣдньото образование, които не сѫ, далечъ отъ това, въ пълно съвършенство, но които прѣдъ видъ на сегашното положение на страната сѫ дали вече практически резултати, защото отъ тѣхъ сѫ излѣзли по́-многото учители за селскитѣ училища. Въ Габрово и Пловдивъ се посветяватъ нѣколко часове прѣзъ седмицата за прѣподаването и на физико-математическитѣ науки. Професоритѣ на габровската гимназия бѣха изложени прѣзъ послѣдния мѣсецъ юлия на разни теглила и вързани бѣха отведени въ Търново, защото башибозуцитѣ и турскитѣ войници бѣха зели находещитѣ се въ тая гимназия физически инструменти за прѣизподни машини, прѣдназначени да послужатъ на християнитѣ въ прѣдстоещата имъ война противъ турцитѣ! Трѣба при всичко това да се прости на башибозуцитѣ и на турскитѣ войници тази имъ дива наивность, защото нѣ-

колко мѣсеци прѣди генералъ губернаторътъ на Дунавската область, Асимъ паша, който, обаче, минава за единъ отъ най-просвѣтенитѣ турски чиновници, бѣше забранилъ внасянето въ България на българския прѣводъ на първата пѣсень отъ Омировата Илияда, отъ страхъ да не би героитѣ на този старъ поетъ да подигнатъ нова нѣкоя троянска война!

Учението се дава даромъ. За поддържане училищата, както и за плащането на учителитѣ се наима общината.

За лицата отъ възрасть пó-нагорѣ отъ 30—40 годинъ числото на знаещитѣ да четатъ и да пишатъ не е значително; новото поколѣние, обаче, състоеще отъ лица на възрасть пò-малко отъ 30 годинъ, е отъ тази страна пò-честито. Нѣмаме точна статистика, за да можемъ, да кажемъ какъвъ процентъ лица има отъ това поколѣние, знаещи да четатъ и да пишатъ. Но разликата е грамадна, направениятъ прогресъ е осезателенъ, и градскитѣ и селски училища се прѣпълватъ съ ученици алчни за учение. Имаме подъ очитѣ си статистиката на единъ малъкъ градецъ не далеко отъ Търново. Името му е *Дрѣново.* Отъ тази статистика става явно, че върху десеть жители има единъ ученикъ. Сѫщото е приблизително и въ много други села, поне за нѣкои окрѫжия.

При това нѣма почти градъ или село и отъ най-малка важность, което да нѣма и дѣвическо училище. Въ Габрово, Стара-Загора, въ Пловдивъ учението въ дѣвическитѣ училища става пò-съвършено. Тѣ приготвятъ учителки за други градове или села.

Всѣки градъ или село пò-значително има си и по едно читалище, дѣто се намѣрватъ издаванитѣ въ Цариградъ четери български вѣстника, а често и единъ или два чужди вѣстника. На много мѣста сѫществуватъ и *женски дружества,* чиято мисия е, да насърдчаватъ учението между своя полъ и да помагатъ на бѣднитѣ момичета, като имъ доставятъ нужнитѣ книжки, често даже като ги и обличатъ за обреднитѣ дни.

Дружествениятъ духъ прѣдъ видъ на учението прѣобладава и между българскитѣ ученици. На много мѣста сѫществуватъ *ученически дружини.*

Много младежи прѣскачатъ всѣка година границитѣ, за да идатъ да се учатъ въ странство. Има български студенти въ Бѣлградъ, въ Букурещъ, въ Виена, въ Загребъ, въ Прага, въ

Парижъ, въ Женева, въ Цюрихъ, въ Москва, въ Одеса и п. ч. Пó-многото отъ тѣхъ се учатъ съ разноски на общинитѣ или и на частни лица, които се лишаватъ отъ всичко, що е разкошъ, за да помогнатъ така за подигане на отечеството си. За зла честь, много отъ тия младежи не бързатъ всѣкога да се върнатъ въ отечеството си прѣдъ видъ на гоненията и на лишенията, които ги очакватъ. *Диар-бекиръ* и нѣкои други турски градове въ Мала-Азия сѫ прѣпълнени съ български учители, заточени или затворени тамъ по просто подозрѣние, че правятъ часть отъ мними революционни комитети. Митхадъ паша, мнимиятъ реформаторъ, обѣси отъ тѣхъ голѣмо число при управлението му на дунавската область. Напослѣдъкъ още български най-много учители бѣха покачени на бѣсилкитѣ, защото тѣ знаятъ да четатъ вѣстници и да пишатъ по нѣкогажъ кореспонденции. Митхадъ паша — главниятъ виновникъ на нечуванитѣ злощастия въ България — всѣкога е гонилъ систематично българскитѣ учители.

Американскиятъ колежъ въ Цариградъ, извѣстниятъ *Робертъ колежъ,* даде едно колкото солидно, толкозъ и практическо образование на голѣмо число български младежи, които говорятъ и пишатъ съвършено на английски.

Това вършатъ отъ 30 годинъ насамъ българитѣ за своето образование, въпрѣки всички невъображаеми прѣпятствия. Нека адвокатитѣ на турцитѣ кажатъ и за тѣхъ сѫщото, ако могатъ! Тѣхното образование, то е надмѣнностьта имъ, че сѫ господствуещето племе.

* * *

Българското духовенство — духовенството, което е въ ежедневно съприкосновение съ народа — се състои отъ свещеници женени. Има мнозина, особено по градоветѣ и нѣкои градища, които притежаватъ нужнитѣ за званието имъ знания; изобщо, обаче, трѣба да забѣлѣжимъ, че за образованието на духовенството има още да се желае много нѣщо. Отъ нѣколко врѣме насамъ, при всичко това, българитѣ правятъ каквото могатъ, за да издигнатъ духовенството си до уровена на неговото призвание. Българскитѣ свещеници въ всѣки случай сѫ толкозъ прѣдани на християнската религия, която тѣ съхраниха посрѣдъ безбройни гонения, колкото сѫ привързани и къмъ отечеството

си. Турското правителство покачва на бѣсилката отъ врѣме на врѣме нѣколко отъ тѣхъ за награда на тѣхнитѣ религиозни и патриотически чувства!

Калугеритѣ не сж много въ България. Има обаче отъ тѣхъ, които сж истински апостоли на евангелието, на учението, на напрѣдъка. *Рилскиятъ* манастиръ, разположенъ въ центра на България, както и *Зографскиятъ* и *Хилиндарскиятъ* манастири въ Света Гора, доставиха на България много таквизъ апостоли.

Малко сж селата, които нѣматъ черкова, често пъкъ двѣ-три села иматъ една обща.

Висшето българско духовенство се състои сега отъ 18 архиреи съ видинския за сега митрополитъ во главѣ, който носи името *Екзархъ* и се намира по настоящемъ въ Цариградъ. Той е окржженъ отъ четири митрополити и единъ мирски съвѣтъ, състоещъ отъ шесть члена. Това устройство е приврѣменно. Екзархътъ трѣба да има своето сѣдалище въ главния градъ на България.

Съ едно или двѣ изключения, всички други архиреи сж получили образование по̀-вече или по̀-малко солидно. Младежи, които се готвятъ до постжпятъ въ духовенството, учатъ се за сега въ сръбски, румжнски и руски семинарии. Въ България има само двѣ семинарии, въ Търново и въ Рилския манастирь но и за тѣхъ има още много да се желае.

* * *

Всѣки градъ, градецъ, село въ България си има своя съвѣтъ, своята община, на които членове сж обикновено по-първитѣ отъ мѣстностьта, избирани отъ народа. Тия общини нѣматъ нищо общо съ турската административна организация, нито съ религиознитѣ съвѣти на Ексархията. Общинитѣ иматъ единъ видъ отдѣлно сжществуване и тѣ прѣдставятъ народния елементъ и истинския народенъ животъ. Тѣ управляватъ черковитѣ и училищата, както и имуществата, принадлежещи на града или на селото, и служещи обикновено за подрържката на тия черкови и на тия училища, по нѣкогажъ даже и на болници, ако има такива.

Членоветѣ, които съставятъ тия съвѣти и които сж, както казахме, обикновено по-първитѣ лица, посочвани отъ народа, сж изобщо лица опитни. Случвало се е по нѣкогажъ да

злоупотрѣбятъ съ влиянието, което имъ дава тѣхното положение. Обикновено, обаче, тѣ се отличаватъ и съ смѣлость и съ самоотвержение, като поддържатъ правдата и правата на народа при турскитѣ власти съ опасность да се изложатъ на прѣслѣдвания отъ тѣхна страна, както се случва доста често. Тѣзи лица сѫ калени въ общитѣ работи и знаятъ да прѣвиватъ тия турски власти съ разни укротителни срѣдства, често съ подаръци искани отъ самитѣ тия власти. Ако България се наслаждаваше съ собствено управление, тѣзи български съвѣти би могли да дадатъ прѣвъзходни службаши, честни и дѣятелни, разбрани и прѣдани на общото дѣло.

Нека забѣлѣжимъ мимоходно, че турцитѣ, като племе господствуеще, нѣматъ тоя институтъ въ такава форма. Тѣхниятъ граждански и религиозенъ битъ прави часть отъ общата администрация. Съ завистливо око гледатъ тѣ всѣкога българскитѣ общински съвѣти, които въпрѣки всички мѫчнотии, противъ които иматъ да се борятъ, сѫ, тъй да се каже, слабото огнище на народния български битъ и ядката на неговото развитие.

Въ цѣла България нѣма повече отъ 20-25 хиляди римскокатолици, разпрѣснати главно въ окрѫжията Пловдивско и Свищовско. Тѣ сѫ родомъ българи и никога не сѫ имали поводъ да се оплачатъ отъ обноската на братията си православни. Българитѣ изобщо сѫ привързани къмъ бащината си религия — едничката имъ утѣха прѣзъ робството имъ — но у тѣхъ нѣма чувства отъ ненависть и омраза противъ другитѣ вѣроизповѣдания. Тия вѣроизповѣдания ще бѫдатъ свободни, уважавани и покровителствувани въ свободна България.

Отъ нѣколко годинъ насамъ, въ нѣколко български градове сѫ се установили протестантски мисионери. Тукъ тѣ упражняватъ свободно своето занятие и никога не сѫ имали причина да се оплакватъ отъ българското население. Тѣ прѣведоха библията на говоримия български языкъ. Въ нѣкои мѣста тѣ поддържатъ и учебни заведения.

Еврейски въпросъ, какъвъто често вълнува други нѣкои страни, въ България не може се прѣдстави. Евреитѣ, които сѫ заселени въ нѣкои градове, като н. п. въ София, Самоковъ и п. ч., и които се занимаватъ тукъ съ търговия, всѣкога сѫ били въ добри отношения съ българитѣ. Въ нѣкои градове на турската империя случи се да избухнатъ безредици по прѣпирни

между евреи и християни; такива безредици никога не е имало въ България. Евреитѣ ще бждатъ въ свободна България истински граждани, ползуещи се при това съ пълна религиозна свобода.

* * *

Не щемъ да говоримъ тука за публичнитѣ тегоби, които тежатъ върху България. Всички въ Турция знаятъ, че България е най-производителната областъ за съкровището на държавата. Като нѣмаме прѣдъ очи точни статистики, не можемъ да́ тукъ цифри. Но ето н. пр. какво пише по тоя въпросъ единъ турски вѣстникъ: —

„Турцитѣ завоеваха тази часть отъ земното кълбо съ своя кръвь; тѣ нѣма да отстжпятъ никога нищо отъ нея. Тѣ признаватъ, че тази часть отъ оттоманската империя въ сравнение съ другитѣ е най-важната било по отношение към населението, било по отношение къмъ земята, било по отношение на приходитѣ. Тя е, отъ гледна точка на важностьта си, половината империя (в. *Сабахъ*, 29 септемврий).

Ла Тюрки (La Turquie) — вѣстникъ официозенъ — като говори, отъ своя страна, за България, по поводъ на българския мемоаръ, се изразява така: „Отъ всички области на европейска Турция, България *е най-добрѣ обработваната, тя плаща най-много даждия,* зщото *тя произвежда много повече* отколкото съсѣднитѣ страни. *Само Пловдивскиятъ санджакъ (окрӂгъ) донася на държавата доходъ отъ единъ милионъ турски лири*“ *(Turquie,* 29 октомврия).

Отъ това се вижда, съ какви източници разполага България и какъ се цѣни нейното положение отъ самитѣ турци. Лихвитѣ, които трѣба да плаща турското правителство ежегодно за тежкитѣ си дългове, се възкачватъ на 14,000,000 л. т., до като приходитѣ не надминаватъ 22,000,000 — на книга разумѣва се, и прѣди събитията въ Босна, Ерцеговина, България, и независимо отъ глада, който върлува̀ миналата година въ Мала Азия. България не е никога изтеглила никаква полза отъ голѣмитѣ заеми, сключени отъ турското правителство и разпилѣни по единъ прѣстжпенъ начинъ. Голѣма часть отъ тия заеми се е употрѣбила за купуване оржжия, прѣдназначени за убиване християнитѣ изобщо, българитѣ въ частность. Българскиятъ народъ работи при това само за изплащане данъци върху

данъци, които никога не се свръшатъ прѣдъ видъ на невъображаемитѣ и неописуемитѣ злоупотрѣбения, които вършатъ редовно властитѣ, мѣстнитѣ *бейове,* бирницитѣ по десетъка, и *заптиетата* — бичътъ на страната. България е неизчерпаема рудница за турското съкровище; турското правителство, обаче, се отнася съ българитѣ като съ дѣйствителни робе, държи ги да работятъ само за негова смѣтка.

Въпрѣки всичко това, българскиятъ народъ, ако добие своята автономия, могълъ би да приеме една уредба, чрѣзъ която да би поелъ евентуално една часть отъ турския дългъ съразмѣрно съ численото му състояние. Трудолюбивъ и честенъ какъвто си е, той ще знае да изпълни, каквото би се обѣщалъ въ тържествения моментъ на своето освобождение отъ унизителното иго, което тежи върху му.

Това освобождение ще ли стане дѣло? Ние отъ наша страна не щемъ да се съмнѣваме. Не! Просвѣтенитѣ християнски правителства въ Европа нѣма да оставятъ тозъ народъ въ ржцѣтѣ на вѣковнитѣ му притѣснители, днесъ безмилостни негови палачи!

КРАЙ.